جلد ۱۱، نمبر ۴
آڪٽوبر، نومبر، ڊسمبر
سال ۱۹۶۳ع

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

ndhi Academy
niversity of Sind
yderabad (W. Pak.)

سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد سنڌ

كنول

'كول پاڙون پاتال ۾، ڀونر ڀري آكاش'
(شاه)

معراج النّبي صلي الله عليه وسلم

نيرتي تَنهن نيازسين، پرائي پڄڻ، / راڄا رتولن ۾، آوناڻي آسُل،
راز ڪيائين راهه سين، / ڪنهن سوچاريءَ سهل،
آنا احمد پيلاميم، / سين هنئين سانُل،
ڪنهن ڪنهن پٽي ڪَل، ته هَر-دوئي، هيڪ ٿيا. (لطيف)

پيغمبر اسلام، حضرت ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي ذات بابرڪات، جامعيت ۽ ڪامليت جي حيثيت سان، انسان جي فهم ۽ علم کان بالا آهي. سندن آسوهٔ حيات کي انساني زندگيءَ لاءِ 'بهترين مثال' قرار ڏنو ويو آهي. سندن حيات طيبہ جو هرهڪ واقعو، انساني فڪر ۽ عمل لاءِ هڪ عظيم ۽ عبرت انگيز سبق رکي ٿو.

'معراج' سندن عملي ۽ فڪري، اخلاقي ۽ علمي، بزرگين ۽ بلندين جي انتها آهي. سندن ان عظيم ۽ بلند درجي واري ارتقاء 'معراج'، انسان تي اهو راز کوليو آهي ته

ڪہ عالم، بشرّيت ڪے زد مين هئے گردون.

'معراج' اهو ثابت ڪيو آهي، ته 'تسخير ڪائنات' 'بشر' جي گرفت کان ٻاهر نہ ٿي سگهي. ۽ 'ڪائنات' جي تسخير مقصد حيات آهي.

حضور ڪريم صلي الله عليه وسلم جو 'معراج'، انساني تاريخ ۾ هڪ اهڙو فڪرانگيز، ۽ نادرالوجود واقعو آهي، جنهن کي مطالع ڪرڻ ۽ سمجهي سگهڻ، کان انسان جو علم و فڪر، خيال ۽ قياس، دليل ۽ استدلال، وهم ۽ ادراڪ سڀ عاجز ۽ قاصر آهي. اهو هڪ اهڙو انفرادي واقعو آهي؛ جو فقط هڪ ئي ذات والاصفات، (صلي الله عليه وسلم) سان وابستہ رهيو.

'انسان' جي نشوونما ۽ ارتقاء جي 'معراج' ۽ ڪمال جي نہ ڪا آهي انتها نہ ڪا آهي حد. ان معراج ۽ ڪمال، جو بلندترين مثال، حضور جو معراج آهي.

بمقامي ڪہ رسيدي، نہ رسد هيچ نبي؟

اهڙو 'معراج' ڪنهن 'بشر' تہ ڇا ڪنهن پيغمبر کي بہ نصيب نہ ٿيو. حضرت ابراهيم عليه السلام کي آفاق، جو سير ڪرايو ويو، ۽ حضرت موسيٰ عليه السلام صفت ڪلام سان 'همڪلام' ٿيو.

موسيٰ زهوش رفت، بہ يڪ جلوهٔ صفات،
تو عين ذات مي نگري، درتبسّمي!

صلواة ۽ سلام، ان پيغمبر ڪريم تي، جو 'جامعيت' جو صاحب آهي.

آنچہ خوبان همہ دارند تو تنهاداري.

'معراج' متعلق انسان جي تصور-فهم؛ ۽ 'وحي ۽ نبوت' جي مقابلي ۾ انسان جي علم جي ترجماني، هن طرح ڪئي وئي آهي:

اڪنون ڪرا دماغ ڪہ پرسد ز باغبان
بلبل چہ گفت، گل چہ شنيد و صبا چہ ڪرد.

—غ، م، گ

● باني پاڪستان جي پيدائش ٢٥- ڊسمبر تي ٿي. ان ڏينهن تي هر هنڌ چراغان آهي، مسجدن ۾ دعائون آهن، جلسن ۾ تقريرون آهن، وڏن ماڻهن جا بيان آهن، اخبارن جا خاص نمبر آهن، پر ان ساري هنگامي ۾ ولولہ حيات مفقود، عمل ۽ جدوجهد مفقود! مساوات ۽ اخوت مفقود! هيٺن جي همراهيءَ جو نہ نالو نہ نشان! اخلاق ۽ شعور، ايمان ۽ امن، انسان دوستيءَ ۽ حق پسنديءَ جا جذبا لاموجود!

● نہ اسان وٽ اسلام رهيو آهي ۽ نہ اسلامي نظام ۽ عمل. نہ اسان جي قومي خصائل جو وجود، نہ اسان جي ماضيءَ جي شاندار ورثي جي حفاظت ۽ اشاعت، نہ اسان جي درخشان روايت ۽ تاريخ جو سونهري دور وري موٽي آيو! نہ اسان جي زندگيءَ کي سنوارڻ جي ڪا ڪوشش رهي آهي، ۽ نہ ڪو صحتمند نشو و نما جي ڪا آرزو. نہ ڪو جدوجهد نہ جهاد. ”اندهير هو رها هي، بجلي کي روشني مين.“

● اڄوڪو ڏينهن: اسان کي جائزي وٺڻ لاءِ مجبور ڪري رهيو آهي، اسان سوچون، تہ اسان ڇا ڇا ڪيو آهي؟ اسان کي ڇا ڪرڻ گهرجي ها! ۽ هاڻي اسان کي ڇا ڪرڻ گهرجي. اسان جي سربلندي ۽ سرافرازي جا اسباب ڪهڙا آهن. اهو آهي باني پاڪستان جو پيغام! — غ، م، گرامي

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ١١] [نمبر ٣

فهرست

گذارش ـ ادارو. سنڌ جو لافاني شعر: فنا بابا، مرحوم 'بلبل'

شعر: بيت (ص ٩)؛ ڪافيون (ص ١١)؛ وايون (ص ١٤)؛ گيت (ص ١٥)؛ نظم (ص ١٧)؛ آزاد نظم (ص ٢١)؛ غزل (ص ٢٢)؛ ترائيل (ص ٢٧)؛ رباعيون (ص ٢٨)؛ قطعا (ص ٢٩)؛ فرد (ص ٣١).

'معراج'، باني پاڪستان، منتخب ٽڪرا.

افسانا — صفحو

١. ريل (پراڻي ڊائري جو ورق) ـ ع، ق، شيخ ٣٥

٢. ...؟... ـ محمد عثمان ناطق ٣٩

٣. هاٿيءَ جا ڏند ـ خواجه احمد عباس، مترجم: تاج بلوچ ٤٤

٤. ادائگي (عربيءَ مان) ـ مصطفيٰ منفلوطي، مترجم: محمد علي مانڪي ٤٦

٥. ٻلي بک ٻرم جي... ـ پروفيسر جهانگياڻي ٥٢

٦. دعوت نامو (ناٽڪ) ـ ڪيرت ٻاٻاڻي ٥٥

مضمون

١. سنڌ ۽ سنڌي زبان ـ مولانا دين محمد وفائي مرحوم ٦٥

٢. منهنجي سنڌ ـ ضياءالدين، ايس 'بلبل' ٦٩

٣. سنڌيت ـ منو تولارام گدواڻي ٧٩

٤. سنڌي زبان ـ شيخ محمد اسماعيل ٨٤

٥. فن شاعري ـ ڊاڪٽر محمد ابراهيم 'خليل' ٩٠

٦. سنڌي شاعريءَ جا نادر نمونا ـ محمد خان 'غني' ٩٥

٧. اوائلي سنڌي ناول ۾ عبارت آرائي ـ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ٩٨

٨. ڪوٽ ڏيجي ـ مولا بخش، اي. سومرو ١٠٩

٩. زندگيءَ جون ناقابل فراموش گهڙيون ـ مرحوم جسٽس ڪياني، مترجم: غلام محمد 'ساغر' ١١٤

١٠. مهراڻ جا موتي ـ ادارو ١١٨

١١. سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا ـ شيخ ڪريم بخش ١١٩

١٢. ثقافتي سرگرميون ۽ ڪانفرنس ـ (آل پاڪستان تعليمات ڪانفرنس) ـ ادارو ١٢١

١٣. 'آديسي آئي ويا' ـ ادارو ١٦٥

١٤. 'اڄ ڀڻ اکڙين ڀڄڻ پنهنجا ساريا' ـ (ورسيون) ١٦٧

١٥. سنڌي زبان جا مسئلا ـ ش. ح ١٨١

١٦. سلام ۽ سنيها ـ ادارو ١٩٩

١٧. خبر نامو ـ ادارو ٢٠٦

١٨. تبصرا ٢١٢

تصويرون: ڪنول؛ بين الاقوامي ڪتابي نمائش ۾ 'سنڌي ادبي بورڊ' جي اسٽال تي صدر مملڪت پاڪستان جي آمد: پير حسام الدين راشدي ۽ ممتاز حسن کي 'نشان سپاس' ملڻ تي ورتل

ايڊيٽر: غ. م. 'گرامي'

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

پاران: ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

مهراڻ

٣- ڪئنٽومينٽ حيدرآباد، سنڌ

ملڻ جو هنڌ:
١. سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال، ٣- سيول لائينس، حيدرآباد.
٢. سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال، سنڌ اسيمبلي بلڊنگ بندر روڊ، ڪراچي.
٣. سنڌ جا سڀئي سٺا ڪتب فروش.

ساليانو چندو
پاڪستان لاءِ ١٠ رپيا
ولايت لاءِ ١٢ رپيا

في ڪاپي
پاڪستان لاءِ ٣-٠٠ رپيا
ولايت لاءِ ٣-٥٠ رپيا

اشتهار في صفحو ١٠٠ رپيا

Printed and Published by the Secretary, Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Tilak Incline, Hyderabad, (Sind).

گذارش

تاريخ هڪ ڀيرو لکي ويندي آهي، هزار دفعا ورجائي ويندي آهي، پر هر ڀيري وساري ويندي آهي!

● 'سڪندر'، وڏي جدوجهد کان پوءِ ايران کي فتح ڪيو ۽ 'ڪسريٰ' جي عظمت جو نالو نشان مٽائي ڇڏيائين... فوجون قتل ٿي ويون... رعايا ڏولاون ۾ اچي وئي... سربفلڪ محلاتون مٽيءَ جو ڍير بنجي ويون... امير امراءِ ۽ وزير وزراءِ، سڀ قيد ڪيا ويا... اطلس ۽ ڪيمخواب جا پردا... محلات جا بيش بها غاليچا، چاڪ ڪيا ويا... شراب نوشيءَ جا، جام بلورين، ۽ گردن دراز نفيس ۽ منقش صراحيون ٽوڙيون ويون... ڌن ۽ دولت جا انبار، بي درديءَ سان لٽيا ويا... ڪسريٰ جي اولاد کي پاءِ زنجير، ڪيهلي سڪندر جي دربار ۾ آندو ويو... ٻالهان ۽ ٻالهيون، قطار در قطار، رسن ۾ جڪڙي اچي بيهاريائون... سڀني جون نماڻيون نگاهون، سڪندر جي پرجلال چهري ڏانهن تڪي رهيون هيون... سڪندر نشي ۾ چور... زمين تي ليٽندي، اشارن سان حڪم هلائي رهيو هو... سندس اکين مان آگ جا الاءِ نڪري رهيا هئا... ڪنهن محل اوچتو رڙ ڪري چيائين:

'هن محلات، کي باهه لڳايو'...!

سڪندر جا ساٿي ۽ فوجي آفيسر، ششدر ۽ حيران، هڪٻئي جي منهن ڏانهن نهارڻ لڳا! ...... ان تردد ۽ تذبذب جي عالم ۾... سڪندر گرجدار آواز ۾ رڙ ڪري چيو...... 'فوراً باهه لڳايو'!... سناٽو ڇانئجي ويو!... ڪسريٰ جي اولاد جون ملتجي نگاهون ڪڙيون ٿيون... خموشيءَ جي زبان ۾؛... رحم ۽ عفو جون التجائون، سڪندر ڏانهن سڄون ويون.... سڪندر جا عملدار بي جان بت وانگر... سڪندر ڏانهن تڪڻ لڳا.

...... هنگامه خيز ۽ پرشور دربار ۾، موت جي خاموشي طاري ٿي وئي... ڪير ڪجهي! وري سڪندر منهن کوليو، ۽ دهشت انگيز ۽ ولوله خيز انداز ۾ للڪاريائين:...

'فوراً باهه، ائيو!... سندس اهلڪارن ۽ عملدارن ۾ ڪاهه جنبش ڪانه آئي... جو جتي هو اتي خاموش ۽ نيم بيهوش...!

... هڪ اڏڙوٽ عورت...

... سندس منهن تي پوڙهپ جون جهريون نمايان...

مهراڻ

۱۹۶۲-۳ع

... سندس ڳل ڪل ... پيشاني ويئل ... نڪ ڏنگو...

اکيون ڇُڇيون... بيدلرزان وانگر سندس هٿ ڏڪي رهيا هئا...

...ڏڪندڙ هٿن سان ... باهه جي مچ سان هڪ آماڙي ڪئي، ... سڪندر جي ويجهو آئي، ... سڪندر جي هٿ ۾ ڏنائين.

سڪندر، اماڙي ورتي ... لوڏيندي ... بي روح ۽ بي جان، پابہ زنجير ۽ مُهر بہ لب گروه ڏانهن، آتش فشان اکين سان گهوريندي، ... اماڙي محلات ڏانهن اڇلائي!

... باهه جا شعلا، آسمان سان ڳالهيون ڪرڻ لڳا، ...... 'محلات' جون ڇتيون ۽ ڀتيون، ڀُرڻ لڳيون، ... در ۽ دروازا ٿنيا ۽ منقش جهلا، ... ٿانون جو ڍير ٿي ڪرڻ شروع ٿيا...... محلات' جا سونا ۽ روپا ٿانوَ ۽ منقش جواهرن سان جڙيل پيالا ۽ متڪا، رجڻ لڳا، ... ريشم ۽ اطلس، ڪيمخواب ۽ زريءَ سان جنجهيل پڙدا ۽ بادشاهن ۽ رائين جا ڪپڙا، شعلن جي لپيٽ ۾ اچي، رنگن جي انڊلٺ ٿاهي ... باهه جي شعلن تي رقص ڪرڻ لڳا! ... باهه زور وٺندي وئي...

'... 'سڪندر' ۽ 'ڪسريٰ' جي ماڻهن جون نظرون مايوس ٿينديون ويون....

... سڪندر جو منهن لوساتجي ڪارو ٿي ويو! ... باهه پنهنجو ڪم پورو ڪيو ... شور و شر آهستي آهستي جهڪو ٿيندو ويو ...

... محلات، جهٽ ڪنهن ۾ ڇار ۽ سڙيل پٿرن جو ڍير ٿي ويو...

سڪندر جي دماغ تان نشي جون هلڪيون لهرون ... لهڻ لڳيون، ... سندس اکيون ڦاٽي ويون، ... سڙيل محلات جي ڍير، جي ... پس منظر ۾، ... ڪسريٰ جي ان محلات کي ڳولڻ لڳو، ... جا پنهنجي حسين ۽ پيش بها بادشاهي ساز و سامان سان آراستہ پيراستہ هئي، ... جنهن ۾ ڪسريٰ، ... جلال ۽ احتشام سان، ... حڪم هلائيندو هو، ... جتي بيش بها ۽ جواهردار ٽاوارون لٽڪايون ... هزارين ٻانهان ۽ گولا، ... حفاظت لاءِ بيا ايندا ويندا هئا ... جتي حسين ۽ مهہ جبين، رائيون ۽ سندن ٻانهيون، ... پيون گلن وانگر ٽڙنديون ۽ ڪلنديون هيون ... سڪندر، ... عالمِ تخيل ۾ محلات جي دورِ گذشتہ جي هڪ هڪ مسرت انگيز گهڙيءَ کي، ... محسوس ڪرڻ لڳو، ... دردناڪ ۽ دلدوز آوازن سان، سندس ڪنن ۾ وڄڻ لڳا ... وائڙن وانگر هيڏي هوڏي نهاري ... مايوس ۽ رقت انگيز لهجي ۾ ... آهستي آهستي، چپ چوريائين ... ۽ پڇا ڪيائين ... هي ڇا ٿي ويو! ... نگاهن ۾ خاموشي ... بي جان ڍانچا، ... بي زبان گنگا، ... سندس منهن ڏانهن گهوري ڪري نهاريندا رهيا!...

سڪندر ... دوباره پڇيو: ... هي ڇا ٿي ويو؟...

... پيرڙي اڏڙوت، ... پنهنجي ڏڪندڙ ڪنڌ کي موڙو ڏئي ... ٽڙندي ٽاپڙندي، ... سڪندر جي ويجهو آئي! ... خون ريز ۽ شعلہ انگيز اکيون ڦاڙي ... سڪندر کي چيائين: ... اهو سڀ ڪجهہ مون ڪيو، جهان پناهہ!!

سڪندر:- ڇو؟

پيڙي:- جهان پناه... چند صديون اڳ... هن ڪسريٰ جي وڏن... منهنجي ابن ڏاڏن جي ملڪ کي تاراج ڪيو هو... ۽ محلات کي جلائي خاڪ ڪيو هو... ها... چند سو سال اڳ!

سڪندر:- تنهنجو ملڪ ڪهڙو هو؟

پيڙي:- جهان پناه! جنت نشان، فرشتن جو مَسڪن، اسان جي جنم ڀومي، منهنجي ابن ڏاڏن جو... پيارو وطن...! اسان جي تهذيب جو مرڪز... اها پاڪ خاڪ، جنهن ۾ اسان جي خاندان، اسان جي قوم، ۽ وڏڙن جون ۾ جلال 'هڏيون' مدفون آهن..!

سڪندر:- تو ڇو ائين ڪيو؟

پيڙي:- منهنجي خون جي قطري قطري ۾... پنهنجي پياري وطن جي اڪير لهرون هڻي رهي هئي؛ هن ڪسريٰ جي محلات ۾ رهندي به... اهي انتقامي لهرون... صدين کان... اسان جو خاندان؛... پنهنجن فاتحن خلاف سانديندو ٿي آيو!... اڄ... اهو... پورو ٿيو! (ائين چئي سندس زبان خشڪ ٿي وئي).

سڪندر:- (پر جلال لهجي ۾)... نمڪحرام... غلام زادي!!

پيڙي:- ها... ها... نمڪخوار... غلام زادي... فاتح جي غدار... پنهنجي وطن جي سڪ جي امانتدار...! پنهنجي وڏڙن جي انتقام وٺندي سرفراز ۽... باوقار...

سڪندر:- تو وڏو ظلم ڪيو آهي او بدنهاد! ... تنهنجي سزا!

پيڙي:- جهان پناه! ... پنهنجي 'وطن' جي خاڪ جي صدقي... پنهنجي فاتح جي جوش و جلال سان اک ملائڻ... ان جي مسرت انگيز جلال کي ساڙي ناس ڪرڻ، اگر غداري آهي، ته پوءِ آءٌ بيشڪ غدار...... منهنجا ابا ڏاڏا غدار...... منهنجون ارڙهن پيڙهيون غدار... منهنجي سزا... مو...ت...

سڪندر جي پيشانيءَ تي پريشانيءَ جا ليڪا، ڪسريٰ جي محلات جي اڌامندڙ رک جي نَسَرَ سان لڪجڻ لڳا. ...سندس زبان خاموش ٿي وئي... سندس دل جي دڪ دڪ ڪيئن پڌائي رهي هئي ته:

"پنهنجي وطن جي خاڪ جي صدقي. ... پنهنجي فاتح سان اک ملائڻ،
... ان جي مسرت انگيز جلال کي ساڙي ناس ڪرڻ، اگر غداري آهي،
ته پوءِ آءٌ بيشڪ غدار... منهنجا ابا ڏاڏا غدار..."

سڪندر، پيڙيءَ کي نڪري وڃڻ جو اشارو ڪيو... ۽ پاڻ زمين تي... پانهن ڪنڌ هيٺان ڪري... ليٽي پيو!...

اڄ ان 'محلات' جو هڪ 'طاق' اڄا تائين موجود آهي. جنهن کي 'طاق ڪسريٰ' سڏبو وڃي ٿو، جنهن جون تصويرون دنيا ۾ موجود آهن، جنهن لاءِ ڪنهن شاعر چيو آهي:

'بوم بانگے مے زند، بر گنبد افراسياب'.

يعني: ڇيرا، افراسياب جي گنبد (طاقِ ڪسريٰ) تسي ڇرڙاٽ پيا ڪن! ... ته ڪٿي آهسي اهو شوڪت و جلال؟ ... ڪٿي آهي، ڪسريٰ جو دٻدٻو ۽ ڪروفر...!

هي آهي تاريخ، ۽ ان جي هڪ واقعي جي اصليت ... ۽ اهميت!

هر دور ۾ 'ڪسريٰ' ظلم ڪري ٿو، ... هر دور ۾ 'فرشتن جو مسڪن' برباد ڪيو وڃي ٿو، ۽ هر دور ۾ ڪا 'ٻيڏڙي' 'ڪسريٰ' جي محل ۾ تربيت وٺندي رهي ٿي. هر دور ۾ ڪو نه ڪو ڏاريو، 'سڪندر' اچي ٿو، ۽ پرائي ملڪ کي لٽي به ٿو ۽ باهيون به لڳائي ٿو ... ۽ ڪا نه ڪا 'وطن دوست ٻيڏڙي'، باهه جي آماڙي ڪٽي، 'سڪندر' جي هٿ ۾ ڏئي ٿي... ۽ آخرڪار ان نمڪ پرورده 'ٻيڏڙي عورت' کي 'غدار' به سڏيو وڃي ٿو... پر هر حال ۾ مٽ پٽ فلڪ 'محلات' ته مٽي رک جو ڍير ٿي پوي ٿو.

آيا ٻيڏڙي عورت غدار آهي؟ ... ۽ ان جو 'انتقام' ... عداوت!

يا 'ظلم ۽ ظالم ۽ مظلوم' جي هڪ مسلسل تثليث آهي، جا هلندي اچي ٿي؛ ايامن کان! ... ۽ هلندي رهندي ايامن تائين ...! جيستائين انسان، انسان بنجي. ٻين جو حق غصب نه ڪري، ڪنهن ڪائي ۽ انتقام جا اسباب ۽ حيلا حوالا وساري ڇڏي.

آخر 'فرشتن جي ملڪ' جي حاڪم به ته ڪنهن جو جهڳو جلايو هوندو يا نه؟ ... ۽ 'ڪسريٰ' جي وڏن به ته ڪنهن جو گهر جلايو هوندو يا نه؟ ... جي هائو... ته 'ڪسريٰ' جي ڪارگذاري به غلط نه چئبي. — ۽ 'سڪندر' جي ڪارگذاري به غلط نه! ... ۽ 'ٻيڏڙي' جي وطن دوستي ۽ بموقع پرستي به غلط نه! — ڇو؟ — ان کي فرض شناسي نه سڏجي! — البت جي ڪو پرپور وار، بروقت، ڪيس ڪيرائي وجهي ها، ته پوء تاريخ جو داستان ئي ٻيو هجي ها!

اهو هڪ تسلسل آهي؛ ايامن کان — هليو آهي؛ هلي پيو؛ ۽ هلندو رهندو! ستجڳ هجي يا ڪلجڳ — اهو سلسلو، رهندو ۽ پيو هلندو؛ جيستائين 'انسان' سڌري، صلح پسند ٿئي، پرائو حق غصب نه ڪري، ذاتي مفاد کي نظرانداز ڪري سگهي، پنهنجي هٿن کي روڪي ... ظلم کان ۽ استبداد کان! —

نه ته، تيستائين جيڪي ڪو پوکيندو، سو آوس لڻندو، يا آنَ جا پويان لڻندا، ۽ ٻيڏڙي به جيستائين جيئري آهي، تيستائين 'سڪندر' کي بيهوش ڏسي، پٺي 'اماڙيون' ڏيندي. — ۽ ڪسريٰ جي محلات کي ساڙائيندي! —

جو اڄ ظلم ڪندو... سڀاڻي ان جو حساب ڏيندو، زماني جي خاموش تلوار جو وار، ڪيس به ختم ڪندو، ۽ سندس ٻچن کي به رلائيندو — ۽ پوء سندس ٻچن تي ڪوبه ٻاجهه جو هٿ نه ڌريندو.

تاريخ پنهنجي پاڻ کي دهرائيندي اچي، 'ٻيڏڙي' به هلندي اچي، سڪندر به هلندو اچي، ڪسريٰ به هليو اچي! — تلڪ الايام ندا ولها بين الناس! —

مهراڻ

۴-۱۹۶۲ع

ڇا؟ - اسان جي ادب ۽ ثقافت، تهذيب ۽ تمدن، سرمايهء حيات، ۽ ذخيره بزرگان کي ٻه ڪا 'ٻڏڙي'... اسان جي نظر کان گسائي، سڪندر کي مدهوش ڏسي؛ ڪا 'اماڙي' ته نه ڏني ڇڪي آهي!، جنهنڪري، اسان جي ۽ اسان جي وڏڙن جي پاداش ۾... ٻاهر جا شعلا، اسان جي اڳئين ۽ موجود ورثي کي جلائي،... آسمان تائين پهچي چڪا آهن!- ۽ اسان جي بلندين جو محلات؛ ماڙيون، ڪامي، 'طاق، پنجي چڪو آهي- ۽ جنهن تي 'چيرا' پيا چرڙات ڪن ا-

اڻا تاريخ ۽ ان جو د هراءُ ۽ ورجاءُ... آهي ڪو سمجهڻ وارو! افلا تعقلون، افلا يتدبرون!-

سچل سرمست (وفات ۱۴ - رمضان ۱۲۴۲ هـ).

● سچل سرمست، سنڌ جهڙي مردم خيز سرزمين جو اهو درِ بي بها آهي، جنهن جي ڪلام ۽ پيغام ۾ روحاني حقائق ۽ انسانيت عامه جو عالمگير اصول ملي ٿو. تصوف جا ٻه مڪتب فڪر آهن. هڪ اوفلاطوني، اشراقي ۽ اطلاقي، جنهن جو تعلق يوناني فلسفه ۽ ويدانيت سان آهي. ان مڪتب فڪر جا شارح منصور، شيخ فريدالدين عطار ۽ رومي آهن. جن جو اصول 'وحدت‌الوجود' آهي. ان نظريي کي فلسفيانه انداز ۾، ملت مسلمه ۾ شيخ ابن‌العربي محي‌الدين اندلسي بيان ڪيو. جنهن جي شاگرد، علامه قونويءَ کان جلال‌الدين رومي مستفيد ٿيو. ٻيو مڪتب فڪر 'وحدت‌الشهود' وارن جو آهي، جنهن جو سربراهه امام رباني مجدد الف ثاني آهي ۽ ان جو مقلد علامه اقبال آهي. انهن ٻنهين جي فڪرن کي اعتدال تي آڻڻ وارو شاهه ولي‌الله محدث دهلوي آهي. جو دراصل آهي ته وحدت‌الوجود جو قائل؛ پر ان سان گڏ شطحيات ۽ خرافات، غيرشرعيه عملن ۽ دعوائن کان پري آهي.

سچل، منصور ۽ عطار جو مداح ته آهي، ۽ پوئلڳ به آهي، 'عطار' لاءِ ته ايتري قدر به چوي ٿو ته "عطار نه بود آن که خدا بود خدا بود! خير.

سنڌ جي جاگيردارانه نظام ۽ مذهبي پيشوائيت يعني ٿياڪريسيءَ جي سنگم ۽ اتحاد کان پوءِ جا ذهني ۽ فڪري بغاوت پيدا ٿي، انهن باغين مان سچل به هڪ آهي. افسوس اهو آهي ته سنڌي زبان ۾ سچل جي نظريي ۽ فلسفي جي تشريح لاءِ ڪوبه جامع ڪتاب موجود نه آهي. سچل جو ڪلام عربي، فارسي، هندي، سرائڪي، سنڌي ۽ ملتاني ۾ موجود آهي. ۽ سندس ڪلام، دنيا جي وڏن وڏن شاعرن فردوسي، هومر ۽ ڪاليداس پارن جي بيتن کان به جهجهو آهي. سندس ڪلام جا بيت ۹ لک ۳۶ هزار ٦ سو ۽ ٦ آهن!

سچل پنهنجي دور جي بي روح مذهب ۽ بي مغز نظام جي خلاف بغاوت ڪئي، ورنه هو قرآن جو حافظ به هو ۽ صوم و صلواة جو پابند به هو، ۽ وحدانيت ۽ رسالت جو قائل به. افسوس آهي ته بي مغز ۽ تهي دست شارحن سچل کي لامذهب سڏيندي نه معلوم ڇا ڇا لکيو آهي. سچل اڪيڊمي ۽ سنڌي ادبي بورڊ تي فرض آهي ته هو محققانه ريسرچ ڪن. سچل فرمائي ٿو:

صورت سڀ انسان جي اٿئي عشق اصل،
خلق الآدم علي صورتہٖ جز و جهڙو ڪُل،
الانسان سري وَانا سره، سچ سچل ڀيو سل،
ڀول نہ ڀي ڪنهن ڀل، هيتي هُتي هڪ ٿئي.

سچل سرمست جو ميڙو ۽ فقراء جو اجتماع درازن ۾ ١٠- رمضان کان شروع آهي. رحمة الله عليہ.

تمغہ پاڪستان.

● سنڌ جي علمي ۽ ادبي حلقن کي ڏاڍي خوشي ٿيندي تہ: جناب مخدوم محمد زمان صاحب، ’طالب المولى‘ سجاده نشين، غوث الحق مخدوم نوح رحہ، ۽ چيئرمن ’سنڌي ادبي بورڊ‘ سنڌ جي علمي، ادبي، تهذيبي، ۽ ثقافتي خدمتن جي سلسلي ۾، صدر مملڪت محمد ايوب خان کين ’تمغہ پاڪستان‘، جو اعزاز بخشيو آهي، ۽ هرڪہ خدمت ڪرد او مخدوم شد! جو صحيح مثال قائم ڪيو آهي.

پاڪستان، پنهنجي آبادي‌ءَ جي لحاظ سان، دنيائي اسلام ۾ وڏي ۾ وڏو ملڪ آهي، پر صحيح الخيال ۽ دانشمند ماڻهن جي حيثيت سان، هتي قحط الرجال آهي، مخدوم صاحب جن اگرچہ ’نو لک گودڙي‌ءَ‘ جا مالڪ آهن ۽ بہ ظاهر هڪ ’سجاده نشين ۽ پير‘ آهن، ۽ اهڙا پيا ڪيئي پير اسان جي ملڪ ۾ موجود بہ آهن. پر علمي ۽ ادبي، قومي ۽ ملڪي تعليمي ۽ تهذيبي خدمتن جي سلسلي ۾، مخدوم صاحب جن، ’دامي، درمي، ۽ قدمي‘ جا جدوجهد ڪئي آهي، اها وسارڻ جهڙي نہ آهي، سنڌ جا اديب ۽ عالم، ديني علوم جا مدرسا ۽ ادارا، اسپتالون ۽ اسڪول، ڪاليج ۽ طبي مرڪز، سندن توجهات کان ڪڏهن بہ محروم نہ رهيا آهن. سنڌ جون ادبي جماعتون، ادبي ۽ ثقافتي مرڪز، سندن سرپرستي‌ءَ ۾ هلي رهيا آهن. سندن علمي ۽ ادبي خدمتن کي اڳيان رکي، سرڪار کين، سنڌي ادبي بورڊ جي واڳ سونپي آهي.

اسان سندن هن اعزاز تي کين مبارڪباد چئون ٿا. ۽ ان سان گڏ کين اهو بہ عرض ٿا ڪريون تہ پاڻ کين مهراڻ جي لاءِ خاص توجهہ ڪرڻ فرمائين. جيئن ’بورڊ‘ جو هي رسالو سندن رشحات-قلم کان ڪڏهن بہ محروم نہ رهي. سندن ’ڪلام‘ ۽ مقالي کان ڪو بہ پرچو محروم نہ رهڻ کپي.

پير حسام الدين راشدي‌ءَ کي نشان سپاس.

● پير حسام الدين راشدي صاحب، اسان جي سنڌ جو، بقول سيد سليمان ندوي: ”قابل فخر مورّخ“ آهي، سندس علمي ۽ تاريخي، تاليفات ۽ تصنيفات کي علمي ۽ محققانہ حلقن ۾ احترام جي نگاهہ سان ڏٺو ويو آهي.

پير صاحب جي ڪتابن ۾: فارسي ڪتابن جي ايڊٽ ۽ ترتيب کي امتيازي خصوصيت حاصل آهي. مقالات الشعرء، مثنوي چنيسر نامہ، تڪملہ مقالات الشعراء، مثنوي مظهر الاثار، قصائد

غالب، مظهر شاهجهاني، تذڪره اميرخاني، پنهنجي مواد، فن، ترتيب ۽ طباعت جي لحاظ سان، ٻيروني ممالڪ ۾ وڏي مقبوليت حاصل ڪري چڪا آهن. وڏن وڏن متبحر مستشرقين ۽ ايراني عالمن، انهن ڪتابن لاءِ پير صاحب راشديءَ ۽ 'سنڌي ادبي بورڊ' کي اعتراف ۽ تحسين جا خط لکيا آهن. اسان پنهنجي هڪ سنڌي دوست، محقق ۽ مورخ جي ان عظيم علمي ڪارنامي تي، پنهنجي طرفان دلي مبارڪباد پيش ڪريون ٿا.

در اصل اهو اعتراف، ان علمي جد وجهد، مطالع، انتخاب ڪُتب، ۽ متنوع موضوعات جو آهي جو پير صاحب جي پوري عمر جو 'سرمايہ حيات' ۽ 'باقيات الصالحات' منجهان آهي.

ان سلسلي ۾ 'ايران سرڪار' پڻ پيرصاحب جن ۽ ملڪ جي مشهور عالم ممتاز حسن، اقبال ايڪڊميءَ کي 'نشان سپاس' پيش ڪيو آهي. ان متعلق ڪراچيءَ جي ايراني سفارتخاني ۾ هڪ خاص تقريب منعقد ڪري، سندن خدمتن جو اعتراف ڪندي، کين نشان سپاس، پيش ڪيو آهي. ان تقريب جي ڪارگذاري 'مهراڻ' ۾ شايع ٿيل آهي.

اعزاز ۽ القاب

● علمي ۽ ادبي، سائنسي ۽ ثقافتي خدمتن جي سلسلي ۾، ان قسم جا امتيازي القاب ۽ اعزاز، هر دور ۾ ڏنا ويا آهن، تاريخ جا دفتر شاهد آهن ته اسان جي ملڪ ۾، انگريزن جي دور ۾ ۽ مختلف قسم جا 'لقب' ڏنا ويندا هئا. ۽ اڄ بہ صدر مملڪت جي طرفان، سال بسال لائق ۽ واجب الاحترام ماڻهن کي سندن خدمتن جي سلسلي ۾، لقب ڏنا وڃن ٿا.

ان قسم جا 'القاب' ڪڏهن خود پنهنجي 'حڪومت' جي طرفان ڏنا وڃن ٿا، ۽ ڪڏهن ٻاهريون حڪومتون ڏين ٿيون، ڪڏهن ادارن جي طرفان پيش ڪيا وڃن ٿا.

انگريز پنهنجي دور ۾، ڪن سياسي ۽ ملڪي مصلحتن کي مدنظر رکي، 'خان صاحب ۽ خانبهادر'، 'راءِ صاحب ۽ راءِ بهادر' جا لقب ڏيندا هئا. ۽ ڪن کي ڪمشنر ۽ گورنر ۽ وائسراءِ جي 'ڪرسين' جو اعزاز بخشيو ويندو هو؛ ڪن کي 'تلوار ۽ لنگي' يا 'آفرين نامن ۽ جاگيرن سان نوازيو ويو هو.

علمي طور 'شمس العلماء' جو لقب ۽ خلعت فاخره ڏيندا هئا. برصغير هند-پاڪ ۾ اهو لقب، مولانا محمد حسين آزاد، مولانا حاليءَ، خواجہ حسن نظامي، ڊپٽي نذير احمد، مرزا قليچ بيگ، پير سائين پاڳاره، ۽ علامہ دائود پوٽي پارن عالمن کي مليا.

ان سلسلي ۾ ڪي اعزاز ۽ القاب، قومي ۽ اجتماعي تحريڪن پاران پيدا ٿيا. ۽ اهي اعزاز، غير سرڪاري رهيا.

ان طرح سيد احمد کي 'ابوالڪلام'، مولانا ٿانويءَ کي 'حڪيم الامت'، اڪبر الهآبادي کي 'لسان العصر' علامہ اقبال کي 'ترجمان حقيقت' بهادر يار جنگ کي 'قائد ملت'، محمد علي جناح کي 'قائد اعظم'، لياقت علي خان کي 'شهيد ملت'، علي برادران کي 'رئيس الاحرار'، مولانا سنڌي

کي ’امام الانقلاب‘، ظفر علي خان کي ’ظفر الملت‘، اجمل خان کي غير سرڪاري طور ’مسيح الملڪ‘ ۽ سرڪاري طور ’حاذق الملڪ‘ ابو سعيد عبدالمجيد (اجمل خان جي وڏي ڀاءُ) کي قوم ’ارسطوءِ زمان‘ سڏيو. حسرت موهانيءَ کي ’رئيس الاحرار‘ ۽ گانڌيءَ کي ’مهاتما‘، عطاءالله شاهه بخاريءَ کي ’امير شريعت‘، انور شاهه ڪاشميريءَ ’امام اعظم ثاني‘، مولانا محمود الحسن کي ’شيخ الهند‘، حسين احمد مدنيءَ کي ’امير مالٽا‘، عبدالحق کي ’بابائے اردو‘، مولوي فضل الحق کي ’شير بنگالي‘، کهڙي کي ’قائد سنڌ‘، سروجني نيڊو کي ’بلبل هند‘، غلام محمد خان ڀرڳڙي کي ’ستاره مشرق‘، مرحوم بلبل کي ’حالي سنڌ‘، جان محمد جوڻيجي کي ’رئيس المهاجرين‘، واسواڻي، نواراء ۽ هيرانند کي ’سادو‘، ’جگر‘ مراد آباديءَ کي ’رئيس المتغزلين‘ ۽ حفيظ جالنڌريءَ کي ’فردوسي اسلام‘، ’جوش‘ کي ’شاعر انقلاب‘، نياز فتحپوري کي ’پدما ڀوشن‘ سڏيو ويو آهي.

ٻاهرين دنيا جي اعزاز ۾ ’نوبل پرائز‘ هڪ وڏو اعزاز آهي، جو ايشيا جي ملڪ ۾ فقط ٽيگور کي مليو، ۽ علامه مشرقيءَ کي ان شرط سان ڏنو ويو ته هو ’تذڪره‘ کي عربيءَ ۽ اردوءَ مان ترجمو ڪري، انگريزيءَ ۾ پيش ڪري. علامه صاحب ائين نه ڪيو. ان طرح اڄ تائين سائنس، آمن، آدب، ثقافت ۽ مذهبي خدمات جي سلسلي ۾ گهڻن ماڻهن کي ’نوبل پرائز‘ ملي چڪو آهي.

ان طرح انگريزن جي دور ۾، ’نواب‘ جو لقب، جهوناڳڙهه ۽ ڀوپال جي حاڪمن کي مليو، سنڌ ۾ غيبي خان کي پڻ ’نواب‘ جو لقب ڏنو ويو.

ان سلسلي ۾، والي دکن کي ’هز اگزاليٽڊ هائينس‘ ــــ ۽ ملا سيف الدين طاهر (بوهره پيشوا) کي ’هزهائينس‘، ۽ سر آغا خان (اسماعيليه پيشوا) کي ’هزهائينس‘ جا لقب ڏنا ويا.

ان طرح ’علامه‘ به ڪن عالمن جي علمي وقار ۽ خدمات جي سلسلي ۾ قوم پاران چيو ويو آهي. جيئن علامه قاضي، علامه مشرقي، علامه علاءالدين صديقي، علامه شبلي، علامه مودودي ۽ علامه سيد سليمان ندوي.

اڳئين دور ۾، ’ملا‘ هڪ وڏو اعزاز هو. ان سلسلي ۾، ملا علي قاري، ملا عبدالرحمان ’جامي‘، ملا معين ٺٽوي، ملا عبدالحڪيم سيالڪوٽي، ملا شور بازار، ملا باقر مجلسي (شيعو)، ملا عبدالقادر بدايوني، ملا فيضي ۽ ملا ابوالفضل مشهور آهن.

ان سلسلي ۾ وزيرن ۽ اميرن کي دبيرالملڪ، اميرالدوله، نجيب الدوله، سالار جنگ، بهادر يار جنگ، وقارالملڪ، عمادالملڪ به لقب ڏنا ويا آهن.

مذهبي عالمن کي رئيس المحدثين، خاتم المحدثين، خاتم الفقراء، قلم الفقراء وغيره سڏيو ويو آهي.

ان طرح ’سر‘ جو خطاب به انگريزن عام جام ڏنو. ان سلسلي ۾ سر فضل حسين، سر عبدالقادر، سر سيد احمد، سر عبدالرحيم، سر حسن امام، سر ساپرو، سر شاهنواز خان ڀٽو، ۽ سر غلام حسين مشهور معروف ماڻهو ٿي گذريا آهن.

هن تازي دور ۾، مرحوم رستم ڪيانيءَ، چيف جسٽس کي 'لسان پاڪستان' ۽ 'لسان قوم' سڏيو وڃي ٿو.

ٻاهرين ملڪن جي ڏنل اعزاز ۾، ترڪيءَ پاران مرحوم حسن عليءَ کي 'افنديءَ' جو لقب مليو.

موجوده دور ۾، ڊاڪٽر سليم الزمان صديقيءَ کي، جرمن سرڪار 'ڊاڪٽر آف ميڊيسن' جو اعزاز ١٩٥٨ع ۾ ڏنو آهي. ان طرح مشهور يوناني حڪيم، ليٽر واسطي لاهوريءَ کي ترڪيءَ مان 'ڊاڪٽر آف ميڊيسن' جو اعزاز بخشيو ويو آهي. ان طرح ڊاڪٽر عبدالسلام، جو لنڊن يونيورسٽيءَ ۾ فزڪس جو پروفيسر آهي. کيس 'ائٽمڪ انرجي ڪائونسل جو وائس چيئرمن' چونڊيو ويو آهي. ۽ تازو فيض کي روس ۾ 'لينن پرائز' مليو آهي.

لڳين جي ان اجمالي تذڪري مان واضح ٿئي ٿو ته ماڻهن جي ذاتي خدمتن جي اعتراف ڪندي، سرڪاري ۽ قومي اعزاز، ڪهڙا ڏنا ويا آهن، ۽ ڪهڙن مقصدن سان ڏنا وڃن ٿا.

سنڌ جي هنن ٻن اديبن، حضرت طالب المولى، ۽ پير صاحب راشديءَ کي، علي الترتيب پاڪستان پاران حضرت مخدوم صاحب جن کي پرسال، 'تمغہ پاڪستان' ۽ ايران پاران جناب پير صاحب کي تازو مليل، 'نشان سپاس' تي مبارڪ ڏيندي عرض ٿا ڪريون ته: شال سنڌ جي هنن جليل القدر فرزندن کي رب ڪريم عمر خضري عطا ڪري، جئن سنڌي ادب جي خدمت جي سلسلي ۾ گهڻو ڪم ڪري سگهن. ۽ ملڪ و ملت، علم و ادب، تاريخ ۽ تحقيق، تصنيف ۽ تاليف جي سلسلي ۾ تن، من، ڌن جي بازي لڳائين ۽ هن معرڪ آرا ۽ تاريخي دور ۾ سنڌي ادب جي خدمت جي سلسلي ۾ قومي اعزاز کان سرفراز رهن.

مواد جو تعارف

● مهراڻ جو هي پرچو، پنهنجي مخصوص ۽ معياري مقام جي خيال کان سنڌي ادب ۽ سنڌي تهذيب ۽ سنڌي زبان جي محققانہ مسئلن تي، انفرادي حيثيت جو مالڪ آهي. اميد آهي ته سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هي پرچو، هڪ تاريخي دستاويز جي حيثيت سان يادگار رهندو.

حصہ نظم ۾: اصناف سخن جي سيني صنفن تي، سنڌ جي وڏن شاعرن جو ڪلام: بيت، دوها، ڪافيون، وايون، گيت، نظم، آزاد نظم، غزل، ترائيل، رباعيون، قطعا ۽ فرد، ڏنا ويا آهن. شاعرن ۾، مرحوم خليفو نبي بخش لغاري، غني، ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻي، عبدالجبار شاڪر، سيد ميران محمد شاهہ مير، قمر شهباز، مرحوم سردار بهادر محمد بخش ڪوجهي، نثار بزمي، محمد هاشم تجار، احمد خان اختر، آصف، گوورڌن محبوباڻي، شيخ اياز، نياز همايوني، سليم گاڏهوي، ڪمل سرتاج، تاج بلوچ، امداد حسيني، نعيم دريشاڻي، سرشار عقيلي، خواب حيدرآبادي، محبوب سروري، بشير موريائي، اياز علي شاهہ محسن، ولي محمد وفا، عبدالڪريم پلي، حافظ احسن، ساز ڪراچي، ۽ علي بخش رضا، اچي وڃن ٿا.

افسانن ۾، ريل، ع.ق. شيخ....؟...محمد عثمان ناطق- هاٿيءَ جا ڏند، خواجہ احمد عباس- پلي بڪ پرم جي شال نہ وڃي شان!، پروفيسر جهنگياڻي- ۽ آدائيگي، مصطفىٰ لطفي منفلوطي

مصري، نهايت معياري آهن. هن پيري ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جو لکيل ناٽڪ دعوت نامو، پڻ ڏنل آهي. هرخيال سان هي حصو مطالع جي قابل آهي.

مقالن ۾ جي ٻه مقالا ڏنل آهن. اهي سنڌي ادب ۽ تهذيب، زبان ۽ شاعريءَ متعلق فڪرانگيز به آهن ۽ محققانه به. 'سنڌ ۽ سنڌي زبان'، مرحوم مولانا وفائيءَ جو اهو مقالو آهي، جو موجوده دور جي برودت ۽ جمود کي ٽوڙي، دلين ۾ حدت ۽ حرارت پيدا ڪندو. 'منهنجي سنڌ' ريس ضياءالدين ايس بلبل جو مقالو آهي، جنهن ۾ سنڌ جي تهذيبي عظمت ۽ ثقافت متعلق شرح ۽ بسط سان بحث ڪري ٻڌايو ويو آهي ته سنڌي قوم 'امن پسند' غيور ۽ مهذب قوم آهي، سندس روايات ۽ ثقافت جو معيار انسانيت جي همه گير اصولن موجب آهي، اُن کان پوءِ 'سنڌيت'، منو تولارامائي جو مضمون آهي، هن صاحب سنڌيءَ جي قديم سيپتا کي نرالي ۽ دلنشين انداز ۾ پيش ڪيو آهي. ان کان پوءِ، 'سنڌي زبان' شيخ محمد اسماعيل لغت آفيس حيدرآباد، جو مضمون آهي. جنهن ۾ اهو بحث ڪيو ويو آهي ته 'سنڌي زبان' بذات خود، هڪ معياري ۽ مستقل زبان آهي. ان جو پيوند، ٻين زبانن سان ملائڻ صحيح نه آهي. اميد ته لسانيات سان تعلق رکندڙ حضرات لاءِ اهو بحث نهايت دلچسپ ۽ قابل توجهه ثابت ٿيندو. 'فن شاعريءَ' تي ڊاڪٽر خليل جو بحث آهي. جنهن ۾ 'علم عروض' تي بحث ڪيل آهي. اميد ته هن دور جي شاعرن لاءِ ڪارائتو ثابت ٿيندو. ان کان پوءِ "قديم سنڌي شاعريءَ جا ڪي نادر نمونا"، محمد خان غنيءَ جو مختصر مضمون آهي. جنهن ۾ چند پراڻا بيت، تاريخي پس منظر سميت بيان ڪيا ويا آهن. اهو پڻ هڪ نئون اضافو ثابت ٿيندو. ان کان پوءِ 'اوائلي سنڌي ناول ۾ 'عبارت آرائي' پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جو مضمون آهي. ان ۾ قديم ليکڪن جي زبان ۽ انداز بيان جا چيدا ۽ دلچسپ اقتباس ڏنل آهن. ان کان پوءِ 'ڪوٽ ڏيجي' تي مولابخش سومري جو مختصر مضمون آهي. جنهن ۾ موهن جي دڙي کان ٧٠٠ سؤ سال اڳ جي 'سنڌي تهذيب' تي روشني پوي ٿي. ان سان سنڌ جي قدامت ۽ تهذيبي عظمت جو هڪ نئون باب کلي ٿو، جا لاءِ ته اڄ تائين فقط موهن جي دڙي جي عظمت کي ئي بين الاقوامي طور، 'دنيا جي ٻين ۽ جهوني تهذيب' سڏيو ويو آهي. 'ڪوٽ ڏيجيءَ' جي تهذيب، 'موهن' کي ٧٠٠ سؤ سال پوئتي ڇڏي ويئي آهي. آخر ۾ 'زندگيءَ جون ناقابل فراموش گهڙيون'، لسان القوم مرحوم جسٽس ڪياڻيءَ جو اهو مضمون ڏنل آهي. جنهن ۾ ڪياڻيءَ مرحوم پنهنجي خاص اسلوب سان زندگي بخش نشترون هنيون آهن.

ان طرح 'مهراڻ جا موتي'، 'سنڌي نثر جا مثالي ٽڪرا' 'لافاني ڪلام' ۽ ٻيا علمي، ادبي، ۽ فڪرانگيز حوالا ۽ مقولا، 'مهراڻ' جي مختلف جاين تي پڻ ڏنل آهن، جن جو لفظ لفظ اصلاحي ۽ انقلاب انگيز ثابت ٿيندو.

هن پيري، سنڌ يونيورسٽيءَ جي شعبهءِ دينيات جي اهتمام هيٺ، "٢- آل پاڪستان تعليمات اسلامي ڪانفرنس،" حيدرآباد ۾ ٿي گذري، جنهن ۾ پاڪستان جي ڏور ڏور عالمن

شرڪت ڪئي ۽ 'اسلام' کي جديد دور جي تقاضائن آهر بيان ڪيو. ان جو افتتاح مولوي تميزالدين، اسپيڪر قومي اسمبليءَ ڪيو ۽ صدارت علامہ آءِ. آءِ. قاضي صاحب جن ڪئي. پوري پاڪستان جي يونيورسٽين جي انگريزيدان عالمن ۽ ٻين عالمن مختلف موضوعات تي بحث ڪيو. اها پوري ڪارگذاري، تفصيل سان قلمبند ڪئي وئي آهي. اها فخر جي ڳالھ آهي جو پوري پاڪستان جي انگريزي ۽ اردو اخبارن ۽ رسالن سان سڀ کان اول، 'مهراڻ' ۾ اها پوري ڪارگذاري ڏني رهيا آهيون. ازانسواءِ ان ڪانفرنس متعلق پڻ گذارشون ڪيل آهن. جي هن دور جي تقاضائن کي اڳيان رکي. عالمن کي سمجهڻ گهرجن.

ادبي ڪانفرنسن جي سلسلي ۾ 'ويهين آل سنڌ ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻو'، جي پوري ڪارگذاري، تقريرون ۽ ٺهراءَ ڏني، سنڌي ادب جي سلسلي ۾، علمي مواد کي رڪارڊ ڪيو ويو آهي. ان طرح 'مديران جرائد سنڌ' جي اهم ڪانفرنس جي ڪارگذاري پڻ پيش ڪئي وئي آهي، جنهن ۾ سنڌي زبان ۽ سنڌي صحافت متعلق تعميري ڪوشش موجود آهي.

ان سلسلي ۾ لاهور ۾ ڪتابن جي بين الاقوامي ڪانفرنس ٿي گذري آهي. جنهن پاڪستان کان سواءِ برطانيہ، روس، چين، متحده عرب جمهوريہ، اولھ جرمني، جپان، چيڪوسلواڪيا، ٿلپائنس ۽ آمريڪا ۽ يوگوسلوواڪيا، حصو ورتو. ان ۾ 'سنڌي ادبي بورڊ' جو بڪ اسٽال پڻ کوليو ويو. اها سموري ڪارگذاري پڻ ڏنل آهي.

پاڪستان جي ٻن عالمن حسام الدين راشديءَ ۽ ممتاز حسن کي، ايران پاران 'نشان سپاس' پيش ڪيو ويو آهي ۽ ان لاءِ ايراني سفارتخاني ۾ جا تقريب ڪئي وئي، ان جو پورو احوال ڏنو ويو آهي.

'آديسي اٿي ويا' جي عنوان هيٺ، ٻن فوت شده بزرگن، 'بيدل شاھ بخاري' ۽ صوفي 'ڏني بخش' مرحوم جي سوانح ۽ علمي خدمتن جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

هن پيري، سنڌ جي فوت شده بزرگن، عالمن ۽ ادبين جي 'ورسين' جو نئون ڪالم، "اڄ پڻ اکڙين سڄڻ پنهنجا ساريا"، قائم ڪيو ويو آهي. ان ۾ شاھ عبداللطيف جي ورسيءَ لاهور، سکر، نوابشاھ جو مفصل ذڪر ڪيو ويو آهي، ان کان سواءِ مرزا قليچ بيگ، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، ۽ علامہ دائود پوٽي متعلق، ڪراچيءَ ۽ سنڌ جي مختلف هنڌن تي ملهايل ورسين جي ڪارگذاري ڏني؛ انهن جي ياد کي تازو ڪيو ويو آهي.

"سنڌي زبان جا مسئلا" جي مستقل عنوان هيٺ، قومي تعليمي ڪميشن متعلق، سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾، ۽ خاص طور حيدرآباد ۾ جيڪي جلسا ٿيا ۽ ٺهراءَ پاس ٿيا. اهي سڀ هڪ خاص ترتيب سان جمع ڪري پيش ڪيا ويا آهن. اهو رڪارڊ سنڌي زبان لاءِ جدوجهد جي باب ۾ تاريخي حيثيت حاصل ڪندو.

'سلام ۽ سنيها' پڻ نئون ڪالم قائم ڪيو ويو آهي. جنهن ۾ سنڌ جي ادبين جي علمي ۽ ادبي خطن ۽ مسئلن کي شايع ڪري، انهن کي اداري پاران جواب ڏنا ويندا. هن

پيري ريڊيو پاڪستان جي 'راڳ' متعلق توجهه طلب امور زير بحث آئي، پڙايو ويو آهي ته 'راڳ' جي نشر واشاعت، ۽ فن جي صحت متعلق، ڇا ڇا ٿي رهيو آهي. اهو خط ۽ جواب پڙهندڙن جي دلين ۾ سنڌي فنڪارن متعلق، موجوده ورتل روش خلاف ڪا عملي ڪوشش ڪندو. اسان 'مهراڻ' جي پيارن پڙهندڙن کي عرض ڪنداسون ته هو هن ڪالم لاءِ رسالن، اخبارن، ۽ ريڊيو پروگرام پڌڻ سان، سنڌي ادب متعلق اصلاحي ۽ تنقيدي مواد تيار ڪن ۽ اسان کي موڪلي ڏين.

ان طرح هن 'مهراڻ' ۾ 'خبرنامہ' هڪ نئون عنوان قائم ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ سنڌي ادب ۽ ثقافت متعلق، اهم ۽ توجهه طلب 'خبرون'؛ سنڌي، اردو، انگريزي اخبارن رسالن مان انتخاب ڪري ڏنل آهن. جنهن ۾ سنڌ جي آثار قديمہ ڪان وٺي، اديبن جي حالات، ۽ سنڌي زبان جي مختلف النوع مسئلن تائين، هڪ خاص علمي زاويہ نگاهه سان سوچڻ لاءِ مواد پيش ڪيل آهي. اميد ته اسان جا ناظرين ان متعلق پڻ مواد موڪليندا رهندا.

هن پيري 'تبصرا' به ڏنا ويا آهن. 'بورڊ' جي ڪتابن متعلق جڏهن ته 'بورڊ' سان وابستہ ماڻهن جي 'تبصرن' کي خوشامد ئي سڏيو ويجي ٿو، تڏهن ڪوشش ڪري، ٻاهرين دوستن کان تبصرا حاصل ڪيا ويا آهن.

بورڊ جي ڪتابن مان، 'مثنوي چنيسرنامہ'، مثنوي مظهرالآثار، مثنويات هير و رانجها، تاريخ مظهر شاهجهاني، جيڪي سڀ فارسيءَ ۾ آهن، تن تي اسان جي نوجوان اهل قلم، مسٽر ڪريم بخش خالد جا تبصرا ڏنا ويا آهن.

ان سلسلي ۾ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد اسٽيشن تان، 'سنڌي ادب جو واڌارو' جي عنوان سان، مشهور اهل-قلم، اديبن جا لکيل، مشهور ڪتابن تي 'تبصرا' نشر ٿيندا آهن. هن پرچي ۾ 'فرهنگ جعفري'- 'نيهہ اکريون'- 'اکڙيون مينگهہ ملهار'- 'دنيا درنگي'- 'منا قبا'- سيف الملوڪ' ۽ 'عبرت ڪده' تي 'سراج'، 'بشير' موريائي ۽ ميرمحمد نظامانيءَ جا تبصرا ڏنا ويا آهن، ۽ اهي هوبهو ڪنهن به ڦير ڦار ڪان سواءِ شايع ڪجن ٿا. ان لاءِ ڊائريڪٽر ريڊيو اسٽيشن حيدرآباد جا ٿورائتا آهيون. اميد ته آئنده به ان طرح جي مهرباني ڪندا ايندا. ان سلسلي ۾ 'پيو قدم' حيدرآباد تي، ت.ع-جو تبصرو ڏنل آهي. جو فني لحاظ سان مطالع جي لائق آهي. اسان جي نوجوان افسانہ نگارن لاءِ هڪ قسم جي اصلاحي مهميز آهي. ان طرح 'بهار ادب' سانگهڙ، تي م.ع جو ۽ 'بادل ۽ بوندون'، 'امريڪا جو سفر'، 'تذڪره شعراءِ سڪر'، تي پڻ تبصرا ڪيل آهن.

● ان سلسلي ۾ اهو خاص عرض آهي ته، مصنفن ۽ ناشرن کي آئنده لاءِ، هر هڪ ڪتاب جون ٻه ٻه ڪاپيون موڪلڻ گهرجن. هڪ تبصره نگار لاءِ، ٻي آفيس مهراڻ لاءِ.

تبصرن جي باري ۾ معذرت خواهه آهيون. جو سنڌ ۽ هند، جا ڪافي ڪتاب ۽ رسالا، تبصرن لاءِ پهتل آهن، 'مهراڻ' جي ضخامت جي رعايت سان آئنده باقاعده تبصرا ٿيندا رهندا.

سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ

● نئين تصنيفات جي سلسلي ۾ جناب محترمي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو محققاڻو ۽ مورخاڻو ڪتاب، 'سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ' ڇپجي آيو آهي. ڊاڪٽر صاحب، جنهن محققاڻي ڪاوش ۽ علمي ڇنڊڇاڻ سان، سنڌي ٻوليءَ جي موضوع تي، منتشر مواد کي سهيڙيو آهي، ۽ انهن خالن کي پرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جي اڄ تائين موجود رهندا آيا آهن، ان جو مثال گهٽ ٿو نظر اچي. ڊاڪٽر صاحب هن علمي بحث جون منتشر ڪڙيون ملائي، بحث کي مربوط ڪري، تاريخي ۽ لساني تاليف لاءِ نهايت جديد ۽ مثالي، فني ۽ دلنشين ٽيڪنيڪ جو بنياد وڌو آهي. اميد ته مفصل تعارف ۽ تبصرو ايندڙ اشاعت ۾ ڏينداسون.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب، پنهنجي محققاڻن ۽ عالمانه مقالات ۽ تحقيقي انڪشافات جي سلسلي ۾، سنڌي ادب ۽ ان جي علمي، تهذيبي ۽ ثقافتي ڇنڊڇاڻ ۾، جي نوادرات پيش ڪيا آهن، اهي قابل قدر آهن. لوڪ ادب جي ڪتابن جا 'مقدما' ۽ ڇچ ناما، جي تعليقات ۽ تشريحات کي ڏسي، اهو داد ڏيڻو ٿو پوي ته ڊاڪٽر صاحب، اگرچ ڪثيرالمشاغل آهي، تاهم سندن وسعت نگاهه، تاريخ ۽ ادب جي مختلف النوع مسئلن تي، محققاڻو به آهي ۽ ناقداڻو به.

ڊاڪٽر صاحبَ، 'سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ' پڻ پنهنجي مخصوص اسلوب تحرير ۽ انداز تحقيق سان لکي آهي.

اسان وٽ، ان موضوع تي ٻه-چار ڪتاب موجود آهن، ۽ ٻه-چار مقالا به آهن. بالخصوص پيرو مل جي 'سنڌي زبان جي تاريخ'، جنهن جو مواد ججهو آهي: پر منتشر ۽ غير مرتب-ان کي دوباره ايڊٽ ڪرڻ لازمي امر آهي. ان طرح سراج جا مقالا، علمي حيثيت سان توجهه طلب آهن: پر انداز بيان جي حيثيت سان، اعتدال ۽ احتياط کان ڪٿي ڪٿي، ڪجهه نه ڪجهه متجاوز. انهن کي سڌارڻ کان پوءِ ڇپائڻ پڻ اهم اضافو ٿيندو. اهي 'مهراڻ' ۾ شايع ٿيا آهن، ان ڪري انهن جو ذڪر ڪيو ويو.

پيرومل جي فقط 'ٻوليءَ جي تاريخ'، نه پر 'قديم سنڌ' به مواد ۽ تحقيق جي حيثيت سان وڏي معيار جون چيزون آهن، البته سندس نتائج سان اگر ڪنهن کي اختلاف آهي ته پوءِ اختلاف راءِ جو ته هر ڪنهن کي حق حاصل آهي: ايئن، جيئن ڊاڪٽر صاحب جي تحقيق سان، 'سراج' ۽ ٻين ڪيترن ٻين کي سخت اختلاف آهي. اهڙو اختلاف، ادبي دنيا ۾ جائز به آهي ۽ افادي به.

يورپ، ۾ محققاڻو اختلاف کي علمي سرمايه جي حيثيت سان، تحقيق ۽ تدقيق جي سلسلي ۾ عزت ۽ احترام سان ڏٺو وڃي ٿو. پر اسان جي ملڪ ۾ جڏهن ته 'تنقيد' جي جاءِ تي غير علمي 'تحقير ۽ تنقيص' موجود آهي: تنهن ڪري اسان جو تنقيدي سرمايو، نه تعميري آهي ۽ نه علمي، نه افادي نه ادبي. افسوس جو اڄڪلهه ان کان، ڪو به ناقد بچيل نه آهي.

لسانيات، هونءَ به ڪو معمولي موضوع نه آهي-زبان ۽ ان جي ذخيرهٔ ادب جي علمي ۽ لغوي تعلقات کي پرکڻ ۽ ڇنڊڇاڻ ڪرڻ لاءِ مختلف زبانن جي نشوونما ۽ ارتقاءِ،

سٽاءِ ۽ جٽاءَ جي حالات، روابط، عوامل، ملڪي معاملات، معاشي محرڪات، سماجي ۽ زماني اثرات، صوتي ۽ مخارج جي اختلاف، لفظن جي اصل نسل ۽ مشتقات کي اڳيان رکي ئي، ڪنهن زبان متعلق ڪا فيصلہ ڪُن راءِ قائم ڪري سگهبي آهي.

هن دور ۾ اسان کي اهڙا محقق آڱرين تي ڳڻڻ جيترا مس ملندا جي مٿين اصولن کي سمجهن ٻُجهن ۽ انهن تي بحث بہ ڪري سگهن.

مشرقي: باالخصوص هندستاني ۽ اردودان اديبن جي ڪتابن ۾ ’نقوش سليماني‘، ’هندستاني لسانيات، بنگال ۾ اردو‘، ’پنجاب ۾ اردو‘ اردو زبان ڪا ارتقا‘، ’الفاظ ڪي سرگذشت‘، ’اردو ادب ڪي تاريخ‘ وغيره سٺا ڪتاب آهن. پر افسوس اهو آهي تہ منتشر مواد ۽ رٽيل ۽ ورجايل روايات کان علاوه ڪي بہ مثبت نتيجا ڪين ڪڍيا ويا آهن.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي نظريات سان، ڪنهن کي ڪيترو بہ اختلاف ڇو نہ هجي، پر ’هند ۽ سنڌ‘ جي ديسي عالمن ۽ مستشرقين مان گريئرسن، ٽرمپ، واٽن، سٽيڪ، ايسٽوڪ، ليچ، برٽن، گولڊ سمڊ ۽ ٻين سنڌي هندو ۽ مسلمان عالمن جي متفق عليہ فيصلن سان اختلاف ڪرڻ، ڪا معمولي دعوي نہ آهي.

ڊاڪٽر صاحب جي ڪتاب پڙهڻ سان، اهو تہ چڱيءَ طرح واضح ٿئي ٿو تہ ڊاڪٽر صاحب هڪ ناقد، محقق ۽ متجسس عالم جي نگاهن سان، ’سنڌي ٻوليءَ‘ کي ڏسندو آيو آهي. جديد ۽ قديم ذخيرن کي ’ڪسوٽيءَ‘ تي پرکيندو آيو آهي. ان ڪسوٽيءَ جو بنياد پنهنجي ذاتي نظريي ۽ تحقيق تي رکندو آيو آهي. طرفين جي دلائل کي ’فن ۽ اصول‘، ’تاريخ ۽ لغت‘، ’تهذيب ۽ ثقافت‘، جي سلسلن ۾ جڪڙيندو آيو آهي. ايتري دقت پسند مطالع کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب کي ڪو اهڙو ’فني خال‘ ۽ ’تاريخي انتشار‘ نظر آيو آهي، جن جي ربط ۽ تسلسل پيدا ڪرڻ لاءِ نہ ڪي آهن دليل دلائل ۽ نڪو آهي مواد ۽ ذخيرو.

ڊاڪٽر صاحب (۶۰۰-۵۰۰) ق، م کان وٺي، سمن جي دور (۱۳۵۰-۱۵۲۰) تائين، ’سنڌي زبان ۽ ادب‘، ’تهذيب ۽ تمدن‘ متلعق، ’روايات‘، ’ڏلد ڪتائن‘، ’تاريخي دلائل‘ ’علم آثار قديم‘ جي اڪتشافات، پراڻن دڙن مان لڌل چيزن جي ’ڪتبات‘، عربي ۽ فارسي تاريخن جي تحقيق، مستشرقين جي ’تاليفات‘ سنڌ جي سينہ بہ سينہ هلندڙ محفوظ ۽ ڪجهہ غيرمحفوظ ’اشعار‘، آن پوري دور جي ’لساني ارتقاءَ‘، مختلف لهجن ۽ رسم الخطن جي بدلجندڙ سٽاءَ، کي اڳيان رکي، بحث ڪري، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ متعلق پنهنجو نظريو بيان ڪيو آهي ۽ چيو آهي:

”سنسڪرت، پراڪرت، اپڀرنش ۽ وارچڊ اپڀرنش بابت، لٿين تحقيق، اڳين لکندڙن جي هيٺين عام نظريي کي رد ڪري ٿي تہ ”سنڌي وراچڊ اپڀرنش مان نڪتل آهي، وراچڊ اپڀرنش پراڪرت مان، ۽ پراڪت، سنسڪرت مان نڪتل آهي“.

بحث کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب جن ٻڌايو آهي تہ-

"سنڌي زبان، بنيادي طور، سنڌ ۽ سنڌون سنسڪرت مان نڪتل نہ آهي، بلڪ سنسڪرت
کان اڳ واري دور جي سنڌ ۽ ماڻر جي قديم ٻولي آهي"—

اميد تہ لسانيات سان تعلق رکندڙ دوستن لاءِ هي ڪتاب، قابل مطالع ثابت ٿيندو.
ڏاڍو چڱو ٿئي ها، اگر 'سراج' جي مهراڻ وارن مضمونن ۽ ڀيرومل جي 'قديم سنڌ' ۽ "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" متعلق بہ تنقيدي طور ڪجهہ لکيو وڃي ها! خير... بهر حال 'سراج' جي مقالن ۽ ڀيرومل مهرچند جي 'سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ' ۽ 'قديم سنڌ' پڙهڻ کان پوءِ، هن ڪتاب جي مطالع لاءِ، اهل علم حضرات کي خاص طور توجهہ ڏيارجي ٿو.

تصحيح

● 'مهراڻ' ۾ هڪ اڌ لفظي غلطي رهجي ويئي آهي. 'سلام ۽ سنيها' واري ڪالم ۾ واپڊا جي ايس. اي جو نالو ميان نسيم اختر صاحب نہ، پر، ميان سليم اختر صاحب، پڙهڻ گهرجي. ان طرح روشن آرا جو مڙس صوبيدار نہ، پر ڊي. ايس. پي پڙهڻ گهرجي.

حصہ نظم ۾ امداد الحسيني جي نظم 'ٽڪرا' ص ۲۱ جي آخر ۾ "بنگلي ۾ لکيل نظم تان ورتل" کي درست ڪجي. بنگلي ۾ لکيل نظم، متعلق اهو اشتباہ رفع ڪرڻو آهي تہ نظم، هڪ بنگلي ۾ ويهي لکيل آهي ۽ نہ ڪنهن بنگالي نظم تان ورتل آهي.

ان طرح 'مهراڻ' نمبر ۲، ۶۲ع ۾ 'هندوستان ڇڏي وڃو'، ناٽڪ ص ۱۰۱ موهن ڪلپنا جي نالي ڇپيو آهي، حالانڪ ان جو ليکڪ تيرٿ ٻاٻاڻي آهي.

بهرحال اسان پنهنجي حال آهر، 'مهراڻ' کي معياري ۽ محققانہ، فڪرانگيز ۽ صحتمند مواد سان شايع ڪرڻ ۾ ڪابہ ڪسر نہ ڇڏي آهي.

گذارش جي ٻهرين پيرا 'سڪندر ۽ پيڙي'، اهل نظر لاءِ فڪر و دانش جو اهو شاهڪار آهي، جنهن جو مثال اوهان اڳ نہ پڙهو هوندو. حال کي ماضيءَ جي سرگذشت ۾ بيان ڪيو ويو آهي، تان تہ اسان لاءِ ڪو فڪرانگيز سبب پيدا ٿي سگهي.

الشاءالله، مهراڻ جنهن ۶۱-۶۲ع ۾ باقاعده شايع ٿي چڪو آهي، اميد تہ ۶۳ع بہ ان باقاعدگيءَ سان شايع ٿيندو.

هن ڀيري مهراڻ ۾ ۳ رنگين تصويرون ڏنل آهن. اول ۾ 'ڪنول جو گل' جنهن لاءِ شاهہ، 'ڪنول پاڙون پاتال ۾' چئي اسان جي زندگيءَ ۽ ان جي تهذيبي قدرن جي بقا ڏانهن اشارو ڪيو آهي. ڪنول گويا اسان لاءِ هڪ زندگي بخش علامت آهي.

ٻي تصوير لاهور جي بين الاقوامي ڪتابي نمائش تي، صدر مملڪت پاڪستان جي، سنڌي ادبي بورڊ بوڪ اسٽال جي معائني وقت ورتل آهي.

سندس پيغام آهي:

"شاهہ لطيف جهڙو ڪو ٻيو بہ ماڻهو پيدا ڪريو،
جو اوهان ۾ زندگيءَ جو احساس پيدا ڪري."

ٽين تصوير، پير حسام الدين راشديءَ ۽ ممتاز حسن کي، ايران سرڪار پاران ڏنل، نشان سپاس، جي تقريب جي تصوير آهي، اها بہ هڪ تاريخي يادگار رهندي.

شڪريو:

● 'مهراڻ' جي ترتيب ۽ تدوين جي سلسلي ۾، ۽ ان جي طباعت ۽ اشاعت جي ڪم ڪار ۾، آءٌ جناب سيد ميران محمد شاهه صاحب 'مير'، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ۽ محترمي شيخ علي محمد صاحب، ميمبر سنڌي ادبي بورڊ، ۽ انچارج ادبي بورڊ پريس حيدرآباد؛ ۽ مسٽر علي بخش احمد زئي، مينيجر پريس؛ ۽ پروف ريڊر مسٽر ولي محمد طاهر زاده ۽ مسٽر ڪريم بخش شيخ؛ سڀني جو شڪرگذار آهيان، جن جي دلي تعاون سان 'مهراڻ' دستور موجب، نهايت حسين ۽ معياري قدرن جو جامع رهندو آيو آهي، ۽ تمام جلد ڇپجي نڪتو آهي. مسٽر علي بخش احمد زئي، جي عمر پر جي تجربي، ۽ خلوص ۽ سندس اسٽاف، مان 'مهراڻ' جي ڪم تي مقرر ٿيل ماڻهن؛ نورالدين احمد، غلام مرتضيٰ، الهه رکيو، محمد صالح ميمڻ، گل محمد مغل، نهايت ڪارائتا ۽ محنتي ماڻهو آهن جن جي محنت ۽ فنڪارانه ڪوشش 'مهراڻ' کي جلدي شايع به ڪيو آهي ۽ سينگاريو به آهي. ان طرح رسالي جي ظاهري حسن، صحت ۽ صفائي لاءِ ڇاپيندڙ، مستري نورمحمد ۽ مستري نظام پڻ شڪريه جا مستحق آهن. ان سلسلي ۾، مسٽر امداد حسيني، (عارضي اسسٽنٽ ايڊيٽر مهراڻ) جو پڻ ٿورائتو آهيان، جنهن مواد جي ترتيب ۾ منهنجي قابل تحسين مدد ڪئي.

آءٌ خصوصي طور مسٽر غلام رباني، اسسٽنٽ سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، جو شڪرگذار آهيان، جنهن دلي تعاون ڪري، 'مهراڻ' لاءِ تمام جلدائيءَ سان لاهور 'بين الاقوامي ڪتابي نمائش' ۽ 'نشان سپاس' وارين تقريبن جون تصويرون هٿ ڪري، جلدي بلاڪ ٺهرائي پهچايا ۽ وقت سر اهي مهراڻ ۾ ڇپايا ويا. ان کان سواءِ 'مهراڻ' جي انتظامي امور، مواد جي جمع و ترتيب، اشاعت ۽ طباعت جي مختلف مرحلن تي، سندس تعاون، نهايت ڪارآمد ۽ ثمر آور پڻ ثابت ٿيو آهي، اميد ته مسٽر غلام رباني، ايندڙ دور لاءِ پڻ مهراڻ جي تزئين ۽ ترتيب جي سلسلي ۾، اسان سان تعاون ڪندو ايندو.

ان ئي سلسلي ۾ مسٽر محمدامين بلوچ، مئنيجر سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال بہ خاص شڪرئي جو حقدار آهي، جنهن جي ڪوشش سان 'مهراڻ'، سنڌ، پاڪستان ۽ ان کان ٻاهر هندوستان، بلڪ يورپ ۽ آمريڪا تائين اديبن ۽ خريدارن کي فوراً پهچايو ويجي ٿو. جنهن جي مخلصانه ڪارڪردگيءَ ۽ خريدارن سان 'محبت آميز' رويه جي ڪري، نه فقط مهراڻ جا گراڪ جيئن پوءِ تيئن وڌي رهيا آهن، پر ان سان گڏ، سندن سوالن ۽ مسئلن جو حل به فوراً ڪيو ويجي ٿو. اهوئي سبب آهي جو 'مهراڻ متعلق نه ڪو خريدارن کي شڪايت آهي ۽ نه بوڪ سيلرس ۽ اديبن کي. ان سلسلي ۾ 'ادبي بورڊ' جي گشتي نمائندي ماستر عنايت الله جو پڻ خاص شڪرگذار آهيان، جنهن جي خدمت ۽ ڪارگذاري، مهراڻ لاءِ مقبوليت جو باعث بڻي آهي ۽ تمام گهڻا خريدار پيدا ڪيا اٿس، اميد ته مهراڻ لاءِ سندس خاص عنايت شامل حال رهندي. —غ. م. گ

اي جاني، هي جڳ فاني آھي، ڪن سائين لوڪ صدا، بابا!
هي عمر روان تہ، رواني ٿئي، آخر تہ فنا هي فنا، بابا!

گياني نہ رهيا، ڌياني نہ رهيا، ڪيئي جوتش لاثاني نہ رهيا،
ٿيا آخر سڀ فاني نہ رهيا، فانيءَ کي نہ آهہ بقا، بابا!

ڏس ڪهڙا ڪهڙا شاهہ ويا، افسوس نہ تن جا باقي رهيا،
نہ نشان رهيا نہ مڪانَ، نہ مڪين، بنگلا بستان نہ سرا، بابا!

نہ ڪو شاهہ رهي، نہ وزير رهي، نہ ڪو دانشمند دبير رهي،
نہ امير رهي، نہ فقير رهي، هڪ رهندو پاڻ خدا، بابا!

ڌن دولت خواب خيال آھي، اقبال ڪمال زوال آھي،
هي ميلڪ پرائو مال آھي، پنهنجي نہ آھي شيءِ ڪا، بابا!

هن دم جو قدم ٿيو سوئي عدم، هن موت ڪيا ڪئي مرد هضم،
هي ناز نعم، يا جاهَ حشم، ڪنهن سان بہ ڪندا نہ وفا، بابا!

هل هيٺو ٿي، ڪر هورو هڏ، ڇڏ ماڙيون ڪر نہ خزانو گڏ،
ٿيئي آخر نيٺ آجل جو سڏ، هيءَ ٽرندي ڪين قضا، بابا!

آچي سڀ جي قضا ۾ مرگ، بلا، آدنيٰ، آعليٰ، نہ ڇڏي آصلا،
فقرا، آغنا، شعرا، آمرا، حڪما، علما نہ بچا، بابا!

گلزار ۾ گل گل ڪين رهي، هن باغ ۾ ”بلبل“ ڪين رهي،
هي غوغا غلغل ڪين رهي، نہ ادا، نہ صدا، نہ ندا، بابا!

مرحوم شمس الدين ”بلبل“

توهه تنهنجو منگان،
توهه تنهنجو منگان... ياالله
توهه توڙائون، تنهنجو.

پيڙي ڏيان، پتارَ سان، انگي لاهي انگا.
مولا مون کي ميڙئين، دور ڪري درنگا.

ڇينون جت ڇرين ڏا، ڇت ڇترخن ڇنگا.
سيڻن ڇرون چاڙهيا، رڇن رنگ سرنگا.

پنهنجا پاڻ فضل سان، پار لنگهائين لنگا.
'قاسم' ڪرم منجهانئين، ساير پنهنجي سنگا.

خليفو نبي بخش خان لغاري مرحوم

ا

بيت

خليفو نبي‌بخش خان لغاري مرحوم، محمد خان ’غني‘، ’نثار‘ بزمي، ڊاڪٽر چوئٿرام گدوالي آنجهاني.

دوها

عبدالجبار ’شام‘، قمر شهباز.

ڪافيون

ميران محمد شاهه ’مير‘، سردار بهادر محمد بخش ’ڪوجهي‘، محمد خان ’غني‘، محمد هاشم ’نجار‘، ’نثار‘ بزمي، احمد خان ’اختر‘، علي بخش ’رضا‘.

وائي

خليفو نبي بخش خان لغاري مرحوم، احمد خان ’اختر‘، احمد خان ’آصف‘.

گيت

ڪوورڌن محبوباڻي، ’نثار‘ بزمي.

نظم

شيخ ’اياز‘، ’نياز‘ همايوني، سليم ڳاڙهوي، ’تاج‘ بلوچ، ڪمل ’سرتاج‘، نعيم دريشاڻي، ’امداد‘ حسيني.

آزاد نظم

’خواب‘، ’محبوب‘ سروري، بشير موريائي، ليازعلي شاهه ’محسن‘، ولي محمد ’وفا‘، عبدالڪريم پلي.

غزل

’سرشار‘ عقيلي، ’تنوير‘ عباسي، ’خواب‘، ’محبوب‘ سروري، بشير موريائي، نيازعلي شاهه ’محسن‘، ولي محمد ’وفا‘، عبدالڪريم پلي.

نيون طرزون

ترائيل.

قطعا

’امداد‘ حسيني، ’تاج‘ بلوچ، قمر شهباز.

رباعيون

حافظ محمد ’احسن‘.

فرد

محمد حسن ’ساز‘، ليازعلي شاهه ’محسن‘.

”جو ڪلام، مستقبل تي روشني وجھندڙ، ۽ ترقيءَ لاءِ ايندڙ نسل کي اڀاريندڙ آهي، صرف اهو ئي ڪلام قائم رهندو ۽ جٽاءُ ڪندو. باقي پيو سڀ بي سود هئڻ سبب مٽجي ويندو!“

علامہ، آءِ، آءِ، قاضي.

خليفو نبي‌بخش لغاري مرحوم

ڪاري وڏو ڪارھ، وِھَءَ مٽَ ۾ وترو،
ڪوڙين ’قاسم‘ ڪيترا، ڪيترا زھر زوال،
ڪوئي اِن ڪلال، ميخاني ۾ ماريا.

ڪارا پيدا ڪيا، تن واسينگن ويا،
موڪيءَ سندي مٽَ تي، اچي پرڙ پيا،
’قاسم‘ ان ڪڪرھ ۾، گڏجي وھ ويا،
جن ڪڙا سر ڪيا، پيتيون تن پيائيون.

سر ڏنائون سٽ ۾، جام پيتائون جالَ،
’قاسم‘ ڪارھ ڪلالَ، پياري پُر ڪيا.
سوريءَ مٿي سيجڙي، آڏيءَ مٿي انگ،
ديکن ڪڙمن دوکڙا، منجھ ڪٺاھ ڪيرنگ،
’قاسم‘ ڪيسر رنگ، وِھ پيتائون وٽين.

محمد خان غني

مسافر

الله! اپٺن ڪيئن ٿيو، جو ڏيھي ڏار ٿيام،
امر ھور ھئين ۾، پلپل پور پيام،
قسمت ھئن ڪيام، جو پيئيون ويلون وچ ۾.

الله! اُنين ڪيئن ٿيو، جو ڏيھي ٿيڙم ڏور،
ساعت سمجھي سال ٿي، مري ٿي معذور،
کھڙو پيڙن پور، جو وري وريا ڪينڪي.

الله! اپٺن ڪيئن ٿيو، پرين ٿيم پري،
سڌ نہ سٺن سپرين، ھيءَ ڪيھون روز ڪري،
تو ڏک ۾ ڏيل ڏري، تون الله اڻ انھن ڪي.

الله! ان عجيب سان، نہ ٿي روح رھاڻ،
اکين اوڏا سپرين، ھر ھري جھليئون ھاڻ،
آھر انھن ڪاڻ، اچا آب اکين ۾.

الله! اپٺن ڪيئن ٿيو، ھو ويتا وساري،
جھوريم جند فراق ۾، ڏو ڳاراٺو ڳاري،
مُٺيءَ ڪي ماري، ھاڻ پرانھون پرجيا.

ڪري پرت پرين سان رڳو ڏٺم ڏک،
سي ڪيئن سمھن سک، جن مسافر سپرين.

مسافر جي من ۾ ڪھڙي ڳالھ ڳري،
ورڻ وعدا وسريا، آيو ڪين وري،
ويندي ماھ مري، ڦوڙائي فراق ۾.
جن مسافر سپرين سي ٿي روئنديون رت،
پرت ايءَ، پھت، جو رھي رڳو رنج ٿو.
الله! اپٺن ڪيئن ٿيو، جو اچن نٿا آو،
ڏسن روبرو، تہ ڪيئن وڇوڙيل وڃيون.
الله! اپٺن ڪيئن ٿيو، جو آيا ھڪڙي رات،
ويا اسورئون اگ سي، پسيم جي پرڀات،
تنَ ڪي ڏيئي تات، ھاڻا پرانھون پرجيا.
ٿين مسافر سپرين، شال ڪڏھين ڪنھن جا ڪين،
ھي ھي ھن زمين، وڃ نہ وڇوڙي جيئن ڪو.

نثار "بزمي"

جن کي عشق عجيب جو، تن کي ڊپ نہ ڊاءُ،
سهايانون سر تي، گهورن وارو گهاءُ،
تهڙو ڏين منهنڙو، جهڙو لڳي واءُ،
سدورو سياءُ، 'بزمي' ٻيراڳن جو.

جن کي عشق عجيب جو، تن کي ڏک نہ ڏم،
سکيا رهن سک ۾، ڪوندر نہ ڪو غم،
ٻستي اڏي 'بزمي' من ۾ ڪن ماتم،
ڪسي لاهن ڪم، شهادت جي شوق جو.

جن کي عشق عجيب جو، اورن سيني اور،
ڪچهرين جا ڪوڏيا، ميڙاڪن جا مور،
سسيتي وڪڻن سڪ ٿا، تڪڙي ڪن ٿا تور،
گهٽيري ڏين گهور، 'بزميءَ' پارا برهہ ۾.

جن کي عشق عجيب جو، تن کي تار تنوار،
ڪنين رکي هٿڙا، ڳائن ڳڻ هزار،
ڏورن وڻا ڏيهہ ۾، نيٽين هاريو نار،
'بزمي' چائن بار، سانگا لاهي ساهہ جا.

جن کي عشق عجيب جو، تن ۾ تيڪ' نہ تاب،
هيناهينءَ جي حال کي، سمجهن پاڻ ثواب،
ٻردا سڏجن 'بزمي' ڏارن ڪين حجاب،
خودي آهہ خراب، اصل آديسين ۾.

جن کي عشق عجيب جو، تن کي لڄ نہ ليهہ،
نڪي سارن سجدا، نڪي 'بزمي' نيهہ،
ٻرين وٽ پڄڻ جون، واٽون سمجهن ويهہ،
ڇا جي آهي گيهہ، اکيا در الله جي.

ڊاڪٽر چوئٿرام پرتابراءِ گدواڻي

ڪُرڪڻ ڪينجهڻ مَرڪ نہ مڙسن، جي چڙهيا
جُنگ جوان،
سِڪ ۽ سودو تن نہ سونهي، جن جاتو اهو جاڻ،
هڻيا، سي هڻن پلي، تن پاڻ وڃايو پاڻ،
هي مردن جو ميدان، ڪانئرَ جاءِ نہ آهہ ڪا.

ڪانئر جاءِ نہ آهہ ڪا، جت سـٽڙيا سـٽون ڪن،
مرسندا سانگا رکي، سي موٽيو ماڳ وڃن،
جي عاشق آزاديءَ جا، سي ثابت قدم رهن،
هيءُ آڏو آهي تن، جن ڪُسڻ قبوليو قرب سان.

جن ڪُسڻ قبوليو قرب سان، سي ٿي سورهيہ سڄاڻ،
قائم رکن قوم جو، بالا بلند شان،
مر ٿي وڃن قربان، ڪنڌ نوائن ڪينڪي!

دوها

عبدالجبار "شام"

نور پريا ٿي نيڻ اوهان جا نور پري پيشاني
ڪهڙي ديس ڪان آيا آهيو هيت ناهہ اوهان جو ثاني.
پريم ڀڪيئڙا تولڻ ٿايم اکڙين ۾ آ ڪيرو،
ساجن تو ۾ سونهن پري آ منهنجو من آ ميرو.
هي ننگري آ ڏک جي پيارا سک هتي ڪو ناهي،
هرڪو پاڻ کي مير تو سمجهي هرڪو سينو ساهي.
سچ جو آهي سودو اسان وٽ سچ جي آهي واٽي،
جيڪو سچ کي آڏو ايندو تنهن سان ڪبي لڙائي.

قمر شهباز

تارَ تُنتا من ـ وِيڻا جا، سان ڪيئن جڻان، هُن
ڪيئن جڻان!
پيار بنا وِهہ جيون ـ امرت، ڪيئن پيئان، چئو،
ڪيئن پيان!

سيرَ جو سُرَ سان سنگ رهيو، نا گُلُ،
خوشبو باقي،
رند بنان ميخانو سوڳو، سڏڪي ويٺو ساقي.

ڪاڏي مومل، ڪاڏي راڻو، ڪاڏي وني سا ڪاڪ!
پيارَ پڄاڻا، ديپ آجهاڻا، آڏري پيئي خاڪ.

ڪافيون

ميران محمد شاهه "سر"

مهسين پليکار، ڪانگلڙا! جيءُ جيءُ کنياتا، آئين اوتاري

ڪانگ! ويجهو تي ولهيءَ کي، دل سندو ڏي داستان،
ڳالهيون ڳجهه، راز رمزون، ڪر اڳيان منهنجي عيان،
بند لهن کي بار، ڪانگلڙا!
گهوٽ گهڙي جي مون ساڻ گهاري.

ڪانگ! تو قصو ٻڌايو، کو قريبن کي ڪلام،
هت عجيبن جي اچڻ جو آندئي کهڙو انجام،
پائين ڳچيءَ هارَ، ڪانگلڙا!
ور جي ولهيءَ تي واڳون واري.

ڪانگ! مون مسکين جي محبوب کي ٿي کا مقال؟
ڇڏو سڪايل جي ڪڏهن سهڻو، اچي لهندو سنڀال؟
ڪهڙا سندس پار، ڪانگلڙا!
پاري نه مون سان کا پرت پياري.

ڪانگ وڃ تون تنهن ولايت، پرينءَ کي پيغام ڏي،
حال 'ميران شاهه' جو ڇئو ڪرنشون ڪوڙئين ڪري،
زارو روئج زار، ڪانگلڙا!
کهل اچي کا مانَ کوهياري.

سردار بهادر محمد بخش مرحوم "ڪوجهي"

صورت ساجن حسن حقيقي، الله اسان جو اهوئي ـ نا پيوئي.
نيڻ سڄڻ جا نور الاهي، عينا عين سيوئي ـ نا پيوئي.
پروان ڏس محراب سنوڙ، سجده گاهه سپهُ سي ـ نا پيوئي.

مک محبوب جو مصحف سارو، ربّي راز سڃاڻي- نا پيوئي.
بوتو بشري ييک رباني، شڪ گمان نہ ڪوئي- نا پيوئي.
'شاهہ قبولڻ'، يار يگانو، هادي حق هڪوئي- نا پيوئي.
دم دم 'ڪرجهي' دوڙ درازين،
حج حقيقي سوئي- نا پيوئي.

محمد خان "غني"

دلي سڄڻ جي هٽ،
آءُ تان پيئر ورهہ وهايون.
راهہ ڀڄي ٿو روڪڙو، ڪين وٺي ڪجهہ ڳهٽ؛
آءُ تان.........
سر جو سودو آهي سهانڪو، ڪو جو آتي ڪوڪٽ؛
آءُ تان.........
نيهن نغارا نوبت وهواءِ، روز وڄي واڄٽ؛
آءُ تان.........
هلٿو آخر آهہ آنهيءَ ڏانهن، هوت جو ڪليل هٽ؛
آءُ تان.........
روهہ ڏسو سڀ رانجهن جي اڄ، جنهن جو ناهي مٽ؛
آءُ تان.........
قهري ڪان ڪري جت ڪڙڪا، سور ڪري سوسٽ؛
آءُ تان.........
گيرب گهرجي ڪونہ 'غني' اُت، هاسج ڪري جهٽ پٽ؛
آءُ تان.........

محمد هاشم "نجار"

منهنجو ميهر يار، ڏم ڏي وري مان ڪيئن نهاريان.
ڏم تہ مليم "حق شريعت"، الست ڪنان ميهار،... ڏم ڏي...
چوٽيون مٿيون ڏيو مون جيڏيون، ويندس ذريا پار،... ڏم ڏي...
ڪين اٿم آرام اندر ۾، ميهر جي مون تار،... ڏم ڏي...
محب ملڻ لاءِ دل آ ماندي، ملندم يار 'نجّار'،... ڏم ڏي...

نثار "بزمي"

ڏوٿين ڪان آهيان ڏور،   آب اکين مان وهي اوتيان ...
مان مارن جي، مارو منهنجا،
ڪيئن سهان هي سور،   آب اکين مان وهي اوتيان....
ڏکڙين هوندي ٻي واجهائڻ،
ڪهڙو هي دستور،   آب اکين مان وهي اوتيان....
مارن خاطر ماندي آهيان،
محلن ۾ مجبور،   آب اکين مان وهي اوتيان....
منڙو آهي مون لئي 'بزمي'،
مارن جو مذڪور،   آب اکين مان وهي اوتيان،...

احمد خان "اختر"

ديرِ ۾ دم ڪر تون دلدار،
نينهن نسنگ نيهوڙي نيڻ يس!

تيز طوفان جي واءُ وِلوڙيس،   لهرن لوڏي لوڙهي لوڙهيس،
موت مٿا مون محب ميهار،   واڳون وريا! واهن ويڙهيس.
دهشت دم دريا ڏڙلائي،   ڪانهي ڪَلَ ڪا ڪناري ڪائي،
ڪڙڪا ڪَنِ ڪُنَ ڪارونيارَ،   تيزيءَ تِڪَ جي ٽيڙن ٽيڙيس.
پڇندي پيلو پورَ پُرِي ٽيو،   هتون هيٺيءَ هاءِ! هلي ويو،
ڪونهي ڪوئي قصور ڪُنيارَ،   ڪَرَمَ ڪسي ڪاٽيتي ڪيٽڙيس.
ساهڙ! سڻ سانبارا سڏڙا،   منهن مانگر مَڇَ هيٺيءَ هڏڙا،
'اختر' آهيان تو آڌار،   پريشم! توءِ ٻناري پيٽڙيس.

علي بخش "رضا"

ياد پونِ ٿا يار... مٺا مارونڙا.

جيسين جهندس جيڏيون،...   تيسين پرينِ پڪار،... او... ياد پون...
لڪا "ڪُنَ' فَيَڪُونَ" هئي،...   اڳ تڏيءَ جي تنوار... او... ياد پون...
امروندڙي آهيان،...   دم نه ٽينديس ڏار... او... ياد پون...
'رضا' تن سپرين ريءَ،...   جيئڻ زارون زار... او... ياد پون...

وائي

خليفو نبي بخش لغاري مرحوم

ڪو پيريان جو پانڌي آئڙو، مون گهر اچي
پَسي پانڌي پيرَ جو، هوند بيراڳڻ بچي —
ماريو پنهنجا سپرين، پاڻ مُرادڙي پچي —
سُٺي سـنـدو سجڻين، نيهه نياپڙو نچي —
وايون ورڻ سنديون، ڪانگ سڻايم سچي —
'قاسم' اٿـم آسرو، پيريتم مـانَ پرچي —

احمد خان "اختر"

وڃي وقت ونـوم، سخت سُئوم؛
آهه پُڇاڻو پرينءَ جو.

وقت وڃـايـم ويسلي، روئـڻ رت رهئوم —
مالڪ مـون نـه ميڙيـا، ڪَنُـو ڪچ ڪئوم —
هئي هئي هاڻ هَجهي هينيون، جيئڻ جـاڙ ٿئوم —
ڍولَ ڏَکين تـون ڏِهيون، 'اختر' عرض اهـوم —

احمد خان "آصف"

راڻـــل ســـڻ تـــون رِيـهَ، ڪانڌ ڪري وچ ڪاڪ نه ڪاري.
تنهنجي تـات تهايو مـون کـي، پـــورن لا تـــي پـيـه؛
ويـتـر مهڻن آهيان مـاري.
سرتيون سيئي حـال سندم تـي، ٺهڪ ڏيـن ٺيون ٺـيـه؛
کِـلِـيو کِـلِـيو ڪن سي خواري.
وارث منهنجو تـون وَر وَلَهو، منهنـجي لـج ۽ لـيـه؛
سوڍل سائين تـوتي سـاري.
تنهنجو شان شرف ٺـيـو شاهي، سـون ۾ مـديـون ويـه؛
'آصف' ڪوجهي مان ڪاٺياري.

گيت

گووردن محبوباڻي

او پونم جي رات سهاڳڻ، ڪر سورهن سينگار!
آهه ڪيو انجام اچڻ جو، اڄ تنهنجي دلدار!

پيشانيءَ تي تلڪ چنڊ جو،
مهڙو، سرهو چڻ سرڪنڊ جو؛
چانڊوڪيءَ جي سندر ساڙهي،
۽ تارن جا هار:
او پونم جي رات سهاڳڻ، ڪر سورهن سينگار!

گگن-منڊل ۾ ديپ جلائي،
چڏ بادل جي سيج سجائي؛
ڪرڻن جي ڪومل تارن تي،
ڇيڙ مڌر جهنڪار:
او پونم جي رات سهاڳڻ، ڪر سورهن سينگار!

ساجن سامهون گهونگهٽ لاهي،
چنچ ته رات اجوڪي آهي؛
ويهه ته پيار ونڊيون، او پريتم،
پره ڪنديسين ڏار!
او پونم جي رات سهاڳڻ، ڪر سورهن سينگار!

نثار "بزمي"

هڪ سسئي، ڏڏ سوُر

پنڌ پڇائيندي وتي، صدما سهائيندي وتي!

سڌ نه ڪا سنسار جي،
دل بکي ديدار جي،
ڳڻ نه ڪا سينگار جي،
ياد جنهن کي يار جي:
وڻ وڃائيندي وتي، صدما سهائيندي وتي!

ساهه کي ساري نه ٿي،
واهه ٻي واري نه ٿي،
گهر اندرا ڳهاري نه ٿي،
خون کي ٺاري نه ٿي؛
لڙڪ ڳاڙيندي وتي، صدما سهائيندي وتي!

کيچ ڏي ڪاهي هلي،
هيڪلي آهي هلي،
ٺاهه کي ٺاهي هلي،
ساهه کي ساهي هلي:
وک ورائيندي وتي، صدما سهائيندي وتي!

تيز تر طوفان سان،
باد ۽ باران سان،
گوڙ ۽ گهمسان سان،
جابلو ميدان سان:
ٿي متا ڏيندي وتي، صدمان سهائيندي وتي!

توڏي وانگر ٿي رڙي،
سوز ۾ ٻيڻي سڙي،
گهاٽ ٿي دل ۾ گهڙي،
کين ٿي ڪاڏي لڙي:
دل دکائيندي وتي، صدما سهائيندي وتي!

نظم

شيخ اياز

ٽَر ۾ کھڙا ٽاڪ،
ٽڪن جا،
ٽَر ۾ کھڙا ٽاڪ!

واري ساري وات،
نه ڪائي ڇانوَ، نه ڪائي ڇات،
مـَـٿان آ ٽاڪ،
ٽڪن جا؛
ٽَر ۾ کھڙا ٽاڪ!

پيني نه تن لاءِ پُونءِ،
تَتيءَ تني پير پڄي ٿيا پُونءِ،
ڇڪن ٿا ڇاڪ،
ٽڪن جا؛
ٽَر ۾ کھڙا ٽاڪ!

لڳي نه تن جي اُڃ،
ورائي ڪير، سموري سُڃ!
وڄن ٿا واڪ،
ٽڪن جا؛
ٽَر ۾ کھڙا ٽاڪ!

ميليو نه تن ڪي ماڳ،
آنهن جو ٻُلي ٻُلي پيو پاڳ،
ڪيلي ٿي خاڪ،
ٽڪن جا؛
ٽَر ۾ کھڙا ٽاڪ!

نياز همايوني

اچو تہ بي قرار ٿيون

اچو تہ بي قرار ٿيون،
جو دردمند دل جي واسطي قرار ٿو کپي،
خزان نصيب زندگي جي لئہ بهار ٿو کپي،
اچو تہ بي قرار ٿيون.

هي صبح زهرخند چو، هي شام دلفگار چو،
هي رات فکرمند چو هي وقت غم شعار چو،
هي لال کنوار کائنات هاءِ سوگوار چو،
اچو تہ گھوٽ ٿي سيٺي، انهيءَ تي جان نثار ٿيون؛
اچو تہ بي قرار ٿيون.

بهار جهڙي آرزو، سقم نصيب چو رهي،
بهشت جهڙي زندگي، الم نصيب چو رهي،
هي آدمي هي ناخدا، ستم نصيب چو رهي،
انهيءَ غريب ساڻ اهل دل ٿي غمگسار ٿيون؛
اچو تہ بي قرار ٿيون.

عظيم ٿيون جبل جيان، وسيع شهر وانگ ٿيون،
محيط آسمان جيان، عميق بحر وانگ ٿيون،
حسين ماهتاب جان، عجيب مهر وانگ ٿيون،
زمينَ جي گلن جيان، دلين جا شهريار ٿيون؛
اچو تہ بي قرار ٿيون.

هي بي اصول بي وقار بندگيءَ جي زندگي،
هي تشنہ روح خستہ جسم زندگيءَ جي زندگي،
ٿي کپي ٿي کپي هي گندگيءَ جي زندگي،
اچو تہ موت ساں لڙي، حيات جو وقار ٿيون؛
اچو تہ بي قرار ٿيون.

هي ميڻ جا مسيح ۽ هي سنگ وخشت جا خدا،
نصيب جا نقيب ۽ بلند و پست جا خدا،
کري سگھيا نہ ڪو بلو، هي بند و بست جا خدا،
انهن جي لاءِ کيستائين، محو انتظار ٿيون؛
اچو تہ بي قرار ٿيون.

سليم ڳاڙهوي

نماء

کيترا سج چنڊ ۽ تارا اچانڪ ٿيا عيان،
نُور جي برسات ٿي، روشن ٿيو سارو جهان.
بادلن جي اوٽ مان بجليون آئيون پڙڪا ڪري،
روشني ھڪڙي زمين تي، جلوه گر ٿيو آسمان.
چڻ ته مشعالون ٻريون، شمعن پسايا ڪي شعاع،
يا ڏيا، فانوس ۽ شعلا نظر آيا نوان.
چڻ ته ڪي هيرا، جواهر، لعل، موتي لڪ مڙيا،
زيب، زينت، حسن ۽ رنگت جا دريا ٿيا روان.
چڻ ته ڪي لالا، گلاب ۽ زعفران ظاهر ٿيا،
سرو، سنبل ۽ سمن جهوليا نزاڪت ناز سان.
يا ته چڻ ڪو جنگ جو سامان نمايان ٿي ويو،
تيغ، تلوارون، تبر، خنجر، سنان، تير ۽ ڪمان.
روشنيون، رعنائيون سالم نظر آيون 'سليم'،
مون ڏٺو توکي اکين آڏو جڏهن نور-جهان!

ڪمل "سرتاج"

هر سمي رهه مشڪندو!

گل چوي ٿو، هر سمي رهه مشڪندو!
روز ڪنڊن ۾ گذر ٿئي زندگي،
ھر روئي ٿو ڪين هو ڪهبرائجي؛
ساڪ جو قطرو ٻه هن جي گود ۾،
خود ڪي پلجي آهه هردم چمڪندو:
گل چوي ٿو، هر سمي رهه مشڪندو.

هو ڏئي سرهاڻ ٿو سڀ کي جڏهن،
جڳ ڪري ساراهه ٿو هن جي تڏهن؛
هو جئي جڳ لئه، نه پنهنجو پاڻ لئه،

مُشڪ سان آهي سڀن کي خوش ڪندو:
گل چوي ٿو، هر سمي رهه مشڪندو.

لال! آفت ۾ نه همت هار تون،
پيڙهه پنهنجيءَ تي ته آنسون ڳار تون؛
زندگيءَ جي راهه آ ڏک سان ڀريل؛
پر هميشه هل انهيءَ کي طئه ڪندو:
گل چوي ٿو، هر سمي رهه مشڪندو.

تاج بلوچ

ڏي

تيره و تار دل جي دنيا ۾، نيٺ اڄ نور جي ڪرڻ چمڪي،
منهنجي دل جي تباهه گلشن ۾، نيٺ اميد جي ڪڙي مکڙي.

روشنيءَ جي تلاش ۾ اڪثر، سون لتاڙيا نجوم و شمس و قمر؛
مشتري، زهره و سُهيل و زحل، باغ، صحرا، سمنڊ، دشت، جبل.
گلعذارن سان دل جو حال ڪيم، ماهپارن کي پڻ سوال ڪيم؛
الغرض هرطرف ٿيس مائل، پر نه افسوس ڪجهه ٿيو حاصل.

تيرگي ساڻ جو ٿيس مانوس، روشني لئي گهڻو هيس مايوس؛
نااميدي و حسرت و ارمان. آرزو، رنج، درد، ڪرب، حرمان.
مستقل قلب ۾ هئا آباد، وقفِ آزار هئي دلِ برباد؛
زندگي سربسر اداس هئي، محوِ حرمان رهينِ ياس هئي.
روبرو رشڪ ماهتاب آيو، دل جي دنيا ۾ انقلاب آيو؛
جنهن جي هرهڪ نظر ۾ مئه جو جام، جنهن جي هرهڪ نظر سلام و پيام.
نيٺ اڄ نور جي ڪرڻ چمڪي، نيٺ اميد جي ڪڙي مکڙي.

آزاد نظم

"امداد" حسيني

ڏڦڙ

هي فقيرن جا هجوم،
هي لپاڻن، نامرادن جا هجوم،
بي‌ضميرن جا هجوم،
هي بکيا نانگا اگهاڙا بدفضيلت بي‌ضمير،
پيٽ جي تاريڪ زلدان جا اسير،
دامن، صد چاڪ ۾ مانيءَ جا ڀور...... ساهه کان
سوکها جهلي،
کهڙي بيدرديءَ سان گنديون آگريون،
هاءِ ڦيرائن پيا، صاحب جي صوفه سيٽ تي،
ڪيئن نه پاتولي وجهي وهندا وڃن —
ڪير جهڙي فرش تي،
چڻ ڀڻهن جو راڄ آهه!
ڪيئن نه هٽندا ٿا وڃن...
... هٽ جي ڏڄ سان چمڪندڙ ايراني قالينن تي
ٿاڦوڙن جا زخم!
جانور جهنگلي ڪتا!
بي‌ادب جاهل ڪميڻا بدمعاش،
بددماغ و بيوقوف —
اشرف‌المخلوق جي هستي تي طنز،
چنڊ وانگر چمڪندڙ ڌرتيءَ تي داغ
زندگيءَ جي مرمرين ٻانهن تي بار،
سائنس جي عهد زرّين تي مسلسل زهرِ خند،
۽ ترقي يافته انسان جي تهذيب و تمدن جي جگر
تي گهري چوٽ!
هي فقيرن جا هجوم —
گدلا گدلا جسم بي‌رونق بدن —
جن کي ڏسندي ئي اکڙيا ٿا اچن!
موت جي گر هھڙي جسمن تي نظر پنجي وجي —
سچ ته ميري ٿي وجي،
تف هٽي، هھڙن جي منهن تي، ها وجي اڪتي
وڏي!
(بنگالي ۾ لکيل نظم تان ورتل)

نعيم دريشاڻي

پراڻيون يادون

اڄ چو الائي پنهنجا پرين ياد پيا اچن،
اڄ چو الائي هرڪا گهڙي پنهنجي پاند ۾؛
ڪيئي پراڻيون يادون لڪائي پئي اچي.

ڪئن وسرنديون پلا اهي جادوءَ پريون اکيون،
جن، ماڪين جي چور درين مان لُڪي نگاهه،
(هائو، نگاهه جوان ۽ مستي ڀري نگاهه)،
پنهنجي دلين جو چين تڳائي ڪٺي ويون.

چپ چاپ ڪئن ڪنهين جي ڌري ديد لاءِ، دوست،
پنهنجي دريءَ جا تاڪ پٽي ويٺو هوندو هوم.

غزل

"سرشار" عقيلي

●

بغلگير - مسرت جي وچ مانس، ٽئي ڪنهن دم،
ته حسن و عشق جو هڪ فيصلو باهمَ، ٽئي ڪنهن دم.

طواف - چهره و چاه - ذقن ڪريان ٿو، حاجين جئن،
گذر منهنجي لبَن، جو پئي لب - زمزم، ٽئي ڪنهن دم.

بہ هَم ميَنوش پهچي ٿو وچي جام - سفال آخر،
مثال - جام مَيِ، هرگز نہ جام - جَم، ٽئي ڪنهن دم.

پڌان ٿو، حسن جي خيرات ڏئي ٿو خوبرو خوش ٿي،
الاهي! منهنجي حق ۾ پي ته هو حاتم، ٽئي ڪنهن دم.

ڪَرَم جي ڪوهَ ڪان بارش وسي ٿي واديءَ دل تي،
ته چالئي بَند هي سيلاب چشم - نم، ٽئي ڪنهن دم.

شب - فرقت وڃي ٿئي همڪنار - صبح وصل - يار،
مبارڪ ڏينهن مون لئي اهڙو اي همدم! ٽئي ڪنهن دم.

بُتن وٽ برهمن جئن، عمر گذري سَر جهڪائيندي،
نہ آن جو ڪم ٿيو ڪڏهين، نہ منهنجو ڪم، ٽئي ڪنهن دم.

خرَد مَحو - طبابت ۽ جنون، محو - نہ‌ڪُهاشي،
ته مشڪل اي دل - مجروح، ڪو مَرهَم، ٽئي ڪنهن دم.

نماٺو عشق هستيءَ ۾ جو آهي ڏيڏريءَ ڪان گهٽ،
زڪام ايندو نہ ويجهو ۽ نڪي بلغم، ٽئي ڪنهن دم.

حقيقي عشق اي 'سرشار'! آهي دولت - ايمان،
نہ دل دنيا تي خوش آهي نہ دل کي غم، ٽئي ڪنهن دم.

تنوير عباسي

●

ڪنهن بہ نہ ورنايو آ تن کي، ڪونہ ڪو ورلائيندو تن هن يي،
ساندا موڪ مور، ٽرن ۾، دانهن ڪرڻ ڪان ڪين رهن ٿا.

دائي ڀائيءَ جي دوکي ۾، هڪ پيرو جي جار ۾ ڦاٿا،
عمر سموري، اهي پکيڙا، چوڳي کي چڪندي بہ تهن ٿا.

هي دستور هليو آ هميشه، هي دستور هليو ئي ايندو،
ماکيءَ جهڙا مٺڙا ماڻهو، وهہ جا پيالا پيندا رهن ٿا.

سور اتي محسوس ٿئي ٿو، ڪنڊو جنهن ۾ جاء چٻي ٿو،
ڪنهن جا ڏک ڪو ڀيو ڇا ڄاڻي، جن تي اچن ٿا، سي ئي سهن ٿا.

گل ٻاندي ٿي سگهندا پر، سرهاڻ تہ سرڪي نڪري ويندي،
روح سدا آزاد گهمن ٿا، ڪوٺ ۾ قيدي ڪين رهن ٿا.

"خواب" حيدرآبادي

●

سر زمين سنڌ تان گذريا هزارين انقلاب،
پنهنجي ارمانن جو ليڪن ڪونہ ڪو آيو جواب.
ڪاڏي ويو اڄ نوجوانن مان وطن جو ولولو،
مان ۾ ارباب دل جو آهہ چو چنگ و رباب.
'آئي ٿاندي لاءِ سا ڪين بورچياڻي ٿي ٿئي'،
گردش ايام پڻ آندو نہ اهڙو انقلاب.
ڪنهن جي اڄ جذبات سان رانديون ٿا ڪيڏن راهزن،
ڪنهن جي حق تلفي ڪري ٿا ملڪ لئي ٻڌجن عذاب.
ويل ڪينن واهيا تلمر ۽ ڪيئن ڪي پنهنجي زبان،
ڪنهن جي ماءُ ماتيجي پڻ ڪنهن سان نہ ڪيو هي احتساب.
وقت سر جي غير کي پنهنجو ڪري ٿا پيش ڪن،
تن کي ڪم ڪڏهين نہ ايندو ڪوبہ قانوني ڪتاب.

شاد ٿي شادي ٿا ڪن، جي ڪهوٽ جي مرضيءَ بنا،
زور جي ميندي لڳائڻ سان نہ ٿيندا ڪامياب.
حق تلف ڪنهن جا ڪري حقدار جي آهن ٿيا،
غاصبن اهڙن تي لعنت ٿو ڪري ”ام الڪتاب“.

محبوب سروري

●

آندي قاصد خبر خوشيءَ جهڙي، اڄ ايمان جي بہ آهہ اک ڪڪڙي!
پير ميخانہ ۾ اٿئي پاتو، شيخ! مضبوط پنهنجي ڪج پڳڙي!
جهڙي واعظ ٻيان ميڪده ۾ ٿي، دشمنن سان بہ شل نہ ٿئي اهڙي.
سانورن ۾ بہ حُسن هوندو آهہ، صرف مقصود ڇو اڇي چمڙي؟
وائين جنن ڪتان ڪئين سهڻا، دم وڃي، پر وڃي نہ هڪ دمڙي.
موت فنڪار سان ٿو فن جو ٿئي، هاءِ! ماحول جي ”سڙي لڪڙي“.
هن جا آهن مدائين شعر نوان، ڳالهہ ’محبوب‘ جي ڪجي ڪهڙي!

بشير موريائي

●

دل دل نہ آ، جا تنهنجي تمنا ڪان آ خالي،
اک اک نہ آ، جا ياد ۾ تنهنجي نہ ٿي آلي
تصوير ڏسي تنهنجي، نظر ٿي آ نظارو،
تصوير بہ آ ڪرچ حقيقت ۾ خيالي.
هي نيڻ ٿيا نار، زبان تي آ خموشي،
الفت ۾ سندم، ڪهڙي مصيبت مون آ ٻالي.
پيماني جي ٻٽ ڪانہ رهي، ساقيءَ بدمست!
ديدن سان پيارج، جو آ هر ديد سوالي.

نياز علي شاه "محسن"

●

عشق ۽ آرام؟ توکان نٿي ٿئي پُڄم،
هي خيال خام، توکان نٿي پُڄم.

جنهن جي نفرت تي بنا آهي، آهو،
واعظا، اسلام، توکان نٿي پُڄم.

عشق پڻ هڪ قسم جي آهي هوَس،
عشق جو هي نام، توکان نٿي پُڄم.

شُڪريو، مجبورين جو نام آهه،
اي دلِ ناڪام، توکان نٿي پُڄم.

حُسن خود حُسن-خدا آهي ميان!
حُسن تي الزام، توکان نٿي پُڄ

عشق کي جُز عشق ڀي ڪهڙي خبر؟
خطرهٔ انجام، توکان نٿي پُڄم.

هي چڱو آهي ۽ 'محسن' هي بُرو،
نيڪ ۽ بدنام، توکان نٿي پُڄم.

ولي محمد "وفا"

سهي سختيون وچ حياتي گذاري،
مگر بيوفا جي شڪايت نه ڪر دل،

نه سينو سهائي سگهين تون ٿي جنهن سان،
انهيءَ سان ڪڏهن تون عداوت نه ڪر دل.

محبت ۽ نفرت جو هي سلسلو آ،
جهان ۾ ازل کان ٿي آيو، ۽ رهندو،

اگر هو خفا آ، رهڻ ڏي خفا تون،
مگر پنهنجي رسوا محبت نه ڪر دل.

ڀڃي راز دل جو خفا هو ٿي ويندو،
رهڻ راز کي تون اجان راز ڏي پل،

پڌڻ سان ٿي ساجن رسي توکان ويندو،
تون ظاهر ستم جي حقيقت نه ڪر دل.

اداڻن ۾ شوخي شگفته آ چهرو،
ملیو حسن هن کي غضب جو آ همدم،
کري جڳ ۾ وصف وثنا يار جي تون،
جهان لاءِ برپا قيامت نہ ڪر دل.

رهي شاد هو تو سدائين عدو سان،
مگر مون ڏي ايندي خفا تي پوي تو،
گر غير سان هن کي آهي محبت،
تہ پوءِ تون ڪٿي هن سان الفت نہ ڪر دل.

ڪچڻ بند ڪر، مات ۾ رهہ هميشه،
سچڻ صبر وارن جو ساٿي سدائين،
جفا جي عوض ڪر 'وفا' هن سان هردم،
۽ پلجي ڪڏهن ڀي شڪايت نہ ڪر دل.

عبدالڪريم پلي

بيوفا! ۽ بي مروّت، اچ وري،
مضطرب تي منهنجي چاهت، اچ وري.
زيب توکي ڪانہ تي هرگز ڏئي،
بي سبب ايڏي شڪايت، اچ وري.
سنگدل سهڻا صنم، توکان ٻري،
زيست آهي بي حقيقت، اچ وري.
سچ تہ سورن جي سهڻ جي ناهہ ڪا،
هاڻ مون ۾ يار طاقت، اچ وري.
ياد تنهنجيءَ کان نہ آهي هڪ گهڙي،
پُر الم دل کي فراغت، اچ وري.
هجر جي ماريل 'ڪريم' آشفتہ لئي،
بنجي تون بارانِ رحمت، اچ وري.

نيون طرزون

ترائيل

سج اڀريا ٻ لڪين پر نہ وئي اونداهي،
شب ديجور اجا ڪانہ ٿي پوري ڇا لئي؟
علم هوندي ٻ، وئي عام ٿي هت گمراهي،
راهبر هوندي نہ ٿي راهہ چو نوري ڇا لئي؟
لڪين موسيٰ ٻ ٿيا ڪانہ ٿي پر ساڃاهي،
طور هوندي نہ ٿيو تاب ڪو طوري ڇا لئي؟
جام و مئي آهہ ۽ ساقيءَ ۾ آهي، آگاهي،
پر نہ پيتوسين اجا جام بلوري ڇا لئي؟
فڪر طاري ٿو رهي، خلق مٿي خرگاهي،
پيٽ پوڄا ٿي اجا عام، ضروري ڇا لئي؟
طوق زرين چو وڌو ڪنڌ ۾ هر خرگاهي،
۽ اسان لاءِ رهي خاص ٿي سوري ڇا لئي؟

*

زندگي ٻاٽ انڌاري ۾ ٿي گذري اي نديم،
چو شب غم نہ ٿي پوري، ڪٿي اميد جو سج؟
اجا انسانُ وسوڙل آهي در عهدِ قديم،
بار آور نہ ٿيو آهہ چو احساس جو ٻج؟
آهہ مغموم چمن، گرچہ گهلي بادِ نسيم،
چو خزان ديده ثمر آهہ، ڪٿي آهي نيج؟
لڪين داناءَ ۽ علامہ ٿيا، ويدَ حڪيم،
پر ٿيو روڳ جو دارون، نہ دوا، ويڄ نہ تج.

رباعيات

حافظ محمد احسن چنا

دنيا ۾ ڏنم دوست سچو ڪوڪو آهه،
هرڪنهن کي وفادار چوڻ ڏوکو آهه،
هڪ دوست هزارن مان ملي تو مشڪل؛
همراز ۽ غمخوار تيئي اوکو آهه.

اڄ ڪنهن ۾ محبت ۽ صداقت ناهي،
ڏيکاءُ گهڻو پر ڪا حقيقت ناهي،
سابق نه ڏسڻ ۾ ٿي وفاداري اچي؛
۽ عشق حقيقي جي علامت ناهي.

تو عشق کي آسان اڙي نادان سمجهو،
اُف اُف! تو غم يار کي مهمان سمجهو،
الفت ۽ محبت هئي ازل کان آهي؛
پر جنس وفا کي ستان ارزان سمجهو!

هڪ دل تي سوين سور ستم غم سهٺا،
ديدار بنا ڪين ڪڏهن مي لهڻا،
دلدار سوا سور اٿم سر ساٿي؛
فرقت ۾ اٿم غم مي گڇيءَ جا گهڻا.

اُف! حسن کي نادان سڏن ناداني،
۽ عشق کي آسان چوڻ ناداني،
ڏس حسن جڏهن آهه صفت محبوبي؛
پوءِ ان جي شڪايت ٻه ڪرڻ ناداني.

احسان ڪنهين جو نه وسارڻ گهرجي،
وعدو جو ڪجي ڪنهن مان سو پارڻ گهرجي،
تعريف ڪرڻ منهن تي ۽ پريٺ شڪوو؛
خصلت نه اها ڪنهن کي به ڌارڻ گهرجي.

قطعات

امداد حسيني

هي لطف هي احسان رهڻ ڏي سائين،
نادان کي نادان رهڻ ڏي سائين،
صوفي ڀلي صوفي هجي ملا ملا؛
انسان کي انسان رهڻ ڏي سائين.

دنيا ۾ رڳو آڻئي رسوا آهيان،
محفل ۾ رڳو آڻئي تنها آهيان،
انسان جي نظرن ۾ ته انسان ناهيان؛
قدرت جي نگاهن ۾ ڀلا ڇا آهيان.

هيءَ جرئتِ اظهار، مبارڪ يارو!
هيءَ قوّتِ گفتار، مبارڪ يارو!
تازي ٿي وئي سرمد و منصور جي ياد؛
شانِ رسّن و دار، مبارڪ يارو!

رهبر جو هجي، صاحبِ ادراڪ هجي،
ٻارن جي دل و ذهن جيان پاڪ هجي،
واعظ هجي، ساقي هجي، يا رند هجي؛
حق ڳالهه چوڻ ۾، رڳو بيباڪ هجي!

ڪجهه ميڪدي تي طعن تڇيندي گذري،
ڪجهه ڪفر جون فتوائون ٿي ڏيندي گذري،
باقي جا بچي واعظ دينار جي عمر؛
تسبيح جي داڻن کي ڳڻيندي گذري.

مسجد کان جدا آهه جي رستو ڪنهن جو،
ملا تو چئي، حشر ته ٿيندو تنهن جو،
هر هند مليو رند قلندر کي خدا؛
ملا جو خدا پنهنجو، اسان جو پنهنجو!

قمر شهباز

ازل کان آچايل نگاهون اسان جون،
نہ مرڪن، نہ ڪرڪن، نہ ڳوڙها وهائن،
نمائيون نمائيون، اجهائيون اجهائيون؛
خدا ڄاڻي ڪنهن سان ٿيون وعدو نباهن.

تاج بلوچ

عشق تنهنجي ۾، پرين، ابيات جي لکيا پيا،
مفلسيءَ کان، گيت سي بازار ۾ ڏيڻا پيا.
پر ملي ڇا گوهرِ ناياب جي قيمت ڏسو،
چند چانديءَ جا سڪا مجبور ٿي وٺڻا پيا.

منهنجي شعرن ڪي چئين ٿي ڪئين پلا خواب وخيال،
صورتِ اشعار ۾ لڙڪن سندي تحليل ڏس.
منهنجي حال-زار تي سائين! ڀلي تون ڪل مگر،
منهنجي ارمانن ڀريل تصوير جي تشڪيل ڏس.

فرد

محمد حسن "ساز" ڪراچي

نغمهء ساز

ڪهڙي تڪليف مون ڏني ناهي؛
ڪنهن به تڪليف جو تون نالو نه ورتو.

—

رناڙيو مون کي اچي آهي چو جواني تو؛
پڌاءِ ڪير پلا روئي ٿو جواني ۾.

—

خوبيون انسانيت جون سڀ هجن تو ۾ ڀلي؛
ڪونه ڪونڪري ٿي پوندو چوندو جو تو کي خراب.

—

مرڪ هن جي لب تي آهي، لڙڪ سنهن جي چشم ۾؛
مون گهريو جيڪي خدا کان سو ملي مون کي ويو.

—

ڏجي ٿو هوند مان دستور آهي دنيا جو؛
غم - حبيب رکيو چاهي جو ڏيان تو کي.

—

خوشيءَ جي گود ۾ هر دل رهي مسرور ٿي ليڪن؛
رنڻ، تڙڦڻ، ٻرڻ، ڦتڪڻ ۾ دل منهنجي رهي ٿي خوش.

—

ملايو ڪين هو هٿ ٿي، اچا خوش قسمتيءَ سان مون؛
اچي بدقسمتيءَ وچ ۾ ملايو هٿ ڪلي مون سان.

—

نه ڪراي 'ساز' الفت، مچ، مري ويندين چون ٿا سڀ؛
الاهي چا اچا مون کي زمانو زنده سمجهي ٿو.

سيد نيازعلي شاهہ "محسن"

کهڙا ۽ ڀلهڙا ڀربا ڀيا، گر زندگي آهي؛
مري وياسين تہ هرڪوئي چوي پنهنجي نصيبن کي.

—

عشق خود مختار، ضدي، هُوڙهہ ۽ اٿموٽ آهہ؛
عشق کي نفعي جي ۽ نقصان جي ڪهڙي خبر؟

—

جيستائين دم ۾ دم آهي ۽ آهي زندگي؛
تيستائين جرڳين وارو ڀيو ڀيرو ڪندس.

۲

افسانا

۱. ريل (پراڻي ڊائريءَ جو هڪ ورق)	ــ ع. ق. شيخ
۲. ......؟......	ــ محمد عثمان 'ناطق'
۳. هاٿيءَ جا ڏند	ــ خواجه احمد عباس مترجم: 'تاج' بلوچ
۴. ادائگي (عربيءَ مان)	ــ مصطفيٰ لطفي منفلوطي مترجم: محمد علي سانگي
۵. پلي ٻڪ پرم جي شال نه وڃي شان	ــ پروفيسر سنتداس جهانگياڻي

ناٽڪ

۶. دعوت نامو	ــ ڪيرت ٻاٻاڻي

ادب جا جيترا ﺑﻪ شعبا آهن، تن ۾ ڪهاڻي، سڀ کان زياده، زندگيءَ جي عميق راز جي نقاب ڪشائي ڪري ٿي. سڀ کان وڌيڪ معاشري جي تهذيب ۽ تمدن جي وهڪري کي تيز ڪري ٿي، سڀ کان زياده انسانيت جي سچي تصوير ڪڍي ٿي. ڇالاءِ تہ ڪهاڻيءَ جي خاڪي ۾، هر طرح جي نقش نگاريءَ کي سمائي سگهجي ٿو. داخليت ۽ خارجيت جي آميزش، زمان ۽ مڪان جو پرپور احساس، انساني فطرت جي مختلف عنصرن جي تشريح، انساني زندگيءَ جي مقصدن جي وضاحت، ڪهاڻيءَ کان وڌيڪ ڪٿي ﺑﻪ ﻧﻪ ملندي. اهوئي سبب آهي جو انساني ۾ هر دور جي زندگيءَ ۽ طرز معاشرت جو عڪس رهجي ويو ٿو، جو ﻧﻪ رڳو 'ادبيات' جو، پر تمدني قدرن جو اهم ترين جزو پڻ بڻجي وڃي ٿو.

سيد احتشام حسين

ع. ق شيخ

”ريل...... ۽ زندگي“

انڪل ساڍا ڏهه ٿيا هئا. ٽڪيٽ وٺي اچي گاڏيءَ ۾ ويٺس. گرمي ڪافي هئي. تنهن کان سواءِ گاڏيءَ به ٻارهين بجي ڇُٽڻي هئي. ڪتاب کولي پڙهڻ لڳس. آخر سيٽي وڄي ۽ گاڏي آهستي آهستي چُري. چوڌاري ڏٺم: مسافر ڪافي هئا، پر ايتري سوڙهه ڪانه هئي. ڪي ڪاروباري ماڻهو پئي ڏٺا؛ ڪي وڏيرا ۽ زميندار هئا. ڪجھ جيترا مهاجر پڻ هئا. واندا مسافر پاڻ ۾ ڳالهائڻ لڳا. انهن جا آواز آسهون ساهون هوٽلن جي لائوڊ اسپيڪرن وانگر هڪ پئي سان ٽڪرجي، اڌ سڄا پاڻيهي پاڻيهي منهنجي ڪنن تائين پهچڻ لڳا.

”هاڻي ته فرحت آهي. ايتري گرمي ڪانهي. اڄ لوءِ ضرور لڳندي. ڳوٺ ڳوٺ ۾ پناهگير اچي ويا آهن. ڪپهه وارو ڪارخانو ڪاڻيا واڙي ميمڻ ورتو آهي. ڪڻڪ جو اگهه چوٽ چڙهي ويو آهي. ولائتي ڪپڙي جا جهاز پرچي آيا آهن. ٻهراڙين ۾ اڄ ڪالهه سلامتي ڪانهي. پوليس ڪجهه به ڪانه ٿي ڪري. وڏيرا ۽ وزير چيا ٿا ڪن. ڪشمير جو معاملو جهڙو منجهيل سُٽ جي ڦوري. رپئي جي قيمت نه گهٽائڻ ڪري چون ٿا ته پاڪستان کي فائدو پيو آهي. وڏو وزير روس ڪين ويندو. ڪپڙي تان ڪنٽرول صفا لهي ويو آهي. کنڊ ڪيوبا کان اچي رهي آهي. قاسم رضوي کيءَ ڪفر ضرور سزا ڏيندا. جهوناڳڙهه ۽ حيدرآباد دکن هضم ٿي ويا. آمريڪا دنيا جي ملڪن کي مالي مدد ڏيئي رهي آهي. روس وٽ به ائٽم بم آهي. واپاري جاوا ڪري رهيا آهن. زمينداري ۽ جاگيرداري ختم ٿي ويندي. هندستان ۾ ڳڙٻڙ متي پئي آهي. گانڌي جهڙي ماڻهو سان ڪين ڪُٺا، جواهر لعل کي ضرور ڪو نه ڪو ماريندو.“

ريل جو گاڏو ڄڻ هڪ سياسي اکاڙو ٿي پيو هو. هر هڪ مسافر ڄڻ ته ڪو سياسي پهلوان هو. جنهن کي جيڪي ٿي منهن ۾ آيو تنهن تي وار پئي ڪيائين. گاڏي ڊوري ٿي هڪ اسٽيشن تي اچي بيٺي، ڪي مسافر لٿا ڪي مسافر چڙهيا. گاڏي هلڻ لڳي. گفتگو وري شروع ٿي ويئي. هن دفعي ڪتاب پڙهڻ ۾ اهڙو محو ٿي ويس جو ايترو ٻڌي نه سگهيس. لنڊا کي ماڻهوءَ وانگي، ڪنن ڪجهه جو ڪجهه پئي جهٽيو.

”هيترا پناهگير اچن ڪٿان ٿا! جتي ڏسو اتي پناهگير. ويچارن تي ڏاڍا ظلم ٿيل آ ڏسجن.

هر ڪنهن کي سائن همدردي ڪرڻ گهرجي- مسلمان ڀائر آهن. پنهنجو پنهنجو ڪري ڏٺي ٿا مرو، ڪير آهي ڪنهن جوءِ ڏاڍي آبادي ٿي پئي. غريب ۽ مسڪين ته ساڳئي گهاٽي ۾ پيا پيڙجن!! اهو ڏينهن خالي ڪونهي جو چوريون ۽ ڌاڙا نٿا لڳن. آهي ئي لچايون، آهيئي بدمعاشيون. زميندارن ۽ شاهوڪارن ۽ واپارين جون پنجئي گيهه ۾ آهن. پلا پناهگيرن به رڳو ڪٿي سنڌ ڏانهن رخ رکيو آهي. آنهن جو چيهه ڪڏهن ٿيندو؟ پناهگير نه چئو، مهاجر چئو مهاجر."

گاڏي وري اچي ٻيءَ اسٽيشن تي بيٺي. هن ڀيري گاڏيءَ مان نڪو ڪير لٿو، نڪو وري ڪو چڙهيو. اسٽيشن ننڍڙي هئي. اسان وارو گاڏو اسٽيشن جي بلڪل سامهون اچي بيٺو هو. ٽي چار ٽولا رنگ به رنگي برقعن سان اسٽيشن کان ٻاهر نڪري رهيا هئا. سيني عورتن جا منهن کليل هئا. اسان جي گاڏي مان اڪثر مسافرن جون اکيون منجهن کتل هيون. ڪنهن وڏي وات واري ڳالهائڻ شروع ڪيو. گفتگو جي مجلس وري چالو ٿي ويئي. انجڻ سيٽي هڻي ۽ گاڏي اسٽيشن ڇڏڻ لڳي.

"برقعا آهن يا مسخري. برقعا آهن يا تنبو. برقعا آهن يا نمائش. شرم نه پيو سيڪجهه آهي. ٽانگ ويو نڪري باقي ليڪو پيو ڪُتجي. اهڙن برقعن پائڻ مان ڪهڙو فائدو. فيشن جو آهي! اهڙي فيشن کان سَچ پلي آهي. تنبد ته ٿيندي اهو نفعو گهٽ آهي. انهيءَ کان ته غرارو سٺو آهي. غرارو يا گراڙو؟ ڪهڙو ٿيندو آهي گراڙو؟ سمجهو ڪٿي گهاگهرو اهڙو ڪجهه ٿيندو آهي. غرارا ڏسڻا هجنوَ ته ڪراچيءَ وڃو. توهان جون هيرا آباد واريون عاملاڻيون انهن جي اڳيان ڪجهه به ڪونهن. پلا هيءُ مرض ته اڳي سنڌ ۾ ڪونه هو. سچ پڇو ته اسان جون سنڌي ڏالون به انهن کي ڏسي نقل ڪري رهيون آهن. وقت وقت کي سلام آهي. اسان جي وڏن ماڻهن ۽ ڏسڻ وائسڻ جون بيگمون جي ائين ڪنديون وتنديون ته پوءِ ٻين جو ڪهڙو گناهه. پر پردي ۾ رکيو به ڇا آهي؟ اسٽيشن تي سيني اکيون ڦاڙي پئي ڏٺو. پردو ته الله رکي بندي کي ڪهڙي مجال آهي. پر قانون کي مڃو ها ته پوءِ پڪ آهي ته اوهين اهڙي گفتگو به نه ڪري سگهو ها. انسان جي اهڙو ساڻ هجي ها ته قانون جي ضرورت ئي ڪانه ٿئي ها. پر ڪونه ڪو قانون ته ضروري آهي. هيءَ قانوني حڪم هلائي به ڪير؟ هت ته سيئي هڪڙي ڏڪي جا چور آهن. اسان جيڪڏهين سنئي رستي تي پورا هجون ها ته هھڙا حال نه ٿين ها. اڳي ته انگريز بهادر هئا. جن اسان جي قلبن کي ڪارو ڪري ڇڏيو هو. هينئر ڪير آهي جو اسان کي جهلي ۽ روڪي ٿو ته چڱا نه ٿيو. جڏهين ڏوهه ۽ گناهه رڳو اسان جو آهي ته ڀوڳيون به اسين پيا. جي اڃا به سبق نه سکياسين ته تباهه ۽ برباد ٿي ويندا سين. اسين هوند سڌري پئون جي اسان جا اڳواڻ سڌري پون. حڪومت جيڪڏهن چاهي ته ڇا نه ٿي ڪري سگهي؟ انهن وڏن ماڻهن کي ڪهڙي خبر، هو ته هوائي جهازن تي چڙهي اچي هت نازل ٿيا هئا. صدقي جون ٻڪريون ڪير ٿيا. اهي ويچارا مسڪين ۽ مفلس ۽ سفيد پوش ئي هئا جيڪي

دربدر ٿيا. ديس هوندي پرديسي ٿيا. ملڪيتون ڇڏي فقير ٿيا نوڪرون ڪاڍائون، معصوم ڪمارائي، عزتون وڃائي، لڄون لٽائي- ڪين نصيب ڇا ٿيو! اڳتي يا آئنده وري ڪهڙن ڇا ملندو. نااميدي وڏو گناهه آهي. توهان جي، منهنجي نه، پر سڀني جي ڪوشش اهڙي بدانتظاميءَ جو طلسم ٽوڙي سگهي ٿي."

برقعن وارو بحث ڪنجي ڪٽان جو ڪتان وڃي نڪتو. ڪتاب منهنجي هٿ ۾ اڌين ئي پوريل رهجي ويو. گرمي ڪافي تيز ٿي چڪي هئي. لوءِ پئي لڳي، پر ۾ ويٺل نوجوان سگريٽ دڪائي سوٽا هڻڻ لڳو، سرڪاري ملازم ٿي ڏٺو. سوٽ بوٽ جو چڙهيل هوس! گاڏي ڍري ٿيڻ لڳي. سون دريءَ کان ٻاهر ڏٺو، ڪا ننڍڙي ويران اسٽيشن هئي. ٻاسي واري گاڏي سان هڪ ڳوٺاڻو آبهرو ٿي جهڙو ٿي لٿو، تهڙو منهن پر وڃي ڪريو. هو تڪڙو آئي ڪڙو ٿيو. هن جي سٿڻ جا ورَ اهڙي طرح ڪنجيل هئا، جهڙو ڪنهن ملاڪڙي جو مله. هو پنڪو ڪٽي پٺڻ لڳو، گاڏي اڃا سس ٻيٺي ڪين ته هڪ پوليس وارو الائي ڪٿان اچي نازل ٿيو. هو ڪيس ٽڦڙون واهيندو گهليندو اڳتي وڌڻ لڳو، هن جو پنڪو ڪجهه هن جي هٿن ۾ هو ته ڪجهه پنيان ٻچ وانگر لٽڪندو گهلبو پي ويو. گاڏيءَ سان مسافرن جو ڳچ جيترو ولر هيٺ لٿو. سڀئي ٻهراڙيءَ جا پئي ڏٺا. زالون ۽ ٻار مڙيئي گوٺا هئا. ڪيترن جا پير اگهاڙا هئا. زالن ۾ بس پينڪو پنجي ويو. ٻڙي هيءُ ڪهڙو بغداد! مڙس ڪي پوليس وارو وٺيو ٻيو وڃي! ڪرڙ ڪندا! وارو ڪيو، گهوڙا ڦرجي ويس! ڪهڙو ناحق ٿيو! مٺو ڪارو ٿيوَ ڊوڙو نه ٿا! هو پوليس وارو گاڏيءَ ۾ ٿو چاڙهيس. مٺيس اڳ نپٽي ڪيڏانهن وڃان؟ ههڙو انڌير! هاءِ منهنجا الله ...! هڪ پوڙهيءَ ٻاڪاريو. ٻارڙا به اوچنڪارون ڏيڻ لڳا. ڪرڙ ۽ ڪنڌو سٽي تان هڙون آڇلائي وڃي پوليس واري وٽ پهتا. جانان، گيسيون، ايلاز ڪيو هٿ پيا جوڙينس، نوڙيو پيرين پيا پونس، ڪيسي ۾ هٿ وجهي شايد پيسا به پئي آڇيائونس. پر پوليس واري بار بار ڪنڌ پئي لوڏيو.

سڄي ساري گاڏيءَ سان انهيءَ واقعي کان پوءِ ڪوبه ڪونه لٿو. اڳ خود عجب ۾ هوس ته معاملو ڪهڙو آهي. ٻاهر هو زالون ۽ ٻار آس ۾ سڙي ۽ لڪَ ۾ لولڙات ڪري رهيا هئا. هيءُ اک ڇنڀ ۾ ڇا ٿي ويو! چوري ڪئي اٿس، ڌاڙو هنيو اٿس يا خون ڪري ڀڳو آهي! يا هلنديءَ گاڏيءَ سان ٽپو ڏيڻي ڏوهه جو ڪم ڪيو اٿس. بيوقوف مري پوي ها ته؟ ويچاري وٽ ٽڪيٽ ڪانه هوندي، ٽڪيٽ نه هجيس ها ته اسٽيشن تي اچي هرو ڀرو ٽپو ڪونه ڏئي ها. هيترن ماڻهن زالن ۽ ٻارن سان گڏ آهي، ٽڪيٽ ضرور ورتي هوندائين. منهنجي پر وارو ويٺل نوجوان سگريٽ آڇلائي اٿيو ۽ لهي وڃڻ لڳو، شيرشاهه جو شڪرو گهر جا ڪڪڙ ماري. ههڙا اوجهه ته پوليس وارن کي شل هٿ چڙهن! گاڏيءَ سيٽي هنئين. نوجوان ڊوڙي وڃي پوليس واري وٽ پهتو. گهڻي رد بدل ۽ آزيءَ نيزاريءَ کان پوءِ هن ويچاري جي جند ڇٽي.

هن کي پنهنجي آبهرائيءَ جو عيوضو ملي چڪو هو. ڏکي ڪائيندي نرڙ ۽ گوڏا رهڙجي پيا هئس، ويتر جو پوليس واري سرت ڪئي هئس، تنهن ته سندس رت ئي سڪائي ڇڏيو هو.

هو نڪي خوش ٿي ڏٺو ۽ نڪي رنج ٿي نظر آيو. زالن رڻ بند ڪيو. ٻارڙا چپ ٿي ويا. هو ٻنهنجو ٻٽڪو ٻڌڻ لڳو. گاڏي هلڻ لڳي زال وري رڙ ڪئي. ابا...... منهنجي هڙ ته آهيني ڪانه. ڪرڻ ڪندا... وارو ڪيو گاڏي ته ڇٽي ويئي. هاه منهنجا نوان ڪپڙا، نئين جتي، وڪر وڙا سڀ انهيءَ ۾ آهن. ٻر هنن مان گاڏيءَ ڏي ڪنهن به ڪين سنڌيو. هنن ڪي گاڏيءَ تي چڙهڻ جو عيوضو ۽ سيڪت ملي چڪي هئي. ٻر هيءُ چا، گاڏي وري چو بيهي رهي. چا ڊرائيور ڪي قياس ٻيو هو. گاڏيءَ جي ٻنئين ٻاسي ڪان هڪڙو ماڻهو گارڊ واري گاڏي ۾ ڪالين جون ٻريون چاڙهي رهيو هو. هن دفعي ٻوليس وارو الائي ڪيڏانهن ڪم ٿي ويو هو. اسان جي گاڏي مان اهو نوجوان وري لٿو ۽ لٿل مسافرن جي گاڏي ۾ چڙهي هن هڪڙي اجرڪ ٻڌل هڙ هيٺ ڪيرائي. ڪالين واريون ٻريون چڙهي چڪيون هيون. ٻوليس وارو غائب هو. گارڊ جهنڊي ڏيکاري، انجڻ هڪ وڏي ڪوڪ لڳائي. ڪڪو ڪو، ڇڪو ڇڪو، ڇڪ ڇڪ، گاڏي وري هلڻ لڳي. مون ڪان ڪتاب ٻڙهڻ ته وسري ويو هو. منهنجي اکين اڳيان زندگيءَ جي ڪتاب جو هڪ اهڙو ورق وري ويو هو جنهن ڪي آءٌ ڪڏهين به وساري ڪين سگهندس.

محمد عثمان "ناطق"

؟

اسپتال جي صدر دروازي اڳيان ۽ پختہ ديوارين تي صحت متعلق وڏا وڏا پوسٽر چسپان هئا، جن ۾ مرض جي وڌڻ ۽ ان جي ڪارڻ جون تصويرون، ڊاڪٽرن ۽ عوام جي رابطہ جون تصويرون لڪيل هيون. ساڳئي لاءِ صفائيءَ ۽ بيمارين جي روڪ ٿام لاءِ قاعدا قانون لکيل هئا. اسپتال جا ملازم، ڊاڪٽر، ڪمپائونڊر، ڊريسر ۽ پٽيوالا، نرسون وغيره سڀ پنهنجي پنهنجي ڪم ۾ رڌل هئا. ۽ وڏو ڊاڪٽر خيالن ۾ غرق پنهنجي ڪمري ۾ هيڏانهن هوڏانهن ڦري رهيو هو، ڪنهن مهل ويٺو ٿي، تہ ڪنهن مهل هليو ٿي. ڪنهن مهل غيرارادي طور ڊاڪٽرن کي سڏي هدايتون ڏيندو رهيو. ۽ وري خيالن ۾ ٻڏي ٿي ويو. ائين پئي معلوم ٿيو تہ ڄڻ ڪو جوالامکي ڦاٽڻ وارو آهي!

پريان هڪ فقيرياڻي جنهن جي هٿ ۾ جست جو وٽو ۽ هنج تي ننڍو ٻار هو. هوءَ جوان هئي ۽ شڪل و شباهت ۾ هرون پرون گهٽ ڪانہ هئي، پر زماني جي حالتن سندس لٽڙيل حسن ۽ جوانيءَ کي ڪوماڻي ڇڏيو هو. فقيرياڻي اسپتال جي دروازي ڪان ڏوڪيندي، ڊاڪٽر ڏانهن وڌي رهي هئي. اڃا ٻہ-ٽي قدم مس کنيائين، تہ سندس ڪنن تي گرجدار آواز پيو تہ "مائي ڪيڏانهن ٿي وڃين؟" فقيرياڻي هيڪر تہ دهلجي ويئي، پر پوءِ نماڻي لهجي ۾ پڇڻ لڳي تہ "سائين! وڏو ڊاڪٽر صاحب ڪٿي آهي؟ آءٌ بيمار آهيان، مون کي دوا گهرجي". هو سڀ يڪساهي ۾ چئي ويئي. "مائي اڄ دوا ڪانہ ملندي، ڇاڪاڻ تہ شام تي چڪي آهي ۽ صبحاڻي وزير بہ اچي رهيو آهي؛ جنهن لاءِ بندوبست ٿي رهيو آهي. تنهنڪري تون جلدي ٻاهر نڪري وڃ؛ متان تہ وڏو ڊاڪٽر ڪاوڙبو." ڪمپائونڊر ائين چئي وري پنهنجي ڪم کي لڳي ويو. ۽ ٻاٽمراد و چوندو رهيو تہ "هنن پينن تہ تپائي ڇڏيو آهي. ڪين رڳو مفت جي دوا گهرجي، ڀلا مفت جي دوا بہ ڪڏهين اثر ڪيو آهي؟ چوندا آهن تہ "نلها ڦيٿا، سور پيٿا" هي فقير آهن، يا ڇني. ڄڻ تہ اسپتال انهن جي لاءِ کليل آهي."

فقيرياڻيءَ تي نمونيا جو اثر پوري زور سان غالب هو ۽ سرديءَ ڪان ڌڪي رهي هئي. هوءَ ڪمپائونڊر جو چوڻ ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري، وري بہ آهستي آهستي ڊاڪٽر جي ڪمري ڏانهن وڌڻ لڳي. ڊاڪٽر وزير جي آمد جي خيال ڪان هيڏانهن هوڏانهن ڦري رهيو هو ۽ فقيرياڻي

بنان اجازت جي ڪمري اندر لنگهي ويئي. ۽ نهايت ملتجيانه انداز ۾ عرض ڪرڻ لڳي ته "سائين! آءٌ بيمار آهيان، منهنجي حالت ڏينهون ڏينهن ڪري رهي آهي؛ مهرباني ڪري ڪا دوا ڏيو." فقيرائي جا لفظ بجليءَ جيئن سندس ڪنن ۾ گهڙي ويا ۽ خيالي تسلسل ٽٽي پيس، ۽ چوطرف نهارڻ لڳو، ڏسي ته ڪمري اندر ڦاٽل ڪپڙن ۾ ويڙهيل فقيرائي بيٺي آهي؛ جنهن جي هٿ ۾ جست جو وٽو ۽ هنج ۾ ٻار آهي. ڊاڪٽر جو رنگ ويو ڳاڙهو ٿيندو ۽ ڪڙڪيدار آواز ۾ چيو ته "توکي اندر اچڻ جي اجازت ڪنهن ڏني، جو ائين اندر لنگهي آئي آهين؟ هڪدم نڪري وڃ! گيٽ آئوٽ......!" ڊاڪٽر وري خيالن ۾ غرق ٿي ويو.

"او سائين! مون مسڪين تي رحم ڪريو... دیا ڪريو... مون اپاهج جي ڪمائي تي ٽن جيون جي حياتي جو مدار آهي. جي آءٌ بيمار هونديس ته انهن جي پيٽ قوت جي ڪير ڪندو؟ مهرباني ڪري دوا ڏيو! الله سائين اوهان کي آباد رکي، ٻچن مان لک ٿيئو". ڊاڪٽر ذرو به توجهه ڪونه ڏنو ۽ هلندو رهيو؛ پر سندس چهري جو رنگ ڦري ويو ڳاڙهو ٿيندو.

—فقيرياڻي بيهي نه سگهي ۽ ويهي رهي. وري ساهي پٽي چوڻ لڳي، ته سائين! مان هي رهيو ڪن پني آئي آهيان، اهو وٽو، مون کي دوا... ڏيو...!" "گيٽ آئوٽ... نڪري وڃ، ڪميڻي... تو چو اچي، اسان جو سر کپايو آهي؟" هڪ طرف وزير جي اچڻ جو بندوبست ته ٻئي طرف هنن بکين فقيرن ڪٿي مٿو کپايو آهي!

"پٽيوالا!... ڊريسر!... اوهين ڪاڏي مري ويا آهيو. جو هي ڪم بخت بنااجازت جي اندر لنگهي آئي آهي؟"

پٽيوالا!... پٽيوالا!... ڊاڪٽر جي آواز سان سڄو ڪمرو گونججي اٿيو ۽ پريان ڪمپائونڊر، لنيا ڊاڪٽر، ڊريسر ڊوڙندا آيا ۽ صاحب جي اڳيان خاموش بت بنجي بيهي رهيا؛ ڄڻ ته بيجان آهن؟ ڊاڪٽر مٿن اڇاتري نظر وجهي ڪڙڪيدار آواز ۾ چيو ته "اوهين ڇا ڏسي رهيا آهيو؟ انڌا آهيو؟ هن ڏائڻ کي هڪدم هتان ڌڪي ٻاهر ڪيو. وڏي آئي آهي دوا وٺڻ! ڪميڻي!... ڊاڪٽر ٻاڦرادو ڳالهائيندو رهيو ۽ سندس ذهن وري وزير جي آمد ڏانهن منتقل ٿي ويو.

فقيرياڻي نهايت عاجزيءَ ۽ نماڻائيءَ سان چيو ته "سائين! مون غريب کي دوا نه ڪانه ڏنوَ، پر هاڻي لوڏيو ته نه؛ آءٌ پاڻيهي ٿي وڃان! اهي دوائون اوهان کي نيبهه هجن! اسان غريبن جي لاءِ دوا موت آهي، جو بيماري جي سخت تڪليفن ۽ دوائن جي ڳاٽي پڳن خرچن کان جند آزاد ڪرايو ڇڏي!" ائين چوندي فقيرائي ڪمري مان ٻاهر نڪري، اسپتال جي صدر دروازي ڏانهن وڌڻ لڳي ۽ ٻاڦرادو چوندي رهي ته "اسين غريب آهيون، مفلس آهيون؛ در در تي صدا هڻندڙ ۽ پيٽ لاءِ هرڪنهن اڳيان هٿ ٽنگيندڙ آهيون! سانيءَ جي پور ۽ ٽامي جي ڏوکڙ تي به راضي رهون ٿا.

هي اوهان جون دوائون، صاف سٿرا ڪمرا ۽ نرم نرم بسترا پين جي لاءِ آهن. باقي اسان غريبن لاءِ بهانو ته وزير ٿو اچي؛ دوا گهر، ته ڄڻ ٽيئڙ تپ ٿو اچيو وڃين!

اَءُ تپ ۾ ورتي پيئي آهيان ۽ سيءَ کان منهنجو ساهه نڪري رهيو آهي ۽ هيتِ دوا ڪانهي! پوءِ جي هي هيترا سارا ڊاڪٽر ۽ هي دوائن جا انبار؛ سي سڀ ڇا جي لاءِ آهن؟"

ائين چوندي دروازي کان ٻاهر نڪري، اسپتال جي بلند عمارت تي هڪ حسرت ڀري نظر وڌائين؛ ان مهل سندس گول ۽ وڏين اکين مان موتين جهڙا سفيد لڙڪ ڳڙي ڳلن تان ڏار ڪري وهڻ لڳا، بخار جي شدت ڪري پاڻ ۾ هلڻ جو ست نه سنياري، اتيئي ٻاهر ديوار جي اوٽ ۾ زمين صاف ڪري، پنهنجي سڱان ڦاٽل ڪمبل وڇهي ڀڄي رهي.

سج غروب ٿي ويو ۽ ڏينهن وارو شور ۽ گوڙ گهٽ ٿيندو ويو، پر تپ ۾ ڪابه ڪمي ڪانه ٿي.

بخار جي شدت جي ڪري سندس ذهن ۾ ڪيئي خيال ڊوڙي رهيا هئا. ڄڻ ته هي جهان، لاٽون جيان پنهنجي ڪُنڌتي ڦري رهيو آهي. اسپتال جا ڊگها ۽ وڏا پٿرن جا گول منارا ڪر زمين دوز ٿي رهيا آهن! اسپتال جا صاف بسترا، دوائون وغيره غريبن جي لاءِ نه، پر دولت جي گرد ڦري رهيا آهن! هي ڊاڪٽر، ڪمپائونڊر، ڊريسر ۽ نرسون وغيره سڀ ڦري رهيا آهن. پنهنجي محور جي گرد؛ اسپتال جي اندر، ڪمرن جي اندر، دوائن جي گرد، بيمارن جي چوڦير، هن دنيا جي اندر! پر افسوس! جو مون اياڻي لاءِ دوا به ڪانه آهي! اتي ڪانئس ڇرڪ نڪري ويو ۽ اک کُلي پيس. رات گهڻي گذري چڪي هئي ۽ ان مهل قريبي ٽاور تان ۱۲ بجن جي لڳڻ جو آواز ٿيو. اتر جي ڏڪائيندڙ هوا بدستور لڳي رهي هئي. وڻن مان زرد ۽ سُڪل پن سَر سَر جو آواز ڪري، ڪِري رهيا هئا. برقي بلبن جي روشني اسپتال جي درين مان لنگهي ٻاهر جهاتيون پائي رهي هئي. رکي رکي مريضن جي ڪراهڻ جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو ٿي. ان مهل آمدرفت بند هئي، پر ڪنهن مهل ٽانگن جي گڙگڙاهٽ خاموشيءَ کي ٽوڙيو ٿي.

فقيرياڻي وري پاڻ کي سنڀالي ۽ پنهنجي ٻچڙي کي سيري، ڪيس سيءَ کان بچائڻ لاءِ پاڪر ۾ وٺي ڇاتيءَ سان لڳائي سڱان ڪمبل اوڍي سمهي رهي. بخار گهٽجڻ بدران وڌيڪ ٿيندو ويو ۽ هن جو ذهن وري ماضيءَ جي تصوير ڏانهن گهلجي ويو. ڄڻ ته سندس دماغ مان ريل جي انجڻ لنگهي رهي آهي ۽ ريل جا ڦيٿا ڦري رهيا آهن ۽ پاڻ الهن ڦيٿن ۾ ڦري رهي آهي. اهو گذريل زمانو، جڏهين پاڻ اڻڄاڻ ابهم معصوم هئي. ۽ وقت جي رفتار سان وڌندي وڌندي، ماءُ پيءُ جي محبت ڀري گود ۾ پرورش پائيندي جوانيءَ جي بهار ۾ قدم رکندي آئي. اهو ٻاروتڻ ۽ البيلائي جو وقت گذري ويو. بيخبري ۾ سَهي جي چال جيان. سرتين ۽ هڪ جيڏين جي جهرمٽ ۾ گهارڻ جي ياد جا نه مٽندڙ نقش دل تي باقي رهيا. آغاز جوانيءَ ۾ قدم رکڻ سان، شاديءَ جي ٻنڌڻن ۾ جڪڙجي ويئي.

زماني جي گردش ۽ انقلاب جي چپيٽ ۾ اچي، مصيبت جي وهڪري ۾ لڙهي ويئي. سرتاج به انهيءَ موذيءَ مرض ۾ گرفتار ٿي، مفلسيءَ ۽ تنگدستيءَ جي حالت ۾ ڪڙيون گهرڙي گهرڙي ساهه ڏنو هوا

اڄ ـــــ آءٌ بہ هن عاليشان اسپتال جي پرسان مري ويندس! جنهن ۾ ڊاڪٽر آهن، نرسون آهن، جت مرض جي تشخيص تي بحث ڪيا وڃن ٿا. جت آپريشن ٿين ٿا ۽ هرڪنهن مرض جون دوائون موجود آهن. اهي سڀ انسان ذات جي علاج خاطر مفت گڏ ڪيل آهن. جيئن انهيءَ مفت جي سهنج مان غريب ۽ بيپهچ ماڻهو فائدو وٺي. پر اهو فائدو الائجي تہ ڪهڙن انسانن جي لاءِ؟ ڪهڙن خوش نصيب ماڻهن جي لاءِ؟ اسين تہ فقير آهيون! جانور آهيون! گندگيءَ جا رهندڙ جيوڙا آهيون! مفلس ۽ مسڪين آهيون؛ پر افسوس! جو سندن ٿامي ۽ ڊاڳي ڪتن جهڙا بہ ڪين آهيون!

"ڊاڪٽر صاحب! مون کي دوا تہ ڪانہ ڏنيوَ، پر هاڻي ڏکي تہ نہ ڪيو؛ آءٌ پاڻهي وڃان ٿي!" ان مهل کانئس هڪ زوردار چيخ نڪري ويئي، جا خاموش فضا کي چيري، سامهون بيٺل وڏين جاين مان نڪري، هوا جي جهونڪن ۾ گم ٿي ويئي. ان مهل بخار جو اثر دماغ تي وڌي چڪو هوس ۽ سيءَ جي ڪري ڏکي رهي هئي. اتر جي ڏڪائيندڙ ٿڌي هوا مٿس ڀرپور وار ڪيو. نمونيا ۽ سخت سيءَ، سندس بدن ۾ وڌيڪ سردي سهڻ جي سگهہ ڪانہ ڇڏي هئي.

هن پنهنجا نماڻا نيڻ مٿي آسمان ڏانهن ڪنيا، پر وري هيٺ ڪري پنهنجي لخت جگر تي حسرت ڀريءَ نظر وڌائين، جو بيخبر گهري ننڊ ۾ هو. سنديس نرگسي نيڻن ۾ ڳوڙها ڀرجي آيا، هن پنهنجي بچيل سڀ طاقت گڏ ڪري، اٿڻ جي ڪوشش ڪئي، پر موت جي پياڪ فرشتي کيس سدائين لاءِ گهري ننڊ ۾ سمهاري ڇڏيو!

رات جي ڪارڻ هوريان هوريان، روشني ۾ تبديل ٿيندي ويئي. سج منوّر مکڙي مان نمودار ٿيو ۽ سندس سون ورنا ڪرڻا هرطرف پکڙجي ويا. رات جي خاموشي موٽرن، ٽانگن ۽ بسن جي گڙگڙاهٽ ۾ بدلجي ويئي. صبوح ٿيڻ سان اسپتال ۾ خاصي چهل پهل ٿي ويئي. هرڪا شيءِ قريني سان ۽ صاف سٿري ڏسڻ ۾ پئي آئي. ڊاڪٽر، نرسون ۽ پيا ملازم نهايت چست ۽ چالاڪ هيڏانهن هوڏانهن ڦري رهيا هئا. صبح جو ٺيڪ اٺين بجي مهل وزير صحت آيو. جنهن اسپتال جو معائنو ڪري اسپتال جي انتظام ۽ اسٽاف جي حسن اخلاق ۽ فرض جي پوريءَ طرح بجا آوريءَ کي ساراهيو. تقرير ۾ چيائين تہ "اسان پڪو فيصلو ڪيو آهي تہ دوائن جو ذخيرو اجا بہ وڌيڪ موجود ڪيو ويندو ۽ جديد قسم جا سرجري آلات خاص آرڊر تي گهرايا ويا آهن. جن جي پهچڻ تي، علاج ڪرڻ ۾ وڌيڪ سهولت ٿيندي. پوءِ اسان جي ديس ۾ بيماريءَ جو نالو نشان بہ نہ رهندو! اڄ بہ هن صحت جي مفت سرچشمي مان ڪو بہ نراس ٿي ڪونہ ٿو وڃي. ڇو تہ ڊاڪٽر جو مقصد آهي، انسان ذات جي بنا لالچ ۽ پيد جي خدمت ڪرڻ؛ قوم صحت ياب تہ ملڪ صحت ياب." ان بعد وزير صحت پنهنجي ڪرين ڪار جي بيوڪ ڪار تي چڙهيو. موٽر اسپتال جي صدر دروازي مان ڦرڙاٽ ڪندي شاهي روڊ تان مڙي، برق رفتاريءَ سان هلي ويئي. وزير صحت جو آواز اسپتال جي گول گنبذن مان نڪري

هن بسيط فضا ۾ گونجڻ لڳو ته ”هن مفت جي سرچشمي مان ڪوبه اڙيات نراس ٿي واپس نٿو وڃي. ۽ اسٽاف جو حسن اخلاق ۽ فرض جي بجاآوري تحسين جي لائق آهي.“

ٻريان اسپتال جي پٺ جي اوٽ ۾ فقيرياڻيءَ جو بي جان لاش سواليه(؟) نشاني بڻو پيو هو. ۽ سندس ابهم ٻچڙو خالي سڪل ٿڻن کي چوسي رهيو هو. پرسان پيل خالي شيشي! دوا لاءِ واجهائي رهي هئي! ۽ فقيرياڻي جو لاش چئي رهيو ته ”هاها... هاها...! انهيءَ مفت جي... سرچشمي مان... هرڪو سيراب... ٿي سگهي ٿو...!...هاها... هاڻ هن ملڪ ۾... ڪوبه بيمار ... نه رهندو! جديد آلات ذريعي... علاج ڪيا ويندا... ۽ پوءِ ڪوبه... انسان بي موت... بيماريءَ وگهي نه مرندو؟

خواجه احمد عباس
مترجم: تاج بلوچ

هاٿيءَ جا ڏند

ٻه هٿ مٿي هوا ۾ کڄي ويا... هڪ هٿ ۾ هٿوڙو ۽ ٻئي هٿ ۾ ڏاٽو هو... انقلابي نوجوان جي اکين ۾ هڪ قسم جي عجيب چمڪ هئي... هن جي آواز ۾ ڪروڙين ڪڙمين ۽ مزدورن جي نعرن جو پڙاڏو و پڙلاءُ ڪري رهيو هو...!

هو مزدورن جو اڳواڻ هو... ۽ پاڻ به هڪ مزدور هو، جيڪڏهن هن جي هٿن ۾ ڏاٽو ۽ مترڪو نه به هجن ها تڏهن به هن جي مزدور هجڻ ۾ ڪنهن کي به ڪو شڪ يا گمان ڪين ٿئي ها. هن جي نيري قميص ۽ پتلون تي ڪارخاني جي مشينن جي تيل جا نشان نظر اچي رهيا هئا. هن جون ٻانهون ٻڻ مٿي ڪنجيل هيون ۽ سندس مضبوط ٻانهن تي ڪارا ۽ سنهڙا سنهڙا گونڊيدار وار هن جي مردانگيءَ جو اعلان ڪري رهيا هئا... هن جي پيرن ۾ گند ڪچري سان ڀريل ڦاٽل ۽ ٽٽل چمپل پيل هئا... هن جي ڪن مٿان پيڙيءَ جو اڌ ٽوٽو پيل هو. هن جي کيسي مان ڪارل مارڪس جو ڪتابڙو، ”ڪميونسٽ مينيفسٽو“ نظر اچي رهيو هو.

ساٿيو! هن مزدورن جي ڪوڙ کي خطاب ڪندي چيو، ”اسين ڦوٽ پاٿ جا رهواسي آهيون، اسين ڏتڙيل ۽ آواره ڪوٺايون ٿا، اسين بيڪار گذاريون ٿا، اسان کي نوڪري ملڻ تمام ڪٺن ڪم آهي، اسان کي ٻه ويلا ڳيو به نصيب ڪونهي ۽ اسان جا هاري پائر جي زمين ۾ ٻج ۽ پاڻيءَ سان گڏ پنهنجو خون ۽ پگهر ملائي اَنُ اپائن ٿا، پر پاڻ بکن وگهي مرن ٿا، سندن ٻچا انگ اگهاڙا ۽ لولي لاءِ ليلائيندا رهن ٿا... اڄ اسان پنهنجو حق گهرون ٿا ۽ هن ڳالهه جو اعلان ڪريون ٿا، ته هي محلن، تخت ۽ تاج جي دنيا هڏڪيون ڏيئي پنهنجا پساهه پورا ڪري رهي آهي... انهي کي ختم ڪري اسان ان جي کنڊرن تي هڪ نئين نظام جو بنياد وجهنداسين، جنهن ۾ نه ته ڪو امير هوندو ۽ نه ئي غريب، جنهن ۾ نه ته ڪو محلن ۾ سک ۽ سانت سان سمهي آرام ڪندو ۽ نه ئي ڪو ڦوٽ پاٿ تي ڪڙيون ڪسائي مري ويندو... جنهن ۾، هر انسان کي سندس محنت ۽ ضرورت پٽاندر هرچيز حاضر ڪري ڏبي... دوستو! اهو نظام ڪو پاڻ هرتو نهي تيار نه ٿيندو، پر ان لاءِ اسان کي پاڻ پتوڙڻو پوندو، قربانيون ڏيڻيون پونديون، پنهنجو ۽ پنهنجي دشمنن جو خون وهائي انقلاب آڻڻو پوندو!“

هڪ هزار مزدورن گڏجي وڏي زور سان نعرو هنيو... ”انقلاب زنده باد!“
۽ هڪ ٻيو آواز اڀريو؛ جيڪو هزار مزدورن جي گڏيل آواز کان به وڌيڪ ڀرائتو ۽ ڀرپور هو... ”او. ڪي! ريڊي فار ٽيڪ!“

ميڪ اپ مئن، انقلابي نوجوان ڏانهن ڊوڙ پاتي، جيئن پگهر کي اگهي، ٻنڌ ۽ پائوڊر سان ٿڪيل منهن تي، سخت محنت کان آيل ڪارين ليڪن کي وڌيڪ ظاهر ڪري ڏيکاري... ۽ ان سان گڏو گڏ وارن بنائڻ واري ڇوڪري به پنهنجو سامان کڻي اڳتي وڌي، جيئن انقلابي نوجوان جي هئراد و ۽ گهنڊيدار وارن سان لڪل ”هيئر پن“ ڪڍي وٺي... پر انقلابي نوجوان ٻنهي کي تڙي ڏيئي پوئتي هٽائي ڇڏيو.

”ٻهر يائين مون کي پروڊيوسر سان ڳالهه ٻولهه ڪرڻ ڏيو!“ سيٽ جي ڪنڊ ۾ انقلابي نوجوان ۽ پروڊيوسر جي وچ ۾ ڳالهه ٻولهه ٿي رهي هئي... انقلابي نوجوان چيو، ”شاٽ ري ٽيڪ ٿيڻ کان اڳ ۾ انسٽالمينٽ ملڻ کپرجي!“

”ها! ها! بلڪل!“

ڏڪندڙ هٿن سان پنهنجي ڪوٽ جي اندرين کيسي مان نوٽن جي هڪ وڏي ٿهي ڪڍي، ”ڳڻي ڪٺو، پورا ڏهه هزار آهن!“

انقلابي نوجوان ڏهه هزار نوٽن جو بنڊل پنهنجي قاتل ۽ چتين لڳل پتلون جي ڪاڇي کيسي ۾ وڌو... پروڊيوسر سوال ڪيو، ”رسيد؟“

انقلابي نوجوان چيو، ”مان پنهنجي سيڪريٽريءَ کي چٺي ڇڏيندس ته هو اوهان کي هڪ هزار جي رسيد پهچائي ڏي...!“ پروڊيوسر چيو، ”ٿينڪ يو!“

انقلابي نوجوان مشڪندي ڊائريڪٽر وٽ ويو ۽ چيائين، ”او. ڪي، ريڊي فار ٽيڪ!“ سڄو اسٽوڊيو بلبن جي روشنين سان جهرمر ڪرڻ لڳو. ڊائريڪٽر حڪم ڏنو، ”سائونڊ اسٽارٽ!“ ڪليپربئاءِ، سين ۽ شاٽ نمبر جي تختي ڪمري جي سامهون آندي، لائوڊ اسپيڪر مان آواز آيو، ”سائونڊ رننگ!“ ڪليپربئاءِ، ڪليپ ڏيئي يڪدم پٺتي هٽي ويو. ڪمري ۾ فلم هلڻ لڳي.

ٻه هٿ مٺي هوا ۾ کڄي ويا ۽ انقلابي نوجوان زور سان چوڻ شروع ڪيو، ”سائيو!“... مگر ڊائريڪٽر رڙ ڪري چيو، ”ڪٽ. ڪٽ!“... انقلابي نوجوان ڪجهه قدر ناراضگيءَ سان پڇيو... ”ڇو، ڇا ٿيو؟“

ڊائريڪٽر هن جي هٿن ڏانهن اشارو ڪيو، جي اڃا تائين مٺي هوا ۾ کڄيل هئا... کٻي ۾ ڏانو... ۽ سڄي هٿ ۾ ڏهه هزارن نوٽن جي ٿهي...

عربي ۾: مصطفيٰ لطفي المنفلوطي

مترجم: محمدعلي سانگي

ادائگي

منهنجو هڪڙو دوست هو، جنهن پنهنجي هڪ ڀڪندڙ باغ ۾ هڪڙو سهڻو ۽ عاليشان محل جوڙايو هو، جيڪو سبز ٽڪري ۾ ائين چمڪي رهيو هو، جيئن روشن ستارو نيلي گنبذ ۾. اهو پنهنجي بلند ڪنگرن سان آسمان کي ڍڪي رهيو هو. اهو چڻڪ فضا ۾ لامارو ڏيندڙ عقاب هو يا جوزاء جي ڪن ۾ لٽڪندڙ پنڙو. ان جا ڪنگرا چڻڪ ڪن هئا، جن ۾ سچ ۽ چنڊ اچي ويجهي رهيا هئا.

هن مصور لاءِ ڪو اهڙو برش نہ ڇڏيو هو، جيڪو محل جي پٽين، ڇتين، درين ۽ ٿنين تي نہ هلايو ويو هجي. ان ڪري محلات جي صفن، ڪوٺين، محرابن ۾ گهمندڙن کي اهو خيال ايندو هو تہ هو چڻڪ لال گلابي گلن ۾ سفيد ڦلن سان ڀڪندڙ باغ سان نڪري، ميرانجهڙن بگهڙن ۽ چِٽڪمرن چيتن سان پربل ميدان ڏانهن وڃي رهيو هجي؛ يا انهيءَ شڪارگاهہ سان نڪري، جنهن ۾ هرڻيون شينهن کي شڪار ڪنديون هجن، انهيءَ شڪارگاهہ ڏانهن ويندو هجي، جنهن ۾ شينهن هرڻي کي شڪار ڪندا هجن. هن، ان جي ڪشادي ۽ وسيع اڱڻ ۾ هڪ سنگ مرمر جو گول تلاءُ ۾ نهرائي ڇڏيو هو، جنهن جي وچ ۾ ڦوهارو هلي رهيو هو. جيڪو چڻڪ هڪ اگهاڙي تلوار هو يا نشان ڏانهن سڌو ڪيل تير. ان ڪري ڏسندڙ ائين سمجهندو هو تہ زمين آسمان کان بدلو وٺي رهي هئي، ۽ ان ۾ هاريل خون جي ان کان تقاضا ڪري رهي هئي. هو هن کي رجوم ۽ شهاب سان قتل ڪري رهيو هو تہ هيءَ وري هن کي تيرن ۽ ٽلين سان، قتل ڪري رهي هئي. هن گول تلاءُ جي چوڌاري ننڍا ساڳي طرح مختلف قسم جا پوٽا لڳائي ڇڏيا هئا، جيڪي عجيب ۽ وڻندڙ ڇڳن ۽ ٽارين سان موهي رهيا هئا. جڏهن صبح جي ٿڌڙي هير هنن کي نوڙائي لوڏيندي هئي، تڏهن هو گلن جي ڦاليچي تي ۽ ميون جي سايي هيٺان رقص ڪرڻ لڳنديون هيون. انهن جي رقص تي ڀِڪي ڳائڻ لڳندا هئا، مگر ڳائڻ لاتين وارو، ۽ نہ ستار جي تار وارو.

هن پنهنجي عيش و عشرت لاءِ خدا جي ڏني سان ڪائي ڪجهہ ان محل ۾ موجود ڪري رکيو هو. هن آرام لاءِ گاديلا، صوفاسيٽ، وهاڻا، آرام ڪرسيون، پلنگ، پٽڙيون، پلنگن لاءِ پردا ۽ مڇردانيون لڳائي ڇڏيون هيون. اکين کي فرحت ڏين لاءِ پٿر ۽ سون جا مجسما ۽

نظر کي ڇڪيندڙ نقش ۽ تصويرون لڳائي ڇڏيون هئائين. ڪائڻ پيٽڻ لاءِ هن وٽ محل ۾ ٻاهر جي شعلن وانگر چمڪندڙ سونيون پليٽون ۽ نور وانگر روشن بلور جا پيالا ۽ گلاس موجود هئا. وندر لاءِ هن وٽ ڪبوترن جون ڪُڏيون ۽ شينهن ۽ چيتن لاءِ چراگاهه. سواريءَ لاءِ موٽرون، گاڏيون ۽ عمدا گهوڙا تيار رهندا هئا. خدمت لاءِ ٻانهيون ۽ ٻانها مقرر ٿيل هئا جيڪي هروقت خدمت لاءِ حاضر رهندا هئا ۽ ڊرائنگ روم ۾ يا ڪاڏي جي ميز جي چوڌاري ائين ڦريا بيٺا هوندا هئا جيئن ڪنواريءَ ڇوڪري جي نازڪ گردن ۾ هار. ۽ سهڻا ۽ حسين خادم محلات جي ڪمرن ۽ صفن ۾ ائين هلندا رهندا هئا جيئن جنت ۾ غلمان.

سياري جي هڪڙي ڪاري ۽ اونداهي رات جو ان محل جو مالڪ بيهوشيءَ مان ڪجهه سڌير ٿيو. هو پنهنجي پلنگ تي ٿورو چريو پريو ۽ اکيون کولي هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ لڳو. هن کي پنهنجي اڳيان سواءِ خادم 'بلال' جي ٻيو ڪو ماڻهو ڏسڻ ۾ ڪونه آيو. بلال حبشي نسل جو، عمر ۾ موتيل هو. محلات جي مالڪ ننڍي هوندي کان هن جي پرورش ڪئي هئي ۽ جڏهن بلال وڏو ٿيو تڏهين به هن جو بار انهيءَ محل جي مالڪ مٿان هو. هن ۾ هوشياريءَ ۽ وفاداريءَ جون ٻئي وصفون گڏ موجود هيون. هن نهايت افسرده ۽ پريشان حال ۾ بلال کي پاڻيءَ ڏک آڻڻ لاءِ اشارو ڪيو. بلال پاڻي ڪٺي آيو ۽ هن کي ٿيڪ ڏيئي ويهاري پاڻي پيارياٸين. پاڻيءَ جڪ هن جي زبان جي ڳنڍ کولي وڌي. هن پڇيو، "بلال! رات جو ڪهڙو پهر آهي؟" هن جواب ڏنو "سائين، هينئر رات جو باقي پويون پهر آهي." هن پڇيو، "ڇا تنهنجي مالڪياڻي اڃا تائين ڪونه موٽي آهي؟" بلال ناڪار ۾ جواب ڏنو. انهيءَ تي هو ڏاڍو ڪاوڙيو، ۽ اهڙو ٿڌو ساهه کنيائين جو هن جي دل جو پردو ڦاٽڻ تي هو. وري هو پنهنجي ليکي ڳالهائڻ لڳو، جڪ دل کي چئي رهيو هو. "هن کي خبر به آهي ته مان بيمار آهيان ۽ مون کي اهڙي ماڻهوءَ جي ضرورت آهي، جيڪو منهنجي پرسان حال ڪندو رهي، منهنجي سنڀال ڪندو رهي ۽ منهنجي تڪليفن کي هلڪو ڪندو رهي. محلات جي رهندڙن مان منهنجي سنڀال جو حق هن کان وڌيڪ ڪنهن تي ڪونه آهي. ڪٿي آهي هن جي اها وفاداري جنهن جي هوءَ دعوا ڪندي رهندي هئي ۽ منهنجي اڳيان قسم کڻي مون کي يقين ڏياريندي هئي؟ ڪٿي آهي هن جي اها محبت جنهن جو صبح ۽ شام، اويل ۽ سويل هوءَ هوڪو ڏيندي رهندي هئي؟ ڪٿي آهي اها خوشي جنهن جي هر حصي جو مان ڪيس سيرُ ڪرائيندو هوس ۽ ڪٿي آهي اهو عيش ۽ آرام جنهن جا مان هن کي پيالا پياريندو هوس؟ ڇا سچ پچ هن کي اهو معلوم ٿي ويو آهي، ته مان موت ۽ حيات جي الهي ڪشمڪش ۾ آهيان، جنهن ۾ نه زندگيءَ جي اميد رکي سگهجي ٿي ۽ نه موت جو رستو لهي سگهجي ٿو، ڇو هوءَ مون کان بيزار ٿي ويئي ۽ منهنجو پاڇو به ڳورو سمجهڻ لڳي؟ ڇا هن کي منهنجو موت ويجهو ڏسڻ ۾ آيو ۽ منهنجو مرض طويل ۽ لادوا نظر آيو جو هوءَ هر رات جو مون وٽان

ڪُسڪي ٻئي هنڌ ويندي رهي ٿي؟ هاءِ ڙي حياتي! ڪيڏي نه ڏکي ٿي پئي آهي! هاءِ ڙي موت! ڪيترو نه پري ٿي ويو آهين!"

هو پنهنجي ليکي اهڙي نموني جون ڳالهيون ڪندو رهيو، ته ايتري ۾ وري هن جي بي‌آرامي وڌڻ لڳي. هن جي اعصاب ۾ اضطراب پيدا ٿيو ۽ وري اچي هن کي بخار ورتو. هن جو مٿو تپ جي باهه ۾ ائين ٽهڪي رهيو هو، جيئن ڪني ۾ پاڻي ٽهڪندو آهي. هو گهڙي ساعت بستري تي ڪِري پيو ۽ موت جي پيالي مان ڪوڙا ڍڪ پيڻ لڳو: مگر پنهنجي ڪمبختيءَ سبب اُها آخري ڍڪ پي پورو ڪري نه سگهيو.

هو ٻئي دفعي به غشيءَ مان سڌ پر ٿيو. جڏهين پنهنجي پرسان هن کي نه ڏٺائين، جنهن جي لاءِ هن جي دل حسرتن جا ڳوڙها وهائي رهي هئي، تڏهن نوڪر کان پڇڻ لڳو، "بلال! ڇا توکي خبر ڪانه آهي ته تنهنجي مالڪياڻي ڪيڏانهن ويئي آهي؟" بلال جواب ۾ چوڻ لڳو، "سائين! توهان جي لاءِ بهتر ائين آهي ته هن جو انتظار نه ڪريو ۽ نه وري هن کي توهان ڪان پري رهڻ جي ڪري ملامت ئي ڪريو ڇاڪاڻ ته هن جو ڪنهن ماڻهوءَ ڏانهن قرض آهي ۽ هوءَ هر رات هن کان قرض جي تقاضا ڪرڻ ويندي آهي." هو چوڻ لڳو، "هن کان اڳ مُون کي اها خبر ڪانه هئي ته هن جي ۽ ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ جي وچ ۾ اهڙو ڪو معاملو آهي: پر ڪير قرضخواهه، رات جو، ڪڏهين قرض جي گهر ڪرڻ به ويندو آهي ڇا؟ ڇا هوءَ ڪو اهڙو ماڻهو نه لهي سگهي، جيڪو هن جي پاران اهو ڪم ڪري جو هن پنهنجي سر ان کي پنهنجي هٿ ۾ ڪنيو؟ ڇا سچو سال هن وٽ وڃڻ کان پوءِ به اُها قرض جي معاملي کان واندي ڪانه ٿي آهي؟" هن چيو، "هن جي ۽ قرضدار جي وچ ۾ دستاويز لکيل آهي ته هو قرض قسطن ۾ ادا ڪندو ۽ هر رات هڪ قسط ادا ڪندو ۽ هوءَ پاڻ ئي اها قسط وٺندي رهندي. ازانسواءِ قرض جي ادائگيءَ جا وقت به رات جا پويان پهر هوندا." هو چوڻ لڳو، "مون پنهنجي حياتيءَ ۾ هن جهڙو عجيب قرض ۽ ههڙو انوکو دستاويز ڪونه ٻڌو. هن جو قرضدار ڪير آهي؟" هو چوڻ لڳو، "سائين، "توهان." اهو ٻڌي هو مدهوش ۽ پريشان ماڻهوءَ وانگر هن ڏانهن نظر ڦيرائي ڏسي چوڻ لڳو، "مان جيڪي تنهنجي واتان ٻڌي رهيو آهيان، ان جي عجيب غريب هجڻ ڪري چريو نه ٿي پوان! مان ڀانيان ٿو ته تون يا ته بڪواس ڪري رهيو آهين يا مذاق ڪري رهيو آهين!" اتي نوڪر هن جي ويجهو آيو ۽ چوڻ لڳو، "سائين، خدا جو قسم، مون پنهنجي زندگيءَ ۾ نه ڪڏهين بڪواس ڪئي آهي ۽ نه مذاق ڪئي آهي. ڇا توهان کي اهي دراز راتيون ياد ڪونه آهن، جيڪي توهان گهر کان ٻاهر گذاريندا هئا، جن ۾ توهان اويل سويل پراون محلن ڏانهون پريشان ٿي ويندا رهندا هئا، رنگين محفلن ۾ پيالا به پيئندا هئا، ۽ تماشگاهه توهان جو دامن ڇڪيندا هئا ۽ ناچ‌گاهه توهان جي دولت سان هاجو ڪري گذرندا هئا! انهن راتين ۾ توهان پنهنجي زال کي انهيءَ ڪمري ۾ ۽ انهيءَ ئي

ڪٽ تي اڪيلو ڇڏي ويندا هئا. هوءَ اڪيلائيءَ ۽ اداسائيءَ جي شڪايت ڪندي رهندي هئي ۽ اڪيلائيءَ تي روئندي هئي. هوءَ توهان جي سُک ۽ محبت ۾ ٽانڊن ڪان وڌيڪ گرم بستري تي پاسا ورائيندي رهندي هئي، جڏهين رات جو ڪانءُ ڪراڙو ٿيندو هو ۽ صبح جو عقاب اذان ڏيندو هو، تڏهين توهان دروازي ۾ داخل ٿيندا هئا. هن ڪان توهان ئي اهي گذريل راتيون ملب ڪيون هيون، تنهنڪري توهان ئي هن جا، انهن راتين جا قرضي ٿي پيا آهيو ۽ هوءَ هاڻي توهان ڪان هڪ هڪ رات ڪري واپس اڳاڙي رهي آهي، جيسيتائين انهن کي پورو ڪري اهو آهي هن جو قرض ۽ هي راتيون آهن هن جون قرضي. ڇا توهان کي ياد نه آهي ته انهن راتين ۾ توهان ڪيترا دفعا ڏاريءَ زال کي سندس مُڙس ڪان روڪي پاڻ وٽ ويهاريو هو ۽ توهان هن جا مالڪ بڻجي ويٺا هئا! هو ويچارو، توهان واري ساٿيءَ هن حالت ۾، ۽ توهان جهڙي ساٿيءَ هن حسرت ۽ ڏک ۾ روئندو رهندو هو ۽ ماتم ڪندو رهندو هو، جيئن توهان اڄ روئي رهيا آهيو ۽ ماتم ڪري رهيا آهيو. اڄ اهو مڙس توهان ڪان پنهنجي حق جي تقاضا ڪري رهيو آهي ۽ اک جي بدلي اک ۽ ڏوڪڙ جي بدلي ڏوڪڙ وٺڻ لاءِ اصرار ڪري رهيو آهي. هو توهان کي توهان جي زال سبب ڏک ڏيئي رهيو آهي، جيئن توهان هن کي سندس زال سبب، ڏک ڏيئي رهيا هئا. هو توهان جي بستري کي به ائين ئي کهرو بنائڻ ٿو گهري جيئن توهان هن جي بستري کي کهرو بنائي ڇڏيو هو. هاڻي مان توهان جي عدل ۽ انصاف ڪان گهر ڪريان ٿو ته يا ته توهان دينداري وانگر ٿيو يا ظالمن وانگر."

هو چوڻ لڳو، "بلال! بس ڪر، منهنجي دل تي ڪافي ضرب لڳائي چڪو آهين ۽ مون کي 'حال' ۾ ايترو ملي ويو آهي جيڪو منهنجي 'ماضيءَ' ڪان منهنجي توجهه هٽائڻ لاءِ ڪافي آهي. چڱو، هاڻي منهنجي پٽ کي مون ڏانهن سڏ ڪر." بلال چوڻ لڳو، "سائين! جنهن پاسي توهان هن کي موڪليو آهي اتاهون اڃا تائين ڪونه موٽيو آهي." هو چوڻ لڳو، "مون کي ياد نه آهي ته مون هن کي ڪاڏي موڪليو آهي؛ هو ڪيڏانهن ويو آهي؟" خادم چوڻ لڳو، "هو انهيءَ شرابخاني ڏانهن ويو آهي، جنهن ڏانهن روزانو ويندو رهندو آهي. هو تيستائين اتان ڪونه موٽندو جيستائين بي پئو نه ڪندو؛ ۽ هن جو تيستائين پئو ئي نه ٿيندو، جيستائين موٽڻ ڪان بيوس ۽ عاجز نه ٿيندو. سائين، مان ڪيترا دفعا توهان جي اڳيان هٿ ٻڌي عرض ڪندو هوس ته هن جي ۽ هن جي خراب سنگتين ۽ شرير دوستن جي وچ ۾ ڪا روڪ ۽ رنڊڪ وجهو، ورنه هو هن کي خراب ڪري ڇڏيندا؛ مگر توهان ته انهيءَ ماڻهوءَ وانگر منهن ڦيرائي ڇڏيندا هئا جيڪو سمجهندو آهي ته ٻار کي دادلو ڪرڻ لاڏ ڪوڏ سان پالڻ ۽ ڇڙواڳ ڇڏي ڏيڻ، عظمت جو عنوان ۽ دٻدٻي ۽ رعب تاب جو نشان آهي. مان توهان کي عرض ڪندو رهندو هوس ته هن کي تعليم ڏياريو، ۽ هن کي سڪول جو رستو ڏيکاريو ته متان شرابخاني جو دڳ وسري وڃيس، مگر توهان ته ائين سمجهندا هئا ته علم جو محتاج اهو رهي سگهي ٿو جيڪو ان جي ذريعي روزي ڪمائي ۽ توهان جو نينگر .

۽ انهيءَ کان بالاتر هو. هاڻي پنهنجي هٺ جي ڪئيءَ جي شڪايت نه ڪريو ۽ پنهنجي مٿان پاڻ ظلم ڪرڻ تي گوڙها نه ڳاڙيو. توهان ئي ته هن کي شرابخاني ڏانهن موڪليو آهي ۽ رات جي هن گهڙيءَ تائين هن کي اتي ترسايو آهي. توهان ئي ته باوجود محتاجيءَ جي، هن کي پنهنجي گهر جي ڪتن کان بري ڪيو آهي."

اجا نوڪر پنهنجي ڳالهه انهيءَ حد تائين مس پهچائي ته رات جو رنگ ڦٽڻ لڳو. ان جي ڪارڻ ۾ اجاڻ ٻڪڻ لڳي. ان وقت محلات جي باغ ۾ نار جو آواز ائين پئي ٻڌڻ ۾ آيو جڻ ڪا نيڻي آئي زال پنهنجي اڪيلي پٽ جي موت تي پار ڪيدي روئندي هجي. اتي مالڪ چوڻ لڳو، "بلال! مون کي پنهنجي پاڻهن جو سهارو ڏيئي دريءَ ڏانهن وٺي هل ۽ روح کي ڪجهه ته راحت ڏيان ۽ ان جي پرسان حياتيءَ جا باقي پساهه ڪٽان."— بلال پاڻهن تي ٽيڪ ڏياري هن کي دريءَ تائين وٺي آيو. هو ڏکي ڪوچ تي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيو ۽ باغ ڏانهن نظر ڦيرائي ڏسڻ لڳو. هن ڏٺو ته باغائي ۽ سندس زال نار جي پر ۾ ويٺا هئا. هنن جي ٻرائن ۽ ڦاٽل ڪپڙن مان سعادت جو نور ائين چمڪي رهيو هو، جڻ چنل جهرڻ جي ڪرڻ ۾ ستارا. هو هڪٻئي سان پيار ۽ همدرديءَ سان پيش اچي رهيا هئا. اهي نه هڪٻئي کي ڏوراپا ڏيئي رهيا هئا ۽ نه پاڻ ۾ جهڳڙو ڪري رهيا هئا. هنن کي نه ڏک جي شڪايت هئي نه وري بخت ۽ قسمت تي روڄ راڙو. هو پئي مضبوط ۽ ڦڙت هئا. هنن جي رڳن ۾ صاف ۽ سنو خون ڊوڙي رهيو هو. هو جڻ خوشيءَ ۽ نشاط ۾ پنهنجي ڪلن کان پاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هيا. هو خدا جي ڏنل ڪهري لٽي ۽ ٿلهي ڍوڍي تي راضي هئا. هنن کي نه ڪنهن ٻيءَ شيءِ جي گهرج هئي نه تمنا. هو هن بلند محلات ڏانهن، جيڪا هنن ڏانهن غم ۽ حسرت سان ليا پائي رهي هئي، نهارين به نه پيا. هن ڏٺو ته هو پاڻ ۾ ڳالهيون ٻولهيون ڪري رهيا هئا. تنهنڪري هو به ڪن ڏيئي ٻڌڻ لڳو. ان وقت باغائي ۽ سندس زال جي وچ ۾، هيئين گفتگو هلي رهي هئي:

باغائي: خدا جو قسم، جيڪڏهن مون کي هي محلات، هنن باغن بستانن فرنيچر ۽ سامان سميت هن شرط تي ڏنو وڃي ته هوءَ بيوفا ۽ خائنه منهنجي زال ٿي رهندي ته مان هوند آباديءَ کان دور جبل جي مٿان اڪيلو رهڻ پسند ڪريان، مگر هن جهڙي جاءِ ۾ نه گذاريان جنهن ۾ غم ۽ ڏک سهندو رهان!

زال: مان نٿي پائيان ته اسان جو مالڪ هن مرض جي خطري مان نجات حاصل ڪندو. هن کي انهيءَ حال ۾ سڄو سال گذري ويو آهي. هو روزانو جيئن پوءِ تيئن وڃي ٿو وڌيڪ ڳرندو ۽ ڏبرو ٿيندو.

باغائي: مون کي خبر پئي آهي ته ڊاڪٽر به هن مان اميد جا هٿ ڌوئي ڇڏيا آهن مگر ناامدي هن کان ڇپائي رکي اٿس. ان ۾ ڪا به عجب جهڙي ڳالهه ڪانه آهي، ڇاڪاڻ

نہ هو پنهنجي پاڻ تي پاڻ زيادتي ڪندو هو ۽ ان ڪري هر، ان رستي تي هلائيندو رهيو آهي جنهن تان هلندي هلندي اڃي تباهيءَ تي پهتو آهي.

زال: ڪهڙو نہ بدبخت آهي! ڇا هو پاڻ ئي پنهنجو دشمن هو؟

باغائي: نہ، نڪو هي پنهنجو دشمن هو، ۽ نہ نفس هن جو؛ مگر هو هڪ جاهل ۽ مغرور ماڻهو هو. هن کي سندس جوانيءَ، مال و دولت، عزت ۽ مرتبي دوکو ڏنو. هن پڪيو هو تہ هن زماني کان سلامتي ۽ بقاءُ جو وعدو وٺي ڇڏيو آهي، تنهنڪري هو اهڙي نموني هليو جو ڪنهن بہ شيءِ کي نيوڙي نہ ڏنائين تہ ان جي پنيان ڇا آهي. آخر ان ڪڏهن وچي ڪريو جيڪا پنهنجي لاءِ کوٽي رکي هئائين. ۽ پاڻ ئي تيار ڪئي هئائين.

زال: ڇا توکي خبر آهي تہ هن کان پوءِ هن محلات جو ڪهڙو حال ٿيندو.

باغائي: مون کي تہ خبر نہ آهي پر مان سمجهان ٿو تہ اهو ضرور هن جي پٽ کي ملندو.

زال: مگر مون کي معلوم آهي تہ اها محلات فلاڻي کي ملندي.

باغائي: فلاڻو ڪو مالڪ جو وارث تہ ڪونہ آهي. هو تہ فقط هن جو دوست آهي.

زال: هو مالڪ جو دوست بيشڪ ڪونہ آهي، پر اهو 'مالڪياڻيءَ' جو دوست ضرور آهي. هن، مالڪ جي وفات کان اڳ ئي مالڪياڻيءَ سان شاديءَ جون ڳالهيون ڪري ڇڏيون آهن ۽ هن جي موت کان پوءِ هو فوراً هن جو مڙس بنجي ويهي رهندو.

جيئن ئي مالڪ اهي لفظ ٻڌا، تيئن ڏاڍو اچي بيتاب ٿيو ۽ تڙڦندي اچي ڪرسيءَ تان هيٺ ڪريو. ان وقت هو ڇٽي رهيو هو تہ سچ پچ مان بدبخت آهيان. هو ڪجھ وقت تائين انهيءَ بيهوشيءَ ۾ پٽ تي پيو رهيو. جڏهين هن کي موت واري آخري سامت آئي ۽ اکيون کولي ڏنائين، تڏهن هن کي پنهنجي سامهون هي دکدائڪ ۽ دل ڏاريندڙ منظر نظر آيو.

هن ڏٺو تہ سندس پٽ محلات جي هڪ پاسيءَ سان ڳالهيون ٻولهيون ڪري دل وندرائي رهيو هو. سندس زال هڪجيڏين، سهيلين سان ٽهڪ ڏيئي کلي رهي هئي ۽ هنن کي اکين جا اشارا ڏيئي ڇٽي رهي هئي تہ هن جو وقت اچي پريو آهي، موت اچي پهتو اٿس، اڄهو ٿو مري. ٻئي طرف هن جو دوست يا 'جانشين' محلات ۾ حڪم هلائي رهيو هو ۽ مالڪ وانگر پنهنجي مرضيءَ مطابق تصرّف ڪري رهيو هو، پر مالڪ پاڻ سڪرات جون سرڪيون ڀري رهيو هو ۽ قصر کان قبر تائين سفر لاءِ سامان سهيڙي رهيو هو. ان وقت هن پنهنجي ضمير کان ٻڌو، جنهن کيس چيو: 'اي انسان! جيڪڏهين تو پنهنجي زال سان وفاداري ڪئي هجي ها تہ هوءَ بہ توسان وفادار ٿي رهي ها؛ جيڪڏهين تون پنهنجي پٽ کي ادب ۽ اخلاق سيکارين ها تہ هو بہ هينئر تنهنجي حڪم جي پيروي ڪري ها؛ جيڪڏهن پنهنجو اختيار دوست جي هٿ ۾ نہ ڇڏين ها تہ توسان اهڙي خيانت نہ ڪري ها، ۽ جيڪڏهين تون پنهنجي پاڻ لي رحم ڪرين ها تہ هوند تنهنجي حياتي جيڪر هن نموني ضايع نہ ٿئي ها.' اهو ٻڌي، هن ڪجھ ڇهن ۾ پڙ پڙ ڪئي، ۽ پوءِ پنهنجون اکيون ٻوٽي ڇڏيون.

پروفيسر سنتداس جهانگياڻي

پلي پل پيرم جي، شال نه وڃي شان!

وڏيرو نيڪ محمد ننڍي آدم جو هاڪارو زميندار هو. اصل ۾ ته ڪيس فقط هڪ ٻنيءَ ٽڪر هو، پر پوءِ پنهنجي محنت ۽ خوش خلقيءَ سبب ويو وڌندو. هو سچو پچو زميندار هو. پنهنجي ڪڙمين جي خبر لهڻ ۽ مهل تي کين مدد ڪرڻ هو پنهنجو فرض سمجهندو هو ۽ اهوئي سبب هو جو سڀ هاري مٿانئس گهوريو قربان پيا ويندا هئا.

صالح به ايماندار ۽ نمڪحلال ڪڙمين مان هڪ هو. گهر ۾ صرف ٻه ڀاتي هئا: هڪڙو پاڻ ۽ ٻي سندس ڏيءَ ناظران. سندس زال ته وڃي الله وٽ سڪي ٿي ۽ ناظران کي پالڻ نپائڻ جو ڪم اچي صالح جي ڪمزور ڪلهن تي پيو. 'عورت، عورت آهي ۽ مرد، مرد.' عورت جو ڪم مرد ڪان ٿي نه سگهندو ۽ مرد جو زال ڪان نه. صالح لاءِ اهو ڪم ذرا ڏکيو هو ۽ پيو ڪو چاڙهو به ته نه هو. ڪن دوستن صلاح ڏنس ته ناظران جي خاطر پيو نڪاح ڪئي ڪر، پر هو ننو اکر واري ويٺو. چي: پنهنجي پياري عورت سان بيوفائي ڪيئن ڪندس! غريب آهيان ته ڇا ٿي پيو؟ اخلاق ته غريب جو زيور آهي. سختيون سهي ۽ فاقا ڪيي، پنهنجي پياري زال جي هڪ ئي نشانيءَ کي پاليندس. هن ناظران کي لپائڻ جو ڪم پاڻ تي خوشي سان هموار ڪيو.

وقت گذرندي ويرم ئي ڪانه ٿي ٿئي. ناظران اچ ننڍي سيان وڏي. هيئنر هوءَ جوانيءَ جي باغ جا سترهن بهار پورا ڪري، ارڙهين ۾ قدم رکي چڪي هئي. سندس رڳ رڳ مان جواني ٿي ڦاٽي. حسن سان گڏ سادگي ۽ معصوميت ڪٺي بيٺيون هيون. ڳوٺ جو هرڪو جوان سندس مشتاق هو، پر نورمحمد سندس هئين جو هار هو. هو سندن پاڙيسريءَ درمحمد جو پٽ هو. صالح ۽ درمحمد جاني دوست هئا. بيماريءَ سيماريءَ ۾، فصل لٽڻ ۾، ڪوٽ ٽوٽ وغيره ۾، هڪٻئي کي مدد ڪندا هئا. ناظران ۽ نورمحمد ننڍپڻ ۾ هڪٻئي سان کيڏندا هئا ۽ انهن ئي منجهون هڪٻئي لاءِ قرب پيدا ٿيو هو. ناظران هيئنر وڏي ٿي چڪي هئي، جنهنڪري صالح جي مرضي ٿي ته پرائي امانت مالڪن کي ڏيئي، پاڻ بيفڪر زندگي بسر ڪري. هن وجهه وٺي درمحمد سان ڳالهه چوري، جنهن آمالڪ انهيءَ رشتي جي رضامندگي ڏني. غريبن لاءِ ته "ٿيون ۽ چاڙهيون، ڏٽ ڏهاڙي سومرا" واري ڪار لڳي پيئي هوندي آهي. شادي ته هنن لاءِ خوشيءَ جو موقعو هوندو آهي. هتي ته جوڙو به شاندار هو. ناظران ۽ نورو، نورو ۽ ناظران! آخر نڪاح جي تاريخ به مقرر ٿي ويئي.

اوچتو ئي اوچتو وڏيرو نيڪمحمد دل ٽٽڻ سبب راهه رباني وٺي ويو ۽ زمينداري سندس فرزند عثمان تي پيئي. عثمان ته اڏنگو اڳ ۾ ئي هو، پر پيءُ جي وفات کان پوءِ آئي باقي به بدون لتاڙي وڃي مٿي چڙهيو. سندس گهڻو وقت ته عيش عشرت ۾ گذرندو هو ۽ سندس ڪم سندس ڪمدار يارمحمد هلائيندو هو، جو ڪانئس به ٻه رتيون ڪسر هو. انڌي اختياريءَ جي اوٽ ۾ هن ظلم ۽ ستم جي بارش وسائي ڇڏي. مجال آهي جو ڪير دانهن ڪوڪ يا فرياد ڪري سگهي! ڪمدار هونءَ به پنهنجي نالي سان هوندا آهن. پر جي زميندار جو ڳوٺ جو وڏيرو هوندو آهي، جنهن کي هاري ناري پنهنجو 'آبو-آسان' ڪري سمجهندا آهن، سو جڏهن اهڙا ابتا پير هلندو آهي، تڏهن ظلم جي حد ٿي ويندي آهي. زميندار پنهنجي هارين جي زالن ۽ ڌيئرن جي عزت لٽڻ جو خيال به نٿو ڪري سگهي، ڇو ته هو سندس ئي اولاد آهن. ڇا ڪو پيءُ يا ڀاءُ ڌيءُ يا ڀيڻ جو ست توڙي سگهڻ جي فقط همت رکي ٿو؟ هرگز نه. پر عثمان والد جو نيڪ نالو ٻوڙي، ڪڌا ڪم ڪرڻ شروع ڪيا. گهڻا ئي ڪُڙمي بهانا بڻائي، ڪيس خيرباد ڪري ويا. صالح مرحوم نيڪمحمد جو نمڪ کاڌو هو، جنهنڪري سندس ورهيڪ ڪيس پنهنجي نقش قدم تي هلڻ کان منع ڪري رهيو هو. غريب نمڪحلال به حد درجي جا ٿيندا آهن ۽ سي به سنڌي هاري! ويچاري صالح کي ڪهڙي خبر ته نمڪحلالي گناهه آهي! ڪيس انهيءَ جي خبر تڏهن پيئي جڏهن عثمان سندس ڳوٺ آيو. ناظران جي بينظير سونهن ڏسي، پاڻ پلي نه سگهيو. هن ناظران کي پيءُ کي ٻنيءَ تي ماني پهچائيندي ڏٺو هو. سندس ننڊ آرام ڦٽي چڪو هو. هن پنهنجي ڪمدار يارمحمد کي پنهنجي تمنا کان واقف ڪيو. يارمحمد صالح کي عثمان جي اڳيان پيش ڪيو. عثمان زر جو سهارو پڪڙيو. چانديءَ جا چند ٽڪرا انسان کي بي‌ايمان بڻايو ڇڏين. نوٽن جي ٿهي صالح اڳيان ڦٽي ڪندي، عثمان چيو "مان تنهنجي نمڪحلاليءَ ۽ ايمانداري ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو آهيان. هان، هي ٿوري بخشيش وٺ."

ويچارو صالح وائڙو ٿي ويو. سچ ڪهڙي پاسي کان اُڀريو هو! ڪُجا عثمان ۽ ڪُجا ايمانداريءَ لاءِ بخشيش! صالح کي شڪ پيو. هن مهرباني مڃي، رپين وٺڻ کان انڪار ڪيو ۽ عرض ڪيائين "قبلا، اوهان جو ڏنل روزي ته کائون وينا. حال ته پيسن جي ضرورت ڪانهي. ها، باقي ناظران جي نڪاح وقت اوهان کان آڌار وٺندس."

ڪمدار جو موقعي جي تاڙ ۾ هو تنهن جهٽ ورائيو، "ناظران جي نڪاح جو فڪر نه ڪر جو سائينجن ڪيس نوازي رهيا آهن. جام ٿو نوري لوازي، صالح! پيسا وٺي، ترت ئي وڃي نڪاح جو بندوبست ڪر."

اهو ٻڌي ٻيري صالح جا طاق لڳي ويا. سندس اکين اڳيان اونده اچي ويئي. هاڻي ڪيس سڀڪجهه سمجهه ۾ اچي ويو. هن کي زميندار جي ڪرتوتن جي ته ڪڙڪ اڳ ۾ ئي پهچي چڪي هئي. هن جو سڀڻان جاڳي اٿيو. هن ڏاڍي اڳيان نه جهڪڻ جو مضبوط ارادو ڪيو. غريب ڪڙمي هو ته ڇا ٿيو. عزت ته غريب ۽ شاهوڪار لاءِ ساڳي اهميت رکندڙ آهي!

"سائينجن جواب ڏنو، مضبوطيءَ سان دل پڪي هن "شان. وڃي نه شال جي پرم بک پلي معاف ڪن. ناظران جو رشتو ٽي چڪو آهي. او هين پنهنجو وڙ ٿا ڪريو پر مان انهيءَ جي لائق نه آهيان. مون ڪي پنهنجن پر ڪنڌ هيٺ نه ڪرائڻو آهي. غريب ناٽي تي عزت نه وڪڻندا آهن!"

عثمان هڪ خسيس هاريءَ کان ڪتو جواب پڌي باهه ٿي ويو. رڙ ڪري چيائين "ڪميٺا، ايڏو غرور. چڱو وڃ. ڏٺو ويندو."

انهيءَ رات ٿي صالح جي ڪکائين جهوپڙي کي باهه لڳي. ناظران ۽ صالح جان بچائي نڪتا. صبح جو وڏيري، صالح کي اوطاق تي گهرائي، حساب ڪتاب نه چڪتو ڪرڻ جي بهاني سان ڪيس مار ڏياري، اڌمئو ڪري ڪڍيو. هن صبر سان سڀ سٺو ناظران، پيءَ کي رت ڳاڙيندي ايندو ڏسي دهلجي ويئي. ڪيس خبر پيئي ته انهيءَ جو ڪارڻ پاڻ هئي ۽ ڪيس زميندار جي هوس پوري ڪرڻ لاءِ پڇايو ويو. سندس رڳن پر خون اڇلون ڏيڻ لڳو. نيٺ به ته هوءَ صالح جهڙي دلير پيءُ جي ڌيءُ هئي هن پيءُ کي پڌايو ته هوءَ عثمان جهڙي ظالم جي ور چڙهڻ کان موت کي گلي لڳائڻ لاءِ رضامند آهي. ڌيءُ ۽ پيءُ جي وچ پر ڪن سن جون ڳالهيون ٿيون. نورمحمد سان صلاح مصلحت ڪئي ويئي ۽ پئي ڏينهن صالح وڏيري وٽ ويو ۽ هٿ پڌي عرض ڪيائين، "قبلا، مون کي معافي ملي، مون کي سڀ قبول آهي." عثمان ڪکيون هڻڻ لڳو ۽ نڪاح جون تياريون ڪرڻ لڳو.

... ...

نڪاح رات عثمان چڇ وڻي گهوٽ بڻجي، اچي صالح جي نئين جهوپڙيءَ وٽ پهتو. در جي ٻاهران صالح، نورمحمد ۽ ٻه چار عزيز سندن استقبال لاءِ حاضر هئا. عثمان کي ناظران جي اڳيان آندو ويو. ناظران هار سينگار سبب بيحد حسين بڻجي پيئي هئي. هن عثمان کي هٿ کان وٺي، پنهنجي نازڪ ٻانهن سندس چيلهه وٽان ورائي ۽ پاڪر پائڻ جي بهاني سان اک ڇنڀ پر پنهنجي چيلهه وٽان لڪل ڪٽار ڪڍي، سندس پٺيءَ پر وهائي ڪڍي. عثمان آمالڪ ڪري پيو ۽ درد کان چيخون ڪرڻ لڳو. ناظران ٽهڪ ڏيئي، چوڻ لڳي "اهو اٿيئي ظلم جو انجام. وري ته ڪنهن جي ست بگيڙڻ جي ڪوشش نه ڪندين ۽ نه وري زور زبردستي ڪرڻ جو وجهه ملندءِ." ائين چئي، ڪٽار سندس سيني پر چڀائي ڇڏيائين. ايتري پر عثمان جا ماڻهو به اچي سهڙيا. هو صالح، نور محمد ۽ ناظران کي ورائي ويا ۽ ٽنهي جو خون ڪري ڇڏيائون. آسپاس جي ڳوٺن پر هن واقعي جي خبر باهه وانگر ڦهلجي ويئي. ڪڙمي ناظران جي همت کي ساراهڻ کان پوءِ رهي نه سگهيا. ٽنهي جي لاشن کي باعزت دفنايو ويو ۽ سندن قبرون جوڙيون ويون ۽ مٿن مقبره اڏيو ويو. ناظران ۽ نورمحمد جون قبرون لڳولڳ ۽ صالح جي ٿورو ئي پرتي ٺاهي ويئي. جيتري نه ته وفات کان پوءِ ناظران ۽ نورمحمد وڃي هڪٻئي سان مليا. قبرون اڄ به سالم حالت پر آهن ۽ ڳوٺاڻا ياد قائم رکڻ جي خيال کان سال بسال اتي ميلو ڪندا اچن.

ڪيرت ٻاٻاڻي

ريڊيو ناٽڪ

دعوت نامون

(جهيڻو ۽ ٽورو سوز ڀريو آواز (سنگيت) ڀيو اچي. انهيءَ لئي تي هڪ نوجوان ڀيو گنگنائي. ٻوءِ آپاسيءَ جو آواز ٿو اچي ۽ ائين ٿو لڳي ته جوان ڪٿ تان آئي آرسيءَ جي سامهون ٿو اچي بيهي)

نوجوان: (پنهنجي منهن، طنزي نوع ۾) آرسي ڙي آرسي! مون جهڙو ڪير؟ ٺيڪ، پنهنجي شڪل آرسيءَ ۾ ڏس! ائين ٿو لڳين ڄڻ تون پنهنجو سمورو خون "بلڊ بئنڪ" (Blood-Bank) کي خيرات ڏيئي آيو آهين... ڀين جي خوشي ڏسي شايد تنهنجو رت سڪي ٿو وڃي. اها به هڪ بيماري آهي جنهن کان ٻچڻ لاءِ رشين، منين، سنتوش لاءِ پوتر منتر جوڙيا آهن... (کلي ٿو).

توکي خوشي گهرجي؟ توکي اهڙو وهم ڪنهن وڌو آهي ته خوشيءَ تي تنهنجو به ڪو حق آهي. خوشي توکان ائين وڃڻ ويندي آهي، جيئن سرءُ جي مند کان باغ جي رونق! پنهنجي پيشانيءَ ۾ نظر وجهي ڏس، ڪٿي خوشيءَ جون ريکائون ملن ٿيون. تون خوشي حاصل ڪري سگهين ٿو؟ پر... پر هن دنيا ۾ خوشيءَ جي قيمت آهي... دوکو... ٺڳي... ڪوڙ... فريب... چوري... ايمان فراموشي — تون اهڙي قيمت ادا ڪري سگهين ٿو؟ (ٽهڪي ٿو) ها! ها! ها! (خوفناڪ ٽهڪن جو آواز) خو... شي... خوشي ... خو... شي! (جهڪو).

هيءُ ڏس سونهري اکرن ۾ تنهنجي سامهون دعوت‌نامو رکيو آهي. سيٺ هريرام توتي خاص عنايت ڪئي آهي. دعوت‌نامو فرمائي ٿو ته چنوءَ جي شادي منيءَ سان ٿيئي آهي. واه! سرڳي ڏاڏو صاحب چوندو هو، 'جنهن جي ڳنديءَ ۾ داڻا تنهنجا چريا به سياڻا.' شاديءَ جو ارٿ آهي خوشي ۽ خوشيءَ جو تنهنجي جيون سان سٻنڌ ته ڇا بلڪ مائيلو سبنڌ به ڪونهي ۽ تون پنهنجي صورت ڏس، جوانيءَ ۾ ئي پيڙهو توتي پنهنجو نيو هڻي ويو آهي.

تنهنجو نالو آهي ٽيڪم. ٽيڪم آهو اوزار ٿيندو آهي، جنهن سان مٽي ڍوئبي آهي. تون به مٽي ڍوئڻ جو ڪم ڪندو آهين. سيٺ هريرام جي پاندي تي ۽ پيڍيءَ تي سندس ٻرن ڪرتوتن جي مٽيءَ ڍوئڻ جو ڪم توتي آهي. سڄي عمر ئي توکي نصيب ۾ هڪ نه ٻئي سيٺ جي چور ڪداڻ جو بوجو ڍوئڻو پوندو آهي (ٽهڪ ڏئي ٿو).

خبردار! (گنڀير نوع ۾) نيڪم تون ڀاڳن وانگر کلي رهيو آهين. تون پاڻ کي کيترو به سٺون سمجهندو هجين پر دنيا جي نظر ۾ ته تون پيو ڪجهه آهين... تنهنجي گنديءَ ۾ دانا ناهن...(زوردار ٽهڪ)

... مسٽر نيڪم، تون سامهون آرسيءَ ۾ بيٺو آهين. کيترا ڀيرا مون توکي چيو آهي ته پنهنجو منحوس چهرو نه ڏيکاريندو ڪر. مان چوان ٿو ته تنهنجو ڀلو انهيءَ ۾ آهي ته ماٺ ڪري آرسيءَ جي پٺيان لڪي هليو وڃ. منهنجي سامهون اِهي تير سان ٿيل هرڻ جهڙيون اکيون پاسي ڪري ڇڏ؛ سرءَ جي مند ۾ وڻ سان ڪريل پنن وانگر پنهنجا چپ هٽائي وڃ ۽ برساتي مند ۾ پيدا ٿيل ڪڏن وانگر پنهنجا ڳل پاسيرا ڪري ڇڏ. چيم هٽي وڃ! منهنجي سامهون لڙي وڃ! نٿو وڃين؟ (آرسيءَ کي هڪ زوردار مڪ هڻي ٿو ۽ آرسي ٽٽڻ جو آواز ٻڌڻ ۾ اچي ٿو ۽ (ٽهڪ) ڪيڏانهن وئين ٻچا نيڪم! ها! ها! ها! ڏس تنهنجو اڄ منهن منهنجي هڪ ئي مڪ سان ڪِر ٿي ويو. پيهه ته باقي رهيل اڄ به... (دروازي تي ٺڪ ٺڪ) ڪير؟ (آواز ڦيرائي پاڻمرادو) پاڻي هن ڀاڳلخاني ۾ ته صرف هڪ جي جڳهه موجود آهي. پيو کهڙو اميدوار اچي پرگهٽ ٿيو آهي؟ (دروازو کولي) چمن! اڄ يار باقي تنهنجي اچڻ جي دير هئي.

چمن: چو، کهڙي ڳالهه آهي؟ تنهنجو منهن ڪارائيو پيو آهي.

نيڪم: ڪارائيو پيو آهي! (کلي ٿو) يا ڪارو ٿيو پيو آهي؟

چمن: هيءَ آرسي ڪنهن ڀڳي آهي؟ هيءَ ته تنهنجي پياري ۾ پياري چيز هئي.

نيڪم: مون ڀڳي آهي. منحوس...

چمن: (عجب ۾) تو ڀڳي آهي؟ چو ڀاڳل ٿيو آهين ڇا؟

نيڪم: (خنڪيءَ ۾) ڀاڳل ٿيڻ جي ريهرسل ڪري رهيو هوس. آرسيءَ واري نيڪم جو ٿونشي سان اڄ منهن پيچي ڇڏيو اٿم. اڄ نه ڏيکاريائين.

چمن: (ڪاوڙ ۾) ڇڏ اِهي اجايون ڳالهيون. ائين ئي ته چريو ٿي وڃبو آهي.

نيڪم: ٿي ڇا وڃبو آهي! چؤ ٿي ويو آهيان. اگر ڀاڳل بنجڻ لاءِ ڪنهن به سرٽيفڪيٽ جي ضرورت آهي ته تون ئي اهڙو سرٽيفڪيٽ ناهي ڏينو. ڀڪ اٿم ته دوستيءَ ۾ ئي وغيره ڪونه وٺندينو.

چمن: ڇڏ، انهن نڪمين ڳالهين کي. جلدي سنبري وٺ ته هلون. هلڻو ڪونه اٿيئي؟

نيڪم: ڪيڏانهن هلڻو آهي؟

چمن: چو وساري ڇڏيئه؟ سيٺ هربرام وهاڻيءَ جو ڪارڊ ڪونه ڏٺئه؟

نيڪم: ها، ڪارڊ مليو. سامهون ڏس. اهو ڪارڊ پڻ منهنجي هن حالت تي کلي رهيو آهي. (کلي ٿو)

چمن: کهڙيون عجيب ڳالهيون ٿو ڪرين؟ ڪارڊ توتي ڪيئن کلندو؟ پاڻ کي ڀلي، ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي نه! (هلڪو کلي ٿو)

نيڪم: اعتبار نٿو اچي ئي؟ هيڏانهن اچ ته ڏيکاريانءِ ته ڪارڊ ڪيئن ٿو کلي (چڪيس ٿو).

چمن: بس يار بس! هٽي ڪپڙن جي ستياناس
ڪري ڇڏيئه ڇـ... ڇـ... ڇـ اڄ صبح ساڻ
ڪنهن جو منهن ڏٺو هوءِ؟
ليڪم: اڄ سڄي ڏينهن ۾ پهريون ماڻهو تون ئي
آهين، جنهن جو درشن ڪيو اٿم.
چمن: مستان اهڙي ڳالهه ڪئي اٿيئي آستاد!
پاڻ کي ماڻهو لڪن ۾...
ليڪم: (اڌ ۾ ڪپي) ڏس هيءُ سونهري اکر
چون ٿا تہ چنوءَ جي شادي مينيءَ سان
ٿيئي آهي.
چمن: ٺيڪ آهي. اها تہ سڀ وهاڻ جي خبر
آهي، انهيءَ ۾ ڪلڻ جي کهڙي ڳالهه آهي؟
ليڪم: ويجهو ڪن لائي ڏس تہ ڪلڻ جو آواز
پڌڻ ۾ ايندءِ.
چمن: پاڻ کي پيلي، ڳالهه سمجهه ۾ نہ آئي نہ!
ليڪم، هيءُ کهڙو سانگ رٿيو اٿيئي؟
ڪنهن فلم ۾ پاڳل جو پارٽ سليو اٿيئي،
ڪين پاڻ ماڻهن کي بيوقوف سمجهيو اٿيئي؟
ليڪم: نہ بابا! نڪو تون مورک آهين، نڪو
مان ڪو پارٽ ڪري رهيو آهيان. ڳالهه
ڇا آهي تہ جيڪي مان پڌي سگهان ٿو،
سو تون پڌي نٿو سگهين.
چمن: پاڻ کي پيلي، ڳالهه سمجهه ۾ نہ آئي نہ!
چڱو اٿين سمجهه تہ منهنجا ڪن خراب آهن،
اٿ جلدي ڪر شاديءَ ۾ دير ٿي رهي آهي.
ليڪم: مون کي شاديءَ ۾ شامل ٿيڻ جو ويچار
ڪونهي. تون پل وڃ.
چمن: چوين ڇا ٿو؟ شاديءَ ۾ شامل نہ ٿيندين؟
ليڪم: نہ. ان ڪان ڪنهن مُردي جي مرگس
۾ شامل ٿيڻ وڌيڪ پسند ڪندس. من جي
پيڙا کان تہ بچي ويندس.

چمن: ڪنهن جي شاديءَ ۾ شامل ٿيڻ سان توکي
من جي پيڙا ٿيندي؟ پاڻ کي پيلي ڳالهه
سمجهه ۾ نہ آئي نہ!
ليڪم: سڀئي ڳالهيون ڇا تو هر ويرو سمجهڻ جو
ٺيڪو ڪنيو آهي؟
چمن: ڇا مون کي اهو بہ حق نہ آهي جو
پنهنجي دلبر دوست جي پيڙا کي سمجهڻ
جي ڪوشش ڪريان؟ پاڻ ماڻهن جي اهڙي
نموني بيعزتي ڪرڻ جو حق توکي ناهي.
ليڪم: توکي پورن اڌڪار آهي. پر اهو ضروري
ناهي تہ انهيءَ جو اڌڪار جو تون استعمال
ڪرين.
چمن: جيڪو اڌڪار مون کي مليل آهي ڇا
آهو پنهنجي دوست جي فائدي لاءِ مان
استعمال نہ ڪندس؟
ليڪم: تہ پوءِ هيڏانهن اچ. (ڳچيءَ ۾ هٿ ٿو
وجهيس)
چمن: (رڙ ڪري) يار ماري وڌءِ! ڪئي ڳچي
نہ پنجي اچي ٻاهر پوي. پيلي، اڄ پاڻ ۾
خوب سبق سکياسين... نڙيءَ مان تہ هٿ
ڪيد...
ليڪم: (هٿ ڇڏي) تہ پوءِ هيڏي، منهنجي دل
تي ڪَنَ رک...
چمن: وري ساڳي چريائي. سڌي سنئين ڳالهه
ڪر؛ پاڻ کي اها جادوگري نہ ڏيکار.
ليڪم: (رعب سان) چيم دل تي ڪَنَ رک...
وجهانءِ وري ڳچڙ...
چمن: رکان ٿو بابا! چڱي ونڊ ۾ ڦاٿس.
ليڪم: چڱيءَ طرح ڪن لائي پڌ. ڏس منهنجي
آتما جي پيڙا جو آواز پڌڻ ۾ اچي ٿي ٿو؟
شاباس ڪول پنهنجي انتر آتما...
(سنگيت جي لهرن جو آواز اچي ٿو، جنهن

ڪنهن اونهي ماٿريءَ مان پڙاڏو آئندو آهي، جنهن مان سمنڊ جو ماحول ۽ اثر پيدا ٿو ٿئي ۽ هڪ سوز ڀريو سنگيت ٿو اچي، جنهن جي وچ ۾ نيڪم ۽ سندس مرڻينگ ماءُ جي گفتگو جو پڙاڏو پڌرو ۾ اچي ٿو...)

ماءُ جو آواز: (مرڻينگ آواز) پٽ نيڪم، هن جڏيءَ ماءُ جي آخرين خواهش به پوري نه ڪندين؟ هائي ته مان وڃان...

نيڪم: (دکي ۽ پريل آواز ۾) امڙ، ائين نه چئو، تنهنجي آس ضرور پوري ٿيندي خياتي آهي ته...

ماءُ جو آواز: جڏهين مرڪي پٺهين گذاري ويو ته تون اڃا پنڌ ڪرڻ جيترو هئين. اڄ تون پنجويهن سالن جو جوان جماڻ آهين. گهر کي روشن ڪرڻ لاءِ ننڍڙي ڪنوار لاءِ پاڏائيندي رهيس...

نيڪم: امان تون هن حالت ۾ هاڻ کي دکي نه ڪر...

ماءُ جو آواز: دک نه ڪريان؟ مون زماني جو ڪهڙو قصور، ڪيو جنهن مون کي پوڻي ڏسڻ جي آس کان پنجويهن سالن تائين سڪايو آهي؟ سيٺ هريرام وٽ ويس ته مون کي هڪ هزار قرض ڏي ته پٽ پرڻايان... (سهڪندي) چيائين: مائي، موهه ۾ نه ڦاس. هيءُ عمر تنهنجي رام جي نالو وٺڻ جي آهي (طنزيه ٽهڪ) غريب رام جو نالو وٺن؛ ڏنوان ڏن جو جاپ جپين...

نيڪم: امان من کي شانتي!...

ماءُ جو آواز: پٽ، تون منهنجي ڪک مان ڄاول مون کي ٿو پرپوٽ ڏين؟ مون کي تنهنجي اندر جي پروڙ آهي. تون دل تي پٿر رکي جڳ جو بار ڍوئي رهيو آهين. شانتي! شانتي! مون دنيا جا اهي سڪڻا دلاسا ٻڌا آهن. اهي غريب تي سهٽيون چٽرون آهن... (کنگهي ۽ سهڪي ٿي)

نيڪم: امڙ، ڏس ڏاهي ٿيءُ ۽ تون صرف چاق ٿيءُ ته سڀ ڪجهه ٺيڪ ٿي ويندو.

ماءُ جو آواز: بگڙيءَ کي بنائڻ وارو ڪونهي. تنهنجي سيٺ کي چيم: سائين، هڪ وينتي. چيائين: وينتي هڪ اهڙي پوٽي مثل آهي، جنهن جون اگر شاخون ڪٽجن ته وري نيون پيدا ٿين ٿيون. چيائين: هرڪا وينتي پوري ڪجي ته وينتيءَ جو قدرئي ڪهڙو؟ (سهڪو)

نيڪم: امان، دوا جو ڊوز وٺو تڪليف وڌي ويئي اٿو.

ماءُ جو آواز: هاڻي دوا جو ڊوز مون کي بچائي نه سگهندو. منهنجي آخري گهڙي... پٽ! تون مون کي پنهنجي ڪاڙهي ڪنوار نه ڏيکاريندين! تنهنجي ڪکي کي گوڏن تي نه نچائينديس؟ (وقفي ٿي) تون به ظالم آهين. توکي به منهنجو قدر نه آهي... دنيا سان گڏ تون به ٿيو آهين...

نيڪم: امان!... (سڏڪو نڪري ٿو وڃيس) وري سنگيت جون لهرون اٿن ٿيون. آهستي آهستي سيني جو ماحول ۽ اثر پورو ٿو ٿئي ۽ سوز ڀريو آواز پيو اچي)

چمن: (اتاولو ٿي) ڇوءِ ڇا ٿيو؟...

نيڪم: (گنڀير سُر ۾) ائين آهستي آهستي هوءِ پيڙا پوکي آس ڪٺي هلي ويئي... (سوز ڀريو سنگيت آهستي جهڪو ٿي ٿو وڃي)

(ڍيمو ڍيمو شهنائين ۽ ٻنبڙ جو سنگيت پيو اچي. ان سان گڏ موٽرن جي اچڻ، هارن وڄڻ ۽ ماڻهن جي گوڙ شور ۽ ٽهڪڙن جو آواز پيو اچي، جو آهستي آهستي وڌندو وڃي ٿو، جو شاديءَ جي جشن جو ماحول پيدا ڪري ٿو.)

ليکڪ: مون کي هت زوريءَ وٺي اچي، تو نيڪ نـ ڪيو آهي. چڱي ڏين ها مون کي پنهنجي ڪُٽل نصيب تي!

چمن: پنهنجو ڪٽل نصيب ڏسي، ان تي روئڻ کان بهتر آهي تـ ٻين جو روشن نصيب ڏسي ”واهه! واهه!“ ڪجي سائينءَ جي شان جي!

ليکڪ: ٻاڻ رستي تي سمهي سامهون واري محلات جا ڳڻ ڳائيندڙ گيـانـي مهراج، اسان کي ٻرڀوڏن جي ضرورت ڪانهي ۽ نڪو دنيا کي وڏيڪ ڪنهن گيان جي پستڪ جي ضرورت آهي. پنهنجو دم ٿو گهٽجي، هن فضا ۾... دوست هاڻ پڄ تـ پڇون!

چمن: تـون بـ عجيب شخص آهين. ههڙي خوشبودار فضا کـي، گهٽ ٻوساٽ واري فضا ٿو چوين. ٻاڻ کي ٻيلي، ڳالهه سمجهه ۾ نـ آئي نـ! ههڙي دلفريب فضا، هيءُ مست ٽهڪڙا، هيءُ سڳنڌ ۽ تازگي، هيءُ پُرلطف ۽ بي انتها حسن ۽ نزاڪت جـو درشيہ، هيءُ سنگيت جو ميلاپ، هي... تـ ٻڌاءِ تنهنجي آتما کي ڪٿي آنند ملندو؟

ليکڪ: (ساڳيءَ بي خوديءَ ۾) منهنجي آتما کي؟ انهيءَ گدام ۾ جتي مان رهندو آهيان، جتي دروازي بند ڪرڻ کان پوءِ نـ سج جو پرڪاش نـ چنڊ جي چانڊاڻ ليئو پائي سگهندي آهي، جتي نـ مکڙين جي سڳنڌ ۽ نـ ئي ٻڪين جي لات اچي سگهندي آهي، جتي نـ سندرتا جي جهلڪ يا ٻرٻم جو پاڇو پهچي سگهندو آهي...

چمن: (زور سان رڙ ڪري) بس، بس! منهنجي لطف جو ذائقو تـ خراب نـ ڪر. ڏس! هوڏانهن بي انت حسن جو عجيب مشاهدو تـ ماڻ. هوڏانهن هُن لـُڏڻ جي مست چال تـ ڏس! دبي دبي اٿين ٿي ڪلي جڻ مکڙيءَ جون پتيون ڪـِڙنديون هجن! (مڌر ڪلڙ جو آواز) هيءَ نازنين هوا ۽ عطر ڇڻڪاريندي پئي وڃي. هوءَ اکين جي چنچلتا ۽ سيني جي للڪار تـ ڏس...

ليکڪ: بس، بس! مون سان بي مطلب ڳالهيون نـ ڪر.

چمن: (ٽهڪ ڏيئي) بي مطلب! ٻاڻ کي ٻيلي، ڳالهه سمجهه ۾ نـ آئي نـ! تون رُڏ جو رُڏ رهجي وئين. اهو سڀ بيڪار قصا ۽ ڪهاڻيون پڙهڻ جو نتيجو آهي. ليکڪ ئي آهن، جي اڄڪلهه ماڻهن جي دماغ ۾ اونڌيون ڳالهيون ڀرين ٿا... چڱو يـَرا! هوڏانهن ڏس هوءَ نؤورني ٻيستريءَ جو ذرو چيٽيءَ ۾ جهلي ڪيئن ٿي وات ۾ وجهي، جڻ سپ برسات جو ڦڙي جهٽڻ لاءِ وات کوليو هجي. هوڏانهن ڏس هوءَ ڪيئن ٿـي شرمائجي جڻ شرم ٻوٽيءَ کي مرداني هٿ جو ڇهاءُ ٿيو آهي. هوءَ ڏس پنهنجي ٻرس مان دٻلي ڪڍي پنهنجي منهن کي پئي پائوڊر ٿڦي ۽ ساڙهيءَ جي استريءَ کي بچائڻ لاءِ ڪرسيءَ جي ڪنڊ تي ٿي ويهي. هيڏو حسن جو پُرلطف تماشو لڳو پيو آهي ۽ تون آهين جو انڌو ويٺو آهين جڻ ڪنڊ جو جهاز ٻڏي ويو اٿيئي!

ٽڪر: ڪنڊ جو جهاز ڇا ڇمن، منهنجو تہ زندگيءَ جو جهاز ٻڏي رهيو آهي.

ڇمن: زندگي! زندگي! اڄايو اڄي زندگيءَ کي ڳچيءَ کان ڪڙهو اٿيئي، ڀاڻ بہ تہ زندگي گهاري رهيا آهيون (کلي ٿو).

ٽڪر: ڇمن، فرق صرف اهو آهي جو تو زندگيءَ کي گهٽو ڏنو آهي ۽ مون کي زندگي گهٽي رهي آهي. هاڻي اڄ تہ اسين هت ڪنڊ ۾ ويهي رهون.

(ٻلين ڪوهن جي ٽڪرجڻ ۽ ڪاڏي ورهائڻ ڪاڻ جو وايومنڊل)

ڇمن: هت ڪنڊ ۾ ويهي رهندين تہ ڪو ٻيرو بہ ٻچڻ ڪونہ ايندو. سمجهندا تہ ڪنهن سيٺ جو ڊرائيور هتي ويٺو آهي.

ٽڪر: ڏاڍو سٺو، ڪنهن ٻيري جو هت نہ اچڻ ئي مون کي وڌيڪ پسند آهي.

ڇمن: جيڪڏهن توکي ڪو ورت آهي تہ هروڀرو پاڻ ماڻهون کي اهڙي سوادي مال کان ڇو ٿو محروم ڪرين؟ بلئڪ مارڪيٽ جو پيسو مس مس ٿو ٻاهر نڪري.

ٽڪر: تہ ڀوءِ ٻل جاوا ڪر، ڪجهہ ڪائي ۽ ڪجهہ کيسي ۾ وجهہ.

ڇمن: ٻيو اڄ ٻهريون ئي دنعو عقل جي ڳالهہ ڪئي اٿيئي ٻلڪل منهنجي دل وٽان. مان ئي ٿو ٻيري کي سڏ ڪريان ۽ ڪيس ٻڌايان تہ سيٺ هربرام جي ٻانڌي جون ڪنجيون سنڀاليندڙ ٻاڻي ٽيڪمداس هت ڪنڊ ۾ ويهي پنهنجي زندگيءَ تي ڳوڙهو ويچار ڪري رهيو آهي، ٻيرا! ٻيرا!

ٽڪر: هيءَ بہ ڪا زندگي آهي! هڪ طرف ٿا دنگ لتجن، ٻئي طرف پياس بجهائڻ لاءِ پاڻيءَ ڇڪو ڪونهي. هڪ طرف ٿا دهل وڄن ٻئي طرف تمنائون ٿيون دفن ٿين (ٿڌو ساهہ ڀري) هن جنڪيٽ هيئان لڪل دل تہ ڪو ڏسي!

ڇمن: انهيءَ دل کي ٿوري وقت لاءِ دڪيءَ ۾ لڪائي رک. ان جو بہ وارو ايندو.

ٽيڪم: (کلي) ها جڏهن دل ئي موجود نہ هوندي.

(ٻيرو آئي ڪجهہ سندن اڳيان رکي ٿو)

ڇمن: دل ئي نہ هوندي! ڀاڻ کي ٻيلي، ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ آئي نہ! هاڻ ڪجهہ کاءُ تہ سهين. شاديءَ جي مال جو سڳڻ تہ ڪر.

ٽيڪم: منهنجي لاءِ ڇا اِها کهٽ خوشيءَ جي ڳالهہ آهي جو تون ويهي کائين ۽ مان ويهي ڏسان؟

ڇمن: هوڏانهن ڏس سيٺ هربرام مهمانن جي خاطرداري پيو ڪري.

هربرام: ڀلي آيا، نچ آيا. ڀائي خوش چاق... ڀائرو لڄ نہ ڪجو... پنهنجو گهر سمجهي کائجو... توهان ڪانہ نہ؛ هٽ جهلي ڇو بيٺا آهيو؟... اي ٻيرير هت ٻوريون... سيٺ گهنشامداس اوهين تہ اڄ ڪرڻ وارا نہ آهيو... ٿورو سڪو ميوو کئو نہ...

پرسان ويٺل مائي: ڀٽ، اوهان جي گهر ۾ اڄ کير کندو؟ پيٽ تہ ڀريو اٿون، ڀر گهوٽ ڪنوار ڪٿي؟

هربرام: (کلي) گهوٽ-ڪنوار بہ اچي ويندا. برهمڻ ديوتا سائن سڳڻ ۾ ويٺو آهي. ڀل تہ آهي پورا ٿين.

مائي: اڙي ڀٽ، اسين تنهنجي شاديءَ جو ڪارڊ پڙهي عجب ۾ پياسين تہ ڪنهن کي ٿا

سرٽيايو؟ پنهنجا ڪارج تہ سڀ پورا ڪيا اٿو...

هريرام: اهڙا ڪارج ڪڏهن پورا ٿين جا آهن! پنهنجا پراوا ڪارج هڪ سمان آهن. ڪارج سڌ ڪرڻ وارو تہ ماڪ پاڻ آهي. اسين تہ آهيون حڪم جا ٻندا.

مائي: (ڪلي) ٻروبر، ٻروبرا پٽ جڳ جڳ جئين! پڳوان جو ڏنو آهي، سو سڀ ڪارجن ۾ لڳائيو تہ پيو وڌندو ويجهندو. ’ايڪ ديوي، دس پاوي.‘

هريرام: بس آسيس ڪريو تہ شپ ڪمن ڪان ڪڏهين بہ منهن نہ موڙيان.

مائي: هزار سال عمر ٿئيئي! پٽ، گهوٽ ماءُ ڪانہ ٿي نظر اچي.

هريرام: امان، او اجها، گلابي ساڙهيءَ ۾ ويٺي ڦري.

مائي: پڙي، گهوري وجان! منهنجي تہ نظر ٻنهہ گهنجي ويئي آهي. پٽ گهوٽ-ڪنوار جي ڏسڻ جي سڪ لڳي آهي. اڄڪلهہ جا منا پانهنجِ پيٽ بکيا پيا چئن ڏوڪڙن لاءِ دير وجهندا.

هريرام: بس اجهو ٿا اوهان جي سڪ پوري ڪريون. پيائرن جو سواڳت ڪريان. (ميڙ ڏانهن مخاطب ٿي) ميري پياري سڄڻو آيڪون ڪبر

مائي: (وچ ۾) پٽ هري، سنڌيءَ ۾ ڳالهايو. هندي ۾ وري ڪيون پيا بات ڪرتا هئہ؟

هريرام: چڱي امڙ، جيڪا اوهان جي مرضي. پيارا پايڙا ۽ پينرون، اوهان کي ڏنيواد هجي، جو هن شيوڪ جي غريبخاني ۾ پڌاريا آهيو. هن تچ داس جي تہ هميشہ اها اچا رهندي آهي، تہ اوهان جهڙا سڄڻ هن غريبخاني ۾ چرن گهمائين ۽ من داس کي شيوا ڪرڻ جو وجهہ ڏين. سڄڻو، ڏنو سڀ انهيءَ ڪرپالو پڳوان جو آهي. ديناناٿ شڪتيوان آهي جو هن شيوڪ کان پيو سڀ ڪجهہ ڪرائي. مرٽو تہ اڳي پوءِ آهي، پوءِ چونہ چڱا ڪم ڪندي هيءُ جهان ڇڏجي. جيڪي هٿان ڪبو، سو اڳتي ڪم ايندو. بابا اچئي وچئي، پوءِ چونہ اوهان پريتوانن جي شيوا ۾ سجائي ڪجي. هاڻي سڀني سڄڻن پرساد ورتايو آهي ۽ سڀني کي گهوٽ-ڪنوار جو انتظار آهي. برهمڻ ديوتا پنهنجو ڪم پورو ڪيو آهي. هاڻي داس جي نماڻي وينتي آهي تہ اندر هلي درشن ڏيو ۽ گهوٽ-ڪنوار کي شپ مک مان آسيس جي ورکا ڪريو.

(سڀني جي اٿڻ، چرپر ۽ سس پس جو آواز اچي ٿو.)

چمن: ليڪم، اٿ، ڇا هتي ننبد ڪرڻ آيو آهين؟ هل گهوٽ-ڪنوار جو درشن ڪر تہ من پرسن ٿيئي. گهوٽ کي ڇنبج تہ وبڏيءَ تي تنهنجو ناالو وٺي تہ جلدي ڳڙهي ڪنوار ملئي.

ليڪم: (طنزي نموني) خبر اٿيئي تہ ڳاڙهي ڪنوار جو پيو مطلب ڪهڙو آهي؟ ها ها!

چمن: پاڻ کي پيلي، تنهنجي ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ آئي نہ! شپ پول. آئي سيکهہ ڪر (چڪي اٿاريس ٿو).

ليڪم: (وڏو ٿڏو ساهہ کڻي) هل پائي هل ڪٿي تنهنجي دل نہ هيٺ متي ٿي وڃي. تنهنجي درشن ڪان سواءِ هنن جي شادي اڌوري رهجي ويندي.

مائي: پٽ، ڏاجو ٻاجو ٻه ڪونه ٿا ڏيکاريو. اسان ڪان ٻه ٿا لڪايو؟

هريرام: اسان، اِها ٻه ڪا لڪائڻ جي ڳالهه آهي!؟ ڪنواريتن وٽان، چار هاٿي، ٻه جاگيرون ۽ هڪ سون جي پربل ڳوٺ ملي آهي.

مائي: ڇو پٽ، چرچا ٿا ڪريو يا ڪنهن پينگهي جي ٻالي ٻيا آهيو.

هريرام: اوهان سان ڪو چرچا ڪيا! پائرو هاٿي اوهان جي گهوٽ ڪنوار ڪي ڏسڻ جي اٻلاڪا پوري ٿيندي. ڇوڪرا، پردو هٽائي ڇڏ.(پردي هٽڻ جو آواز) پائرو، (ڪلي) هيءُ آهن گهوٽ ۽ ڪنوار. منهنجي ننڍي پٽ دويندر جا گڏو ۽ گڏي جن جي شادي اڄ رچائي ويئي آهي.

ٽيڪم: (رڙ ڪري) گڏي-گڏيءَ جي شادي (تاڙيون وڄائي) واهه! واهه! چمن ڪجهه پيسا ته ڪڍ ته گهوٽ تان گهور ڪريون!

چمن: چپ ڪر، سيٺ هريرام ٻڌي نه وٺي.

ٽيڪم: سيٺ هريرام ڇا ٻڌندو؟ هاڻ ٿي ته ڇوي ٿو ته گڏي گڏيءَ جي شادي ڪرائي اٿائين. (زوردار ٽهڪ) ها، ها، ها.

چمن: بس ڪر، بيوقوف نه ٿيءُ. سيٺ هريرام پيو هيڏانهن نهاري.

ٽيڪم: گڏي ۽ گڏيءَ جي شادي- ها، ها، ها.

هريرام: ڪير پيو ڪِلي؟ ڇو ٽيڪم، ڪهڙي ڳالهه تي ٿو کلين؟

ٽيڪم: سائين! اوهان جي سخاوت تي. گڏي گڏيءَ جي شادي ڪرائي اوهان پنهنجو نالو اتهاس ۾ امر ڪري ڇڏيو آهي... ها، ها، ها.

هريرام: (غصي ۾) بيوقوف ڪٿان جو. پاڳلن وانگر پيو ڏندشيڪي!

ٽيڪم: سيٺ جي، هيءَ سڄي دنيا پاڳلخانو آهي. هرڪو پنهنجو پنهنجو پارٽ ادا ڪري ٿو جيئن اڄ اوهان وڏو پارٽ ادا ڪيو آهي... ها، ها، ها.

هريرام: بڪواس بند ڪر. بدمعاش، بيوقوف، نڪر هتان وري پنهنجي منحوس شڪل نه ڏيکارج.

ٽيڪم: نڪو منحوس شڪل ڏيکاريندس ۽ نڪو منحوس شڪل وري ڏسندس. گڏي-گڏيءَ جي شادي... ها، ها، ها. (زوردار ٽهڪ آهستي آهستي جهڪا ٿيندا وڃن ٿا).

۳

١. سنڌ ۽ سنڌي زبان — مولانا دين محمد 'وفائي' مرحوم
٢. منهنجي سنڌ — رئيس ضياءالدين ايس 'بلبل'
٣. سنڌيت — منو ٽولارام گدواڻي
٤. سنڌي زبان — شيخ محمد اسماعيل
٥. فن شاعري — ڊاڪٽر محمد ابراهيم 'خليل'
٦. قديم سنڌي شاعريءَ جا ڪي نادر نمونا — محمد خان 'غني'
٧. اوائلي سنڌي ناول ۾ عبارت آرائي — پروفيسر منگهارام ملڪاڻي
٨. ڪوٽ ڏيجي — مولابخش، اي. سومرو

قومن جو بقاءُ، قومن جي ڪارنامن ۽ عملن تي منحصر آهي. ورنه قومن پنهنجي پيان قومون، ترقيءَ جي استعداد نه رکڻ سبب، هڪبئي پٺيان نابود ٿي ويون، جڻ ته هيون ئي ڪونه، ۽ سندن وجود صرف هڪ ’ڏند ڪٿا‘ جي صورت اختيار ڪئي.

●

ثابت ٿو ٿئي ته جي علم ۽ جي زبانون، بني نوع انسان واسطي، تنزل ۽ بيماريءَ جا اسباب پيدا ڪن ٿيون، تن کي ناس ڪرڻ ۽ مٽائڻ، فطرت پنهنجو فرض تصور ڪري ٿي، اهڙيءَ صورت ۾ جا قوم پاڻ کي خواهه پنهنجي زبان کي بقاءُ ڏيڻ ٿي گهري، تنهن کي لازمي طور، صحيح نمولي ۾ ’ذڪر ۽ فڪر‘ کان ڪم وٺڻو پوندو، ۽ ترقيءَ جا رستا ڳولڻا پوندا، ان سان گڏ وڪڙ ڪيس رذالت کان بچڻو پوندو، ورنه بي عزتيءَ جو موت، مٿس لازمي آهي.

●

ڪلمي جي بقاء جو مدار آهي: سندس افاديت ۽ ترقي پذيريءَ تي، جيستائين ڪنهن به شيءِ جي زندگيءَ جا جملي اطوار، ۽ سڀ اسباب موجود نه هوندا، تيستائين اوهين انهيءَ شيءِ کي زنده رکڻ ۽ زندگي بخشڻ جي ڪيتري به ڪوشش ڪريو، ته ڪامياب ٿي نه سگهندا. اهو فطرت جو هڪ ڪليه ۽ اٽل قانون آهي. ياد رکو، جا شيءِ ’بي معنيٰ‘ آهي اها مري چڪي آهي.

علامه، آءِ، آءِ. قاضي

مولانا دين محمد صاحب وفائي مرحوم

سنڌ ۽ سنڌي زبان

مولانا دين محمد صاحب وفائي مرحوم اسان جي سنڌي عالمن ۽ اديبن ۾ پنهنجي علم ۽ فضل جي حيثيت سان، توڙي ملڪي ۽ علمي خدمت جي خيال سان، نمايان حيثيت جو مالڪ آهي. الوحيد ۽ توحيد ۽ سنڌس ديني ۽ اصلاحي ڪتاب ۽ مقالا، فڪر انگيز ۽ آهن ۽ معلومات افزا ۽ هت سنڌس هڪ اهم اقتباس ڏيون ٿا جنهن ۾ مولانا مرحوم اڄ ڪان چوڏهن سال اڳ ”سنڌي زبان کي بچايو“ جي عنوان هيٺ، پنهنجو خيال پيش ڪيو آهي- گرامي

سنڌي ٻولي، پنهنجي جهونائيءَ ۽ آڳاٽي هجڻ ڪري، پنهنجي مٿي هڪ اهڙي آمت ٻولي آهي، جنهن جي پاسي ۾ هندستان (۽ پاڪستان) جي ڪابه ٻولي بيهي نٿي سگهي. عربي مسلمانن جي ڪاهن کان اڳ سنڌي زبان جو ڪهڙو روپ هو، ۽ ڪيئن ڳالهائي ويندي هئي، ان جي کوجنا ڪرڻ، ۽ اهتار ۾ وجهڻ، ڪنهن ٻي صحبت تي اڇلائي هت هي ڏيکارڻو آهي ته هاڻوڪي سنڌي جا ڳالهائي ٻولهائي وڃي ٿي، تنهن جي ڄمار به هڪ هزار ورهين کان وڌيڪ آهي. پوءِ ڪٿي ان ۾ وقتن ۽ حالتن جي ايرڦير ڪري ڪجهه ڦيرو گهرو آيو به هجي. عربن جي ڪاهن ۽ ان کان پوءِ غزنوي ۽ مغلن جي راڄن ۾ سنڌيءَ کي عربي ۽ فارسي لفظ به جهڻي ورتا، مگر ان هوندي به سنڌيءَ جو خزانو پنهنجي جهونائيءَ قدامت جي ڪري، ڪو اهڙو ڪُتل ڪونه هو. جهڙو هاڻي اسان جا نوجوان سمجهي ويٺا آهن. هڪ نج ۽ پنهنجي مٿي پيرن تي بيٺل زبان کي ريختہ بنائڻ جون رٿون رٿي رهيا آهن.

پاڪستان بنجڻ کان پوءِ هيءَ چرچر هلي رهي آهي ته ”سنڌي زبان“ کي بچايو وڃي. ان جو مقصد ڪيو وڃي ٿو ته پاڪستان سان جيڪي هندستاني حضرات، هت حڪمراني ۽ راڄ هلائڻ جي ارادي سان براجمان ٿيا آهن، تن کي سنڌي ٻوليءَ جي نه ڄاڻ آهي، ۽ نه ان تائين پهچ ۽ پرجهه. جنهنڪري لازمي طرح هن کي لڪرائيندا ۽ سنڌيءَ جي جاءِ تي اردو

زبان کي، جا پنهنجي ديس مان نيڪالي ڪاني، چڪي آهي، تنهنجو بچاءُ ڳوليندا ۽ رک رکاءُ ڪندا رهندا(۱).

ترڪيءَ ۱۹۱۸ع ۾ انقلاب ڪان پوءِ، ترڪي ٻوليءَ جي سڌاري لاءِ جيڪو ڪم هٿ ۾ ڪنيو، تنهن ۾ سڀ ڪان پهريائين، هنن ترڪي ٻوليءَ جي هڪ لغت جوڙائي، اد ڪان پوءِ ڏٺائون ته پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڌارين زبانن جا ڪيترا لفظ آهن، ۽ انهن جهڙي معنيٰ وارا لفظ اسان جي لغت ۾ لڀن ٿا يا نه؟ ترڪيءَ ۾ جيڪي ساڳيا هم معنيٰ لفظ ڪن ملندا ويا، اهي قائم رکندي، باقي ڌارين ٻولين جا لفظ ڪڍندا ويا. پر جڏهن ڪين اهڙا لفظ نه ملي سگهيا، تڏهن ساڳيا عربي، فارسي لفظ، انهن جو انهن قائم رکيائون. ان ريت ترڪي ٻوليءَ کي سوڌي صفا ڪري، هڪ علمي زبان بڻائي ورتائون.

رضا شاهه پهلويءَ جي راڄ ۾ فارسيءَ کي سوڌڻ جي مهم شروع ڪئي وئي، ته عربي يا ترڪي لفظن کي سوڌڻ تي مجبور ٿيا. هن وقت ’هنديءَ‘ جي سوڌ به ساڳيءَ صورت ۾ هندوستان وارا ڪري رهيا آهن.

سنڌي زبان جي سوڌڻ لاءِ به ساڳي سڌريل قومن واري وات ورتي ويندي ته ان ريت نه فقط ٻوليءَ ۾ سڌارو ٿيندو، پر ايڏو وڏو واڌارو به ٿيندو، جهڙو ٻين جاندار قومن جون زنده زبانون ڪري رهيون آهن.

اسان جي سنڌي مسلمانن گذريل پنجاهه ورهين ۾ جيڪا پنهنجي مادريءَ ٻوليءَ جي خدمت يا چاڪري ڪئي آهي، اها به سامهون رکو. وري اسان جي هندو وطني ڀائرن جيڪو سنڌيءَ جي واڌاري لاءِ ڀاڱو ڀتوڙيو آهي، سو به سامهون رکو! ته پنهين ڌرين ۾ ايڏو ويڇو نظر ايندو، جيڏو مسلمانن ۽ هندن جي شاهوڪاريءَ ۽ شهري زندگيءَ ۾ هوندو هو. پروفيسر ڀيرو مل مهرچند، ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي، ۽ مسٽر جيٺمل پرسرام جا ڪتاب ڏسو، سندن سنڌي ڏسو، سنڌي هندن جي شاعري ڏسو! اوهان سنڌي ساهتيه يا ادب جي لحاظ سان ڏسوا ته اوهان کي اچرج لڳندو ته هي ماڻهو، سنڌيءَ جي واڌاري لاءِ ڪيڏو نه قدم ڪڻي رهيا آهن.

اسان جي سنڌي بزرگ مرزا قليچ بيگ، يا سنڌ جي اديب ۽ عالم مير عبدالحسين ’سانگيءَ‘ ۽ شمس الدين ’بلبل‘ ۽ ٻين جي تصنيفن جي ڇپائڻ جي خدمت به هندن ادا ڪئي. گويا سنڌ ۾ ’سنڌيءَ ٻوليءَ‘ جي واڌاري واري ڪم جو وڏو ڀاڱو هندن جي هٿان ادا ٿي چڪو آهي، ’مسلمان‘ به ڪجهه ڪندا رهيا آهن، مگر اهو ڄڻ ڪنهن ليکي ۾ آئي ئي نٿو سگهجي.

---

(۱) مرحوم مولانا وفائيءَ جي پيشگوئي حرف به حرف پوري ٿي. مگر وري به الله ڀلو ڪري، انهن باشعور اديبن ۽ عالمن جو، جن جي جدوجهد ڪامياب ٿي ۽ سنڌي زبان کي ڪنهن حد تائين، تعليمي حق ٻيهر دوباره مليا آهن. - (ڪرامي)

هندن ۾ ڪي اهڙا ٻه تعصبي هئا، جن سنڌيءَ جي گردن تي سنسڪرت جي اٿونڻو اکرن جون ڀريون رکي، ساڳيءَ ريت گلو گهٽڻ گهريو ٿي، جهڙيءَ ريت اسان جا مسلمان نوجوان، عربيءَ جي اڙانگن اکرن جي مٿس مارامار ڪري رهيا هئا. مگر هندن پاران اهو دور ٿورو وقت هليو. ڪن خاص اصلاحي هندي الفاظن کان سواءِ، هو صاف سنڌي لکڻ لڳا. خاص طرح سرڪار پاران زبان سنڌي جي نگرانيءَ لاءِ جيڪو 'بورڊ' (موجوده سنڌي ادبي بورڊ) برپا ڪيو ويو، تنهن ۾ جيترن به هندو مصنفن جا ڪتاب اچڻ لڳا، سي هندي اکرن جي اڪاڙي کان آجا ٿي آيا ٿي.

"سنڌيءَ کي بچايو"، اهو فقط نعرو ئي نعرو رهجي ويندو، جيستائين 'سنڌي مسلمان' پاران عملي رنگ ۾ ڪنهن ڏاڍي وڏي ڪارج ڪرڻ لاءِ تياري ڪئي نه ويندي. هن ڪم لاءِ وڏن جاکوڙن ۽ جهد جي گهرج آهي. جيڪڏهن بنگالي مسلمان، پنهنجي بنگالي ٻوليءَ کي نٿو ڇڏي، بلڪ ان جي بچاءَ لاءِ سينٽرل حڪومت سان به جٺ، جوٽيون پيو آهي(۱). جيڪڏهن پنجابي مسلمان پنهنجي ان ٻوليءَ کي جيئرو رکڻ گهري ٿو، جا لکپڙهه ۾ نئي ڪانه ٿي اچي، ته پوءِ ڪهڙو ڪارڻ آهي، ته سنڌ جو مسلمان، پنهنجي جهونيءَ ٻوليءَ جي 'ٻيڙي' تارڻ لاءِ پاڻهون ڪنجي نه بيهي!

سنڌ جو هندو جو ورهان ورهيه هزارن جي انداز ۾ ڪتاب ڇپائي، سنڌيءَ ۾ واڌارو ڪندو هو. ان سان سرڪار به پاڻهن ڀيلي ڪانه ڪئي، پر هن قوم جو پنهنجي ٻوليءَ سان پريم، هو ۽ پيار هو، جنهنڪري ڪو رسالو يا ڪتاب يا ناول نڪرندو مس هو ته مٿون هٿ کڄي ويندو هو.

جيڪڏهن اسان جا "گير و مسلمان" نوڪرين تان آسرو لاهي، هندو نوجوانن وانگي هن علمي ڪم کي لڳي وڃن ته سنڌ کان ٻاهريان ته هن لک سنڌي هندو به سندن ساٿ ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويندا. سنڌ جو هندو سنڌ کان ٻاهر آهي، پر وري به هو آتي سنڌي ٻوليءَ جي خدمت کي لڳو پيو آهي، هو اڄ به سنڌ کي ياد ڪري ڇتي رهيو آهي ته "سنڌي جي ساٿيهن، کهه ڪٿوري

(۱) بنگالين، پنهنجي بنگلا کي سرڪاري زبان مڃارائي، اڙدوءَ جهڙا مساوي حق حاصل ڪيا آهن. —(گرامي)

هني سندس حرڪت(١) جو، ڪريان بيانا؛
انگلش انجڻون ڪٽريون. هلائيندو(٢) زمين مٿا.
گاڏيون ٻ وڙنديون شهرن ۾، ڪريو ڏوڏو ڏوم ڏڪاء(٣)؛
وڄنديون واڪا ڪنديون، جلدي جوش منجها(٤)؛
ٻچڙا آواز تن جا، هوندا گاڏين جي مٿلا(٥)؛
ٻ-تي ڦيٿون پيرن تي(٦)، واڪا ڪيون ويندا(٧)؛
چرخ اڏامندا آسمان ۾(٨)؛ مڪڙن جي مثلا(٩)؛
باهڻ پاريندو پليت سو، موذي مروانا(١٠)؛
باهڻ جو پاڻ ڏئيءِ، رکيو وڏو شرفا(١١)؛
سڪو ڦيريندو(١٢) ملڪ ۾، ڪاغذ زر ڪندا(١٣)؛
پڏندو(١٤) ملهه تنهين تي(١٥)، بيحد بيشمارا.
چڏائيندو دين محمد ص جو، مرتدهٔ ملحدا؛
ڪرائيندو(١٦) دين حضرت عيسيٰ جو، ڪافر قبولا(١٧)،
پوء پايو(١٨) پتلون پيرن ۾، ڊريس ڊ ڪيندا(١٩)؛
اي، بي، سي، ڊي هوندي، سيني جي واتان(٢٠)؛
انگلش انگريزن جو هوندو، لوئي لباسا(٢١)؛
حاڪم ٿيندا ملڪ جا، وڏي ناموسا(٢٢)؛
وجهو(٢٣) قميصون قيمتي، سهسين(٢٤) سون رپا؛
ظلم ڪندا بر بحر ۾، گهڻو اپارا(٢٥)؛

---

(١) ان: حرڪتن؛ ف: سندن حرڪتن جو ڪريان ٿو بيانا (٢) ان ف: هونديون (٣) ان: ڪريو ڏڪاء. (٤) هي ٽ سٽ «ان» ۾ ناهي. (٥) هي ٽ سٽ «ف» ۾ ناهي. (٦) ان ف: پٽيون ڏيئي پيرن ۾ (٧) دن: وايو واڪيندا. (٨) دن: تي ف: ڏاڍي ڏوم ڏڪاءُ. (٩) دن: سي هوندا مڪڙ جي مثلا. (١٠) ان ف: مردودا. (١١) هن ڪان پوء «ان» ۾ هڪ اڌ سٽ آهي: سو پارائيندو منجهه آتشا؛ ف: سو ساڙيندو سڀ منحوس منجهه آتشا. (١٢) دن: ڦهريندو؛ ان: ڦيرائيندو؛ ف: ڦرندو. (١٣) دن: سڪو ڦهريندو سون سو، ماڻهن منجهه ملڪا؛ ڪاغذ ڦيري ڪارا ڪندو، سوني مرجانا (شايد مروانا)؛ ف: موتي مرجانان. (١٤) ان: پوندو؛ ف: ڪندا. (١٥) ان ف: ان مٿي. هن سٽ کان پوء «ان» ۾ آهي: سورهن آنا تنهن ۾ ڪيندو روپيو ڪلدارا. (١٦) اصل ۾ ڪندو، ف: ڪندا. (١٧) هي ٽ ۽ اڳيون سٽ پهرين «دن» ۾ موجود ناهن. (١٨) ان: پائي (١٩) دن: ڪندو ون ٿو واڪا. (٢٠) دن: اي، بي، سي، ڊي، جي ٻولي هوندس واتا. (٢١) ان: انگلستان ۾ انگريزن جي ٿيندي ٻولي ساءِ ف: انگلش ۾ انگريزن جي ٿيندي ٻولي لسانا (٢٢) دن: حاڪم ٿيندس هڪڙو نالي ناموسا. (٢٣) ان: پايو؛ ف: پائي. (٢٤) ان: سوين. (٢٥) دن: ظلم زور زيتون، پهرين ڪندا ويس وڏا؛ ف: ظلم ڪندا ٻيڙا سي

رئيس ضياءالدين ايس. بابل. صاحب
ايم. اي. ايل، ايل. بي.

منهنجي سنڌ

(سنڌ جي تهذيبي ۽ عمراني حيثيت کي هڪ خاص زاويہ نگاهہ سان، محترم رئيس ضياءالدين، ايس بابل، ڏسي محسوس ڪري، ان کي قلم جي زبان سان پاتيو آهي، اوهان کي منجهس نيون ۽ پراڻيون حڪايتون بہ ڏسڻ ۾ اينديون ۽ تيز ۽ تلخ شڪايتون بہ ملنديون. اهو خاڪو مفيد اهي از سان پيش ڪجي ٿو. جيئن اسان جا بزرگ ۽ جوان پڙهن، سوچن ۽ وک وڌائين. - ڪرامي

هن مضمون جي سرخي ڪجهہ وضاحت طلب آهي. "منهنجي" مان مراد مالڪيءَ جي نہ پر، جيئن مون سنڌ کي سمجهيو آهي، اهو مطلب وٺڻ کپي. يعني، ليليٰ را بہ چشم مجنون بايد ديد.

سنڌ کي پلي يا پري چوڻ جو گويا هڪ فيشن ٿي ويو آهي. 'سنڌ' برابر گدڙن ڪاڏي چئي اٿن. اهي گدڙ، ٻنهين قسمن جا، يعني گهرو يا خانہ ساز، ۽ ٻيا ٻاهريان آهن.

ٻهريان هاڻي سنڌ ۾ اڪ ٿا ٻئين، ۽ ٻاهريان، 'سنڌ' کي ٻهرين، نظر سان ٿا ڏسن. تنهنڪري سنڌ جو باغ مختلف قسم جي ٻولين طعنن ۽ ترانن، جو آماجگاهہ بنجي چڪو آهي. هاڻي ڪجهہ اسان جي پڌو: اب جگر تهام ڪي پنو ميري باري آئي.

هن مضمون جو مقصد فقط سنڌ، جي روح جي عڪس کي لفظي ڪيمرا، ۾ جهلڻ آهي جو آهي، يعني سنڌ جي مخصوص روايتن جو ذڪر خير ڪرڻو آهي، جن کي هرڪو پنهنجي بصيرت ۽ ظن موافق سٺو يا چڱو ٿو چئي.

سنڌ جي روح جو پهريون زبردست پهلو، يا سنڌ جي روايتن مان پهرين ۽ پڪي روايت مذهب پرستي، نظر ايندي. سنڌ سچ پچ 'باب الاسلام' آهي، مگر هڪ انوکي نموني ۾. جيڪڏهن مذهب ۾ ظاهرداري ڏسبي، يعني پوري حساب ڪتاب سان زڪوات جو ڪڍ ڪرڻ ۽ ڏيڻ، عرس شريف ملهائڻ، خير خيرات ڪرڻ، پلاهن جون ديڳيون لاهڻ، لباس ۾ خاص قسم جو ٽڪو ۽ جبو ۽ دستار زيب تن ڪرڻ، مسجدون کهڻيون نهرائڻ، بانگ صلوات سان شغف، روزن لاءِ خاص اهتمام، سهڻن (سماع) جون وجد آور محفلون ڪرائڻ، مولود ۽ مداحون

پڙهائن، لنگ صلاتن جا ڪيائون، غريب غربي جي سار سنڀار لهڻ، سواليءَ کي خالي نه موٽائڻ، هوند اٿهوند ۾ شاڪر ۽ صابر رهڻ، پرائي وياءَ جي عزت ڪرڻ، مسافر کي ماني ڪارائڻ، آئي جو آدرڀاءُ ڪرڻ، مهمان‌نوازي ۽ خوش خلقيءَ ۾ حد کان وڌيڪ پير ڪٽڻ، موتي فوتيءَ تي پنهنجانپ وارو قدم پرڻ، ديندارن جي عزت ڪرڻ، مسلمان ته ڇا، غير مسلمان جي پٽر تي پير پرڻ، اهن سان مسان تائين ڪانڌي ٿي وڃڻ، ڏياري، هولي، ٽڏڙي، دسهڙي جي تقريبن ۾ پنهنجي پاڙن سان ڀاڱي ٿي هلڻ، مذهبي منافرت کان دور رهڻ، پاڻيءَ جي وهنوار تي قابو رهڻ، ڳوٺ جي هٽ واڻي کي 'مهتو' سڏڻ، ان کي ڳهرن ۾ وکر ۽ سودي پهچائڻ لاءِ عام اجازت ڏيڻ، 'مهتي' کي پنهنجن عزيزن وانگر سنڀالڻ، انهن جي مذهبي جاين آڪائن ۽ مسائن جي بيحرمتي نه ڪرڻ، فقيرن ۽ اوليائن جي ميلن ملاکڙن ۾، هندن کي پنهنجو هم مشرب قرار ڏيڻ، بزرگن جي مريد هجڻ جي سلسلي ۾ هندو ۽ مسلم جو ڪو ڀيد ڀاءُ نه ڪرڻ وغيره اهڙا آثار آهن، جن مان سنڌي مسلمان جي وسيع نگاهه جي خبر پوي ٿي، ۽ 'مذهب' جي صحيح رنگ ۽ ڍنگ جي پوري تصوير اکيان اچي ٿي. سنڌ ۾ هزارين نه پر لکين اولياء ۽ علماء، محدث ۽ مفسر، صوفي ۽ عارف پيدا ٿيا، پر ڪنهن به نبوت جي دعويٰ نه ڪئي. رکو لواريءَ جي حج جي ڪن رسمن ريتن ۾ شبهو ٿي پيو ته احتياطاً ان کي به قبول نه ڪيو ويو. ان جي مقابلي ۾، پين هندن تي، 'نبيءَ' ته ڇا، خود ماڻهن اللهٔ به مڃايو ٿهوندو.

اخوت ۽ مساوات، مذهبي شعائر جي تقدس ۽ احترام جي اها حد، جو ڪنهن سنڌي لشڪر، سنڌائن جي لشڪرن تي، انگريزن جي حمايت تي بندوقون ڪونه ڇوڙيون آهن. اسلام سان محبت ۽ وابستگيءَ جي اها حالت جو ڪو به سنڌي مسلمان، نه ڪنهن مسيحي مشنريءَ جي ور چڙهيو آهي ۽ نه ڪٽ هندو سنگهٺين جي هٽ تي ڦريو هوندو، انگريزن جي دور جون شهادتون موجود آهن، ۽ مشنريز جون رپورٽون موجود آهن ته 'سنڌ ۾ ڪو به مسيحي نه ٿيو آهي' ۽ نڪو آريه ڌرم ئي ڪنهن قبول ڪيو. الٽندو، وڏا وڏا فيل .ڙس، ڪرپالاڻي جي پاءُ شيخ عبدالرحيم جهڙا ديندر، نه فقط پاڻ مسلمان ٿيا، پر ان سان گڏ هزارن کي شيخ بڻائي دم ڪنيائون.

سنڌ جي مذهب پرستي، رندانه ۽ قلندرانه طريقي جهڙي پڪي، پختي، سچي ثابت ٿي آهي: خدا جو خوف، رسول جو احترام، ڪلام پاڪ جي حرمت، انسانذات سان همگير همدردي، غيرمذهبن لاءِ رواداري، سڀ جهليندڙ، نياڻيءَ سياڻي جي آبرو رکندڙ، پناهه ۾ آيل کي پناهه ڏيندڙ، نرم دلي ڪري جلدي معافي ڏيندڙ، غيرت ۽ حريت وارا- اهي ۽ ان جهڙا سوين آثار، سنڌ جي مذهب پرستي ۾ نمايان نظر ايندا.

مختصر لفظن ۾، سنڌ جو روح مجسم "شاهه عبداللطيف" کي ڏسڻ گهرجي. جو پڻ 'ديده ورن' شاعرن جو به 'شاهه' هو. جنهن جو مشرب ۽ مذهب، هندن ۽ مسلمان جو گويا مشترڪ

ورتو آهي. ان طرح سنڌ جون پيرن درگاهون ۽ خانقاهون، سچل بادشاهه، پيرڙو ۽ ٽيرهين، روحل فقير، ڪنڊڙي ۾ ڪاتار ڏنو سون. راڻيپور جا پير، مخدوم نوح رحه، شاهه عنايت شهيد جهوڪ وارو، لواريءَ جا بزرگ، قلندر شهباز، منگهو پير، بهرحال سيني پيرن ۽ فقيرن تي هندن ۽ مسلمانن جو هڪجهڙو عقيدت جو رستو ۽ رشتو معلوم ٿيندو.

وڏن ڏينهن تي، هر جمع تي لازمي طور، مسجدن ۾ هندن جون وڏڙيون، پنهنجي هٿ سان ڏيجي تيل وٽ وجهي، ڏيئو روشن ڪنديون هيون، مسجد ڪان لنگهندا ته مسجد کي نوڙي سلام ڪندا، پير جي قبر تي ويندا ته ڳچيءَ ۾ ڳارو وجهندا، راڳ رنگ، ڀڳت يا بحراڻو هوندو ته شاهه ۽ سچل جون ڪافيون ڳائيندا.

هندو، مسلمان پيرن تي باسون باسيندا، ۽ پڙ چاڙهيندا، عيد برات تي اهڙا مسلمان، عيد برات مشعالو، ڪافر جو منهن ڪارو، چوندا ته هندي پيا کيلندا، ڏياري جون مٺايون ۽ لڏڙيءَ جا مٺا لولا هندو، مسلمانن جي گهر موڪليندا ته عيد جي ماني مسلمان، هندن ڏانهن اماڻيندا. دل جا نرم سادا سودا، مڪر ۽ فريب ڪان ڪوهين دور، مذهبي ڪٽر ۾ تيز، منزلگاهه جو معاملو ان جو شاهد آهي، هوڏهون مسجد شهيد گنج جو قضيو آخر تائين گرد واره لي رهيو.

هٿ مندرن ۽ ٽڪاڻن ۾ جي خيراتون ۽ ڀڳتون ٿيون ته اتي سڀ گڏجي ڪائيندا ۽ ٻڌندا، ٻئي طرف مسلمانن جو جلسو جلوس، وعظ نصيحت، عرس ۽ ميڙو ٿيو ته اتي به گڏ نظر ايندا. هندو چون راجا ڀرتري ۽ اڏيرو لعل ته مسلمان چون قلندر شهباز ۽ شيخ طاهر، ته به ڪا، نه جهيڙو نه جهڳڙو، نه اختلاف نه مقابلو.

سنڌ جي ولين ۽ درويشن جي ڪرامتن ۽ سيرت تي لکڻ وارا هندو ججها. شاهه ۽ سچل، ته ٿيا ناليرا، پر ٻيا اولياءَ، قلندر شهباز، مخدوم نوح، شاهه عنايت شهيد، شاهه ڪريم، لواريءَ جا لال، هندن پنهنجي قلم سان اجاريا. دستگير پيران پير جي ٻارهين جهڙيءَ طرح مسلمان ڪن اهڙي هندو، محرم ۾ تعزين تي ڏونگهين، ڏوڪڙن، مصرين، پتاشن جا ڍير لڳائي چاڙهين، تعزين جي عزت ڪن، پنهنجا ننڍڙا ٻارڙا، تعزين جي هيٺان لنگهائين، ڳچيءَ ۾ ڳارو وجهن، تعزين کي سجدا ڪن، مسجد جي چائنٺ تي يا مزار جي چائنٺ تي سر رکڻ هندن جو شيوو هو. گويا سنڌ ۾ اسلام ۽ هندو ويدانت فلاسافي جو سنگم، هڪ آفاقي اثر هو. اهوئي سبب آهي جو سنڌ جي هندوءَ کي هندستان ۾ اڄ به چڻ اڌ مسلمان پيا ڪوٺين؟

سنڌ ۾ مذهب جي علم ۽ تعليم، فقه ۽ حديث، تصوف ۽ تفسير جا جيڪي عالم ٿيا، اهي امام به هئا. ابومعشر سنڌي، امام اوزاعي، شيخ رحمت الله بکري، شيخ ابوالحسن ڪبير، شيخ ابوالحسن صغير، شيخ حيات سنڌي (امام الحرمين)، محدث عابد سنڌي، علامه معين ٺٽوي، مخدوم هاشم ٺٽوي، ابوالقاسم نقشبندي، پنهنجي دور جا امام هئا. پوئين دور ۾ مولانا عبدالواحد سيوستاني، (صاحب بياض واحدي) بزرگ همايوني، مولانا غلام صديق شهداد ڪوٽي بزرگ امروٽي،

مخدوم بصرالدين سيوهاڻي، خواجہ حسن جان سرهندي، مولانا غلام محمد اشرف سوڊروي، مفتي محمد شفيع سوڊاري وارو، مولانا الاهي بخش ڀانهو لاکيرو، بزرگ محمود صاحب ڀوڙن لاکيرن وارو، مولانا عبدالڪريم صاحب ديروي ميهڙ وارو مولانا حمادالله هاليجوي، مولانا محمد هاشم سومرو ٺٽوي، علم ۽ عرفان جا ڏيا هئا. جن جا هزارين شاگرد ۽ مريد اڄ بہ فيض رسان آهن. انهن جي تصنيفات جو پايہ بلند، انهن مان هرهڪ ثانوي ۽ بريلوي بزرگن جي مٿ هو، سندن مسلڪ اختلافن کان الڳ، اعتدال وارو، منجهن نہ نورو بشر جو جهڳڙو نہ استمداد لغيرالله تي جهيڙو، ديوبند ۽ بريلويہ خيالات کان صاف، سندن رستو وچٿرو، نہ ڪو اجايو غلو، نہ ڪو افراط نہ ڪا تفريط. اهوئي سبب آهي جو سنڌ جي بزرگن ۾ اختلاف گهٽ رهيا، اهي اختلاف ٿورو زمانو ٿيو تہ ڀاهران آيا آهن.

سنڌ جي عالمن ۽ فقهين، محدثن ۽ مفسرن جو اهو حال جو سنڌ جي عالمن مان اهڙا بہ پيدا ٿيا آهن. جي پنهنجي جاءِ تي غزالي ۽ رازي، شاهہ ولي الله ۽ ابن جوزي هئا. اها بہ تاريخي حقيقت آهي تہ امام الحرمين، جو منصب سنڌي عالمن کان شروع ٿيو. محدث حيات سنڌي، ۽ محدث عابد سنڌي پهريان امام الحرمين آهن، جن کي دنيا ئي اسلام، مڪ ۽ مدينہ جي پنهين حرمن ۾ امامت تي فائز تسليم ڪيو.

اها بہ هڪ حقيقت آهي تہ قرآن پاڪ جو پهريون ترجمو بہ سنڌ ۾ ٿيو. ان طرح امام زين العابدين رضي الله عنہ ۽ اهل سنة جماعت جي وڏي فقيهہ ۽ امام ابو حنيفہ جون مائون بہ سنڌي نزاد هيون، اهو مسئلو اڄ تائين عالمن ۽ مورخن لاءِ قابل توجهہ رهندو آيو آهي. ڪعبہ ۾ اڳ مردن ۽ عورتن جو گڏيل طواف ٿيندو هو. اها بہ هڪ سنڌي عالم جي اجتهاد سان وابستہ حقيقت آهي، جنهن جي ارشاد ۽ امر تي عورتن ۽ مردن جون جماعتون جدا جدا طواف ڪن ٿيون.

ان حقيقت کان ڪير اڻواقف هوندو تہ انگريزن جي خلاف پيدا ٿيل جدوجهد ۽ خلافت تحريڪ جي پيدايش اول اول سنڌ ۾ ٿي. سڀ کان اول مولانا محمدعلي ۽ شوڪت علي جي موجودگيءَ ۾، هومسٽيڊهال حيدرآباد ۾ هڪ ڪانفرنس ٿي، ان ۾ علامہ سيد اسدالله شاهہ ٽڪڙائيءَ، پنڪو لاهي ماتم ڪيو، ۽ زور ڏنو تہ هندوستان ۾ خلافت تحريڪ شروع ڪرڻ گهرجي. ان کان مولانا محمدعلي ۽ شوڪت علي ڏاڍا متاثر ٿيا، آخرڪار اها تحريڪ پيدا ٿي ۽ پوري دنيائي اسلام جي سيني تحريڪن کان زيادہ تيز ۽ فعّال رهي.

'قطع تعلقات ڪريو'، جا لفظ سنڌ جي هڪ ٻئي عالم ۽ مجاهد، مولانا امروٽيءَ جي زبان مان دهلي ڪانفرنس ۾ نڪتا، انهن لفظن کي مهاتما گانڌيءَ 'نان ڪوآپريشن' جي حيثيت سان قبول ڪيو.

انگريزن جي خلاف پيدا ڪيل 'هلچل خلافت' جي حڪم تي مهاجرن جو پهريون دستو مرحوم جان محمد جوڻيجي وڪيل جي زيرڪمان، افغانستان پهتو.

'هلال احمر تحريڪ' ۽ ان جي سلسلي ۾ ڀريون امدادي فنڊ، هندوستان ۾ اول اول سنڌ ۾ پيدا ٿيو. مرحوم بلبل، سر عبدالله هارون جي مدد ڪئي، ۽ پنهنجي شعرن ۾ چيو، 'اجهي هي سر، اجهي هي گهر، اجها هيءَ زر، اجهي زيور!'

هزار ڪن سالن کان سنڌي حجاج کي، عرب سڳورا، 'شريف' سڏيندا اچن ٿا. انهن جي مقابلي ۾ باقي قومن تي ڪونه ڪو لقب لڳل آهي، جتن 'بنگالي جنجالي'.

مذهبي رواداري ۽ پاڻيءَ جو ان کان وڏيڪ ڪو عمدو مثال ٿي سگهي ٿو، ته ٻين جي ڀلي خاطر ڪس ڪاڻ ۽ پنهنجو نقصان ڪري وجهڻ، حتيٰ ڪ خواه مخواه دشمنيءَ جو شڪار نه سانهو تني ته پرواهه نه آهي. ان سلسلي ۾ مرحوم غلام محمد ڀرڳڙي، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مخدوم غلام حيدر صاحب هالائي، مرحوم شهيد الله بخش سومرو، شيخ عبدالمجيد سنڌي، ميران محمد شاهه جا مثال موجود آهن جن پنهنجا نقصان برداشت ڪيا ۽ وقت سر مسلمانن جي عزت کي بچائي ورتو.

ان مساوات جي سلسلي ۾، هنر ۽ واپار تائين ٻين جي حوالي ڪرڻ وڏي فراخدلي آهي. سچو ڏڪاڻڪو ڪم، فرنيچر سازي، مکڻ ۽ خالصن جي حوالي، عمارت سازي، ڪڇين ۽ مارواڙين جي حوالي ڪرڻ کان به سنڌي پوئتي نه هٽيا، حتيٰ ڪ پنجاهه سٺ سيڪڙو زمينون به ٻين جي حوالي ڪرڻ تائين نه ڪتا. انهن سان جي آڳرا نتيجا نڪتا، تن جي رد عمل ۾ جي. ايم. سيد، "هندن سان بائڪاٽ" جي تحريڪ شروع ڪئي، جا اڳتي هلي، هڪ سياسي ۽ اهم نعري ۾ بدلجي وئي، ۽ ملڪ جي قومي تنظيم ۽ سياسي تنظيم ۽ تقسيم تائين پهتي ۽ پاڪستان جو ڀريون ٺهراءُ سنڌ اسيمبليءَ ۾ بحال ٿيو.

ان طرح تعليم ۽ فن جي معاملي ۾ به مسلمانن، پنهنجن هندن پاڙن کي ڇڙواڳ ڇڏيو. انهن جي مقابلي لاءِ نه، پر انهن سان گڏ رهڻ ۽ هلي سگهڻ سانگي لاڙڪاڻي، هالا، ميرپورخاص، ميهڙ، ٽنڊو باگي ۽ پريا وغيره ۾ مسلم هاءِ سڪول کليا.

ڪي مبصر چوندا ته سنڌي مسلمانن جي اها فراخدلي، سندن سياسي غلطي آهي، مگر منهنجي ذاتي راءِ ۾ اهي سنڌ جي رواداريءَ ۽ نرم دليءَ جا ڪرشما هئا.

سنڌ جا ملڪي اڳواڻ، هميشه پنهنجي مخلصانه ۽ سادگي پسند اصولن جي ڪري، تڪليفون ۽ مشڪلاتون ڏسندا رهيا، بمبئي کان علحدگيءَ کان وٺي، قيام پاڪستان تائين، سنڌ جا ڀرڪ اڳوان، کهڙو، جي. ايم. سيد، عبدالله هارون، آغا غلام نبي، الله بخش سومرو، پير الاهي بخش، علي محمد راشدي، مير غلام علي، ميران محمد شاهه، قاضي فضل الله، سر غلام حسين، پيرزادو عبدالستار، شيخ عبدالمجيد سنڌي، وزارتن ۽ منصبن تان هٽندا به رهيا، پر پنهنجي نصب العين تان ڪين هٽيا. ۽ ملڪ جي سالميت، ۽ پنهنجي صوبه جي خدمت جي سلسلي ۾ ڪڏهن به پوئتي نه هٽيا. اهائي ته سنڌ آهي، جنهن ۾ آغا خان جائو ۽ قائداعظم پيدا ٿيو، اهڙيون بين الاقوامي شهرت يافته هستيون، مشڪل سان ڪٿي پيدا ٿيون هونديون!

سنڌ جي سرزمين جي جذب جو اهو حال آهي جو پنجاب، جو هڪ سڪ، مسلمان ٿيو،

۽ عبيدالله سنڌيءَ جي نالي سان 'اُم‌الانقلاب' بڻيو، ۽ روس، ترڪي، عرب ۽ افغانستان ۽ متحده هندوستان ۾ هڪ وڏو ليڊر تسلم ڪيو ويو، ۽ هميشه پاڻ کي 'عبيدالله سنڌي' سڏائيندو رهيو. ۽ هميشه پڌائيندو رهيو ته 'سنڌ هڪ عليحده تهذيب ۽ تمدن آهي'، 'سنڌ' هندوستان جو استاد آهي'، 'سنڌيءَ جو دماغ، ملڪ جي رهبري ڪري سگهي ٿو'، 'سنڌي زبان وڏي سرمايه دار زبان آهي'، 'سنڌ جو شاهه لطيف، هن ملڪ جو رومي آهي' ۽ 'شاهه ولي‌الله جي فلاسافي لاءِ سنڌ جي سرزمين موزون آهي'، چنانچه 'سنڌ ساگر جمنا نربدا تحريڪ' کي به سنڌ ۾ آندائين ۽ هتي جي ٻرڪ عالمن مان شيخ عبدالمجيد سنڌي، مولانا محمد صادق کڏي وارو، الله بخش سومرو، مولانا وفائي، متاثر ڪيائين. انهن ماڻهن جو فڪر، حيرت‌انگيز نموني ۾ بين‌الاقوامي سياست ۽ عمرانيات تي حاوي آهي. اهڙو مثال به ٻئي هنڌ نٿو ملي سگهي. اهوئي سبب آهي جو جتي بنگال ۽ پنجاب ۾ مهاجرن کي پير ئي کوڙڻ نه ڏنو ويو، اتي 'سنڌ' لکن مهاجرن کي آباد ڪري چڪي آهي. ۽ نووارد ماڻهو، سنڌ جي زمينن ۽ ملازمتن تائين قبضو به ڪري ويا، پر سنڌي هر حال ۾ مهمان‌نواز ئي سڏائيندو رهيو، حتيٰ‌ڪ سنڌيءَ کي گڏهه هڪليندڙ به چيو ويو؟

سنڌ ۾ ٻين جو وڏندڙ مرض به ان ڪري کپ کوڙيو ويٺو آهي، جو ماڻهو، سواليءَ کي خالي ڇڏڻ ائين ٿا سمجهن، جڻ پاڻ گويا خدا جي بارگاه مان تهي دست ورن گويا آخرت جي سترڪي دنيا جي ذهن تي قربان ڪرڻ، گوارا نٿا ڪن. هو هر صدا ڪندڙ ۾ 'صدائي آسمان' ڏسن ٿا، ۽ لوئيءَ ۾ 'ڪل لعل' لهڻ گهرن ٿا.

سنڌي، عميق مذهبي فطرت ڪان مجبور ٿي، وٺندڙ جي بدران ڏيندڙ، يعني 'ڏن پريندڙ' ٻڄڻ زياده پسند ڪن ٿا، 'ڏنو هئو'، آهي، جئي ڪجهه نه ڪجهه ڏئي ڇڏيندا. جوڳي، مرلين وارو آيو، يا تعويذ لکندڙ ملا هيتو، ڪو ميراسي، ڪارو ٻڪڙ ٻڌي نازل ٿيو، يا ڪو مڪراني 'يا شيخ، 'انا غريب' 'انا مسڪين'، جئي اچي نڪتو، عربي منديل مٿي تي ويڙهي، اچي غلط‌سلط عربيءَ ۾ ڪجهه ٻه‌ٽي لفظ اچاريندو، يا ڪي مڪراني مايون پٽرن کي گهڙي، ريشمي رومالن ۾ ويڙهي، ۽ 'قدم شريف' بڻائي ايندڙون، يا لسٻيلي جون عورتون، 'وار مبارڪ' جي زيارت ڪٺي ايندڙون، ته سنڌي، ان کي ڏئي ڇڏيندو. موٽائيندو ڪنهن کي به نه‌ـ اهوئي ڪارڻ آهي جو پنجاب جا مرثيه‌گو ۽ ميراسي، سال ۾ هڪ اڌ پيرو' پير، بنجي اچي پرگهٽ ٿين ٿا، ۽ سال جو ورو سنڌ مان سٽيون وڃي ڳوٺ ۾ خوش گذران ڪن.

محمود ماڪائي فقير، گج‌گج، ڪري آگر مان ڪير جا ڦڙا ٽپڪايا ته رهيو پاهر! ياد رهي اهو سڀ ڪجهه ڊپ يا بيوقوفيءَ ڪري نه، پر نرم دليءَ، عفوءَ عطا جي جذبي هيٺ رستو اختيار ڪيو وڃي ٿو. سرڪار ڪان وٺي، مرشد پير، فقير، ملا، مولوي، مسافر تائين، پيا ڏيو ڪن. ڏن پٽ ڏيندڙ جي انڪساري، ۽ آسان مالي قرباني، بنسبت وٺندڙ جي غالب ذهنيت ۽ ڪجهه نه ڪجهه اخلاقي يا روحاني معاوضي ڏيڻ واري ريده چٽيءَ ڪان؛ سنڌيءَ کي آسان

ٿي لڳي. تڏهن تہ سنڌ ۾ ان تي ڪنٽرول وارا بہ ڪڏهن بہ ڪامياب نہ ٿيا.

عفو وارو جذبو مون ورهين جي مشاهدي ۾ مطالع ڪيو آهي، پاڪين جي ڦيري وقت واريءَ صورت ۾ بہ عام جام ڏٺو ويو آهي، ۽ ان جي خلاف جهاد ڪرڻ ۾ بہ آخر ناڪامياب ٿي سر تسليم خم ڪرڻو پيو اٿن.

سنڌ جي دوستيءَ تي استاد مرحوم مغفور سيد ظفرالحسن صاحب، جو هڪ زبردست عالم ۽ فلسفي ٿي گذريو آهي. عجب ڪائيندي مون ڪان پڇندو هو تہ هي ڇا آهي؟ جو سنڌي پنهنجي دوست جو ملڪي خواه اخلاقي بدڪرداريءَ ۾ بہ ساٿ نٿا ڇڏين؟ آءٌ ڪيس جواب ۾ اهو ٿي عرض ڪندو هوس تہ سنڌين جي دوستي، يورپ وارن وانگر، اصولن تي يا خيالن تي نہ پر 'طبعي ڪشش' تي ٿي ٿئي. تنهڪري دوست جي خامين تي نہ پر 'طبعي ڪشش' ٿي سچي دوستيءَ جو سنگ بنياد آهي، ۽ ان مان ٿي وفا شعاري پيدا ٿي سگهندي آهي؛ پر ان جي مقابلي ۾ 'اصولي دوستيءَ' جي پاڙ ٺڪريءَ تي آهي.

سياستدانيءَ ۾ سيڪو 'سنڌ' کي ڏوهه ڏيندو آهي، مگر منهنجي ناچيز راءِ آهي، تہ سياستداني بہ چالاڪيءَ ڪان پاڪ هجڻ جي باوجود، محض سالم دل ۽ ذڪي الحس، هجڻ جي برڪت سان، سنڌ جا مسلمان، هر ڪنهن غلط رد عمل کي منهن ڏيندا آيا آهن. هنن هر مخالف چال کي پنهنجي تدبيرن سان پٺي مات ڪيو آهي. سنڌ پنهنجو سرسيد احمد، حسن علي آفنديءَ کي سمجهيو ۽ ان جي دست راست مولانا حاليءَ جو درجو مرحوم 'بلبل' کي ڏنو، جنهن 'حاليءَ' جي قلم جي جنبش سان، 'سنڌ' جي سر سيد جي هر مشڪلات کي حل ڪيو. مرحوم بلبل جي نڪته آفريني ۽ سياسي شعور، جو داد تہ نواب وقارالملڪ پارن ڏنو. انهن جي ڪذيل ڪوششن سان سنڌ ۾ ذهني سجاڳي آئي. انهن جي طفيل، سنڌ پسماندن ۾، سر عبدالله هارون، سرشاهنواز خان ڀٽو، سر غلام حسين، مير ايوب خان، قادر داد خان، سردار محمد يعقوب خان بهادر، محمد ابراهيم وزير، الهندو شاهه، خانبهادر کهڙو، ميران محمد شاهه، علي محمد راشدي، جي. ايم. سيد، شيخ عبدالمجيد سنڌي، مخدوم غلام حيدر، پير الاهي بخش، الله بخش سومرو، پيرزاده عبدالستار، مولانا وفائي، قاضي فضل الله جهڙا ماڻهو پيدا ٿيا. جن 'سنڌ' جي وڏي خدمت ڪئي، البت پنهنجي سنڌي هجڻ واري مخلصانہ ساده دليءَ فراخ دلي ڪري ڪجهه پين جا آلہ ڪار بنيا تہ ڪي پنهنجي پاڻ لاءِ ۽ ملڪ لاءِ هاڃيڪار ڪم ڪري ويٺا.

دهليءَ جي غدر کان وٺي، هندن جو سياسي پروگرام اهو پئي نظر آيو تہ انگريزن کي هندوستان مان تڙي ڪڍڻ ۽ مسلمانن کي پنهنجي اندر مدغم ڪرڻ لاءِ سڀ ڪجهه قربان ڪرڻو پوندو. ان پروگرام جو ٿورو گهڻو حصو، مهاسڀا ۽ آريہ سماج جي رنگ ۾ آيو، ان ريت، 'سنڌ' کي بمبئيءَ کان جدا ڪرڻ تي اِتَ هٺي بيٺا، تہ سنڌ جدا نہ ٿئي. متان سنڌ جي مسلم اڪثريت، ڪو نئون رنگ نہ پيدا ڪري، اهي سندن خام خيال اڳتي هلي خود غلط ثابت ٿيا.

سنڌ جي ليڊرن، سنڌ کي جدا ڪرڻ لاءِ جد وجهد شروع ڪئي، سنڌ مان کهڙو، انگلنڊ پهتو، اتي جناح صاحب ۽ آغا خان به مدد ڪئي، هندن جي وفد هار کاڌي ۽ سنڌ جي آزادي بحال ٿي. پر هندن جي هڪ گروهه بروقت سياسي خبرداريءَ کان ڪم ورتو، ۽ ان آزاديءَ واري جهاد ۾ مسلمانن جو ساٿ ڏنو، ان جي مخالفت ۾ ٻيو گروهه اهڙو پيدا ٿيو، جن سڪر ۾ ميڙ ڪوٺائي، پڌري پٽ مخالفت ڪئي.

جيڪو گروهه مسلمانن سان گڏيو، تنهن هرچندراءِ جي اڳوائيءَ هيٺ، وري سنڌي مسلمانن جي ذهني غلاميءَ لاءِ 'هوم رول' تحريڪ شروع ڪئي. مسٽر غلام محمد خان ڀرڳڙيءَ هن تحريڪ ۾ زورشور سان حصو ورتو. انهن جي جواب ۾، سر غلام حسين ٻارن لٺ ڪنئي. 'هوم رول' جي مخالفت ۾ مرحوم شمس الدين 'بلبل' مقالا لکيا، طنزيه ۽ مزاحيه انداز ۾ شعر چيا، ۽ ڪتاب ۽ پمفلٽ ڪڍي، سنڌي مسلمانن کي سجاڳ ڪيو. اهڙيءَ طرح هندوستان ۾ به 'هوم رول' لاءِ چيو ويو. "نه لينگي بهشت بهي هم هوم رول کي بدلي!"

ان طرح جي بصيرت افروز ڪمن، هڪ خاص سياسي شعور پيدا ڪيو، ۽ هندو پائرن ۾ خاص طرح سان نهچلداس وزيراڻي جي مهاسڀائي پاليسي ۽ ڪن هندو ليڊرن جي اره زوراڻيءَ ۽ اپهراڻيءَ جي مقابلي ۾ کهڙو ۽ غلام حسين، شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ علي محمد راشديءَ ميران محمد شاهه، جي. ايم سيد ۽ الهه بخش سومرو، سر عبدالله هارون ۽ پير الاهي بخش ٻار، پنهنجي پنهنجي بصيرت آهر، لڙندا رهيا، ڪرندا رهيا، وڙهندا رهيا ۽ وڌندا رهيا، غلطيون ڪري تلافيون ڪندا رهيا، ۽ تلافيون ڪندي، غلطيون ڪندا آيا، آخرڪار ان ڪشمڪش ۾ 'نهچل پارٽيءَ' ان دور ۾ سخت شڪست کاڌي. سنڌي مسلمانن جي سياسي بصيرت آڏو مولانا آزاد ۽ پٽيل به ڪجهه ڪجهي نه سگهيو. مرحوم الله بخش سومري جي تيز نظر، ان دور جي هندو مسلم تعلقات کي اعتدال تي آڻڻ جي ڪوشش ڪئي، سنڌس خلاف مذهبي رنگ ۾ منزلگاهه جو مسئلو جي- ايم سيد جي سربراهيءَ ۾ پيدا ٿيو. ڇڪتاڻ وڌي، چالاءِ ته ڊاڪٽر مونجي مشهور ڪٽر مهاسڀائيءَ، سکر ۾ تلوار هٿ ۾ ڪئي مسلمانن کي للڪاريو هو، مسلمان لٺ جو لٺ سان ۽ پٿر جو پٿر سان جواب ڏنو. پنهنجي هٿن سان، پنهي پائرن هڪٻئي جو خون هاريو ۽ ان طرح سنڌيءَ جي وسيع ذهنيت ۽ صوفيانه رنگ ۾ ڪٽر پيدا ٿيو، جنهن هندو مسلم علحدگيءَ جو رنگ ورتو، ۽ ملڪ ورهانجي ويو.

سنڌي مسلمان جي ذهني غلاميءَ جو خوف نه رڳو هندن جي طرفان هو، پر انگريزي تهذيب به 'نيڇو نيچري' تحريڪ مان، ٻئي طرف کان حملو ڪيو هو. هن قسم جي مغربي اثر کي اول اول شمس الدين 'بلبل' تاڙي ورتو، سنڌين جي دل ۽ دماغ جي مانوف ٿيڻ کي برداشت نه ڪري سگهيو، نه ڪو ٻاهرين تراش خراش کي ڏسي مرعوب ٿيو. پنهنجي مزاحيه ۽ ظرافت آميز انداز ۾ اهڙن ساٿهن جا خوب چوڏا لاٿائين:

"گهر کان نڪتا، نيٽونيچر تاڪ ڌنا ڌن تاڪ ڌنا!"

ان طرح 'نيچرل ڪريما' ۽ ٻين مزاحيہ شعرن، نشتر جو ڪم ڪيو، ۽ سنڌي مسلمان جي دماغ مان واءُ ڪڍي ڇڏيو. ان دور ۾ مرحوم 'بلبل' ڪجهہ ڪتاب لکيا 'تيرهن چار'، 'مڪرن جا مار'، 'صد پند سود مند'، 'انگريز ۽ مسلمان'، 'مسلمان ۽ تعليم'، 'جام جم'، 'عقل ۽ تهذيب'. انهن ڪتابن، سنڌي مسلمان جي ذهن کي هر قسم جي حوصلہ شکن احساس کان بچايو.

جام جم ۾ مرحوم بلبل پنهنجي پارٽيءَ جو پروگرام هن طرح بيان ڪيو آهي:

"مسلمان، هندن سان شامل ٿي، سندن پيدا ڪيل مدارن ۾ ڪو حصو نہ وٺندا، مگر هو جدا رهي پنهنجي سوچ ويچار جون طلبون، حڪومت اڳيان پيش ڪندا، جيئن جو هندوستان، انگريزن مسلمانن کان فتح ڪيو هو، تنهنڪري اهو ڇڏڻ تي وري موٽائي بہ مسلمانن کي ڏين."

هي نظريو ۽ حل، جناح صاحب ۽ علامہ اقبال کان گهڻو اڳ پيدا ٿيو، ان جي پيدا ڪرڻ جي جوابداري، هندو مسلم فساد ۽ ناگزير ۽ تڪليف ده روش تي آهي. جا آهستہ آهستہ ايتري وڌي جو خلافت، ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي باهمي ڪشمڪش سان، پوري وطن ۾ باهہ ڏئي وجي مٿي چڙهي، ۽ لامحالہ جي، ايم، سيد جهڙي ٻرڪ سنڌي صوفي مزاج ماڻهوءَ، سرحد، پنجاب ۽ بنگال کان سرسي ڪري، سنڌ اسيمبليءَ ۾ 'پاڪستان' جو نعراءُ پاس ڪري، جناح صاحب کي لنڊن ڏانهن مبارڪباديءَ جي تار ڪرائي، حالانڪ ٻين مسلم صوبن ۾ پاڪستان متعلق نظرياتي طور ڪوبہ نعراءُ پاس نہ ٿي سگهيو!

اهو ڏينهن ۽ اڄوڪو ڏينهن، سنڌ جا مخلص ۽ سادہ دل سربراهہ هر قدم تي قربانيون ڏيندا اچن، هر 'محاذ' تي ڪم ڪندا اچن، ڪرندا بہ اچن تہ اٿندا بہ اچن، پنهنجن ۽ پراون جي باهمي رقابت، آخرڪار سندن ذهن ۽ جذبات کي بہ بدلائي ڇڏيو آهي. 'سنڌين' سڀڪجهہ وڃائي تہ ڇڏيو، پر تلافيءَ لاءِ ڪوشش بہ پيا ڪن- ظاهر ۾ تہ ڪابہ تلافيءَ جي صورت نظر نٿي اچي ۽ نڪو علمي ۽ ادبي، ثقافتي ۽ ملڪي نموني ۾ 'آواز' رهيو آهي هڪ اڌ 'آواز' آهي، پر اهو آهي بجليءَ جو چمڪاٽ.

"اگر مانند، شب مانند، شبي ديگر نہ مي مانند"،

ر 'نا اميدي' تہ ڪا ڳالهہ ئي ڪانهين!

سنڌ جي غيور سپوت، حر تحريڪ بہ هلائي، منزلگاهہ بہ ملهائي، لواريءَ جو مسئلو بہ ڪٽيو، خلافت ۾ بہ ٻاڻ ملهايو، ڪانگريس ۽ ليگ ۾ بہ سرفراز رهيو، خاڪسار تحريڪ ۾ بہ خاڪسار ٿيو، 'هوم رول ۽ نيٽونيچري' سان بہ نڪتو، غلط سلط اڳواڻن کي آزمائيندو بہ آيو، ڇگن سان بہ رهايائين، سڌن سان بہ گذاريائين، پر سندس هڙ اهائي خالي رهي. تاريخ ٿي لکجي، دور پيا بدلجن، قومون ڪڏهن هيٺ تہ ڪڏهن مٿي، وارا ڄمارا آهن.

سنڌين جي ساڻ لڳ جي حد آهي، ٻولي وٺي، درسي ڪتابن جي عمر مقرر ٿي، ٻه ٽڙسي ڪري موٽائي وڌائون. ٻراج نڪتا، پاڻيءَ جا درياءَ اٿلي پيا، سنڌن سادگيءَ ۽ بي محنتيءَ جي ڪري سنڌن ٻنيون ٻارا اهي ٿي ويران، نه آبادي رهي نه آزادي.

دل ٻبي ڪروڙي غير هٿي، جان ٻهي ڪروڙي غير،

'دل ۽ جان' ته ڇا 'زمين ۽ آسمان' به سنڌن ڪرويءَ ۾ رڪيل آهي، 'ٻراج' غلام محمد ٻراج ٿيو، ٻه 'لطيف ٻراج' نه ٻنيو، ته به چپ، شايد: "وجهي منهن مونن ۾ غربت ساڻ گذار!"

تي پيا عمل ڪن،- ٻه 'شاهه' جي ٻئي اشاري ڏي ڪن نه ٿا ڪن، جي:

"مفتي منجهه وهار ته قاضيءَ ڪاٿيارو نه ٿئين!"

اندر جي 'مفتيءَ' ڪان ڪا فتوٰي ٻڇڻ گهرجي.

دوست، دشمن پيا ملامت ڪن، تہ سنڌي قوم ۾ حال ڪونهي، مهمان نوازيءَ ۾، اگر تڪر لڌائي ويهي رهي، ٻه اهي نٿا ڄاڻن ته هي ٻرڪتي پندار ڪو ڪٿڻ جو آهي؟... 'رب اوتري جي اوتري' آهي. ڪابه ڪمي نه ايندي.

"وجهي منهن مونن ۾ غربت ساڻ گذار" ڇني جو طعنو هنيون وجي ٿو، اهو ته اکين ٿي، ٻه ساڳي 'شاهه' ائين ڪونه چيو آهي:

"مڻ پالا، وڙهه پاڪرين، آڏي ڍال مَ ڍار!"

خدا ڪري، ته هيءَ قوم جاڳي، ٻنهنجي وطن عزيز لاءِ اجا به وڏيڪ قرباني ڏئي، ٻنهنجو 'ملهه مهانڪو' سمجهي، "سڪن ۽ شهادت" کي 'راند' ڄاڻي، ٻنهنجون وڃايل وٿون ورائي.

"ايءُ نه مارُن ريت، جهه سيڻ مٽائن سون سين"

۽ وطن لاءِ وک وڌائي:

"وطن جن وساريو، حيف تنين کي هوءِ."

- شاهه

منو تولارام گدواڻي

سنڌيت

(گدواڻي صاحب، ’سنڌيت‘ کي جنهن نظر سان ڏٺو آهي، اها يقيناً مبارڪ جي لائق آهي. هو ’سنڌ‘ کي پراچين ۽ پوتر، آستان سڏي ٿو، ۽ ’سنڌ‘ جي مسلمانن ۽ اسلام متعلق صوفي مت، جو ذڪر ٿو ڪري، ٻوليءَ جي ٿوري ڦيرگير ۽ اصلاح ڪان پوءِ، ’مهراڻ‘ جي پڙهندڙن لاءِ پيش ڪريون ٿا) —گرامي

سچ پچ تہ خود هيءَ ’سنڌيت‘ لفظ تڏهن ڪان زبان تي جاري رهيو آهي، جڏهن اسين ’سنڌ‘ ڇڏي آيا آهيون. اها ڳالهہ ڪنهن کي اڻپٽي ڳالهہ لڳندي، پر آهي بلڪل ٺيڪ. جو تہ سنڌ ڇڏڻ بعد پهريائين اهو سوال جاڳيو تہ سنڌ واريون ڳالهيون بہ ڇڏيون آهن ڇا؟ انهن ’سنڌ‘ وارين ڳالهين کي اڳي چئبو هو ”سنڌوسڀيتا“ مگر پوءِ ’سنڌ‘ مان ئي اسم ڪيو ويو ”سنڌيت“. ’سنڌ‘ ڪان جڏهن وڌيڪ سهڻي پئي لڳي اها ’سنڌيت‘. ڪارڻ تہ اها پنهنجي سنڌ جون يادگيريون ٿي ڏياري، تہ اسان جو سنڌ سان ناتو ڪڏهين نہ ٽٽندو ۽ لاشڪ اهو ناتو ڪنهن ڏينهن ڪينجي ان سان ملائيندو.

سڀيتا جي پوري وصف ڏيڻ تہ مشڪل آهي، پر ٿلهي ليکي تہ اهي ڌارائون ۽ لهرون جي تهذيب ٺيون گهڙين، پنڪتي ۽ مذهبي عقيدا، ريتون رسمون، رواج ۽ نيتي، ادب ۽ ڪلا، هنر ۽ ڌنڌا، ڪاريگري ۽ واپار، تمدن ۽ ملڪي معاملا، تهذيب ۽ سڀيتا جو سانچو آهن، وري ڇاڪاڻ تہ انهن سڀني تي ملڪ ۽ ان جي ماحول جو گهرو اثر رهي ٿو تنهنڪري اهي بہ سڀيتا ۾ سمايل آهن.

انهن حقيقتن جو پتو تڏهن پوندو، جڏهن سنڌ جي قديم اتهاس جي ڇنڊڇاڻ ڪئي ويندي. اسين چاهيون ٿا تہ جنهن ڪڙيءَ تي پهچي، اسان هتي آيا آهيون، اها قائم رهي. پر جڏهن تہ سڀيتا ۾ لچڪ ٿئي ٿي. تنهنڪري ان تي ڪي نہ ڪي اثر ضرور پوندا. اهي اثر ملڪ ۽ ان جي ماحول، نفسياتي ويچارن، ۽ خود ان تهذيب جي زور ۽ ٻل آهر ضرور ٿيندا رهندا.

ڀلا ’سنڌيت‘ ڪا قديم هند جي تهذيب ڪان نرالي آهي ڇا جو ان جي تعريف الڳ ڪئي وڃي ٿي؟ حقيقت اها آهي تہ جيئن ڀارتي تهذيب جا، ڪيترا پهلو ظاهري طرح سان ليارا نظر اچن ٿا، مگر انهن ۾ بنيادي ايڪتا آهي. تيئن ’سنڌيت‘ ’صورت‘ ۾ هڪجهڙي آهي،

۽ 'سيرت' ۾ وڏو فرق اٿس. جنهن ڪنهن رنگين دائن جي مالها ۾ هڪ لي ڏاڍو سندن وچ مان لنگهي ڪين ملاني ٿو، تيئن اهي قديم ۽ پراچين جهاڪون، هندي تهذيب جي نيرَ آهن، جڙ هڪ آهي، جنهن جون شاخون جدا جدا آهن ۽ ڦول رنگين آهن.

آڳاٽو سنڌ ديس ڏ گهڻو وسيع هو، جنهن کي 'سپت سنڌو' ڪري چوندا هئا. ڇو ته ان مان مکيه ست نديون وهندڙ هئيون. اهي هي آهن:

شتدرو (ستلج)، پرشني (راوي)، اسڪني (چناب)، وتستا (جهلم)، ارجڪنا (بياس)، سوما (وهندا) ۽ "سنڌو".

آڳاٽي زماني ۾ 'سنڌو' جي معنيٰ 'ساگر' هو. مهاڀارت، رامائڻ، ۽ ٻين شاسترن ۾ به اهو شبد وري وري اچي ٿو. عجب اهو آهي ته ٻين سڀني ندين جا نالا بدلجي ويا آهن، مگر "سنڌو" نالو اڄ تائين دائم قائم آهي. اڄ جڏهن 'رام باغ' کي 'آرام باغ' مسلمانن ڪيو آهي، ۽ ٻئي طرف 'درگاهه بزار' کي 'درگا بزار' هندن ڪيو آهي، تڏهن به مجال نه آهي جو هن 'سنڌو' نالي سان ڪا هٿ چراند ٿي سگهي.

اهڙيءَ طرح سنڌوءَ جي اولهه مان وهندڙ پيون ست نديون به هيون، ترشٽا (تريو)، تسسرتي (سراستر)، رونشا، شوپتي (Swqi)، (ارجنسي)، ڪنيا (ڪابل)، گومتي ۽ ڪرم. ان طرح اتراولهه ڪان وهندڙ هيون، آرٽاوتي' هرڻئي، واجني وتي، سيلملوتي، ايٺي ۽ چترا. 'هرڻمئي' نديءَ جي هاڙوڪي وهڪري مان ١٩٤٠ع ڌاري، هڪ سنڌيءَ انجنير ڪوتيا جي پرسان ظاهر ڪيو هو: ته ڪيئن اتي جا ماڻهو ان جي لٽ مان سون جا ذرڙا ٿا ڪڍن. آڳاٽيءَ سنڌيءَ ۾ 'سون' کي 'هرن' چوندا هئا. جنهن مان سنسڪرت شبد 'سورن' نڪتو جو اڄڪلهه سون چيو وڃي ٿو، 'هرن' (سون) جي نسبت سان، ان نديءَ کي 'هرڻمئي' چوندا هئا

قديم زماني ۾ 'سپت سنڌوءَ' جو الڳ کنڊ هو، جنهن جي چوگرد سمنڊ هو. هاڙوڪي 'ساميرُ' جي ڏنڍ ۽ سنڌ ۾ 'ڍليار' جي سڪل ڍنڍ، ان سمنڊ جا نشان آهن.

'ٻڏڪا جي ٽڪر' ۽ خود 'گنجي ٽڪر' جي ڏاکڻي پاڳي ۾ ڪوٽڙي براج خاطر ٽاڪيندي مون کي ان مان اهي پٿر جا ڍانچا (Fossils) مليا هئا، جي سمنڊ جي زندگيءَ ۽ ماحول جا چٽي سگهجن ٿا.

ڪو زمانو هو جو جهرڪن وارو ٽڪر ۽ ٻڏڪا جو ٽڪر پاڻ ۾ ڳنڍيل هئا. ۽ سنڌو ندي ان وچ مان پنهنجو رستو ڏاهيو هو. اڄ تائين به ان پيٽيءَ تي اتڪل جهرڪن جي سامهون اهڙو هنڌ آهي جتي سنڌو نديءَ جو ترو پٿرائون آهي، پنهين ڪپن جي پٿرائين ۽ سوڙهي لنگهه مان درياءَ به تانگهو آهي، تنهنڪري سندس وهڪرو تيز هوندو آهي.

سنڌ ۾ ان زماني جون نشانيون جڏهن ڪ انسان اڃا غفائن ۽ غارن ۾ رهندو هو؛ بي صرف ان منڇر جي آس پاس ئي ملن ٿيون.

سوسنڌ پارت جو هڪ اهم دروازو ۽ نگهبان ٿي رهيو آهي. عربن ان کي 'باب الهند'

۽ ان ٻي نسبت سان پڻ ڪوئيو آهي. ان چوڻ ۾ ۽ ڪو مبالغو ڪين آهي ته ”پارتي سيتا جي شروعات سند کان ٿي.“

ويدن جي رچنا، سندوءَ جي پوتر ڪنڌن تي ٿي. ساڌ ٻيلي جو پراچين اتهاس جاچيو ته نهايت ئي اوچ آهي.

شري رامچندر جي ڏاڏي ’يياتيءَ‘ جي ڪل مان راجا ’اشيز‘ جي پنجن پٽن ’ورشادرو‘، ’سوير‘، ’ڪيڪئي‘، ’مدرڪ‘ ۽ ’شبيءَ‘، ”سندوءَ“ جي ڪناري تي پنهنجن نالن سان ملڪ وسايا. هي اهو راجا ’شبي‘ هو جنهن پنهنجو شرير، ڳيا ڳيا ڪرايو هو. ۽ جنهن جي ملڪ جو نشان اج تائين ’سبي‘ قائم آهي.

اهو ’ڪشيپ‘ جي وڏي ڀٽ ’پرهلاد ڀڳت‘ جي ڇئن پائرن مان وڏو هو. ’هرڻ ڪيشپ‘، سنجڳ ۾ ئي ’گذريو آهي ۽ راجا ’دڪيه پرجا پتيءَ‘ جو ڏوهٽو هو. جنهن جي راڄڌاني ملتان ۾ هئي. ان کي تنهن وقت ’ڪيشپ پري‘ ڪري چوندا هئا.

قديم سندي ٻوليءَ ۾ ڪنڪ کي ’ڪيڪيه‘ چوندا هئا. مون کي ڪافي ثبوت مليو آهي ته دنيا ۾ پهريائين ڪنڪ سند ۾ پيدا ٿي. هينئر جي حقيقت ۽ ائين ئي سچي چڪي آهي ته ڪنڪ جي پوک تاريخ جي زماني کان گهڻو اڳاٽي آهي(۱).

مسٽر ’انڪرڪي‘ ڪنڪ جا داڻا، داشور جي پرئمبڊ ۾، هڪ سير ۾ ڏنا. ۽ ان جي تاريخ ۳۲۵۹ قبل مسيح قائم ڪئي. چيني ماڻهو، ڪنڪ کي بهشتي سوغات سڏيندا آهن ۽ اها ڪنڪ هو پاڻ ـوٽ (۲۷۰۰ سو سال) قبل مسيح کان پوکيندا هئا. جيئن اسين شتانا (Shatana) پوکيندا آهيون تيئن هو جڏهن پنجانا (Pajana) پوکيندا آهن تڏهن ان ۾ ڪنڪ ۽ وجهندا آهن. اهو رواج هنن ۾ ’شين ننگ‘ يا ’چن نانگ‘ شهنشاهه کان شروع ٿيو. ٻيا چار ان* آهن. چانور، سورگم، سيتارنا (ايڪنليڪا) ۽ سوءَ. باقي اها تصديق نه ٿي سگهي آهي ته ملڪ تي نالو پوک تان پيو يا پوک تي ملڪ تان پيو. پر مان ۽ وسهان ٿو ته ملڪ تي ئي نالو پوک تان پيو هوندو، ڇو ته اڄ تائين ۽ جنهن ديش جو ’ڪيڪيه‘ نالو هو تنهن ۾ ڪنڪ ساري ملڪ ۾ سيني کان سٺي ۽ گهڻي انداز ۾ پيدا ٿي ٿئي.

ڪو وقت هو جڏهن سند ۾ چوماسو زور هو، جنهنڪري اتي گهاٽا ٻيلا هوندا هئا. ۽ جهنگلي جانور جام رهندا هئا، هاٿي ۽ گهڻي انداز ۾ هئا. جنهنڪري سندي شبد اَج (عاج) ڀارت جي سيني ڀاشائن ۾ خاص اهميت رکي ٿو. اڄڪلهه ته سند ۾ ٿوري ۾ ٿوري برسات پوي ٿي. ۱۹۴۷ع کان اڳ ساليانه ورکا جي مدنظر تي هندوستان جا جدا جدا پرڳڻا نمبروار رکجن ته سند ۽ بلوچستان جو سٽون نمبر اچي ٿو. ان لحاظ سين مون جڏهن انهن کي اندلٽ جا رنگ ڏنا تڏهن ڏٺم ته انهيءَ حق ۾ ۽ هي ملڪ هڪ ڪره يا گولي (sphre) وڃي پيئو آهي، ڇو ته جڏهن ڪونڪن ۽ ملبار ملي ٿو؛ آسام ۽ بنگال سان، ۽ ٻيءَ ڏس ۾ بلوچستان ۽، سند سان! اهو ئي سبب آهي جو بنگال ۽ سند ڪيترين ڳالهين ۾ ملن جلن ٿا. اندلٽ جو پهريون رنگ وائلٽي ملي ٿو پوين پنجن پرڳڻن کي.

---

(1) Origin of Cultivated Plants. Page 354

اها هڪ ڪوجنا لائق ڳالهه آهي ته سنڌ جون حدون، جيئن ڪ هينئر وجي بيٺيون آهن يا هيون، سي ڪڏهين ۽ ڪهڙيءَ ريت ٿيون، اتهاس ان باري ۾ هڪ وڏو پارٽ ادا ڪيو آهي. پر طبعي بناوٽون هرحال ۾ پنهنجو پرڀاءُ ۽ اثر پيون وجهن. ڏاڪٽي حد ته سمنڊ ناهي ۽ الهندي حد جبلن جي ڀاڱيءَ جي ڇيد سان نهي، مگر اتر اوڀر جي حدن ۽ سنڌن مقرر ڪرڻ ۾ تاريخ پنهنجو اڌ ڪسان وڏيڪ پل ڏيکاريو آهي. ٿلهي ليکي سنڌ جا پنج طبعي ڀاڱا آهن: سرو، وچولو، لاڙ، ڪوهستان ۽ ريگستان. مگر باريڪيءَ سان ڏسبو ته انهيءَ ۾ هرورق جي زمين آهي: جابلو به، ٽڪرائتي به، پڪي به، ڪچي به، ڦيڙ به، ڊسڙ به، چيڪي به، ڪلرائي ۽ وارياسي به ۽ بياباني زمين به.

اهڙيءَ طرح آبهوا به ٿڌيءَ کان وٺي معتدل ۽ گرم به، ان ڪري چئي سگهجي ٿو ته دنيا جي گهڻي نباتات 'سنڌ' جي ڪنهن نه ڪنهن ڀاڱي ۾ آباد ڪري سگهجي ٿي. ان سبب ڪري، قدرتي طرح سان، 'سنڌ' ۾ گهڻن قسمن جا وڻ ٻوٽا اپربل آهن. ۽ جو 'وڻ' يا ٻوٽو هڪ ملڪ ۾ آهي، سو ٻئي ۾ ڏسڻ ۾ نه ايندو. ڪيڙ، جو اتر ۾ ڊکهو وڻ وانگر ٿئي ٿو، سو لاڙ ۽ ٿر ۾ ٿئي لٽيءَ وانگر، ۽ زمين تي جهڪئي وانگيان ٿئي، جنهنڪري ڪوئينس چار. (سنڌ جي ونسپتي)(۱)

ان نموني ڏسبو ته ٻئي هندستان سان 'سنڌ' سوليءَ ريت 'پنجاب' دواران ڳنڍيل آهي. جنهنڪري اتان جو قومي ۽ ذات پات جو فرق ڦير، سنڌ ۾ ديرو جمائي نه سگهيو. قومي پيدن ۾ ورٽن جا اپيد آهن، ۽ انهن ۾ ڌرمي ۽ مذهبي اختلاف به آهن. هر ڪنهن ڌرم کي تلڪ لڳائڻ جو پنهنجو پنهنجو نمونو آهي. ۽ پيو ته ڇڏيو پر گڏجڻ جو به پنهنجو طريقو آهي. جيڪڏهن 'ڪرشن ڀڳتيءَ' سان اتي ڪنهن 'رام رام' ڪئي ته هڪدم ڏسرجي پوندو.

پر سنڌ ۾ اها مذهبي ۽ ڌرمي نـه ڪا ڇڪتاڻ نـه ڪا ڇوت ڇات. سنڌ جو برهمڻ، آزاد طرح سان سيني ذاتين ۽ ڌرمي ماڻهن سان هڪجهڙو پيو اٿندو ويهندو. ڪهڙو به ودوان برهمڻ، پير پٺوري (جو ڇيو وجي ٿو ته مينگهواڙ آهي) اڳيان بـه نمي ٿي سگهيو. 'سنڌ' ۾ چارئي جاتيون (برهمڻ، کتري، ويش، شودر) هڪ ٿي رهيون ۽ اها نڪري 'جاتي پيد' جي بيماري سنڌ ۾ نه ڦهلجي سگهي.

وري ان ڏِسَ ۾ 'سنڌيت' ايڏي ته وسعت واري آهي، جو ڪئين تهذيبون ۽ سڀتا جا ڪئي نمونا جذب ڪندي ويئي. ايرالي، يوناني، سٿين، هڻ، شاڪ، عربي، ترڪي وغيره. ايتريقدر جو ويجهي وقت ۾ آيل 'اسلام' به ٻين تهذيبن سان گڏجي، جڻ 'سنڌي تهذيب' سان ملي هڪ ٿي ويو. سنڌ جو اسلام، باقي دنيا جي اسلام کان نيارو ۽ صوفين ۽ سنتن جو پيارو آهي. ۽ اسلام جي اها تصوف مت، جا سنڌ ۾ پيدا ٿي، تنهنجو ويدانت سان وڏو سٻنڌ آهي. اهوئي سبب آهي جو سنڌ جو 'اسلام' آهي: تصوف ۽ ويدانت جو سنگم، جنهن ۾ نه وير نه وروڌ، نه تعصب نه فساد. سنڌ ان اسلام جي لاءِ 'باب الاسلام' آهي.

---

(۱) سنڌ جي ونسپتي، مصنف منو تولارام گدوائي.

'سنڌ' جي پراچين دور کان اچ تائين هتي جي دريائن جي وچور ته اوهان پڙهي چڪا آهيو، ايترن دريائن جي وچ ۾ رهندي، هتي جا رهواسي، انهن دريائن کي پار ڪري، پوڄا وري به 'امر' پير (زنده پير) جي ڪندا رهيا، جنهن کي مسلمان سڏن ٿا خواجه خضر! ۽ هندو چونس امر پير، وغيره. اچ به اها زيارتگاهه سکر ۽ روهڙيءَ وچ ۾ 'درياء شاهه' ۾ موجود آهي.

هندو چون اڏيرو لعل، ته مسلمان سڏين شيخ طاهر! هندو چون لالو جشراج، ته مسلمان چون پير منگهو يا منگهو پير، جنهن جي زيارت اچ بہ موجود آهي. ان لالہ جشراج عرف منگهي پير لاءِ اها روايت بہ موجود آهي تہ ملتان وارو غوث بهاءالحق والدين جلال سرخ، لال شهباز قلندر ۽ منگهو پير، چارئي پاڻ ۾ سائياري هئا. سندن چوياري 'سيوهڻ' ۾ موجود آهي. ان طرح منگهي پير وٽ به چوياري جا نشان موجود آهن. بهرحال اها روايت تاريخي طور ڪيئن به هجي، پر ان مان اهو ته پتو پوي ٿو، ته هت هندن ۽ مسلمانن جا پيرن، صوفين ۽ سنتن سان هڪجهڙا واسطا هئا.

ان طرح هندو چون 'راجا پرتري' ۽ مسلمانن وٽ 'لعل شهباز قلندر' مشهور معروف آهي. ان طرح 'ستين جي آستان' (روهڙي)، کي سڀ سنڌي، بنا ڪنهن فرق ڦير جي مڃيندا هئا. اهي آهن بنيادي ڳالهيون جن 'سنڌو سڀيتا' کي نيارا رنگ بخشيا آهن.

صوفي طريقي جنم پلي ڪٿي به ورتو، پر زور سنڌ جي زمين تي پڪڙيائين. ۽ اتيئي ڪامل ٿيو، جا لاءِ ته اتي اڳيئي اهي عناصر ۽ اثر موجود هئا.

شاهه ۽ سواميءَ کي هر فرد هڪ نگاهه سان ڏسڻ لڳو. پڌ ڌرم ۽ جين ڌرم به سنڌ ۾ آيا. پر پنهنجو نج سڪو نہ ڄمائي سگهيا. انهن کي به 'سنڌيت' جي سگهه سوگهو ڪري ڇڏيو. ايتريقدر جو هن 'ڀڳتي ڪال' ۾ 'سک پنٿ' به پنهنجو 'اڪالي روپ' سنڌ ۾ ڄمائي نہ سگهيو.

اسلام جي پوئلڳن ۾، تعصب ۽ ڪٽرپڻو توهان کي سنڌ ۾ ڪٿي به ڏسڻ ۾ نه ايندو. ۱۹۴۲ع تائين، سون سنڌ ۾ سومرن کي گوئن ۾ ڏياري ۽ دسهڙو ڪنهن روپ ۾ ڪندي ڏٺو، اهڙي آهي اسان جي "سنڌيت" جنهن جي فقط هڪ پهلوءَ تي سون سس روشني وڌي آهي.

شيخ محمد اسماعيل

لغت ڊپارٽمنٽ، سنڌي ادبي بورڊ

سنڌي زبان

'سنڌي زبان' متعلق هيءَ مختصر علمي تحرير، پنهنجي تحقيق ۽ افاديت جي لحاظ سان توجهه طلب آهي. مضمون نگارن جو چوڻ آهي ته، 'سنڌي زبان' پنهنجي مٿي، هڪ قديم، ۽ مستقل زبان آهي. سنڌس الف بي ۾ ٻ، ڄ، ڃ، ڏ، ڳ، ڱ، ۽ ڻ حرف اهڙا آهن جي نه فقط پالي، پراڪرت ۽ سنسڪرت، پر ان کان سواءِ دنيا جي ڪنهن ٻي ٻوليءَ ۾ موجود ڪين آهن. البته "ڻ" سنسڪرت ۾ هو، پر اهو به ٽئين دور ۾ سنسڪرت ۾ اچي، اچارجڻ کان پڙ ڪيڏي بيٺو. صرف 'ويدڪ دور' ۾ ئي سنڌس وجود ملي ٿو. انهن ستن حرفن جو هجڻ، ڇا اهو ثبوت نٿو پيدا ڪري ته ان دور جي 'سنڌي ٻولي' پنهنجي جاءِ تي ڪا مستقل ٻولي هئي؟- هيءَ تحرير لسانيات سان ذوق رکندڙن لاءِ توجهه طلب آهي.-غ، م، ڪ

ٻوليءَ متعلق لوچيندڙن ۾ پهريون ئي شخص پنڊت 'پاڻني' آهي جنهن اڄ کان تقريباً ٽي هزار ورهيه اڳ سنسڪرت جي صرف نحو تي هڪ مستند ڪتاب لکيو هو. جنهن ۾ سنسڪرت جا ڌاتو پڻ ڏنل آهن. ان بعد ٻوليءَ جي تاريخ ۾ عيسوي سن يارهين صدي ۽ ٻارهين صديءَ ۾ 'ڏنپال آچاريه' ۽ 'هيمچندر آچاريه' جون تصنيفون "پايلچي، ۽ ديسي نام مالا" قابل ذڪر آهن. انهن صاحبن هندستان ۽ سنڌ جي ٻولين لاءِ جا کوجنا ڪئي آهي سا نه فقط هاڻوڪين ڏيهي ٻولين جي رهنمائي ڪري ٿي پر مُحققين ۽ مُستشرقين جي تحقيق لاءِ مشعل راهه ثابت ٿي آهي. جڏهن يوروپي لوڪ، واپاريءَ ۽ فاتح جي صورت ۾ هندستان ۾ گهڙيا، تڏهن انهن هندستان جي رسم و رواج، تهذيب ۽ تمدن سان گڏ هتي جي ٻولين، خصوصاً سنسڪرت جو به مطالع ڪيو، بعد ۾ بالاتفاق هندستان جي ٻولين کي آرين زبان جي هڪ شاخ "انڊو يوروپين ٻولين" جي نالي سان سڏيو، ۽ وري ڪن محققن ته دنيا جي قديم زبان عبراني هجڻ واري نظريه جي ترديد ڪري سنسڪرت کي ئي تمام زبانن جي ماءُ سڏيو.

انڊو يوروپين ٻوليءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اصليت بنياد ۽ درجي متعلق هن وقت تائين هرهڪ مؤرخ، محقق ۽ علم السان جي ڄاڻوءَ جو جدا جدا رايو آهي، ڪر صاحب 'هنديءَ جي

شاخ سمجهي ٿو تہ ڪو صاحب 'پالي' يا 'پراڪرت' جي بگڙيل صورت مڃائڻ لاءِ ڪوشان آهي، تہ ڪو وري 'لهندا' ٻوليءَ جي هڪ شاخ تسليم ڪرائڻ تي بَضِد آهي، لئي پٽي 'اپ ڀرنش' يعني ڪريل ٻوليءَ جي نالي قبول ڪرائڻ لاءِ بہ جتن ڪيا اٿن. اُتي باقي رهيل ڪهيل ڪسر شاہ ڀٽائي جي هڪ شارح پوري ڪري ڇڏي. هن صاحب ايترو سو واضح ڪونہ ڪيو آهي تہ سنڌي فلاڻي يا فلاڻي زبان جي شاخ آهي، پر شاھہ جي رسالي جي شرح لکندي، ڀيتن ۾ ڪم آيل لفظن جا بنياد يا ذاتو هندستان جي ڪن ادبي يا غير ادبي ٻولين جهڙوڪ پنجابي ملتاني، بلوچي، گجراتي، سرائي، سوراشٽري، ڪڇي، هندي، پوربي وغيره مان وٺي پس پرده اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ جملي الفاظ آسپاس جي انهن ٻولين مان ورتا ويا آهن، ۽ بذات خود سنڌي ڪابہ بنيادي حيثيت نٿي رکي. بهرحال اڪثريت انهن صاحبن جي آهي، جي سنڌيءَ جو بنياد 'سنسڪرت' مان ۽ ٻوليءَ جي عمر وڌ ۾ وڌ ست سؤ ورهيہ يعني ٻارهين صديءَ جي پيدائش يقيني طور ٺهرائين ٿا.

انهيءَ تڪرار جو خاص سبب اهو آهي جو، جو صاحب 'هنديءَ' کان متاثر آهي، انهي سنڌيءَ ۾ هندي لفظن جي آميزش ڏسي فتوا ڏيئي ڇڏي تہ سنڌي، هنديءَ جي دختر آهي. وري جنهن ماهرلسان سنسڪرت جو ابياس ڪيو آهي، تنهن هرويرو بہ سنڌي لفظن کي پيچي ٺوڙي وڃي سنسڪرت سان ملائي يقين سان چئي ڇڏيو تہ سنڌي ٻوليءَ جو بنياد سنسڪرت آهي. پالي ۽ پراڪرت جي کوجنا جي شوقينن وري انهن ٻولين جي شاخ هجڻ جو يقين ڪري ڇڏيو. پر مون کي انهيءَ رقيبانہ تڪرار ۾ اصليت جو هڪ الڳ پهلو نظر اچي رهيو آهي - تاريخ عالم جا اوراق بار بار چئي رهيا آهن، تہ ٻوليءَ جي نشو و نما، تغير ۽ تبدل ائين نہ ٿيندو آهي، جيئن سنڌيءَ لاءِ سمجهيو ويو آهي. فارسيءَ ۾ سنسڪرت ٻوليءَ جا لفظ ڪثرت سان آهن، انهيءَ ڪري ائين ڪونہ چئبو تہ فارسي 'سنسڪرت' جي بگڙيل صورت آهي، يا اڙدوءَ ۾ عربي ۽ انگريزي ٻولين جا لفظ جججهي انداز ۾ آهن، انهيءَ ڪري اڙدو، عربيءَ يا انگريزيءَ ٻولين جي بگڙيل صورت آهي. اهو مسئلو تڏهن حل ٿيندو جڏهن اسين تاريخ جي روشنيءَ ۾ مختلف نظرين کي جاچيون.

هي ڳالهہ تہ بلڪل ظاهر آهي، تہ اڄ کان چار هزار ورهيہ اڳ 'آريا' وچ ايشا کان واديءَ سنڌ ۾ پهتا. هڪ هزار سالن جي رهائش بعد، انهن جا ڪي قبيلا گنگا نديءَ ڏانهن وڌيا، ۽ اتي مستقل رهائش اختيار ڪري ويٺا. هي اهو زمانو هو جنهن ۾ گنگانديءَ جي ڪپ تي رهندڙ آرين پنهنجي مذهبي شلوڪن کي وڏن جي ٻڌن، ڪلن ۽ ڇوڏن تي قلمبند ڪرڻ شروع ڪيو. سڀ کان اول سنسڪرت زبان جو مرتب ڪتاب "رگ ويد" جي نالي سان مشهور آهي ۽ باقي "ويد" ان کان گهڻو عرصو پوءِ لکيا ويا. جنهن زماني ۾ ويد لکيا ويا ۽ جيستائين ويدن واري ٻولي ڳالهائي ۽ سمجهي ويندي هئي، ان زماني کي "ويدن وارو زمانو" ۽ ويدن ۾ ڪم آيل ٻوليءَ کي "ويدڪ ٻولي" سڏيو وڃي ٿو. ويدڪ ٻوليءَ

'کان پوءِ 'سنسڪرت' جو دور آيو. آسان يا صاف ڪيل ويدڪ ٻوليءَ کي 'سنسڪرت' چيو ويو.
'سنسڪرت' جا ٽي دور آهن ٻهريون دور، ٻيو دور ۽ ٽيون دور. انهن ٽنهي دورن ۾ سنسڪرت زبان ۾ ايترو فرق آهي جيترو وچولي جي سنڌيءَ ۽ ڪوهستان جي سنڌيءَ ۾. سنسڪرت جي دور کان پوءِ 'پالي' زبان جو اوج ۽ پڇاڙيءَ ۾ 'پراڪرت' ٻوليون آهن. ڏٺو ويو ته سنسڪرت کان اڳ ۾ ٻن هڪ ٻولي 'ويدڪ ٻوليءَ' نالي هندستان ۾ موجود آهي، تنهنڪري سنسڪرت کي ايڏي تقديس ۽ تعظيم ڏيڻ اجائي آهي. پر سنسڪرت زبان جو مشهور محقق پنڊت 'پاڻني' ته اجا به اڳتي وک وڌائي ويو آهي. هو صاحب سنسڪرت لفظن جا ڌاتو يا بنياد ڳولهيندي ڪيترن لفظن جا بنياد ڇڏي ٿو ڏئي ۽ چوي ٿو ته "اهي لفظ خود ويدن ۾ ٻي ٻيءَ ڪنهن ٻوليءَ مان آيا آهن" ۽ اها ٻولي سواءِ هتي جي قديم ٻوليءَ جي ٻي ٿي نٿي سگهي جا آرين جي آمد کان اڳ ۾ ئي هتي رائج هئي. جنهن جي شاهدي 'موهن جي دڙي' يا 'هڙپا' جي دڙي جا ڪتبا آهن. ياد رهي ته موهن جي دڙي مان ظاهر ٿيل تهذيب کان ٻه هزار ورهيه پوءِ 'آريه' واديءَ-سنڌ ۾ داخل ٿيا آهن. سنڌي ٻوليءَ جي، آرين جي آمد کان اڳ هجڻ بابت هڪ انگريز محقق گورڊن چائلڊ، ثابت ڪيو آهي ته "وادي-سنڌ" شروع کان ئي جغرافيائي، نسلي، لساني، تهذيبي ۽ ثقافتي اعتبار کان هڪ مستقل وحدت رهي آهي، ۽ واديءَ-سنڌ جي تهذيب عراق ۽ مصر جي تهذيب کان زياده ترقي يافته هئي، هن ئي وادي کي اهو شرف حاصل آهي جو هن دنيا جي ٻهرين ۽ قديم تهذيب کي جنم ڏنو آهي".
سر جان مارشل جي راءِ آهي ته "موهن جي دڙي جي تهذيب، هڙپا کان دجله، فرات ۽ نيل تائين پکڙيل هئي مگر اهو فيصلو ڪرڻ دشوار آهي ته انهن مان ڪهڙي واديءَ جي تهذيب اڳ ۾ آهي ۽ ڪهڙي پوءِ؛ ليڪن ايترو واضح آهي ته سنڌ جي تهذيب کي اول هجڻ جو فخر ضرور حاصل آهي". حاصل ڪلام ته اهڙيون هزارين شاهديون آهن جن مان ثابت ٿئي ٿو، ته آرين جي آمد کان اڳ ۾ ئي سنڌ جي قديم تهذيب نقطهءِ عروج تي هئي، ۽ سنڌن ٻوليءَ، ثقافت ۽ تهذيب کي امتيازي خصوصيت حاصل هئي. اها به حقيقت آهي ته هر شيءِ جي ابتدائي صورت، ڪجهه نه ڪجهه هر وقت ۽ اخير زماني تائين، چاهي ڪهڙي به رنگ ۾ هجي، موجود نظر اچي ٿي، ۽ هر 'فن ۽ اثر' جو ڪونه ڪو مثال دنيا ۾ موجود ضرور آهي يعني هن دنيا ۾ شايد اهڙي ڪا شيءِ نه ملي، جنهن جي اصليت ۽ ارتقاء متعلق ڪو مواد نه ملي سگهي. دنيا جي هر تهذيب ۽ هر ٻولي کي قدر پنهنجي اصلوڪي رنگ ڍنگ ۽ ڪجهه بدليل نموني ۾ اسان جي اڳيان موجود آهي.
ٻوليءَ متعلق موجود مواد مان في الحال ڪجهه مثال اسان جي اڏو آهن جي آهن: ١- سنڌي الف ب جا ست حرف "ٻ، ڄ، ڃ، ڏ، ڳ، ڱ، ڻ"؛ ٢- عيسوي يارهين صديءَ ۾ 'ڌنپال آچاريه' جي تصنيف ڪيل 'پايلڇي' لغات ۾ ديشي يا ديسي لفظ؛ ٣- آرين ٻولين ۾

سنڌي ٻوليءَ جا لفظ. ۱ـ سنڌي ٻوليءَ جا خاص ست حرف ٻالي، پراڪرت، سنسڪرت ته بجاءِ خود، پر هندستان يا دنيا جي ڪنهن به زبان ۾ ملي نٿا سگهن، ۽ جملي زبانون اهي هلڪا مخارج ادا ڪرڻ کان قاصر ۽ عاجز آهن. ٻوءِ جڏهن ته اهي بنيادي حيثيت رکندڙ ٻوليون خود ئي انهن اکرن اُچارڻ کان معذور آهن، تڏهن اهي پنهنجي ڪنهن 'شاخ' کي ڪٿان اهڙا حرف ۽ لفظ ڏيئي سگهن ٿيون؟ البته سنسڪرت ۾ هڪ اکر "ڻ" جي جهلڪ ڏسجي ٿي، پر اهو به وچارو ٿئي دور جي سنسڪرت ۾ اچي اُچارجڻ کان پڙ ڪڍي بهي رهيو آهي. تنهنڪري صرف قديم 'سنسڪرت' ۽ 'ويدڪ ٻوليءَ' جي الف، ب جي زينت بڻيو بيٺو آهي. انهيءَ هڪڙي اکر جي آڌار تي ائين چوڻ ته سنڌي سنسڪرت جي شاخ آهي، محض الچاڻائي آهي. اهي ئي خاص 'ستَ' حرف آهن جن هر دور ۾ ٻوليءَ کي ٻين ٻولين جي حملن وقت محفوظ رکيو آهي.

عيسوي يارهين صديءَ ۾ پنڊت 'ڏنپال آچاريہ' پنهنجي مشهور تصنيف 'پايلچي'، يعني پراڪرت ٻوليءَ جي ڊڪشنري ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن کي ٽن ڀاڱن ۾ ورهايو آهي: پهريان، تتسَمَ' يعني اهي لفظ جي هوبهو سنسڪرت جا قائم آهن، جهڙوڪ سوريہ، اپلا، ڪنو وغيره؛ ٻيا تدڀوَ= اهي لفظ جن جو بنياد آهي، سنسڪرت تي، پر شڪل اصل لفظن کان بدلجي وڃي اٿن، جهڙوڪ ٻيل، چنڊُ، ڏيکهي، وغيره. ٽيان آهن: ديسي يا ديشي لفظ، يعني اهي لفظ جي آرين جي آمد کان اڳ ۾ ئي سنڌ ۾ چالو هئا، جهڙوڪ ماني، پاڻي، پٽُ، گهوڙو ڇڇ، گهرُ وغيره. اهي ديشي لفظ جي روزمره استعمال ۾ ايندڙ لفظ آهن، انهن جو تعداد ويهين صدي عيسويءَ ۾ به 'ڀادري شرٽ' ساڍا ٽي هزار ٻڌائي ٿو. پر سنڌي ڊڪشنريءَ جي ترتيب ۽ تدوين جي سلسلي ۾ اسان وٽ اهو تعداد 'چوڏهن هزارن' تائين پهچي چڪو آهي. جڏهن هزارها ورهين جي خردبرد بعد به هن وقت چوڏهن هزار لفظ موجود آهن تڏهن اڳاڻي زماني ۾ گهٽ ۾ گهٽ، پنجاهه هزار لفظن جو هجڻ عوامي زبان لاءِ زنده رهڻ لاءِ ڪافي ذخيرو آهي.

عيسوي سن کان هزار ورهيہ اڳ ايران جو بادشاهه دارا سنڌ تي ڪاهي آيو هو، هو پنهنجي 'تزڪ' ۾ لکي ٿو "ته سنڌ ۾ به ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون: هڪڙي ٻولي ته البته اسان جي سمجهه ۾ آئي ٿي، پر ٻي ٻولي اسان ڪانه سمجهي." دارا بادشاهه ايراني هو، انهيءَ وقت ۾ ايران ۾ قديم پهلوي يا زنداوستا جي زبان ڳالهائي ويندي هئي، سنسڪرت خود ايران کان آيل هئي، ٻنهي ٻولين جو پاڻ ۾ جڳري ناتو هو، جنهنڪري گمان غالب آهي ته دارا بادشاهه فقط 'سنسڪرت' سمجهي سگهيو آهي ۽ قديم سنڌي زبان سمجهڻ کان قاصر رهيو هجي!

آرين ٻولين ۾ سنڌي ٻوليءَ جا لفظ:

هندستان جي جملي ٻولين ۾ سنڌيءَ جا الفاظ يا سنڌي لفظن سان مشابهت رکندڙ لفظ گهڻي ڀاڱي ملن ٿا. جيئن ته انهن ٻولين جو سلسلو سنسڪرت سان آهي، تنهنڪري يقيناً انهيءَ

بنيادي ٻوليءَ کان ورتي ۾ اهي لفظ مليا اٿن. ۽ سنسڪرت زبان آرين جي زبان آهي تنهنڪري آرين جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي.

آريہ واديءَ-سنڌ ۾ روزگار جي تلاش ۾ آيا. واديءَ-سنڌ جي رهاڪن هنن سان همدردي ڪئي ۽ کين ڌنارن ۽ هارين جي حيثيت سان رهڻ ڏنو. آريہ هلندي هلندي نوانن جون نوليون ٺي وچ ايشيا کان ايندا رهيا ۽ آباد ٿيندا رهيا. عي ڪو حملاآور لشڪر تہ هو ٺي ڪونہ، جو وچ ايشيا کان هلي؛ بنا دم پٽڻ جي همالیہ جي چوٽين کي عبور ڪري، دڙن ۽ وادين مان اوچتو ئي اوچتو نڪري، طوفان خيز ۽ سيلاب انگيز ڪرن وانگر وادي سنڌ تي ڇانئجي ويو هجي، ۽ حاڪم بڻجي ويهي رهيو هجي، ۽ سنڌين يا دنيا جي ٻي ڪنهن قوم لاءِ اهو ڪيئن ممڪن ٿي سگهي ٿو تہ اصلي باشندا جي هر حالت ۾ هنن کان تعداد ۾ وڌيڪ هئا، متمدن ۽ مهذب هئا، آلات حرب جا موجد ۽ ماهر هئا، ۽ واديءَ-سنڌ جي لکها ميلن ايراضيءَ تي قابض بہ هئا، سي اڪيچپ ۾ نڪري سنڌ خالي ڪري ڏيئي، پاڻ ڇپٽيون وڃائيندا وڃي دکن هندستان ۾ گوشہ نشين ٿيا! پر سنڌ ۾ هي اهو زمانو هو جو سڄي دنيا جو مذهب عموماً بت پرستي هو. خود آريہ بہ تارن، پٿرن، نباتات، جمادات ۽ حيوانات جي پوڄا ڪندا هئا. انهيءَ ڪري ئي آرين ۽ سنڌ جي اصلي باشندن درميان ڪنهن مذهبي جنگ و جدل جو سبب ئي ڪونہ هو. ٿوري ئي عرصي ۾ هي ماڻهو قديم سنڌين سان ملي جلي هڪ ٿي ويا. انهيءَ عرصي ۾ آرين کي هتي جي بہ نيون شيون ڏسڻ ۾ آيون هونديون، جن لاءِ وٽن لفظ هوندائي ڪونہ، اهڙي حالت ۾ هنن کي پوري ڪرڻ لاءِ ملڪي يا ديشي زبان کان نالا اڌارا ورتا هوندا ۽ اهي لفظ بعد ۾ سنسڪرت يا ويدڪ ٻوليءَ ۾ اهڙيءَ طرح داخل ٿي ويا هوندا جو انهن کي جدا ڪرڻ نهايت مشڪل امر هوندو؛ ڪجهہ اهڙا لفظ پيش ڪجن ٿا جي آريا پاڻ سان يقيناً نہ ڪٺي آيا هوندا پر هتي جي رائج زبان مان ورتا ويا آهن: مينهن=ميگهہ، گهوڙو =گهوٽڪ، ڪمند=گنڊڪ، هاٿي=هستن، ڪانگ=ڪاڪ، ڪنيار=ڪنيڪار=چمون=جمبو، ڪنول=ڪمل وغيره-۽ يقيناً "ڻ" بہ ويدڪ ٻوليءَ واري دور جي ڪنهن 'ملڪي ٻوليءَ' کان ئي ورتو ويو آهي. اهڙيءَ طرح سان سنڌي ٻولي، پالي، پراڪرت، هندي پنجابي ۽ ٻين ٻولين کي پنهنجي لفظن سان مالامال بڻي ڪيو آهي.

مٿيان منقول يا معقول دلائل واضح ڪن ٿا تہ اسان جي سنڌي ٻوليءَ جا مخصوص حرف، الفاظ ۽ محاورا، اسان وٽ انهيءَ عظيم ۽ قديم، تهذيب ۽ تمدن جي امانت آهن؛ جنهن جي گود ۾ هو ڄاوا، نپنا ۽ وڏا ٿيا، زماني جي هر دور ۾ انهي شان شوڪت سان سربلند رهيا جئن اڄ آهن. کين نہ سامي ختم ڪري سگهيا، نہ منگول ۽ آريہ. اڃا تائين اسان کي انهن لفظن جي پس-پشت انهن جا ڳالهائيندڙ نظر اچن ٿا. انهن جا آواز اسان جي ڪنن ۾ وڃن ٿا، ۽ اسان کي عهد ماضيءَ جي تاريڪ پردن ۾ گهلي وڃن ٿا. مگر زمانو بدلبو رهندو. جيئن جيئن بني نوع انسان جا اعمال ۽ اطوار بدلجن ٿا. رهڻي ڪهڻي جي طريقن ۾ جدت ۽ اختراع

جو ڪارگر هٿ قطع بُريد ڪري ٿو. تيئن تيئن انهن جو اقتصادي معاشرتي، سياسي ۽ مذهبي ماحول پڻ بدلجي ٿو، انهيءَ سان ڪڏ وڪڏ زبان به هر روز بدلجي ٿي، نوان نوان پهلو اختيار ڪري ٿي، نين نين ايجادن ۽ نون نون نظرين لاءِ نوان لفظ ٺاهيندي وڃي ٿي. اهڙا لفظ هزارن جي تعداد ۾ ٺهن ۽ پيدا ٿين ٿا، وڌن ٿا، نشو ونما حاصل ڪري، اظهار خيال جي مصرف ۾ اچن ٿا. مگر اهي الفاظ صرف اهائي زبان پيدا ڪري ٿي جا زنده زبان چوائڻ جي مستحق آهي، جنهن کي ماڻهو ڳالهائين، پڙهن ۽ تحرير ڪن ٿا، جا روزمره جي ڳالهين سمجهڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ استعمال ٿئي، جا خيالات جي خط وخال جي اڻ لکن فرقن ۾ امتياز رکڻ جو استعداد رکي ٿي.

سنڌي ٻولي پنهنجي فطري ۽ خصوصي صلاحيت سان ضرورت مطابق لفظن ٺاهڻ کان سواءِ جدا جدا ٻولين کان هر دور ۾ لفظ کسي پنهنجا ڪندي رهي ٿي. انهيءَ جو اهو ثبوت آهي جو اڄ به سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ لک الفاظ، محاورا، چوڻيون ۽ پهاڪا موجود آهن ۽ اسان جي ٻولي، ان ڏس ۾ جيئن پوءِ تيئن وڌي ٿي وڌندي ۽ ويجهندي.

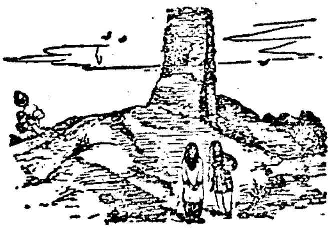

ڊاڪٽر محمد ابراهيم صاحب، 'خليل'

فن شاعري

(هن دور ۾ "آزاد نظم" ڪنهن به فن ۽ عروض سان وابسته نٿو سمجهيو وڃي. اميد ته ان متعلق آئينده مفصل طور بحث ڪنداسون. هت ڊاڪٽر محمد ابراهيم "خليل" صاحب جو مضمون پيش ڪجي ٿو. جو "عروض" سان وابسته شاعرن لاءِ مفيد ثابت ٿيندو. اميد ته اهو سلسلو جاري رهندو علم عروض جي استادن کي هن موضوع تي طبع آزمائيءَ جي دعوت ڏجي ٿي. —گرامي)

شاعري، قومي جذبات جي نشر ۽ اعلان جو هڪ مخصوص ذريعو آهي ۽ مذهبي اثرات کي ڪنن تائين پهچائڻ ۽ دل نشين ڪرڻ جو به هڪ خاص وسيلو آهي. نثر جي عبارتن جون ترڪيبون ڪيتريون ئي سٺيون چو نه هجن پر وات مان نڪرڻ کان پوءِ دلين ۾ يا حافظي ۾ محفوظ نٿيون رهن، پر هڪ درد سان پڙيل شعر ٻڌڻ کان پوءِ انسان گهڻي وقت تائين پيو جهولندو آهي ۽ اهو شعر دل ۾ اهڙو گهر ڪري ويندو آهي جو سڄي ڄمار ياد رهندو آهي.

اڳئين زماني ۾ فوجي نغمو نه هوندو هو، جيئن هاڻي آهي پر اڳين وقتن ۾ فوج جي اڳيان شاعر رجز پڙهندا ويندا هئا، تاڪ هر هڪ سپاهيءَ جي دل ۾ جوش پيدا ٿيندو رهي. تنهنڪري شاعريءَ کان اڳاٽي زماني ۾ دلين ۾ جوش پيدا ڪرڻ جو ڪم وٺندا هئا. جڏهن لفظن جي رکو آوازن ۾ ايترو اثر ٿي سگهي ٿو ته پوءِ اصل لفظن جو ڇا حال هوندو ۽ انهن جي ناهڻ وارن جو ڇا مرتبو چئجي؟ اسان جي ملڪ ۽ قوم کي شاعر ۽ شاعريءَ جي عظمت ۽ اهميت جو اڃا پورو پورو احساس نه ٿيو آهي.

شاعر سماج جو هڪ اعليٰ رڪن، هڪ مضبوط ٿنڀو ۽ هڪ سچو ترجمان آهي. تنهنڪري ان کان بي نياز رهڻ سماج کي علمي ۽ ادبي قوتن کان محروم رکڻو آهي.

شاعريءَ جو ملڪ جي تمدن، معاشرت، سياست ۽ عمراني زندگيءَ تي گهڻو احسان رهيو آهي. مرده قومن کي اڀارڻ ۽ وسائل احساس کي مشتعل ڪرڻ کان سواءِ، لفظن جا صحيح اچار ٻڌائڻ، تذڪير ۽ تانيث جي پروڙ ڏيڻ، ٻوليءَ جا محاورا محفوظ ڪرڻ، ستل فضائن کي جاڳائڻ، جاڳندڙن کي عمل جي لاءِ تيار ڪرڻ ۽ تخيل کي انهيءَ ارتقائي حدن تي پهچائڻ جتي ڪنهن ٻئي فن لطيف جو پهچڻ ناممڪن آهي؛ شاعريءَ جي ٿورن خوبين مان آهن.

شاعري جي بالڪل مختلف ۽ هيتري مختصر تمهيد کان پوءِ ناظرين جو ذهن ٻئي طرف منتقل ڪندي عرض ڪندا سين ته موجوده سنڌي شاعريءَ جنهن جو بنياد عربي عروض تي قائم آهي سا رڳو تقليدي شاعري آهي؛ سواءِ ڪن ٿورن فطري شاعرن جي. اڄوڪي سنڌي شاعري عموماً اردوءَ جو ترجمو آهي، جنهن جو وڏو سبب اهو آهي ته سنڌي شاعر جي شاعرانه زندگي اصولاً غلط شروع ٿئي ٿي. اردو شاعرن وانگر، سنڌي شاعر شاگردي ۽ اُستادي جو قائل نه آهي، تنهنڪري شروعات کان وٺي هو فن شاعريءَ ۽ علم عروض کان نا واقف هوندو آهي. ڇاڪاڻ ته هو پنهنجي ٿوري گهڻي علميت جي آڌار تي رڳو ترجمن تي اڪتفا ڪندو آهي، ۽ فطرت کان مايل ذات يعني موزونيءَ طبيعت کي وڃائي ٿو ويهي، جنهن جو نتيجو اهو ٿو ٿئي ته اڳتي هلي ان ۾ شاعرانه صلاحيتون پيدا ئي نه ٿيون ٿين يا سلب ٿيو وڃن. ڪنهن به شاعر ۾ جڏهن موزونيءَ طبيعت پيدا ٿئي تڏهن اُن کي ترقي ڏيڻي وڏائڻ گهرجي، مگر بنا اُستاد جي هو انهيءَ ڳالهه کي پروڙي نٿو سگهي ۽ محروم رهجيو وڃي.

استاد کان سواءِ ڪنهن به فن ۾ ڪماليت جون منزلون طئي ڪرڻ سولو ڪم نه آهي. ۽ بنا اُستاد جي، ڪلام خود بخود عيب ۽ سقم کان پاڪ ٿي وڃي سو ممڪن نه آهي. ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته فن جو واسطو تخيُّل سان آهي ۽ تخيُّل اُستاديءَ جو محتاج نه آهي. اهوئي سبب آهي جو چيو ويو آهي ته 'الشعراء تلاميذالرحمان' جنهن جو مطلب آهي؛ ته تخيُّل جي قابليت خالص وهبي آهي، پر هر فن جو هڪڙو پهلو لازمي طرح اڪتسابي ٿئي ٿو، جهڙيءَ طرح مصور کي تخيُّل ته خدا تعاليٰ وٽان ملي ٿو پر موقلم ۽ رنگ جو استعمال ۽ تناسب ۽ توازن، خطوط و نقوش جو علم ۽ فهم ڪنهن رهبر يا رهنما جو محتاج ٿئي ٿو. ساڳيءَ طرح شاعر کي تخيُّل جي اهليت آسمان کان ملي ٿي، پر زبان ۽ آهنگ زمين جون شيون آهن، جن کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪنهن اُستاد جي ضرورت ٿئي ٿي. ممڪن آهي ته ڪو چوي ته ڪتابن کي اُستاد بنائي سگهجي ٿو؟ بالڪل ٺيڪ! پر ڪتابن کي سمجهڻ لاءِ وري به استاد جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي، ڇاڪاڻ ته ڪتابن ۾ ڪيترا نڪتا اهڙا آهن جي سواءِ استاد جي مدد جي سمجهه ۾ اچي ڪين سگهندا. تنهن کان سواءِ ڪتابن جي ذريعي ايترو جلد سکي نه سگهبو جيترو ڪ هڪ اُستاد جي رهبريءَ هيٺ.

سنڌي اخبارن ۽ سنڌي رسالن ۾ ڪيترائي غزل ۽ نظم ڇپجن ٿا، مگر ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته انهن ۾ بيشمار فني ۽ زبان جون غلطيون آهن، جنهن جو وڏو سبب مٿي ٻڌائي آيا آهيون ته فن شعر ۽ علم عروض کان ناواقفيت آهي. ٻيو ته هڪ ٻوليءَ جو ٻئي ٻوليءَ ۾ ترجمي ڪرڻ ڪري محاورا غلط ٿيو پون، ڇاڪاڻ ته هڪ ٻوليءَ جا محاورا ٻيءَ ٻوليءَ کان مختلف ٿا ٿين، تنهنڪري زبان غلط ٿيو پوي يا ترجمي وارا ڏکرا، جنهن وزن ۾ غزل يا نظم آهي، تنهن کان وڌيو يا گهٽجيو وڃن، تنهنڪري شعر وزن کان ڪريو پوي يا ترجمي ڪرڻ ۾ مفهوم بدلجيو وڃي، جنهن جي ڪري هڪ مصرع جو ٻئي مصرع سان لاڳاپو ٽٽيو پوي، ۽ شعر ڇا سان ڇا

ٻنجيو پوي. اهڙيءَ طرح محاورا، روزمره ۽ اصطلاحون غلط اچڻ جي ڪري ٻولي ڇا مان ڇا ٿيو پوي. تنهنڪري سنڌي شاعرن لاءِ نهايت ضروري آهي ته استاديءَ جو سلسلو جاري رکن ته ان ۾ انهن جوئي فائدو آهي.

هڪ ڪامياب شاعر جي لاءِ نهايت ضروري ڳالهه آهي ته هو نه رڳو علم عروض ۽ علم قافيه سان ڪامل واقفيت رکندو هجي، بلڪ سخن جي انهن ضروري شين تي به حاوي هجي، جن جو شعر جي حسن ۽ قبح سان تمام گهڻو واسطو آهي. ٻيو ته شاعر جي لاءِ اهو به ضروري آهي ته هو چڱي قابليت رکندو هجي، زبان ۽ محاوري تي عبور هجيس، اعليٰ تخيل ۽ عظيم فڪر جو مالڪ هجي، نه ته جنهن شاعر ۾ اهي سڀئي خوبيون نه هونديون تنهن جو ڪلام سوز، گداز ۽ اثر ڪان صفا عاري هوندو، جيئن اڪثر موجود سنڌي شاعرن ۾ نظر اچي ٿو ۽ شاعريءَ جو اصل مطلب فوت ٿيو وڃي.

انهن مڙني ڳالهين کي ڌيان ۾ رکي مضمون جو هيءُ سلسلو شروع ٿو ڪجي، جنهن ۾ رڳو علمي خدمت مدِنظر آهي ۽ ڪنهن جي تحقير ۽ تنقيص سان اسان جو مطلب ڪونهي.

اڄوڪي صحبت ۾ اسين **ناموزون شعر** بابت ڪجهه معلومات پيش ڪندا سون جا شاعرن لاءِ ڪارائتي ثابت ٿيندي.

جو ڪلام موزون آهي ۽ جنهن ۾ اثر آهي تنهن کي شعر چئبو آهي. تنهنڪري موزونيت ۽ اثر شعر جا ٻه عنصر آهن.

موزون ڪلام اهڙن ٽڪرن ۾ ورهايل هوندو آهي، جن جو هڪٻئي سان ڪو لاڳاپو هوندو آهي؛ جو سولائيءَ سان ۽ روانيءَ سان زبان تي جاري ٿي سگهندو آهي؛ جن کي اچار ڪرڻ ۾ زبان کي اٽڪڻو نه پوندو آهي ۽ آواز ۾ هڪ خوبصورت سلسلو يا ترنم پيدا ٿيندو آهي. انهيءَ نموني جي ٽڪري کي مصرع چئبو آهي. هڪ شاعر لاءِ سڀ کان وڏو عيب اهو آهي جو هو ناموزون شعر جوڙي، پر اڄڪلهه سنڌي اخبارن ۽ رسالن ۾ جيترا ناموزون شعر ڏسڻ ۾ اچن ٿا تن جو ڪاٿو ئي ڪونهي. جو شعر بحر کان جدا يا خارج هوندو تنهن کي ناموزون چئبو آهي يعني هڪ شعر جي ٻن مصرعن ۾ جدا بحرن جو هجڻ.

(۱) دلِ بيقرار کي نه اچي ٿو قرار جو،

گردش ۾ آهي چرخ ستمگار هميشه.

هاڻي مٿين شعر کي جاچبو ته معلوم ٿيندو ته پهريون مصرعو بحر مضارع مثمن اخرب مڪفوف محذوف آهي يعني مفعول، فاعلات، مفاعيل، فاعلن ۽ ٻيو بحر هزج مثمن اخرب مڪفوف محذوف يعني مفعول مفاعيل مفاعيل فعولن يعني پهريون مصرعو بحر مضارع ۾ ته ٻيو بحر هزج ۾ تنهنڪري شعر ناموزون آهي ڇاڪاڻ ته مصرعن ۾ بحرن جو اختلاف آهي.

اهو مثال انهيءَ ڪري ڏنل آهي، ته اڪثر سنڌي شاعر انهن بحرن ۾ ڏوڪو کائي گڏبڙ ڪري ويندا آهن ۽ انهن کي پَرَ ئي نه پوندو آهي ته ڇا ڪري ويا آهن.

(٢) لولاڪ لما تول محمد جي شان ۾،

ڪل خلق جي هستيءَ جو آڌار آهي محمد

ٻهريون مصرعو پڙهڻ ۾ موزون معلوم ٿو ٿئي پر تقطيع ڪرڻ سان پتو پوندو ته وزن غلط آهي ڇاڪاڻ ته اهڙو ڪو وزن نه آهي جيئن ته

لولاڪ مفعول - لماتول، مفاعيل - محمد جي، مفاعيل - شان ۾، فاعلن.

هاڻي فاعلن جي بدران فعولن اچڻ گهرجي ها ته بحر هزج مثمن اخرب مڪفوف محذوف ٿئي ها پر فاعلن سان ڪو بحر ڪونهي، پيو مصرعو تقطيع ڪري ڏسندا ته صحيح آهي.

(٣) فرقت جي آگ ۾ ته سڙي خاڪ ٿي ويندا،

دل نيٺ جگر نيٺ ۽ سر نيٺ زبان نيٺ.

جيڪڏهن ٻهريون مصرع تقطيع ڪبو ته ٿيندو، مفعول، فاعلات، مفاعيل، فعولن. هاڻي ڪن ڪي اهو مصرع موزون لڳندو پر اصل ۾ اهڙو ڪو بحر ڪونهي جنهن جي اها تقطيع هجي، البت بحر مضارع مثمن اخرب مڪفوف محذوف جي تقطيع ٿيندي مفعول فاعلات مفاعيل فاعلن. تنهنڪري چئبو ته ٻهريون مصرع ناموزون آهي، باقي پيو مصرع صحيح آهي جو بحر هزج مثمن اخرب مڪفوف مقصور ۾ آهي. يعني مفعول، مفاعيل، مفاعيل، مفاعيل. ان جو مطلب ته شاعر ڏوڪو کائي غلطي ڪري ويو آهي جنهن کان هرهڪ شاعر کي بچڻ گهرجي.

(٤) يار جي ميگون چپن دستِ حنائي کان سوا،

بادہ نوشي، بوسہ بازي بہ لب، جام عبث.

هي شعر بحر رمل مثمن مخبون محذوف مسڪن آهي، يعني فاعلاتن، فعلاتن، فعلاتن، فعلن، پر جيڪڏهن تقطيع ڪبي ته ٻهريون مصرع ٿيندو، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلن ۽ پيو مصرع اصل بحر ۾ يعني فاعلاتن، فعلاتن، فعلاتن، فعلن؛ سو بہ جڏهن بوسہ جو واؤ زبردستي ڪيرائي 'بسہ' ڪري پڙهبو تڏهن. تنهنڪري شعر ناموزون آهي. ممڪن آهي ته ڪو چوي ته اسان ڏاڍائيءَ کان ڪم ورتو آهي ۽ ٻهرئين مصرع جي تقطيع اسان غلط ڪئي آهي جا هيئن ٿيڻ گهرجي.

يار جي مي، فاعلاتن - گ چپن دس، فعلاتن - ت حنائي فعلاتن - ک سوا، فعلن - ته عرض ڪنداسين ته لفظ ميگون فارسي لفظ آهي، تنهنڪري گون جو واؤ ۽ نون سان رکيو نون ڪيرائڻ جائز آهي ۽ نه ٿئي، ڇاڪاڻ ته اهڙو علم عروض جو فيصلو آهي، تنهنڪري جيڪا تقطيع اسان ڪئي آهي. سا صحيح آهي. ناموزون شعرن بابت اسان مختصر سمجهائي ڏني آهي؛ پر هڪ ڳالهہ ياد ڪرڻ جي قابل آهي ته ڪن زحافن جو اجتماع هڪ شعر ۾ علم عروض جي قاعدي مطابق جائز آهي جن کي نوآموز شاعر غلط سمجهي اجايو بحث ڪندا آهن جهڙوڪ قصر ۽ حذف ۽ پيا زحاف.

(٥) بلبل کي گل سان خوش ڏسي چا ٿيندو منهنجو حال،

مسن حالتِ فراق ۾ آيو بهار جي.

پهريون مصرع مضارع مثمن اخرب مكفوف مقصور آهي؛ يعني مفعول فاعلات مفاعيل فاعلات. ۽ ٻيو بحر مضارع مثمن اخرب مكفوف محذوف؛ يعني مفعول فاعلات مفاعيل فاعلن. پهرئين مصرع ۾ فاعلات قصر آهي، ته ٻئي مصرع ۾ فاعلن حذف آهي. انهن کي گڏ آڻڻ استادن جائز ڪيو آهي.

(٦) ڪري ٿو غمزه بازي ناز سان اڄ نرگس مخمور،
تبسم سان ٿو موهي ڀاپان کي چو گل رعنا.

پهريون مصرع هزج مثمن مسبغ آهي يعني مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلان ۽ ٻيو هزج مثمن سالم يعني مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن. مسبغ ۽ سالم جو ساڳئي شعر ۾ گڏ اچڻ جائز آهي مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته گهڻا سال ٿيا جو استاد الشعراء جناب حافظ 'بسمل' جي هيٺئين مصرع تي ڪنهن اڻ ڄاڻ اعتراض ورتو هو:

(٧) نذر استاد کي عيديءَ جو ڏني ٿيا آزاد،
ٺهي مڪتب ۾ نئي طفل دبستان جي عيد

جنهن جو جواب مون ڏنو هو. شعر پنهنجي جاء تي صحيح آهي.

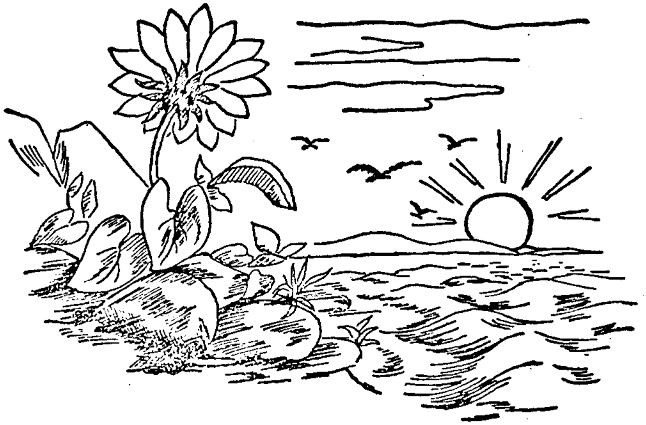

محمد خان غني

قديم سنڌي شاعريءَ جا ڪي نادر نمونا

هڪ اهڙي زبان جنهن جي جامعيت جو سڪو پنهنجي همعصر زبانن تي رواں هجي، اها زبان ڪنهن به دور ۾ شاعريءَ کان خالي هجي، سو بلڪل ناممڪن آهي. سنڌي شاعريءَ ڪهڙا رنگ بدليا! يا سنڌس عربي رسم الخط کان اڳ لکڻ جو ڪهڙو نمونو هو، اهي ڳالهيون اها تحقيق طلب آهن. سنڌ ۾ وڏا وڏا مرڪز اهڙا آهن، جن کي آثار قديمه ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. 'ڪاهوءَ جو دڙو' ميرپور خاص جي ڪوٽائيءَ مان ته ڪوبه اهڙو ڪتبو هٿ ڪونه آيو جنهن مان ڪنهن رسم الخط جي ثابتي ملي. 'موئن جي دڙي' مان ڪي سڪا هٿ آيا، پر انهن تي به جيڪي لفظ اُڪريل آهن، سي اڃا تائين واضح نه ڪري سگهيا آهن ته هي ڪهڙو رسم الخط آهي!

عام تحقيقات موئن جي دڙي کي پنج هزار سال پراڻي تهذيب جو گواهه ٻڌائي ٿي، ساڳيءَ طرح هڙپا مان هٿ آيل سڪا به انهن ئي عبارتن سان آراسته آهن. ڪشمير، قنوج، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ڪي تاريخ گڏيل صوبو سنڌ جو ثابت ڪري ٿي.

اڳي به اهو قاعدو هو ۽ اڄ به اهو قاعدو آهي ته جڏهين جڏهين ڪا نئين حڪومت وجود ۾ اچي ٿي، تڏهين اها هڪ جداگانه تهذيب کي وجود ۾ آڻي ٿي ۽ زبان تي به هرهڪ دور جو اثر نمايان ٿي وڃي ٿو. جيڪڏهين صدين تائين اهو ملڪ جداگانه حيثيت ۾ رهي ٿو ته اُتي هڪ نئين زبان تيار ٿيو وڃي. اهو ئي سبب آهي جو سنڌي زبان به پنهنجا دور ڪئي بدلايا آهن.

اسان کي ثابتيءَ طور سنڌي زبان جي ٽن صورتخطين جو نمونو ملي ٿو، جن مان هڪ "آئو، ٻيو، راڙو" واري زبان! جنهن کي عموماً "هندوءَ ڪي" سنڌي چيو ويندو هو جا حالي لڳ ڀڳ ختم ٿي رهي آهي. ۽ ٻاقي ٻه نمونا جن مان هڪ کي "ابوالحسن جي سنڌي" سڏيو وڃي ٿو؛ ۽ ٻيو اڄوڪو "ڪتابي رسم الخط" جنهن کي "هڪ مڪمل رسم الخط چيو وڃي ٿو.

اهي پويان ٻه نمونا اهڙا آهن، جن ۾ شعر ۽ شاعري لکي به سگهجي ٿي ۽ آسانيءَ سان پڙهي به سگهجي ٿي. باقي هندوءَ ڪي سنڌي نه ته اهڙي زبان هئي جنهن ۾ ڪو ادبي مضمون لکي سگهجي ۽ نه شعر ۽ شاعري!

شايد اهو ئي سبب آهي جو قديم ۽ "لا" يشار سنڌي ۾ شاعري لکجي نه سگهي. مگر ان جو اهو مطلب نه آهي ته هن خط ۾ شاعري ڪانه هئي!

قديم سنڌ يا موجوده سنڌ جي حدن جي چوطرف نهاريو ته آنهي شاعريءَ جو پتو پوي ٿو. هندن جا ڌرمي ڪتاب گهڻو ڪري آنهيءَ وقت جي مروج شاعريءَ ۾ ئي آهن. ويندي "ويد ڪ طب" به شاعريءَ ۾ ملي ٿي. جڏهين ان وقت شاعريءَ جو ايترو زور هو، تڏهين سنڌ جي سرزمين شاعريءَ ڪان نابلد رهي! سو ناممڪن آهي.

هن ڪان اڳ سنڌي شاعريءَ جي محققن جي جستجو جناب حضرت شاهه عبدالڪريم رحه جن جي زماني تائين اچي بيٺي ته ان وقت ۾ سنڌي شاعري بن سٽن جي ڏوهيڙي جي نموني ۾ هئي؛ ۽ ڪن بزرگن ان جو موجد شاهه ڪريم رحه کي ٺهرايو. ۽ هو ان کي ئي پنهنجي تحقيقات جي حد سمجهي ويهي رهيا. (١)

... سنڌ جي قديم ادب جو مرڪز "ٺٽو"(٢) آهي. افسوس آهي جو اڄ اگرچ آتي اهو شغل باقي نه رهيو آهي! زماني جي دست برد ڪان سوين ڪتابن جون صندوقون اڏوهيءَ ڪائي ناس ڪري ڇڏيون! مگر اڃا به جيڪو ذخيرو ان طرف آهي! جيڪڏهين انهن جا مالڪ ان کي ميدان تي آڻين ته اسان کي اتان علم و ادب جا بيشمار ناياب گوهر ملي سگهن ٿا.

... ان هوندي به ڪوشش ڪري، سمن ۽ سومرن جي دور جا ڪي بيت ڪيئي ميدان تي آيو ٿا، جن مان هڪ بيت شيخ بهاؤالدين زڪريا رحه ملتان جي خليفي سلطان حسين آهلاڻي ديبليءَ (ديبل جو ويٺل) جو چيل آهي. جنهن ۾ هن فقط بن سٽن ۾ بيان ڪيو آهي ته ديبل جو شهر ٻڏي ويو آ ۽ ان ڪان وچڙجي اچي مڪليءَ تي رهيس! بيت هن طرح آهي:

ديبل پاس ڏڪيلجي آيو آب اپار،
مڪليءَ ماڳ سنتاهيئن ٿيس ڏارو ڏار.

اهو بزرگ سومرن جي دور ۾ هو. جو پوءِ "پير پٺي" جي نالي سان مشهور ٿيو. انهيءَ سماڳئي دور جو هڪ ٻيو بيت آهي، جنهن ۾ هڪ تاريخي حقيقت پوشيده آهي جا هن طرح آهي ته: لاکائينءَ ۽ سومرن ذاتين جي ڪن ماڻهن شيخ بهاوالدين زڪريا رحه کي شهيد ڪرڻ جو خيال ڪيو، مگر ان جي عوض هنن 'شيخ جيئي' کي شهيد ڪري ڇڏيو! جنهن جو

---

(١) شاهه ڪريم ڪان گهڻو اڳ، قاضي قاذن (٩٢٧هه) جا بيت آهن، ۽ ان ڪان اڳ مامونءَ ۽ ساموئي جا بيت موجود آهن. ان طرح "دودي چنيسر" جا بيت به گهڻو آڳاٽا آهن. خود سومرن ۽ سمن جي دور جا بيت به مشڪ ٿيا آهن. پيو نه ته "ڪافي" ڪتاب مصنف "طالب المولي" ۽ "سنڌي ادب" پير راشديءَ جو، ۽ بزاني "مهراڻ" رسالي ۾ "سومرن جي دور جي شاعري" مضمون پڙهڻ گهرجن -غ، م، گ.

(٢) انهيءَ جستجوءَ ۾ هن وقت شايد ٺٽي ۾ هڪ ئي هستي حاجي علي محمد صاحب خالدي بلوچ آهي جنهن جو نالو جستجوءَ طور پيش ڪري سگهجي ٿو. مگر ساڳئي وقت پاڻ شاڪي آهي ته اهڙن علمي خزانن جا مالڪ ڪو ڪتاب ڏيڻ ته بجاءِ خود، مگر ڏيکارڻ به گوارا نٿا ڪن!

تبو مڪليءَ تي آهي ۽ اج تائين ”شيخ جيئو، مڪليءَ جو ڏيئو“ سڏجي ٿوا انهيءَ شهادت تي هڪ بيت آهي ته

نَٿو رسيا! نه رسيا، لٿو ليکو لاڪائين،
مدي رکي من ۾، جيئو ڪئو جن،
ٻُجو بهاوالدين رحـ جو، توڙئون لکو تن.

اهڙيءَ طرح جوڻي خان سمي ڄام حاڪم جي دور جو هڪ بيت مليو آهي جو اجابت جي درجي ۾ آيو. شيخ حماد جمالي سمن جي دور جو هڪ خدارسيدو بزرگ هو. سمن جو تڪرار انهيءَ حد تي پهتو، جو جوڻي خان سمي حاڪم جي چرچ سان تماچي ۽ سندس پٽ صلاح الدين سمي کي فيروز شاهه تغلق واليءَ - هند قيد ڪري وٺي ويو. هن جي زال ۽ ماءُ روئيندي پٽينديون شيخ حماد رحـ جي خدمت ۾ پهتيون ۽ دعا لاءِ عرض ڪيائون. شيخ حماد ڪين دلاسي ڏيندي هيءُ بيت پڙهيو.

صلاح الدين تماچي، ايندا سيگهه سيري،
جوڻا جُڙ جيهو پيس ڪوٽ ڪيري.

فقير جي دعا اگهائي ۽ جوڻو ڄام حادثي جو شڪار ٿيو. ساڳي وقت فيروز شاهه تغلق، تماچيءَ ۽ سندس پٽ صلاح الدين کي آزاد ڪري سنڌ ۾ موڪليو.

خبر نه آهي ته اهڙا ڪيترا بي بها دُر، اڃا تائين صندوقن ۾ سانڍيا پيا آهن. جيڪڏهن اهڙا ماڻهو جي انهن خزانن تي مالڪيءَ جي دعويٰ رکن ٿا، سي ان کي قومي ملڪيت سمجهي ميدان تي آڻين، ته اهي تباهيءَ کان بچي وڃن ۽ اسين بـ بانگ دهل اها دعويٰ ڪري سگهون ته ”سنڌي زبان“ زماني قديم کان علمي ۽ ادبي جواهرن سان جڙيل، هڪ شاهوڪار زبان آهي جنهن ۾ هر قسم جا هيرا، مائڪ ۽ موتي موجود آهن.

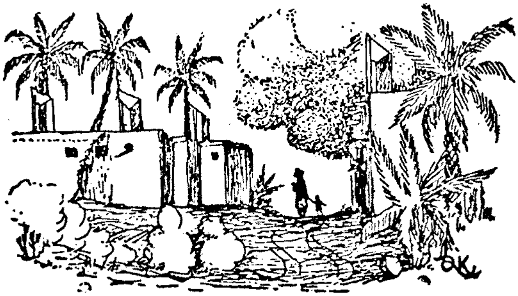

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي

اوائلي سنڌي ناول ۾ عبارت آرائي

> اوائلي سنڌي ناول ۾ عبارت آرائي، پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جي زير تاليف ڪتاب "سنڌي نثر جي تاريخ" جو هڪ نمونو آهي. مولف جي گذارش آهي ته "مهراڻ" جا ناظرين، هن موضوع تي نه فقط ڪين پنهنجي راءِ کان آگاهه ڪن، پر ان سان گڏ، ڪين "مواد" به موڪلين. سندن پتو هي آهي: (جئي هند ڪاليج، چرچ گيٽ بمبئي ا.) - اميد ته سنڌ جا عالم ۽ اديب،پروفيسر صاحب کي ضرور پنهنجن مشورن کان واقف به ڪندا، ۽ ڪين مواد به موڪليندا - غ، م، گ.

پهريون ڪتاب جنهن سان سنڌي ساهت ۾ ناول نويسيءَ جو پايو پيو، سو هو مشهور ڊاڪٽر جانس جي انگريزي ناول "راسيلاس" جنهن جو، ساڳئي نالي سان ترجمو، جو ١٨٧٠ع ۾ ساڌو نولراءِ ۽ منشي آڌارام ٿانور داس گڏجي، نهايت سهڻي سنڌيءَ ۾ لکيو هو. انگريزي ادب ۾ به هيءُ ارڙهين صديءَ ۾ نڪتل ناول بنيادي ناولن مان هو، جنهن ۾ جانس صاحب حبش جي هڪ قدير حڪمت دان (Scientist) معرفت هوا ۾ آڏامڻ جي اڳڪٿي ڪئي هئي، ۽ ان ڪري نهايت دلچسپ هو. هن ناول مان دنيا تياڳڻ جي برخلاف هيئيون نڪرو ڏجي ٿو، جنهن مان ترجمانن جي نجي ۽ وهڪ واري سنڌي پڻ ظاهر آهي ۽ ترجمي جي پابنديءَ جو پتوئي نٿو پوي.

"شهزاديءَ چيو ته جهڙيءَ ايڪانت ۾ تون رهين ٿو، تنهن ۾ جيڪڏهن ڪو رهندو، ته بلاشڪ بچڙائيءَ کان پاڻ کي پري رکندو. ساڌوءَ چيو: تحقيق مان پندرهن ورهين تائين ايڪانت ۾ رهيو آهيان پر منهنجي اها مَدَ نه آهي ته مون ڪي ڏسي پيا ماڻهو ايڪانت ۾ رهن. جيڪو چڱيءَ پرگذاري ٿو تنهن لاءِ هن سنسار ۾ سيڪڙهن قسم جو رستو چڱو آهي... پنهنجي طاقت ۽ زور، روز بروز گهٽ ٿيندا ڏسي ڊهراءُ ڪيم، ته جڏهين دنيا ڦندن ۽ ڦاهين ۽ بي اتفاقين ۽ ناسازين ۽ ڏکن ۽ سورن سان پوري ڀيٽي آهي، تڏهين باقي حياتيءَ جا ڏينهڙا صبر ۽ سانت ۾ گذارجن... پر هاڻي سواد ته ڪوله ٿو اڇيم پر مورڳوئي ورچي پيو آهيان: ٿورن ڏينهن کان منهنجو من بيقرار ۽ پريشان آهي... جنهن دنيا ۾ آءٌ چڱا ڪم ڪري سگهان ها، سا دنيا ڇڏڻ کان سواءِ، بديءَ کان پاڻ کي بچائي نه سگهيس، جڏهن اهو خيال اچيو پوم، تڏهن لڄ ۾ پڌو

وڃان... منهنجي دل کي قرار اچي نٿو سگهي، ۽ آءٌ آهون دانهون پيو ڪريان ته ٽوٽو هيترو سارو پيو اٿم ۽ فائدو ڪيترو ٿورو اٿم. ايڪانت ۾ جيڪڏهن ٻچڙن جي سنگت ڪان ٻچهل آهيان ته پلن جي صلاح مصلحت ۽ گفتگو ڪان پڻ دور آهيان. ايڪانت ۾ جو ماڻهو رهندو سو جاني ڏکي ٿيندو ۽ ڪڏهن به عبادت وارو ڪين ٿيندو!"

تنهن کان پوءِ ميرزا قليچ بيگ "رستم پهلوان جو قصو" ١٨٨٠ع ۾ ڇپايو هو، جو ايران جي تاريخ تان ورتل هو، ۽ منجهس ٽڪرا فردوسيءَ جي "شاهنامہ" تان، اکر به اکر ترجمو ڪيل هئا. ١٨٩١ع ۾ ساڌو هيرانند، سروالٽرسڪاٽ جو عيسائين جي جهاد وارو مشهور تاريخي ناول (Talisman) "طلسم" نالي سان سليس سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو: پر اهو اڌورو رهجي ويو، ڪري ١٩٢٧ع ۾ ڪاڪي ڀيرومل مڪمل ڪيو، ۽ سنڌي ادبي بورڊ ڇپايو، ۽ ساڌو صاحب جهڙي اعليٰ هستيءَ جو يادگار سنڌي ساهت ۾ قائم ڪيو.

اوائلي خود ساختا ناول

سنڌي ادب جي ڀرين ۾ مَن-گهڙت ناولن رچڻ جو شرف ميرزا قليچ بيگ کي حاصل آهي، جي هئا "دلارام" (١٨٨٨ع) ۽ "زينت" (١٨٩٠ع) — جي ٻئي ٽي ناول مون پنهنجي ساهي ۾ پڙهيا. ميرزا صاحب جي ڏک گهٽ ۾ سون تصنيفن مان ڪي ٿوريون دليان ٺاهيل آهن، جن مان هي به ناول مکيہ آهن ۽ ٻيا ڪتاب گهڻو ڪري ترجما آهن. ڪن ڄاڻن جو چوڻ آهي ته پهريون ناول اصلوڪو لکيل هو پر ٻئي جو پهريون اڌ حصو اردو ناول "صحت‌النساء" تان ورتل هو. پر ڪن صاحبن جو لڄ التو رايو آهي ته پهريون ناول اردوءَ تان ورتل هو جنهن ۾ بادشاهن ۽ لڙاين جا بيان ٿا اچن، ۽ ٻئي جو پهريون اڌ سورڳو ڪي قدر ميرزا صاحب جي زندگيءَ تي ٻڌل هو. مصنف "زينت" جي ديباچي ۾ صاف لکيو هو: "پڙهندڙن جي خدمت ۾ عرض ته "ناول" جي ڪتابن جي گهرج سنڌ ۾ تمام گهڻي آهي... سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙي قسم جا ڪتاب بلڪل ڪمياب آهن، تنڪو ڪنهن کي انهن جي لکڻ يا پڙهڻ جو گهڻو شوق ٿو ڏسجي، تنهنڪري اهڙي شوق پيدا ڪرڻ ۽ وڌائڻ لاءِ، سون هن کان اڳ انهيءَ نموني جو هڪڙو ننڍڙو ڪتاب لکيو آهي، جنهن جو نالو "دلارام" آهي. ٻيو وري هي لکيو اٿم. اهو هڪ نئون رٿيل ۽ خيالي قصو آهي، جنهن ۾ زماني جي گردش، ۽ حال چال جو بيان، گهرو اصطلاح ۾ ڏنل آهي... اڳوڻي زماني جي قصن وانگر هن ۾ جن ڀوت يا پري يا ديو يا جادوءَ جو نالو به ڪونهي. هن ۾ اهڙا واقعا ڏنل آهن، جي ٺيٺ جهڙا آهن ۽ جي سڀڪنهن انسان جي سر تي اچن ٿا." مٿين فقري مان ظاهر آهي ته هي ٻئي ناول خود ساختا هئا، ۽ پڻ ميرزا صاحب جي حقيقت پسنديءَ واري مراد پڌري ٿي ٿئي. "زينت" جي ڀرئين اڌ ۾ هڪ مسلم ڪٽنب ۽ ڀاتين جي زندگيءَ جو، جمڻ کان مرڻ تائين، تفصيل وار قصو اهڙو ته وفاداريءَ سان چٽيل آهي جو ڏاريو لکجي ٿي نٿو. خصوصاً، ناول جي سورمي زينت، صورت توڙي سيرت ۾ ذالذات

جو اهڙو ته شاندار مثال آهي، جو هي آڳاٽو ناول سنڌي ادب جو بي بها گهڻو ٿي پيو آهي.- توڙي پڇاڙيءَ ۾ جڏهن آ ڪاٽي، سنڌ کان ٻاهر ڪجهه ٿي ويچي، تڏهن به سنسني خيز حادثن ۽ اتفاقن ۾ وچو پوي، ۽ فن جي لحاظ کان ڪسي ٿيو پوي. ميرزا صاحب جي عبارت ۽ اصطلاح پڻ سنڌس دستور موجب، نهايت سليس، گوريجي ۽ دلپسند آهي؛ ۽ هڙي جهوني ڪتاب هوندي به منجهس بيهڪ جون نشانيون سڌريل نموني ۾ ڏنل آهن، جا خوبي ان زماني جي ڪتابن ۾ اٿي ملي. "زينت" مان چونديل هن ذڪر مان گذريل صديءَ جي پڇاڙيءَ واري زماني ۾ سڌريل مسلمانن جي رسمن رواجن جو عڪس ملي ٿو ۽ پڻ ميرزا صاحب جي سرل ۽ ڦڪيل سنڌيءَ جو پتو پوي ٿو:-

"کهوٽ ڪنوار جي گڏ رهڻ جو اسين ڪهڙو ذڪر لکون؟ هيتري واقفيت، هيتري سڪ ۽ هيتري محبت کان پوءِ جا سندن شادي ٿي هئي، تنهنڪري هڪٻئي سان حد کان وڌيڪ پيار ٿين. اڪثر جيڪي شاديون هتي ٿين ٿيون، تن ۾ گهوٽ ڪنوار هڪٻئي جا ناواقف هوندا آهن، تنهنڪري جيسين پرڻجي گڏ ٿين تيسين پيا ڳڻتيون ڪائيندا آهن، ته الاجي ڪهڙي طرح جو ماڻهو هوندو، الاجي ڪهڙي شڪل هوندس، الاجي ڪهڙي طبيعت هونديس. پرڻي کان پوءِ ڪنوار ته مهنو ڪن حيا کان ڪنڌ ٿي نه کڻندي، ڏانهس منهن ٿي مٿي ڪري نه نهاريندي، اڪر ئي ڪونه ڳالهائيندي. پر هتي اهڙو حال نه هو. ٻهرئين ڏينهن کان وٺي هن جي دل سمجهي ويئي ۽ پاڻ ۾ اهڙا گهرا ٿي ويا جو جڻ اڳي جا واقف هئا... گهر جي ڪمن ۾ هنن ٻنهي گڏجي يڪراءِ ٿي اهڙو سڌارو ڪيو جنهن مان ڏسڻ واري کي جيڪر صاف معلوم ٿئي ته في الحقيقت مڙس جو ڪم آهي ٻاهر پورهيو ڪري، ڪٽي ڪمائي اچڻ، ۽ زال جو ڪم آهي، گهر جو سڀ ڪم ڪار سنڀالڻ؛ نه رڳو ايترو، پر پاڻ ٻاهر جي ڪمن ۾ مڙس جي مددگار ۽ صلاح ڪار هئڻ. زال ۽ مڙس ٻنهي جڻن ديني ۽ علمي سڌاري ۾ به پريندي کان گهڻي ڪوشش ڪئي. هڪڙو وقت مقرر ڪري ڇڏيو هئائون، جنهن تي مڙس زال کي انگريزي پڙهائيندو هو، ۽ پيا جيڪي ڪتاب اڪثر اسڪول ۾ پڙهائيندا آهن. ڪنهن وقت وري ڪو ديني يا اخلاقي علم جو ڪتاب ڪٽي گڏ ويهي مطالع ڪندا هئا، ۽ ڪن ڳالهين تي پاڻ ۾ بحث ڪندا هئا."

۱۸۹۲ع ۾ ديوان پريتمداس حڪومتراءِ ("هڪڙو نمالو ستاري جو طالب" تخلص سان) هڪ خود ساخته ناول "عجيب پيٽ" لکيو هو، جو "زينت" کان پوءِ ٻيون نمبر حقيقت نگاريءَ (realism) تي ٻڌل ناول هو، جنهن ۾ روزمره جي جيوت جا ممڪن واقعا ۽ ڪردار اُڀندل هئا. منجهس اُن زماني جي سنڌي عالمن ۽ پائيندن جي ٺهڪتي رسمن رواجن ۽ تعليمي، اخلاقي ۽ ڌرمي جيوت تي روشني وڌل هئي، ۽ لکيل به چيديءَ ۽ سهڪ سنڌيءَ ۾ هو. هن ناول مان هيٺيون ٽڪرو، جنهن ۾ تن ڏينهن جي تعليمي سرشتي بابت، ديوان پريتمداس آزاد خيالي ڏيکاري ٿو، ۽ سندس پختي لکڻيءَ جو به مثال ڏئي ٿو، توڙي اُن ۾ پوريون بيهڪ جون نشانيون ڏنل نه آهن:

"خانگي ماستر جا ڪرايل ڪم پورا ٿي ويا تنهن ڪان پوءِ سچُو روزبروز پنتي پوندو ويو. جيتوڻيڪ اڻين هو ته جنهن ڪم ۾ رکيو خيال جي گهرج هئي تنهن ۾ هو ڪلاس جي چوڪرن ڪان هميشه پڙ هوندو هو پر برزبان ياد ڪرڻ ۽ محنت ڪهرنڊڙن ڪمن ۾ گهٽو گهٽ هوندو هو... انهيءَ طرح بعضي پاس بعضي ناپاس ٿيندو هو. ستين درجي ۾ ٿيو ته اُن وقت ارڙهين ورهين جو هو ۽ خيالي ڪم جهڙوڪ طبعي ۽ رياضي علم تن ۾ تمام چڱو هو ۽ ٻين ڪمن ۾ به ڪلاس ۾ جيڪي سو پٺدي سُڌي واڌارو ڪيو هئائين، ۽ ۾ جيتري محنت هن ڪي ڪرڻ ڪپندي هئي تنهنجي اڻين پتي به ڪين ڪندو هو- هو چوندو هو ته پنج پرت حرف به حرف سمجهي پڙهجن ۽ ياد ڪجن ۽ ڪڪ ٿي پنجي تنهن ڪان سؤ پرتن جو مت سمجهجي ۽ اجا وڌيڪ پڙهڻ جو چاهه هجي سو ويهوڻو چڱو آهي ۽ ڪنهن به گرنٿڪار جي هڪڙي ئي ڪتاب جي هڪ هڪ اکر يا سٽ تي ويهي مٿي هڻڻ ڪان ڏهن جدا جدا گرنٿڪارن جي ڪتابن جو مت سمجهڻ وڌيڪ ڪمائتو آهي... تنهن ڪان سواءِ انگريزي رکيو انهي لاءِ ڪين ٿي پڙهجي ته اها پولي سکجي پر الهيءَ لاءِ به ته جيڪي علمي ڳالهيون انهيءَ پوليءَ ۾ لکيليون آهن سي سکجن تنهنڪري جيڪڏهن اهڙين ڳالهين جي مطلب سمجهڻ جيتري انگريزي آئي ته وڌيڪ سکڻ جو ضرور ڪونهي- انهيءَ خيال تي هاڻي هو پنهنجو سڀ وقت طبعي علم جي ڪتابن پڙهڻ ۾ ڪم آڻڻ لڳو جنهنڪري ٻين سڪول جي ڪمن تي بلڪل ڌيان ڪونه ڏيندو هو سچو ڏينهن آنهن ڪتابن پڙهڻ ۾ يا جيڪي ڳالهيون منجهن لکيل هونديون هيون تن بابت ويچار ڪرڻ ۾، ۽ جيڪڏهن ٿي سگهندو هوس ته آنهن جا تجربا ۽ جاچون ڪرڻ ۾ لڳائيندو هو- ليٺ سچوءَ ڪي انهيءَ ريت ڪلاس ۾ ڏڏ ليڪڻ ڪري ڏاڍا ساڙ اچڻ لڳا آتي باقي جو ماستر ڪي به سندس نسبت چڱي راءِ نه هئي تنهنڪري هو سڪول مان ڪڍو ٿي پيو ۽ ڪيترا ڏينهن ويچار ڪرڻ ڪان پوءِ اڻين سمجهيائين ته ميٽريڪيوليشن پاس ڪرڻ لاءِ سيني ڪمن ڪي چڱو ڪرڻ گهرجي جو آهي ڪري ڪين سگهندس— تنهنڪري هن سڪول ڇڏي ڏنو."

"عجيب پيٺ" جو پيو سڌاريل ڇاپو ١٩١٠ع ۾ اڪتو هو جنهن جي ديباچي ۾ مصنف لکيو هو:

"سرهائيءَ جي ڳالهه آهي جو هن ڪتاب ڇپجڻ ڪان پوءِ ڪن اڌ لکين رسمن ۾ سڌارا ٿيا آهن. اجا سڌاري جي گهڻي گهرج آهي. پر ڏاڍي ارمان جي ڳالهه آهي جو ڪن ڳالهين ۾ اڳين کان به وڌيڪ خرابي ٿي آهي. هن ڪري جو خود غرضي ۽ لوڀ وڌيل آهي." جنهن مان ثابت آهي ته هن ناول لکڻ مان مصنف جون پٺي مرادون، "ملڪ جي حالت ۽ پولي سڌارڻ" جون، ڪجهه قدر برصواب ٿيون هيون

ازغيبي ۽ ڪرامتي قصا

سنڌي ناول جو بنياد جيتوڻيڪ مٿين خالص مصالحي سان وڌو ويو، پر اوساري جا آن مٿان ڪنئي ويئي سا گهڻي قدر انگهوبل پٿرن جي هئي، تولي آخرين آڏاوت رفته رفته سڌرندي

سنگين ٿيندي ويئي. ١٨٨٥ع ۾ شڪارپور مان مسٽر پوڪرداس، ۽ ١٨٨٨ع ۾ سکر مان ماسٽر هريسنگ جي ڪتب خانن مان ڪيترا ازغيبي ۽ ڪرامتي (Super-Natural) قصا نڪرڻ لڳا، جن ۾ انساني عشق بازيءَ سان گڏوگڏ جن" ڀوت ۽ ديو پريون به بهرو وٺندا هئا، ۽ جي اڪثر ڪري قافيه دار نثر ۾ يا نثر ۽ نظم جي ملاوت ۾ لکيل هوندا هئا- جو تنهن زماني جي روماني (romantic) قصن لکڻ جو رواج هوندو هو. مائٽ گهٽيائي ڀَل وجهندا هئا ته اهي عشقي قصا پڙهي ٻار ڪرجي پوندا، پر جئن بندش وڌيڪ ٿئي انهن قصن جون ليٿو ۾ ڇپيل ڪاپيون وهاڻي هيٺان لڪائي رکندا هئاسون ۽ پنيرڪيءَ جو جاڳي، سَوڙ مان منهن ڪڍي، لڪائي پيا پڙهندا هئاسون. انهن ناولن جا هيٺيان لکندڙ ۽ نالا هئا:-

احمد خان جلباڻي	-"گل بڪاولي"	(منشي نهالچند جي اردوءَ تان) -	١٨٩٠
"	-"نينهن نياوڻ"	(رينالڊس جي نامر ڪتئي هڪ حصي Mysteries of the Court of London تان ترجمو)	١٨٩٠
"	-"ممتاز دمساز"	(آردوءَ تان ترجمو) -	١٩٠٩
حاجي امام بخش	-"چار درويش"	(") -	١٨٩٠
"	-"حاتمطائيءَ جو قصو"	(") -	١٨٩٤
"	-"الف ليليٰ"	(Arabian Night جي آردوءَ تان) -	١٨٩٨
لطف الله آخولد	-"گل خندان"	(آردوءَ تان ترجمو) -	١٩ صديءَ جي آخر
محمد صديق مسافر	-"مهر بانو"	(فارسيءَ تان ورتل) -	٢٠ صديءَ جي شروعات
"	-"گلبدن"	-	"

جلباڻي صاحب جي "گل بڪاولي" ۾ ٺيٺ سنڌي نثر سان گڏ بيتن ۾ ڪيل بيان، ۽ آخولد لطف الله جي "گل خندان" جي مائيدار، قافيه دار نثر واري عبارت، هنن ديون پرين جي ڪارنامن سان ڀرپور ناشدني قصن کي به قديمي ادب جو مرتبو ڏيئي سگهن ٿا. "گل بڪاولي" مان پرين جي شهزاديءَ "بڪاولي" جي حسن جو هيٺيون بيان، ٻيهڪ جون لشانيون سڌاري پڙهڻ سان، احمد خان جي شاعراڻي تصور ۽ قلم جي قوت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو:-

"وڏي وڏائي اُن مالڪ جي، جون ٿا ته جڏهن بڪاوليءَ جادوءَ پريليون اکيون پٽيون ۽ مليءَ لنب مان سجاڳ ٿي تڏهن چوليءَ کي مٿي سرڪائي چولو ناهي پيشواز ڍڪي وارن کي قٿيءَ سان سمجهائي آتي ڪڙي ٿي ۽ هوريان هوريان لڏلڏي لمندي بڪاولي گل جي حوض ڏالهن اکيون مهٽيندي هلي ۽ مور والـکر ٽلندي اچي، سنڌس پير پير جو اندازو ڏرتيءَ تي عجب لقش ٺاهيندو وڃي ۽ سندس هلڻ سان جا لٽ پيئي آڏامي سا سڪايلن لاءِ مثل سرمون- جڏهن حوض وٽ آئي تڏهن نازڪ هٿن سان گلاب جو پاڻي پنهنجي موچاري منهن ۽ ڳاڙهن ڳلن تي وجهڻ لڳي ۽ منهن ڌوئي آکهي صاف ڪري بڪاولي، گل ڏانهن ڌيان ڪري ته گل آهي ئي ڪونه... ايتري ۾ آمنديءَ تي وڃي نظر پيس ته آتلو مت ئي منجهي ويس ڇپ

ڇون سان لڳي ويس ۽ اکين جي اڳيان ڏند ڦري ويس، تڏهن پنهي هٿن سان اکيون مهٽي هٿن چوڻ لڳي ته اي رب منهنجا... جيئري جاڳندي ڏٺي آهيان سپنو ته نه آهي: جاڻان ٿي ته ڪنهن آدمزاد جي حرڪت آهي نه ته ٻئي ڪي ڪهڙي طاقت جو ارڙهن هزارن ديون وچان هتي اچي نڪري ۽ ڪسڪائي ڳل ڪٽي وڃي—واري جڏهن پنهنجي ننڊ جي بي‌سرتائي ۽ ڪپڙي لٽي جي اويسلائي دل تي ياد آيس ته تڏهن ڏاڍي اجاڙي ٿي ۽ هي بيت پنهنجي حال پٽاندڙ پڙهڻ لڳي—

هٿين ٿـون ڪير تنهنجو نالو ڇاهي، | هتي آئين تون ڪيئن سينو سهائي...
ڪـٽـي آءٌ دست تنهنجو يـار پاپان، | ڇمان اکين تي ۽ جيءَ سان لڳايان،
سڄي املاڪ پـٺري پـٺ رکي هئي، | مگر ان تي نه تنهنجي چوڪسي هئي،
سرنگ سيني انـدر آهي هنئين تو، | چورائي چست دل آهي ڪنئين تو..."

جلباڻي صاحب، بنا پيد ياوَ جي، ڪيترا سليس هندي لفظ پڻ سپاويڪ طور ڪتب آندا هئا، جي اصل ڪان سنڌي زبان جو ورثو آهن: وچن، جنسار، جوبن، سورج، ميت، ارٿ، درسن، ويراڳ، مُنڪ، وغيره.

"گل خندان" مان هيءَ فقرو لطف‌الله آخوند، جي قافيدار نثر ۾ زناني حسن ۽ هار سينگار جو سهڻو مثال آهي:

"شهزادي ماه طلعت غسل ڪري، ٿي ڏني: اکين ۾ سرمون وڌائين، زيور پهريائين، ارغوني ويس جو جنسار ڪيائين، سڀ هار سينگار ڪيائين، آرسي ڪٺي پنهنجو منهن ڏٺائين. منهن ڏسندي ڳلن جي لالائي، اکين جي گهرائي، جوانيءَ جو زور، حسن جو شور، زلفن جو تاب ۽ غمزي جو حجاب، ڏسي تماشو لڳي ويس. چوڻ لڳي ته واه واه، هي به ڪو حسن بيمثال آهي! يا بدر جمال آهي! جي اهو حسن آهي ته بس حسن ختم آهي، سڀ حسن ڪان آتم آهي... راڻي انهيءَ ڪوڙيءَ تعريف ڪان گمراه ٿي ويئي. پاڻيائين ته جيڪس اهڙو مڙيوئي پنهنجو حسن مزيدار آهي، جو سڀڪو ان جو خريدار آهي؟ حسن ڪي غرور سان ڪنيائين ته نياز ڪي ناز سان مٽيائين."

پر ايترو چئبو ته چالو زماني جي ناول نويسيءَ جي اصولن موجب، اهي عشق ۽ جالبازيءَ جا ڪرامتي قصا، نوخيز جوانن ۽ سنسيءَ جي شوقينن پڙهندڙن ڪي دلچسپي ڏيئي سگهن ٿا، پر رنگين عبارت ڪان سواءِ، موضوع جي مدنظر ڪان انهن جو ادبي درجو گهٽ آهي. تنهن هوندي به ناول جي تاريخ ۾ انهن جو ذڪر ضروري آهي، ڇو جو انهن جي ذريعي سنڌ جي عام ماڻهن ۾ ناولن پڙهڻ جو خوب شوق پيدا ٿيو هو.

١٩١٠ع ڌاري حيدرآباد ۾ مکي سيرومل ساگرانيءَ هڪ ننڍي چوڙي هندي ناول جو ترجمو اناويهن پاڳن ۾ ڪيو هو، جنهن جو نالو "هردل لذيذ" عرف "چندري شاباسنتي" هو، ۽ ديوڪي نندلا کتريءَ جي مشهور ناول تان ترجمو ڪيل هو. هيءَ ناول عياري ۽ طلسم وارن

عجائب ۽ اذيت حادثن سان ڀرپور هو، ۽ عام پڙهندڙن ۾ ايترو اتساهه پيدا ڪيو هئائين، جو پنهنجي هٿن جذهن نٿون پاڳو نڪرڻو هولدو هو، تڏهن پرين ۽ بزار ۾، مکي صاحب جي پرپس پاهران، اٽ أنا ڪٽان ا. ڪٽان پنهنجي وجي ڳاهٽ ٿيندا هئاسون. هيءُ ناول اهڙو ته گرماگرم ثانختاين وانگر وڪاڻو جو جلدئي مکي سيرومل ساڳئي سلسلي کي قائم رکندي ”پوتنات جي جيولي“ جا چوويهه پاڱا به ڪڍيا هئا. هنن ناولن ۾ به جيتوڻيڪ ناشدني ۽ سنسيءَ وارا هزارين واقعا آندل هئا، تنهن هوندي به منجهن آکاڻيءَ جو پورو سلسلو بهاريل هو، ۽ رتّا جي ايڪتا وکيل هئي. منجهن ادبي لياقت اها هئي جو ڪن ڪردارن ـ مردن توڙي زالن ـ جي شخصيت اهڙي ته چٽي آپاريل هئي جو اهي وسرڻ جا نه آهن ۽ مثالي ڪردار ٿي پيا آهن. جهڙوڪ تيج سنگهه، پوتناٿ، ڪماسني ۽ ماياراڻي، جيتوڻيڪ خيالي پرش ۽ ناريون آهن ته به شيڪسپيئر ۽ ڊڪسن جي ڪن ڪردارن وانگر امر ٿي پيا آهن. ٻي علمي خوبي هنن ناولن ۾ اها هئي ته مکي سيرومل، منهنجي خيال ۾، پهريون لکندڙ هو جنهن ڪيترا سولا ۽ سهڻا هندي لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ مروج ڪري ڇڏيا، ۽ ان جو خزانو وڌايو. تنهن کان اڳ سنڌ ۾ اسين فارسي لفظ گهڻا ڪتب آڻيندا هئاسون ۽ هنديءَ ڏانهن پورو ڌيان نه ڏيندا هئاسون. منجهن خاص ادبي خامي اها هئي جو ٻيهڪ جون لشانيون عدم پيدا هيون.“ ”هردل لذيذ“ جي پنجويهين پاڳي مان مکي صاحب جي هنديءَ ـ گاڏڙ لکٽيءَ جو نمونو، ٻيهڪ جي نشانين ٻنان، هن طور آهي:

”پڙهندڙ مهاشيه! توهان کي هن آپنياس پڙهڻ مان معلوم ٿيو هوندو ته ’هاڻي هيءُ اپنياس سماپتيءَ جي طرف هليو ٿو وڃي‘... هن اپنياس ۾ جيڪي طلسمي ڳالهيون لکيليون آهن، جيتوڻيڪ آهي ناممڪن نه آهن ۽ وگيان وديا يا سائنس ڄاڻڻ وارا ضرور چوندا ته ’هاڻ اهڙيون شيون تيار ٿي سگهن ٿيون‘ تنهن هوندي به گهڻا اڻڄاڻ ماڻهو اهڙا آهن جو هن کي بلڪل کيل ئي کيل سمجهن ٿا، ۽ ڪيترا هن جي ديکاديکيءَ ۾ پنهنجن لکيل انوکن ڪتابن ۾ ناممڪن ڳالهيون لکي طلسم جي نالي کي بدنام ڪرڻ لڳي ويا آهن. انهيءَ ڪري منهنجو ڌيان هاڻي طلسم لکڻ جي طرف نٿو جُهڪي، ۾ چا ڪيو وڃي لاچار آهي، هڪ ته پڙهندڙن جي رُچيءَ طرف ڌيان ڏيڻو ٿو پوي، ٻيو چنارگير جي چبوتري واري طلسم جي ڪيفيت لکڻي بنا ڪم نٿو هلي، جنهن کي هن آپنياس جو بنياد چوڻ گهرجي. جنهن جي لاءِ چند رکانتا جي قصي ۾ واعدو ڪري چڪو آهيان، تنهنڪري هاڻي هن هنڌ چنارگير جي چبوتري واري ڪيفيت لکي انهيءَ ٻکيه کي پورو ڪريان ٿو. انهيءَ کان پوءِ پنهي ڪمارن جي شادي ۽ قيدين جي مقدمي طرف ڌيان ڏيئي هيءُ آپنياس پورو ڪندس“.

ٻنگتي ناولن جا ترجما

۱۹۰۱ع ڌارانوني ڪراچيءَ کان ”سناتن ڌرم سڀا“ وارن پنهنجي ”پرچارڪ پتر“ (دواران) کي هندو سماجي ناول ڪڍيا، جن تي اگهاڙپ جو الزام لڳايو ويندو هو، پر حقيقت ۾ انهن جو مقصد درسي ۽ اخلاقي پرچار هوندو هو، ۽ منجهن عام هليءَ چليءَ بابت وڻندڙ آکاڻين ذريعي

سماجي ۽ گرهستي اوٿاين جي اوگهڙ ڪري انهن کي سڌارڻ جي ڪوشش ڪيل هوندي هئي. اهي ناول ٻين هندستاني ٻولين تان ترجمو ڪيل هوندا هئا، ۽ منجهن ڪي هندي لفظ ڪم آندل هوندا هئا، جي تن ڏينهن ڏکيا لڳندا هئا. انهن مان هيٺيان مکيه هئا:-

تيجورام شرما "هندو ڪٽنب" (هندي ۽ تان ورتل) ١٩٠٢

" " -نٿئون يا "چنڊالن جي چونڪڙي"-

" " -چڙواڳ رما ۽ ٻروس سندري" (هندي ۽ تان ورتل)

" " -نول لڪشمي" (گجراتي ۽ تان ورتل)

" " -سندري" "پتورت ناري وغيره.

ويرو مل ملاڻي- "گنگا جو ڪٽنب" (گجراتي ۽ تان-سکر سڌار سڀا جو ڇاپيل)-١٩١٥

" " -"ليلان؛ وجئه وسنت" وغيره.

چيتانند رتني -"اشميل جمنا" (گجراتي ۽ تان ورتل)-ٽيون ڇاپو ١٩٢٣ع.

هنن ناولن جو مکيه ليکڪ مهاراج تيجورام پڇاڙي ۽ تائين اهڙا ڪتي سڌارڪ ناول لکندو رهيو، مثلاً "آدرش آتمارام"، "پتورت ليلا" وغيره.

"هندو ڪٽنب" جو ديوناگري ۽ ۾ لکيل هڪ ڪتاب "هندو گرهست" تان ترجمو ڪيل هو ۽ جنهن ۾ ونشيا ناچ جي ڪڪرم جا نقصان ڏيکاريل هئا، ۽ جو ڪٽنبي قصو اهڙو لوڪ-پسند پيو هو، جو ان جو ٽيون ڇاپو ١٩٢٢ ۾ نڪتو هو. تنهن مان مهاراج تيجورام جي هالوچالو ۽ سليس عبارت جو هي مثال ڏجي ٿو:-

"بس! ٻوء ته سيٺ جو حڪم پڌي هڪدم ڳائڻ شروع ٿيو. نيٺونء تي هڪ ٻئي پٺيان ٻره جون ٻچيون اچليندي ڪيترائي غزل ۽ ڪافيون چوڻ لڳي جن مان نموني طور هڪ ڪافي هنريت آهي.

اچ آءُ منهنجا مٺا، پاڳ پلا ٿي پانيان،
پاڳ پلا ٿي پانيان، باس ٻيرن جي وراهيان...

شڪاري ء جي ٻاڻ کان جيئن هرڻ گهايل ٿي، اتيئي ئر ٿي ٻوندو آهي، تئن اسان جي ٻيٺونء جو به، معشوق جان جي ڪافين ۽ غزلن اهڙوئي حال ڪيو. هن جي پيار ۾ هو ديوانو ٿي ويو. جيڏانهن ٿي اک ڪنيائين اوڏانهن معشوق جان ئي معشوق جان ٿي ڏٺائين، ۽ پيو ڪجهه نه. جڏهن دل کي قابو نه رکي سگهيو، تڏهن هنريت ڪاري چياء ته "پياري معشوق! دلدار معشوق!! تنهنجي اکين مان جادوء جي برسات پئي وسي آهي. بس! مون کي ته پنهنجو نوڪر ڪئي بناء. پڙهڻ لکڻ سان هاڻي منهنجو ڪو ضرور ڪونهي. مان نه پڙهندس! نه پڙهندس!! ۽ نه پڙهندس!!!"

"معشوق جان- پيارا بس! مان جنهن جي تلاش ۾ هيس، سو اچ مون کي ملي ويو. جنهن جي ڳولا ۾ وڏن وڏن سيٺين کي مون ڪين جهڙو ٿي ليکيو، سوئي جانب اچ ملي ويو. بس بارا مون کي گلي سان لڳاء، ۽ پيو ڪجهه به نه گهرجيم!"

ميرزا قليچ بيگ جي ”زينت“ ۽ ديوان پرڀداس جي ”عجيب پيٽ“ کان پوءِ ٽيون نمبر سنڌي ناول هو لعلچند امر ڏنيمل جو ”چوٿ جو چنڊ“ يا ”پرم جي پلائي“، جو ۱۹۰۵-۱۹۰٦ع ۾ ’سرسوتي‘ مخزن ۾ پيو هو ۽ ۱۹۲۱ع ڌاري ”سنڌي ساهت سوسائٽيءَ“ جي ماهوار رسالن ۾ ڇپيو هو. هن ڏليان جوڙيل ناول جو مسئلو غير رواجي هو: تن ڏينهن جڏهن زال ذات اڃا پردي سان نڪري مرد سان لڙهه وچڙ ۾ نه آئي هئي، تڏهن ويچارا نوجوان پنهنجي دل جي آڇرندڙ محبت همجنس دوستن سان ئي ونڊيندا هئا: ۽ اهڙن ٻن نوجوان دوستن جي وچ ۾ سليس ۽ بي طمع سڪ جو ورنن هن ناول ۾ نهايت نفيس نموني ۾ ڪيل هو. تنهن کان سواءِ منجهس حيدرآبادي هندو سماج جا پرم، منسا ۽ پيون ڪُريتيون پليءَ پٽ چٽيل هيون. جيتوڻيڪ آخر ۾ هن ناول جو پلاٽ سُنجهيل سُنجهيل ٿي پيو، پر لعلچند صاحب جي عبارت، سندس دستور موجب، ڪهڙڙ اصطلاحن سان ڀرپور ۽ ڪردار هئي. ناول جي شروعاتي باب ۾ ئي نجي ۽ ڇيڏي سنڌيءَ ۾، تنز ۽ سنڌ ۾ رسم جي نشانين سوڌو، ٻن دوستن جي نازڪ پريت ۽ قدرت جي نظارن بيان ڪرڻ جي طاقت جو مثال ملي ٿو وجي:

”لوڏ جن جي لڪ لهي، جن سان جڙيو شل جيءَ رهي!
هتا هتي حاضر هزار، جان ۽ جيءَ جيار يار.“

واهيڙي جي وير. سورج پنهنجي روشن سواريءَ جو نشان شفق جي صورت ۾ ڪري ڇڏيو هو. اسان جي تازي مگيل نوجوان کي ٿهڪندو اچو وڳو ڏٺيل هو، ۽ پنهنجي پريتم سان گڏ درياءَ جو رستو ڏيو پئي ويو. انهيءَ رستي جي ٻنهي ڪپن تي ڪچ سُرهيون نمون ۽ ساوا گهاٽا پير، شاهي ٻڙ ۽ سهڻا پپر- ڪٿي ڪٿي سنوان سرهه به- هڪٻئي سان لاڳيتا آيا آهن، جن جا جهمٽ هڪٻئي ۾ بلڪل ڳتيا پيا آهن، ۽ هڪ شاهي ڇتي ڪري بيٺي اٿن. انهن وڻن ۾ سياوي سڳنڌ ٿئي ٿي. انهي ڏهاڙي پوڄارين جو-، سيتل هير به پئي لڳي، سو اتان لنگهندي ڏينهن وارو ٿڪ وسري ٿي ويو. جوت پري ۽ سنجها ٿري ته هي سنگتي اچي گندوبندر کي قابو پيا.

اوچتو ئي آن ٿائي اسان جي تازي مگيل نوجوان جون اکيون وڃي آپ ۾ کتيون، ۽ ڏائي شڪل چنڊ تي نظر پئجي ويس... سندس ڳيرو يار هن جو چهرو ڏسي، وانڙو ٿي ويو. ها ڳراٽڙي پائي، منهن ۾ نهاري، مٺيءَ آواز ٻچڻ لڳس: ”چو موتي، چپ ڪري بيڙيا اٿيئي؟ مون سان رنو ته ڪين آهين؟ تنهن تي اسالڪ هن کي ورندو پاڪر پائي، ورندي ڏنائين: هيرا! توسان ر... نو...! وات مان پيو ڪي اکليس ئي ڪين؛ جو هيئين چپ سندس ٽپ ٽپ لائي ڏني، ۽ بدن ۾ سياتو وني ويس...

آسمان ۾ تارن جهرمر لائي ڏني، ۽ هنن ٻن پريتمن کي محبت ۾ مائل ڏسي جڻ ٽمڪيائون پئي. چنڊ تنهن ويل نظر ڪونه ٿي آيو. گهر پوري ڏهين بجي پهتا. انهي ڏينهن ٻڌي جي چوٿ هئي.“

هن ناول جو ٻيو ڇاپو ۱۹۴۷ع ۾ نڪتو هو جنهن ۾ لالچند اَمرڏنومل جي سنواريل هو، ۽ اُن جي مُنڍ ۾ لکيو هئائين: ناول جي پٺي ڀاڱي ۾، جنهن جي رٿا، اڃا ڪلپنا جي سنسار مان نڪري، اکرن جا ويس وڳا پهري، پڌري ٿي نه آئي آهي، حياتيءَ وفا ڪئي، ته آئيني ۾ ملڪ ۾ هيڏي جا سماجڪ ۽ سياسي اٿل پٿل ٿي ويئي آهي، تنهنجا ڪي ڏڪڻ وارا ويسٽار قلم بند ڪيا." پر افسوس جو اوچتوئي سنڌ ملڪ کي ئي الوداع ڪري آيو ۽ پٺي ڀاڱي ڪيڻ جي اميد بمبئيءَ ۾ پوري ڪري نه سگهيو، نڪا حياتيءَ ئي وفا ڪيس.

هن دور جا وڌيڪ من-گهڙت ناول هئا: پيرومل مهرچند جا ٻه ناولن جو سلسلو، هڪڙو غمناڪ "آنند سندري" (شمار ۱۹۱۰ع) ۽ ٻيو سک-انت "موهني ٻائي" (۱۹۱۷ع)، جن ۾ پڻ هندو گهرو جيوت جون رسمون رواج ۽ سماجڪ مسئلا ڪنيل هئا، مثلاً گهرو ڪفايت، زناني تعليم، ڏيتي ليتي، جيتري تي جيتري شادي وغيره. تنهن کان سواءِ حيدرآبادين ۽ ڀهراڙيءَ وارن جي وچ ۾ هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ سلوڪ پيدا ڪرڻ تي به زور ڏنل هو. "موهني ٻائي" جي مُنڍ ۾ پيرومل صاحب لکيو هو:

"هنن ناولن ۾ آکاڻي ٿوري ۽ سادي سودي هئي، باقي پنهنجي پرچار ۽ بحث مباحثو نهايت گهڻو هو، جنهنڪري واقع ڪاريءَ ۽ ڪردارنگاريءَ جي لحاظ کان اهي ادبي ناول نه آهن، ليڪن تنهن زماني جي هڪ اختياريءَ واري پنهنجي تاريخ ڇو ڪم ٿا ڏين"ــ استاد پيرومل جي لکڻي، استاد لالچند جي اصطلاحي عبارت کان بنهه نرالي، سرلي ۽ مٺي، پر پختي ۽ رواني واري آهي، جنهن جو مثال "موهني ٻائي" مان ملي ٿو، توڻي دم جون نشانيون ڪجهون ٿيون ڏسڻ ۾ اچن.

پر "موهني ٻائيءَ کي ننڍ ڪين آئي. هوءَ جيتري تي جيتري پرڻجڻ بابت خيال ڪرڻ لڳي. جي ٻين قومن ۾ جيڪي شاديون ٿين ٿيون سي "ٻرٻر ووٽ" آهن، پر اسان وٽ ووٽ يا وهانءُ هڪ ڌرمي ڳالهه آهي. پوءِ اسان وٽ هي اونڌا رواج ڪيئن قائم ڪيا اٿن. ڏيتيءَ ليتيءَ ۾ ڇٻو ته لوڀ جي ڪري ماڻهن جي اکين تي پردا چڙهيا آهن، پر جيڪي جيتري تي جيتري ٿا پرڻجن تن کي ته ڳورو لڏو ڪونه ٿو ملي پوءِ هنن کي ڪهڙو لٺ اکين تي ٿو چڙهي، جو هو ڦهر جا ڪم ٿا ڪن؟ ڀانءِ ٿي ڇيائين ته استري ڇٽ ڇري هجي، ۽ هن جي سٺين ٿيڻ جي اميد ئي نه هجي ته سندس مرد ٻي استري پرڻجي سگهي ٿو... پر ڪوبه قاعدو ۽ ڪوبه رواج صحيح تڏهن سمجهيو جڏهن هيٺ مٿي پورو هوندو. جيڪڏهن ڪنهن جو پتي وڃي چريائين جي اسپتال ۾ پوي ته سندس استريءَ کي سندس ساهرا يا پنچ جيڪر ٻيو گهوٽ ڪرڻ ڏين؟ بلڪل نه. تڏهن استريءَ جي حق ۾ اهڙو رواج ڪيئن قائم ڪيو اٿن سا ڳالهه اُها ته سمجهي نٿي سگهان. جنهن جو نالو ئي "قاعدو" آهي، سو استريءَ توڙي پرش لاءِ هڪجهڙو هئڻ گهرجي پر هتي ته پيائي جا پنا لڳا پيا آهن."

هي اُڳاٽي دور جو آخرين ناول هو ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻيءَ جو "نورجهان" (۱۹۱۵ع) جو سنڌيءَ ۾ پهريون تاريخ تي ٻڌل ناول هو، ۽ لکيل به ڊاڪٽر صاحب جي عاليشان ادبي

عبارت ۾ هو جنهن ۾ سنڌيءَ ۽ فارسيءَ جو جوڳو ميزان رکيل هو. منجهس مکيه ڪردارن جي سيرت نگاري نهايت زوردار ڪيل هئي ۽ محبت ۽ جنگ جا چتر پڻ خوب رنگين چٽيل هئا، ۽ ڪن واقعن جي بيانن ۾ ذرا مبالغي کان ڪم ورتل هو. ”نورجهان“ مان، اڪبر جي موت ۽ جهانگير جي تاجپوشيءَ واري باب ۾ هيٺين بيان مان، ڊاڪٽر صاحب جي شاندار درباري عبارت جو؛ جنهن ۾ باقاعدي بيهڪ جون نشانيون ڏنل هيون، اندازو لڳائي سگهجي ٿو:

”اڃا ماڻهن پنهنجي پياري بادشاهه جو ماتم ئي پئي ڪيو ته آگري ۾ تاجپوشيءَ جا سانباها پئي ٿيا. سليم ماتم جي مقرر ڪيل مدي تائين به ترسي نه سگهيو. پيءُ جي قضئي پڄاڻا ٿوري ئي عرصي ۾ تخت تي ويٺو... هن اڃا تخت تي پير رکيو ئي ڪين، ته توبن جي ٺڪا ٺوڪي ٿي، ۽ نغارن ۽ شرنائن جو غلغلو مچي ويو. امير ۽ وزير جي قطارون ڪيو بيٺا هئا، تن نئڙي سلام ڪيو ۽ هڪڙي نقيب اڳتي وڌي بلند آواز سان پڪاري چيو ته ”اڄ شهنشاهه نورالدين جهانگير بيني اسلام جي روشنائي ۽ دنيا جو فتح ڪندڙ تخت نشين ٿيو آهي. هي اهو صاحب قِران آهي جنهن جو زحل دربان آهي ۽ آسمان آستان، چنڊ سندس پيغام رسائيندڙ آهي، زهره راڳيندڙ؛ قضا سندس نگهبان آهي ۽ قدر ثناخوان؛ تجمل ۽ توانائيءَ جو مايو آهي، ۽ شان ۽ شوڪت جو بايو؛ سخا جو بحر آهي ۽ عطا جو ڪڪر؛... امير اصل آهي ۽ امير نسل آهي؛ ملائڪ روح آهي ۽ ملائڪ خوءِ آهي. شل جهان هميشه سندس بندهه هجي ۽ سندس زندگاني پائنده هجي.“

مترجم: مولابخش اي. سومرو، ڄامشورو

ڪوٽ ڏيجي — آثار قديم جو هڪ نشان

خيرپور کان پندرهن ميل ڏکڻ طرف ۽ حيدرآباد ڏانهن ويندڙ روڊ تي ڪوٽ ڏيجي، هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي- هتي سڀ کان پهريائين نومبر ١٩٥٥ع ۾ کوٽائيءَ جو ڪم شروع ڪيو ويو هو؛ ۽ هڪ مهينو سانده جاري رهيو. قديم سنڌ جي ٻين حصن ۾ نه صرف 'هڙپا' جهڙي ننڍي شهر جي زندگيءَ جو تهذيب ۽ تمدن جا آثار نظر اچن ٿا، پر هيٺين حصي ۾ پڻ هڪ نئين تمدن جا آثار دريافت ڪيا ويا آهن کوٽائيءَ جو پهريون ڪم جيتوڻيڪ محدود نوعيت جو هو، تنهن ڪري هن نئين تمدن ۽ هڙپا تهذيب جي درميان ڪهڙو تعلق ٿي سگهي ٿو؟ انهيءَ تي ڪافي روشني پئجي نه سگهي آهي چنانچه سال ١٩٥٧ع جي ماه آڪٽوبر جي وچ ۾ دوباره کوٽائيءَ جو ڪم شروع ٿيو. انهيءَ نئين کوٽائي مان هينئر هيءَ امر پايه تڪميل تي پهچي چڪو آهي، ته هن علائقي ۾ 'موهن جي دڙي' جي تهذيب کان تقريبا 'ست سؤ سال' پهريائين هڪ تهذيب موجود هئي، جا "موهن جي دڙي" جي پيش رو به هئي ۽ انهيءَ کان ڪجهه مختلف به هئي. عالمن ۽ آثارقديمه جي ماهرن کي دعوت فڪر آهي. —غ، م، گرامي

١٩٢٠ع ۾ 'وادي سنڌ' ۾ هڙپا ۽ 'موهن جو دڙو' جي جڳهن تي کوٽائي شروع ٿي، ته هيءَ ثابت ٿيو ته هندستان ۾ آرين جي اچڻ کان گهڻو اڳ هنن علائقن ۾ قديم زماني کان 'تهذيب' موجود هئي. هتان جا ماڻهو آرٽ ۽ دستڪاريءَ ۾ ڪافي ترقي ڪري چڪا هئا؛ ۽ هڪ ترقي يافته 'رسم الخط' به ڄاڻندا هئا. هن جي خلاف اتر مغربي پاڪستان ۾ آرين حملاآورن جي تاريخي آثارن جي نه وري شناخت ٿي سگهي آهي ۽ نه انهن علائقن ۾ سندن اچڻ جي ڪا تاريخ اڄ تائين ملي ٿي.

آرين جي اچڻ کان پهريائين 'هڙپا ۽ موهن جو دڙو' ۾ جا قوم رهندڙ هئي، تنهن جا تمام گهڻا تاريخي آثار اسان کي حاصل ٿي چڪا آهن. انهيءَ قوم جي تهذيب، ڪيترن خيالن کان انفرادي؛ ۽ ترقي يافته هئي ۽ ڪيتريءَ حد تائين ميسوپوٽيما، جي انهيءَ تهذيب سان همعصر پڻ رهي، جنهن جو زمانو ٢٣٠٠ ورهيه انهن کان اڳ موهن جي دڙي جي تهذيب،

جي ابتدائي دورن جي آثارن جو پتو پئجي نه سگهيو، ڇاڪاڻ ته سر سبب، انهيءَ علائقي جي زياده هيٺ تائين کوٽائي ٿي نه سگهي. بهرحال انهيءَ تهذيب جو آغاز جنهن زماني ۾ ٿيو هو، کوٽائيءَ مان هيءُ ثابت ٿي چڪو آهي ته 'وادي-سنڌ' ۾ هيءَ تهذيب تمام گهڻي عرصي کان موجود هئي. هنن 'دور آفرين' دريافتن بعد 'هڙپا'، 'موهن جو دڙو' ۽ ٻين جڳهن تي گذريل ڪيهن سالن ۾ ڪيترا دفعا دوباره کوٽائي ڪرائي ويئي، ليڪن هن آخري دلچسپ ۽ ترقي يافته تهذيب جي متعلق اسان کي جا معلومات حاصل ٿي آهي، تنهن ۾ ڪجهه به وڌيڪ اهم ۽ نمايان اضافو نه ٿي سگهيو. البته ان معلومات ۾ ڪجهه پيا به تفصيلات اسان کي حاصل ٿيا.

تازو 'ڪوٽ ڏيجي' ۾ جيڪا کوٽائي ڪئي ويئي هئي، تنهن جي نتيجي ۾ پهريون دفعو 'هڙپا' جي تهذيب ۽ انهيءَ وقت جي 'ڪوزه گري' جا نمونا ۽ ٻيون شيون دريافت ٿيون آهن. ڪوزه گريءَ جا هيءُ نمونا وڏي اهميت رکن ٿا. انهن مان هيءُ معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ وقت ۾ 'هڙپا' جي تهذيب ابتدائي دور ۾ هئي ۽ مٽيءَ جي ٿانون تي عام پينٽنگ ڪئي ويندي هئي ليڪن ڳاڙهي رنگ تي ڪاري رنگ جي سجاوت ڪرڻ رائج نه هئي. انهيءَ وقت جي ٿانون تي دائرا ۽ ٻيا جي ٻين جا نمونا، جيڪي 'هڙپا تهذيب' جي ترقي يافته وقت جي نمونن مان ملن ٿا، سي موجود نه آهن. شروعاتي وقت جي ٿانون تي 'مور' جهڙن تصويرن يا 'مڇيءَ' جا نمونا ٺاهيا ويندا هئا. صاف طور تي واضح آهي ته هيءُ ٿانو، هڙپا تهذيب جي سڀ کان قديم وقت سان تعلق رکندا هئا. 'ڪوزه گري' جا هيءُ نمونا 'موهن جي دڙي' جي مرڪزي علائقي ۽ 'هڙپا تهذيب' جهڙين ٻين جڳهن تان کوٽائي ڪري ڪونه ڪڍيا ويا. خوش قسمتي سان 'ڪوٽ ڏيجي' ۾ هيءُ دشواريون درپيش ڪونه آهن. کوٽائيءَ مان واضح طور تي هيءُ ثابت ٿي سگهيو آهي، ته هڙپا تهذيب جي شروعاتي آبادي 'ڪوٽ ڏيجي' جي انهن کنڊرن مان ملي ٿي، جيڪا هن جو هيءُ ابتدائي دور، ان جي ترقي يافته عهد يعني ٢٢٠٠، قبل مسيح کان، به سؤ سال اڳ يعني ٢٥٠٠، قبل مسيح ۾ رهيو هوندو، ۽ انهيءَ زماني کي 'هڙپا تهذيب' جي ابتدا قرار ڏني پئي وڃي. مذڪوربالا کوٽائين جي اهميت هيءُ آهي ته ان جي نتيجي ۾ 'ڪوٽ ڏيجي' جي جڳهه تان 'هڙپا ۽ موهن' جي دڙي جي تهذيب کان اڳ جا آثار دريافت ڪيا ويا آهن. جيڪي انهن کان به قديم تهذيب سان تعلق رکن ٿا ۽ اهي ابتدائي دلچسپ آهن، جيترا هڙپا ۽ موهن جي دڙي جي تهذيب جا آثار آهن. هن خيال جي جواز ۾ تمام گهڻيون ڳالهيون آهن، ته 'ڪوٽ ڏيجي' جي پراڻن باشندن جي ثقافت تمام اعليٰ هئي ۽ 'هڙپا ۽ موهن جي دڙي' وارن باشندن کانئن ڪيتريون فني نظرياتي ۽ ٻيون شيون حاصل ڪيون هيون، جن ۾ شهرن جي تعمير ۽ فصيل بندي (شهري پناهه) جا طريقا به شامل آهن. 'ڪوٽ ڏيجيءَ' جا ٻه حصا آهن. هڪ 'ڳڙهيءَ' جو حصو آهي، جيڪو پنج سؤ فوٽ ڊگهو، ساڍا ٽي سؤ فوٽ ويڪرو ۽ چاليهه فوٽ بلند آهي. ٻيو حصو اهو آهي، جنهن ۾ انهيءَ آباديءَ جو 'دستڪار طبقو' رهندو هو- ڳڙهيءَ جي مٿين حصن ۾ ڪشادا ڪمرا دريافت

ڪيا ويا آهن. جنهن جا بنياد پٿر جا جڙيل آهن، پر مٿيان حصا مٽيءَ جي سرن سان ٺهيل آهن، سندن ڇتيون ڇتيل هيون ۽ انهن تي مٽيءَ جي لنباڻي ٿيل هئي. ڪي ڪي شيون ڪٿ ڪيون ويون آهن، تن ۾ هيءَ به شامل آهن. مٽيءَ جي سرن جو ٺهيل فرش، مٽيءَ جا ٿانو، ٻارن جي کيڏڻ جون گاڏيون، ڪينهون، سنگ مرمر جا ٽڪرا ۽ چوڙيون؛ پر سڀ کان وڌيون مٽيءَ جون ٺهيل ديويءَ جون تصويرون، جانور، تير ۽ پٿرن جا اوزار.

چند گهرن مان گهرو استعمال لاءِ وڏا چلها مليا آهن، جنهن مان هيءُ اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته انهن ماڻهن جي زندگي منظم هئي ۽ ڪم ڪار جي تقسيم ضابطي تحت هئي. هيٺاين هنڌن تي پڪل سرن جون ٿلهيون ٿلهيون ديواريون مليون آهن. چند پٽين جي ڍلهاڻ پنجن فوٽن کان به وڌيڪ هئي.

'ڪوٽ ڏيجيءَ' ۾ جا شيءِ سڀ کان زياده متاثر ڪري ٿي، سا 'هڙپا' جي زماني کان اڳ جو 'ڪوٽ' آهي. جنهن جي اوچائي ۽ ٿولهه ڪافي آهي. هيءُ ڪوٽ هڪ ٽڪر تي تعمير ڪيو ويو هو ۽ ٿوري ٿوري مفاصلي تي مورچا تعمير ڪيا ويا هئا. هيءُ حڪومت جو مرڪز ۽ حڪمران طبقي لاءِ سڪونتگاهه هو.

هن برصغير ۾ هيءُ سڀ کان پهريون پناهه دار شهر چئي سگهجي ٿو. هن جي تعمير ڪرڻ وارو معاشرو يقيناً منظم ۽ خوش حال هوندو. پيءَ حالت ۾ ايتريءَ زبردست محنت وارو ڪم پايهِ تڪميل تي ڪيئن پهچي سگهي ها. شهر جي مٿين حصن ۾ سڙي ويل جاين جي سامان جو هڪ وڏو ڍير پٽيو پيو آهي. خيال ڪجي ٿو ته هيءُ سڙيل سامان اتفاقي باهه لڳڻ جو باعث نه آهي، پر هڪ زبردست باهه لڳڻ جو ثبوت آهي، جنهن ڪوٽ ڏيجيءَ کي تباهه ڪيو ۽ هڙپا تهذيب واسطي رستو هموار ڪيو.

ڪوٽ ڏيجيءَ جي باشندن نهايت خوبصورت ۽ دلڪش ٿانوَ ٺاهيا آهن. مٽيءَ جا هيءَ ٿانوَ چاڪ مان ٺاهيا ويا هئا. انهن جو رنگ گلابي ۽ ڳاڙهو آهي. ٿانون تي ڳاڙهي، پوري ۽ ٻين رنگن جون ڏارون نڪتل آهن؛ ۽ ڪيترن ٿانون تي هڪ سڱدار ديوتا جي شڪل ٺهيل آهي، ڪوٽ ڏيجيءَ جا هيءُ ٿانو نهايت نادر ۽ اعليٰ قسم جا آهن ۽ برصغير پاڪ و هند جي ٻين قديم تهذيبن ۾ نٿا ملن، ڪوزه گريءَ جي سامان ۾ مکيه شيون هي آهي؛ ڪليل منهن سان جڳ، صراحيون، ٿالهيون، ننڍيون رڪيبيون ۽ پيالا وغيره.

'هڙپا ۽ ڪوٽ ڏيجيءَ' جي برتن سازيءَ ۾ چند شين کان سواءِ ٻي ڪابه اهم طرز مشترڪ نه آهي، سڀ کان وڏو فرق فني آهي. ڪوٽ ڏيجيءَ وارن جي مصنوعات تمام هلڪي ۽ سنهڙي آهي. پر هڙپا وارن جي ٿلهي ۽ ڳوري، ٻنهي جي مصنوعات ۾ ايتريءَ حد تائين نمايان فرق آهي. انهيءَ مان سندن ڪوزه گريءَ جي صنعت جي بنيادي فرق جو پتو پوي ٿو. حالانڪ ڪوٽ ڏيجيءَ جي ڪوزه گري، هڙپا جي برتن سازيءَ کان مختلف آهي، ليڪن پنهنجي طرز ۾ ڪافي ترقي يافته معلوم ٿئي ٿي.

وڌيڪ مطالعو ڪيو پيو وڃي تہ جيئن انهيءَ متعلق ڪنهن نتيجي تي پهچي سگهجي، تہ 'هڙپا' وارا 'ڪوٽ ڏيجيءَ' وارن جي دلڪش فن ڪوزه گريءَ جي خوبين ڪان ڪيتريقدر متاثر ٿيا هئا. ليڪن هن ڳالهہ جو پورو ثبوت نہ ملي تہ هن نئين طرز جي ڪوزه گريءَ جا موجد، ڪيترن خيالن ۾ 'هڙپا' وارن ڪان پيش پيش هئا. اگرچ شڪل و فن جي لحاظ ڪان هو مختلف هئا، مگر انهن جي مصنوعات هڙپا وارن جي مصنوعات ڪان ڪنهن بہ طرح گهٽ نہ هئي. 'ڪوٽ ڏيجيءَ' ۾ برتن سازيءَ جون اهي صورتون ملن ٿيون، جيڪي هڙپا جي عهد ۾ ڪافي مقبول هيون.

هڪ نئين قسم جي برتن سازي دريافت ڪئي ويئي آهي؛ جنهن تي نادر نقش و نگار ٺهيل آهي. انهيءَ دريافت مان اسان جو هيءُ خيال مستحڪم ٿئي ٿو تہ عن جو تعلق اهڙيءَ تمدن سان هو، جيڪا 'هڙپا' جي تمدن جي پيش رو هئي ۽ ان جي مخالف بہ هئي. ٿانون تي سندن 'خطوط' هڙپا وارن جي خطن ڪان ڪافي نمايان آهن.

ڪوٽ ڏيجيءَ جا باشندا پٿر جا نهايت عمدا اوزار استعمال ڪندا هئا. هو پٿر جي بنياد تي آس ۾ سڪايل سرن جي ٺاپيل جاين ۾ رهندا هئا. سندن عورتون چوڙيون پائينديون هيون، ۽ انهن جي هارن ڪي پٿر ۽ مٽيءَ جا ڪينهون ۽ مختلف مٽيءَ جا رانديڪا هوندا هئا.

کوٽائيءَ مان معلوم ٿئي ٿو تہ پُر امن حالتن ۾ ڪوٽ ڏيجيءَ وارا نهايت عمدا ٿانو ٺاهيندا هئا ۽ سرن جون جايون تعمير ڪندا هئا. اڃ تائين هن ڳالهہ جو ڪو پتو پئجي نہ سگهيو آهي تہ ڪوٽ ڏيجيءَ وارا 'وادي-سنڌ' ۾ ڪهڙي علائقي ڪان آيا هئا. ليڪن هيءُ يقين سان چئجي ٿو تہ سندن 'مصنوعات' جي ڪافي شهرت ٿي.

هتان ڪافي التعداد ۾ پٿر جا اوزار مليا آهن، جيڪي تمام اعليٰ قسم جا آهن. پٿر جي ٽڪرن مان ڇريون، تير ۽ ڏاٽا وغيره بنايا ويا آهن. اڪثر اوزار استعمال جي قابل نظر اچن ٿا. انهن ۾ خاص طور تي ٻتيءَ جي شڪل وانگر هڪ خوبصورت تير قابل ذڪر آهي. هن قسم جا صرف ٻي تير، هن ڪان اڳ بلوچستان ۽ سنڌ ۾ دريافت ٿيا هئا، برصغير ۾ وادي-سنڌ، ڪان ٻاهر اهڙو ڪو بہ تير دريافت نہ ٿي سگهيو آهي.

'ڏاند' جي خوبصورت تصوير بہ دريافت ڪئي ويئي آهي، جيڪا پڪيءَ مٽيءَ جي جڙيل آهي. هيءَ تصوير پنهنجي اسٽائيل جي خيال ڪان انهن تصويرن ڪان مختلف آهي. جيڪي هن ڪان پهرياتين 'وادي-سنڌ' ۽ بلوچستان جي علائقن مان مليون هيون. ڏاند جي هيءَ شڪل، انهيءَ ڏاند جي مشابهت رکي ٿي، جنهن جي تصوير جنوب مغربي ايران ۾ دريافت ڪيل ۲۷۰۰ ڪان ۲۸۰۰ سال قبل مسيح جي 'ڳڙهن ٿانون' ۾ موجود آهي. ڪوٽ ڏيجيءَ جي هيءَ تصوير پلاسٽڪ آرٽ ۾ مجسمہ سازيءَ جو هڪ بهترين ۽ قديم ترين نمونو آهي.

ڪوٽ ڏيجيءَ مان جيڪي شيون هٿ آيون آهن، تن ۾ سادين ۽ رنگين 'چوڙيون' 'گوليون'، 'ڪينهون' ۽ مٽيءَ جون 'تختيون' بہ شامل آهن. چوڙيون مٽيءَ ۽ سپ جون

جڙيل آهن. ٻارن جي کيڏڻ لاءِ، ڪينهون ٻڪيءَ مٽيءَ جا آهن. ڪي ٻال اهڙا خوبصورت آهن، جيڪي غالباً ٻارن جي لاءِ نہ هئا. تنهن کان سواءِ هتان مخروطي شڪل جون ٺيون بہ هٿ آيون آهن. ان متعلق هيءُ چوڻ مشڪل آهي تہ انهن جو ڪهڙيءَ طرح استعمال ٿيندو هو.

ڪوٽ ڏيجيءَ جا باشندا غالباً ڪافي عرصي تائين پنهنجي هن قلعہ بند شهر تي قابض رهيا هئا، ڇاڪاڻ تہ اهو انهن ٿلهين ۽ پُرڪون جاين مان ظاهر پيو لڳي، جن ۾ هو پنج-ڇهہ سؤ ورهين تائين رهيا هوندا. بلڪل اهڙيءَ طرح، جهڙيءَ طرح 'هڙپا ۽ موهن جي دڙي' ۾ ۲۵۰۰ سال قبل مسيح جي سڪونت جون جايون، ڇهن صدين جون قديم ٿيون پيون وڃن. اهڙيءَ طرح يقيناً ڪوٽ ڏيجي، انهن ٻنهي مذڪور بالا جڳهين کان بہ قديم تر آهي، يعني تقريباً ۳۰۰۰ سال قبل مسيح جو هيءُ علائقو آهي.

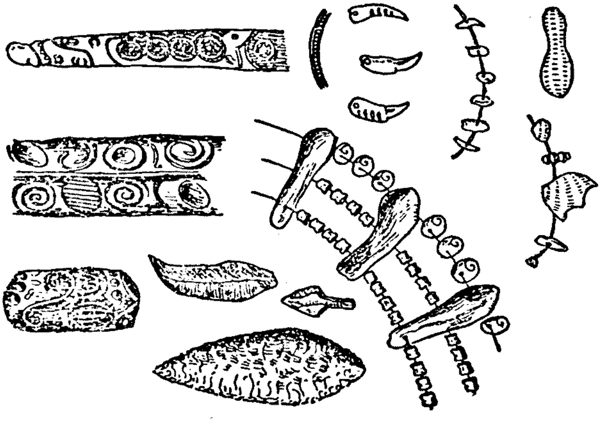

مرحوم ايم. آر. ڪياڻي

مترجم: غلام محمد ”ساغر“ ميمڻ

زندگيءَ جون ناقابل فراموش گهڙيون

سون کي عجب ٿو لڳي ته ماڻهو، ڪوبه هڪڙو موضوع کڻي، ان تي ڪيئن نا لکن! مثلاً هڪڙي رسالي جي ايڊيٽر ١٧- سيپٽمبر تي هڪ ’جرنيلي‘ خط جاري ڪيو ته ”حياتيءَ جي اڻ وسرندڙ گهڙين“ جي عنوان سان، هر اهو لکندڙ، جيڪو واندو ويٺل هجي، سو ”خامه-فرسائي“ ڪري. وڌيڪ سهوليت لاءِ هن زندگيءَ جون اهي گهڙيون پنجن ڀاڱن ۾ ورهائي ڏنيون. پوءِ اهو انهن جي مرضيءَ تي ڇڏيائين ته انهن مان ڪنهن به هڪ تي، جيڪا کين دلچسپ لڳي ۽ جيڪا سندن خيال ۾ اهم هجي، ان تي طبع آزمائي ڪن. پر هن اهو نه چيو ته جيڪڏهن ڪنهن کي دلچسپي نه هجي، يا دلچسپي به هجي پر اهميت سمجهه ۾ نه اچي، ته ڀلي خاموش رهن!

جرنيلي خط ڪان پوءِ هن ٽيليفون ڪئي، جنهن جو حاصل مقصد هي هو ته دلچسپي ۽ اهميت پوي ڪڏ ۾... دلچسپي ۽ اهميت پيدا ڪريو. اهي لفظ هن ته ڪونه استعمال ڪيا، پر جڏهن مون چيومانس ته منهنجي زندگيءَ ۾ ڪا به اهڙي دلچسپ گهڙي آهي ئي ڪانه؛ جنهن ۾ ٻئي ڪنهن کي ڪا دلچسپي ٿئي، ته هن ’لاحول ولا‘ يا ’نعوذ بالله‘ يا ڪجهه ان قسم جو جملو استعمال ڪيو، جو مون ٽيليفون جي ڪري پورو ته نه ٻڌو؛ پر اندازي سان سمجهيم، ته ڪجهه ان طرح ئي هو.

ڪيتريون ئي زندگيون آهن، جيڪي ائين ئي گذرن ٿيون، نه انهن ۾ ڪي ’گهڙيون‘ هونديون آهن، ۽ نه ئي اهڙين گهڙين جي اهميت ٿيندي آهي. جڏهن انهن مان ڪابه هڪ زندگي، ڪنهن بزرگ مقام تي يعني ’مقام اقتدار‘ تي پهچي ويندي آهي، تڏهن ايڊيٽر صاحب پڇا ڪرڻ لڳندا، ته اها ڪهڙي سڀاڳي ساعت هئي، جنهن توهان کي هن اقتدار تي آندو؟ اهڙي سوال تي هو ’صاحب اقتدار‘ اها سڀاڳي ساعت ڳولڻ لڳي ٿو. ضرور ڪا اهڙي ساعت هوندي، جيڪا ايڊيٽر صاحب کي، سندس دفتر جي ڇت تان نظر آئي؛ نه ته، آءٌ ڊپٽي اسسٽنٽ ڪلچرل اتاشي ڪيئن ٿيس!... ها، ياد آيو: آءٌ بانس بريليءَ جي جهنگلن ۾ گهمي رهيو هئس، بجلين جي جهرمر لڳي پئي هئي، معطر سازهين جي ڪري فضا بيتاب ٿيندي پئي وئي، ته

مون کي هڪ سنياسي گذريو... غور ڪري ڏٺم تہ آءٌ انارڪليءَ ۾ آهيان. ٻانس ٻريليءَ جو خيال ان ڪري آيم، جو اِن قسم جون گهڙيون اهڙن ئي جهنگلن ۾ ملنديون آهن ۽ ڪنهن سنياسيءَ جي هٿان، جڏهن اهو تجلّيءَ جو عالم گذريو، تڏهن اهو سنياسي بہ سنياسي نہ هو، هڪ 'حسينہ' هئي، انارڪليءَ ۾ ملي، هڪ دوڪان ۾ ويٺي، آءٌ بہ ان دڪان ۾ ويس: مون کي ان دوڪان تي وڃڻو ڪونہ هو، پر هن جي خاطر رخ بدلائي ڇڏيم.

هاڻي انهن پنجن ڀاڱن مان، جن ۾ مذڪور ايڊيٽر، زندگيءَ جي لمحن کي ورهايو آهي، هڪ جو بيان هن ريت ڪيو اٿس: اهي گهڙيون جن اوهان جي زندگيءَ جو رُخ موڙي ڇڏيو. گهٽ ۾ گهٽ آن ڏينهن انارڪليءَ ۾ تہ ان حسين گهڙيءَ منهنجو رخ ڦيري ڇڏيو هو. مگر اقتدار جا صاحب، اهڙي صاف گوئيءَ کان ڊڄن ٿا... ماڻهو ڇا چوندا؟ ان ڪري هو ٻي گهڙي ڳولين ٿا. ها، ياد آيو: آءٌ طالب علميءَ جي زماني ۾ تمام مايوس رهندو هئس، ڪتابن کي بہ گهڻي پڙهندو هئس پر ياد نہ ٿيندا هئا، پوءِ مٿي ۾ چورس چٽي ڪرائي، ان تي مکڻ جون ٽِڪيون رکندو هئس، ۽ سڀ مکڻ مغز ۾ جذب ٿي ويندو هو. جڏهن مکڻ جي رکيل ٽڪيءَ کي جذب ٿيڻ ۾ دير لڳندي هئي، تہ ڪٿي وات ۾ وجهندو هئس، ان هوندي بہ دماغ تيز نہ ٿيو. هڪ رات هڪڙو بزرگ، سائو نقاب ۽ ڪاري عينڪ پيل، خواب ۾ آيو... چيائين: آٽ وستما! توکي اجا گهڻا ڪم ڪرڻا آهن... پهرين 'بي-اي' ڪرڻي آهي، پوءِ 'ايم-اي' ڪرڻي آهي، پوءِ ايف-سي، ڪاليج سان فٽ-بال ميچ کيڏڻي آهي ۽ هارائڻو آهي، پوءِ ولايت وڃڻو آهي ۽ واپس بہ اچڻو آهي؛ پوءِ چوٽيهہ سال نَو مهينا ۽ ٽيويهہ ڏينهن (اڄ ٢٨-سيپٽمبر تائين) نوڪري ڪرڻي آهي، ۽ ڏِڪا ڪائڻا آهن، ۽ آن عمر ۾ ٻہچي زندگيءَ جون حسين يا ڪارآمد يا رخ موڙيندڙ گهڙيون ڳولڻيون آهن.

آءٌ جاڳيس تہ نہ منهنجي مٿي ۾ ٻاڪيءَ سان ڪُوڙيل چٽيءِ هئي، نہ وات ۾ مکڻ. مگر انهن گهڙين جي تلاش منهنجي ذهني ڪوفت ختم ڪري ڇڏي. منهنجو دماغ تيز ٿي ويو، منهنجي ساهہ جي رفتار تيز ٿي ويئي، مون ڪيترن ئي قسمن جون گهڙيون ڏٺيون ۽ آخرڪار ان آخرين گهڙيءَ تي پهتس، جنهن واضح ڪري ڇڏيو تہ هي سڀ گهڙيون خود ساختہ آهن. اسين پنهنجون گهڙيون پاڻ ناهيون ٿا، ۽ خود ئي بگاڙيون ٿا... جنهن کي ان ڳالهہ جو احساس ٿئي ٿو، آن کي خوديءَ جو احساس ٿئي ٿو.

هتي پاڪستان ۾ وقت بوقت هڪڙو آڏ آئي چوندو آهي تہ "توهين تڪليف نہ ڪريو، آءٌ پاڻ توهان لاءِ گهڙيون ناهيندس ۽ اوهين رڳو انهن کي پاڻ ۾ ڳنڍي ڇڏيندا ڪريو." اڄڪلهہ جي اصطلاح ۾ ان کي آسيمبل (Assemble) ڪرڻ چوندا آهن؛ جيئن موٽرڪار جا پُرزا ٻاهرين ملڪن مان ٿا اچن ۽ ڪراچيءَ ۾ آسيمبل ٿين ٿا. مگر ڪراچيءَ جي آسيمبل ٿيل موٽرڪار پهرئين ڏينهن، نہ تہ پندرهين ڏينهن ضرور "کٽڙ کٽڙ" ڪرڻ لڳي ٿي، ۽ جي بالفرض اسيمبل ڪرڻ وارا بہ ولايت مان اچن تہ اگرچ کڙ کڙ ڪانہ ٿيندي پر موٽرڪار 'پديشي'

ضرور ڏيندي. اوهان جي زندگيءَ جون گهڙيون به اگرچ پڻ جون ناهيل هونديون ته به اوهان جي نشوونما قدرتي طريقي سان نه هوندي. اوهان جي تربيت، تعليم ۽ سياست به هڪ ڍانچو هوندي.

هاڻي ايڊيٽر صاحب جي جوابن ڏيڻ جي ڪوشش ڪندس:

سوال نمبر-١: آهي گهڙيون ڪهڙيون آهن، جي اوهان کي سڀ کان وڌيڪ حسين لڳيون؟

جواب: اهو ته آءٌ ڪونه ٻڌائيندس.

سوال نمبر-٢: آهي گهڙيون ڪهڙيون آتوَ جي پڻ جي ڪم آيون؟

جواب: ان موضوع تي مون کي تمام گهڻو سوچڻو پيو آهي، ته به ڪنهن صحيح يا تقريباً صحيح نتيجي تي نه پهچي سگهيس. اها ڳالهه ته پڻ کان پڇڻ گهرجي ته فلاڻي جي زندگيءَ جون ڪهڙيون گهڙيون توهان جي ڪم آيون. مثال طور آءٌ اهي گهڙيون پيش ڪندس، جي زير تحرير مضمون تي صرف ٿي رهيون آهن. هيءَ جيئن ته آءٌ محض عندالله يا عندالالطاف حسن قريشي (ايڊيٽر اردو ڊائجسٽ لاهور) لکي رهيو آهيان، ان ڪري اهو چوڻ بيجا نه ٿيندو ته (في الحال 'الله' کي ڇڏي) اهي گهڙيون 'الطاف حسن قريشيءَ' جي ڪم آيون ۽ اگر هي مضمون ڇپجي ويو، ۽ ڪنهن به پڙهي پسند ڪيو ته اهو شخص به ثواب ۾ داخل ٿيندو. ليڪن اگر فرس-خامہ جي سُبڪ رفتاريءَ، ايڊيٽر صاحب جي سنجيدگيءَ کي به مجروح ڪيو ته پوءِ چئو ته هي مضمون هڪ پيدل سپاهيءَ وانگر جنگِ قلم ۾ آيو.

ممڪن آهي ته ايڊيٽر صاحب انهن گهڙين متعلق سوچي رهيو هجي، جيڪي تمام وڏين هستين جي زندگيءَ ۾ اينديون آهن. مثلاً هڪ خاص عمر کان پوءِ قائداعظم جي زندگيءَ جي هر گهڙي، جڏهن هو ڪٿي سُتو پيو هجي، پڻ جي ڪم آئي. آءٌ جڏهن ستو پيو هوندو آهيان، خصوصاً جنهن رات گهر ۾ چوري ٿيڻي هجي تڏهن اها گهڙي چور جي ڪم ايندي آهي، ۽ دنيا جا 'ڪم چور' اهڙي ئي قسم جون گهڙيون ڪارڪن ماڻهن جي زندگيءَ ۾ ڳوليندا آهن.

قائداعظم کان گهٽ هستين جي زندگيءَ ۾ به اهڙيون گهڙيون ملن ٿيون، جي پڻ جي ڪم آيون هجن. مثلاً هي ماڻهو جيڪي هيتري محنت ۽ خرچ ڪري 'ايم. اين. اي' يا 'ايم. پي. اي' ٿا بڻجن، تڏهن انهن جو پنهنجو ڪهڙو فائدو آهي! هي ته محض پنهنجي قوم جي خاطر وڏهي جهڙي، پنهنجي نڪ ۾ دم ڪريو ڇڏين ۽ پڻ جي 'دم ۾ نڪ'... ته جيئن "هدايت نامہءِ خاوند" جهڙو ڪو قانون ماڻهن جي هدايت لاءِ مرتب ڪن، ۽ ڪڏهن ڪڏهن "هدايت نامہءِ زوجہ" به مرتب ڪريو ڇڏين. ان ڪري ئي اهل زبان چوندا آهن ته فارسيءَ جي اضافت سان 'اردو' جا لفظ نه ملائڻ گهرجن.

ٽئين سوال جو جواب مون 'ڪوهاٽ' کان واپس ايندي موٽر ۾ لکيو هو، ان ڪري ٽئين گهڙين ۾ حرڪت ڪجهه وڌي ويئي آهي؛ جيتوڻيڪ اها تحريڪ جي ڪرسي ئي ڪانه پهتي آهي. موٽي اچڻ تي آءٌ سرڪاري ڪمن ۾ ايترو

مصروف ٿي ويس، جو ايڊيٽر صاحب جي ٽيليفون ڪان ٻ ٽائيندو رهيس ته جيئن ڪيس يادگيري ڏيارڻ جو ٻه موقعو نه ملي. ٻر ڪنهن وقت انسان ٽيليفون جي پر-ان لنگهندو آهي... ڪهڙي خبر ته ڪو 'ٻاز' تاڙ ۾ ويٺو هجي ۽ جيئن توهين ويجهو اچو ٿا ته ٽيليفون ڪڙڪاٽي ڇڏي ٿو. بس، ايڊيٽر صاحب ٻ- انهن ئي ڪيو— مون چيو مانس ته اجا مضمون اڌورو آهي ته، چيائين اهو 'اڌورو' ئي ڏياري موڪليو. مون کي شڪ آهي ته هُن کي منهنجي چوڻ تي ئي شڪ آهي، انڪري آءٌ جلديءَ ۾ مجلس ختم ڪري، اوهان جي حق ۾ دعا ٿو ڪريان. البته باقي ٽن سوالن جا مختصر جواب ٻه لکي ٿو ڇڏيان ته جيئن زندگيءَ جي ڪنهن ٻه گهڙيءَ کي ڪا شڪايت باقي نه رهي.

سوال نمبر-٣: آهي ڪهڙيون جن اوهان جي زندگيءَ جو رخ ڦيرائي ڇڏيو؟

جواب: ڏ-و مٿي ڏنل قصو 'انارڪليءَ جي حسينه' جو.

سوال نمبر-٤: آهي ڪهڙيرن جن تي اوهان کي اجا تائين فخر آهي؟

جواب: آهي شايد ١٨-آڪٽوبر کان پوءِ ايندڙيون.

سوال نمبر-٥: آهي ڪهڙيون جن ۾ اوهان کي زندگيءَ جي اهميت جو احساس ٿيو؟

جواب: پنهنجي اهميت جو احساس ڪئين دفعا ٿيو اٿم... ٻر زندگيءَ جي لاءِ ڪجهه نه سوچيو اٿم... جيسين آهي: تيسين آهي... ان جي اهميت ٻه- آهي... جڏهن هوندي ئي ڪانه، ته اهميت ٻه پاڻ سان وٺي ويندي... ڪجهه ڏينهن چراغ ٻرندو... ڪجهه ڏينهن گـُل چاڙهيا ويندا... بس، آن کان پوءِ حسرتن جون واديون: هزار نامراديون..!

مهراڻ جا موتي

● حضرت علي، پنهنجي دور خلافت ۾ ٻه جد وجهد ڪندا هئا، سندن ڏينهن رعايا جي ڪم ڪار ۾ گذرندو هو، ۽ رات عبادت ۾.

ڪنهن پڇيو ويو تہ اوهان ايتري زحمت ڇو ٿا برداشت ڪريو؟ فرمايائون "اگر ڏينهن جو ڪم نہ ڪندس تہ اهو گويا 'رعايا' تي ظلم ٿيندو، ۽ جي رات جو عبادت نہ ڪندس تہ اهو گويا پاڻ تي ظلم ٿيندو." - علي عليہ السلام

● يعقوب بن ليث، اڃا خراسان فتح نہ ڪيو هو. هڪ ڏينهن سيستان ۾ پنهنجي دوستن سان روح رهاڻ ڪري رهيو هو. هرهڪ دوست پنهنجا تاثرات ۽ تجربات پئي بيان ڪيا.

هڪ چيو: بهترين لباس 'اطلس' جو ٿئي ٿو؛ ٻئي چيو: بهترين ٽوپي رومي ڪيمخواب جي ٿئي ٿي؛ ٽئين ٻڌايو تہ گل و ريحان کان بهتر منظر؛ شجر-بيد جي سائي کان بهتر سايو؛ نغمہ بلبل کان بهتر نغمو ٿي نٿو سگهي!

● جڏهن يعقوب جو وارو آيو، تڏهن چيائين:

"زره کان وڌيڪ سهڻو لباس، خود (جنگي ٽوپ) کان وڌيڪ ڪلاه، ميدان جنگ کان بهتر منظر، شمشير کان سهڻو سايو، گهوڙي جي هڻڪار کان سهڻو نغمو ڪوبہ ڪونہ آهي!"
- يعقوب بن ليث

● هڪ ڏکويل ۽ افسرده انسان جي اکين مان وهندڙ هڪ ڳوڙهو اگهڻ، همدرديءَ طور هزار خون جي ڳوڙهن ڳاڙڻ کان بدرجها بهتر آهي.-

● انسان جو علم جيترو وسيع ٿيندو ويندو، سندس دل اوتري ئي روشن ۽ فراخ ٿيندي ويندي. علم جي وسعت، دل جي وسعت لاءِ هڪ تجربہ ۾ آيل حقيقت آهي.-

● علم جي تنگي ۽ ٿورائي، ذهني تعصب پيدا ڪري ٿي.-

● علم جي وسعت، 'حڪمت' آهي، ۽ ٿورائي جهالت.-

● بي عمل عالم لاءِ علم ائين آهي، جيئن نانگن لاءِ کير، جنهن مان زهر ئي پيدا ٿئي ٿو.

● 'هڪ حڪيم کان پڇيو ويو موت، ڇا آهي؟ انسان ان کان ايترو ڊڄي ڇو ٿو؟-ڇا موت سان انساني زندگيءَ جو خاتمو ٿي وڃي ٿو، يا موت، حيات ابديءَ جي مرحلن مان هڪ مرحلو آهي، ۽ موت سان حيات ابديءَ جو آغاز ئي ٿئي ٿو؟"

حڪيم جواب ڏنو: "انسان، نہ ڪو زندگيءَ جي خاتمي کان ٿو ڊڄي، ۽ نہ ڪو 'موت' کان ڪيس ڊڄ آهي. انسان ڊڄي ٿو پنهنجي گمراهين ۽ گناهن کان، جي سندس لاشعور ۾ لڪل آهن، موت وقت اهي ظاهر ٿي کيس ڊيڄارين ٿا!"-

سنڌي نثر جا مثالي ٽڪرا

’اڙي ٻيڏا! تون ڪيستائين پنهنجي دل هن ٻنڌ ۾ رکيو ايندين؟ هن راهه ۾ جوان خوار ٿيو، ڳالهه ساڳي آهي. ساري دنيا گندگيءَ سان ڀري پئي آهي ۽ نادان ان ۾ پيا ليٽڙيون ڪائين. اسان هن راهه ۾ تڪليف سان مرون ته اهو بهتر آهي جو هن گندگيءَ ۾ غلطان پيا رهون. باقي جيڪڏهن عشق جي خاطر، خواري ڪڻي ٿي پوي ته اهڙي خواري ڀلي ڪنئين وڃي، ۽ اها سونهين به ٿي. ها، جيڪڏهن ڪو ائين چوي ته هي عشق جو خيال مڙيوئي دوکو آهي ۽ تون ان هنڌ پهچي ئي ڪونه سگهندين، ته اهڙي دوکي ۾ اچي جان ڏيڻ هزار ڀيرا بهتر آهي. آخرڪار دنيا سان هي تعلق ۽ هيءَ تن پروري ڪيستائين؟

اي انسان! جيڪڏهن تون واقعي ڪم وارو (ڪارائتو) ماڻهو آهين ته پوءِ هن رستي ۾ پير رک (ڪُڏي پؤ) ۽ زنانپڻو ڇڏي ڏي. تون، هيءَ ڳالهه يقين سان سمجهي ڇڏ، ته تنهنجي هيءَ طلب (تلاش) اصلي ۽ حقيقي شيءِ آهي؛ پوءِ ڀلي ڪٿي ڪو ان کي ’ڪفر‘ ڇونه سمجهي؟ اهڙو ’ڪفر‘ زيبا آهي ۽ ’عشق‘ جي طلب کان سواءِ پيو سيڪجهه اجايو ۽ بي معنيٰ آهي. جنهن به شخص جي سيني ۾ عشق اچي ديرو دمايو، تنهن پنهنجي هستيءَ تان چڻ دل کڻي ڇڏي. عشق جڏهن وٺي ٿو، تڏهن گهڙي به ڇڏي نٿو، ۽ پارڻ بعد به ان غريب عاشق کان ’خون بها‘ جي گهُر ڪري ٿو، رنج رسائڻ کان سواءِ ڪو آرام نٿو ڏئي؛ ۽ جيڪڏهن ڪر ڪاڏو ڏئي ٿو، ته اهو به ’جگر جي خون‘ سان ڀريل. عاشق ڀلي ڪٺليءَ کان به وڌيڪ ضعيف ڇونه هجي، عشق هر وقت ان تي زور لائيندو (رهندو) رهي ٿو. انسان جڏهن خطرن جي درياءَ (عشق) ۾ گهڙيو، ته پوءِ جگر جي خون بغير ڪٿي ٿو لقمو کائي سگهي؟

[ڪتاب ”پکين جي پارليامينٽ“ (٧٦-٧٧ ص) تان ورتل اقتباس؛
ڇولڊ يندڙ- سوز ٽڪڙائي، حيدرآباد].

هڪڙي عاشق، ڪنهن ڪنڊ ۾ ويٺي پاڻ سان ڳالهايو، ۽ هر گهڙيءَ هڪ نئون داستان ۽ قصو پئي ٺاهيو. ڪڏهن چنڊ، ته ڪڏهن سج، ته ڪڏهن وري گل جي ٽِن بابت پئي پوليو؛ ۽ ڪنهن وقت سروَ جيان سڌي قد متعلق، ته ڪڏهن وري گاهه پوئي بابت پئي چيو ۽ ڳالهايو.

هڪڙي غافل جڏهن ٻري کان هيءُ ٻڌو تڏهن سندس دل ان بيهوده گوئي کان کهڻو لهي ويئي ۽ نفرت ڪرڻ لڳي. چيائينس ته اڙي، تون جو پاڻ کي عاشق سڏائين ٿو، ڇا

توکي ھيءَ خبر نہ آھي تہ عاشق ھميشه معشوق جو نالو وٺي ڳالھہ ڪندو آھي؟ عاشق سڏائڻ ۽ دري ھيٺ جا نالا وٺڻ ۽ خسيس جي ساراھہ ۾ موتي ھارڻ، آخر ڇا آھي؟

ان جواب ۾ چيس تہ تون عاشقن جي نشان ڪان پري آھين، تنھنڪري تون عاشقن جي زبان سمجھي نٿو سگھين. سچ ۽ چنڊ مان منھنجي مراد منھنجو محبوب آھي، ھن ڳالھہ جا راز چالو خوب ڄاڻن ٿا. جڏھن مان گل بابت ڳالھايان ٿو، تڏھن ان مان منھنجو مقصود ان جي خوبصورتي آھي، ۽ جڏھن سنبل جو ذڪر آڻيان ٿو، تڏھن ان مان منھنجو مطلب ان جا وار آھن؛ سرو مان مقصود ان جي خودآرائي ۽ زيبائي آھي. باقي مان تہ ھن جي پيرن جي خاڪ مان ھڪ اپريل ھوندو آھيان ۽ بس. ڇاڪاڻ تہ تون منھنجي زبان کان واقف نہ آھين تہ تون ان جي عشق ڪان سواءِ ٻي ڪا ڳالھہ نٿي مون کان نہ پڇين.

* * *

ھڪڙي ڏينھن ھڪڙو چھڙي جيان اندو ڪانو، ھڪ ڪاري درياءَ جي ڪپ تي ويٺو ھو ۽ انھيءَ مان پاڻي پئي پيتائين، ليڪن ذائقي ۾ اھو ڪارو پاڻي ڪيس ڪنب وانگر مٺو پئي لڳو. اتفاق سان ھڪ پيڙھو ٻکي، جنھن جي ڳچي انسان جو سرچشمو ھئي ۽ جنھن کي ڪارو درياءُ پسند نہ آيو تنھن اچي پنھنجي دولت جو ڀاڳو انھيءَ جي مٿان وڌو، ۽ چيائينس تہ "تون ڪاري پاڻيءَ کي ڇڏي اوري اچي منھنجي ولر ۾ ٿي تہ جيئن مان پنھنجي ڳچيءَ مان توکي مٺو پاڻي پياريان." ان جواب ۾ چيس تہ "سان ڊڄان ٿو تہ جيڪڏھن مان مٺو پاڻي چکندس تہ پوءِ ڪارو پاڻي مون کي پسند نہ ايندو، ۽ مٺو پاڻي پيڻ لڳي ويندس (جو اڄ تہ تون مون کي ڏين ٿو ليڪن سڀاڻ ڪٿان ايندو)، ۽ ڪاري پاڻي پيڻ کان طبيعت ٽمي ويندي. رات ڏينھن درياءَ جي ڪناري تي ويٺو ھوندس ۽ پنھي، ڪاري ۽ مٺي درميان اجارو رھندس. ان کان چڱو آھي تہ پنھنجي طبيعت کي ڪاري پاڻي پيڻ تي ھيرايان تہ جيئن مٺي پاڻيءَ جي عدم موجودگيءَ ۾ تڪليف نہ پھچي."

[ڪتاب "سلاسان ۽ ابسال" (٦٦ ۽ ٧١ ص) تان ورتل اقتباس:
چونڊيندڙ- ڪريم بخش شيخ، ڪوٽڙي].

٤

ڪانفرنسون

١. آل پاڪستان تعليمات ڪانفرنس حيدرآباد ـ غ. م. گ.
٢. ٢ـ آل سنڌ ادبي ڪانفرنس، لاڙڪاڻو ـ ادارو
٣. ڪتابن جي بين‌الاقوامي نمائش، لاهور ـ ادارو
٤. پاڪستاني عالمن لاءِ ايراني اعزاز ـ ادارو
٥. آڏيسي اٿي ويا ـ بيدل شاهه بخاري ۽ صوفي ڏلي بخش ـ ادارو

ورسيون

٦. لطيف جي ٢١٠ سالہ ورسي لاهور ـ محمد اسماعيل لغاري لاهور
٧. لطيف جي ٢١٠ سالہ ورسي، سکر ۽ نوابشاهه ـ ادارو
٨. شمس‌العلماء مرزا قليچ بيگ، حيدرآباد ـ قمرالدين صديقي
٩. مرحوم حڪيم فتح محمد سيوستاني، ڪراچي ـ سيڪريٽري، 'بزم حڪيم'، ڪراچي
١٠. شمس‌العلماء علامہ دائود پوٽو، ڪراچي ـ عزيزالرحمان پگهيو
۽ نوشهرو فيروز، گمبٽ، ڪنڊيارو ۽ سيهڙ. ـ ادارو

تبصرا

١١. مثنوي چنيسرنامو (فارسي) ـ ڪ. ب. خ.
١٢. مثنويات هيرو رانجها (فارسي) ـ ڪ. ب. خ.
١٣. تاريخ مظهر شاهجهاني (فارسي) ـ ڪ. ب. خ.
١٤. ذب ذبابات اللدراسات (عربي) ـ ڪ. ب. خ.

ريڊيو اسٽيشن حيدرآباد تان نشر ٿيل تبصرا

١٥. فرهنگ جعفري ـ سراج
١٦. ٽيهہ اکريون ـ سراج
١٧. اڪڙيون مينگهه ملهار سراج
١٨. دليا دورنگي ـ بشير موريائي
١٩. مناقبا ـ بشير موريائي
٢٠. سيف‌الملوڪ ـ مير محمد نظاماڻي
٢١. عبرت ڪده ـ مير محمد نظاماڻي
٢٢.* پيو قدم ـ ت. ع.
٢٣. بادل ۽ بوندون ـ ادارو
٢٤. آمريڪا جو سفر ـ ادارو
٢٥. بهار ادب (سانگهڙ سنڌ) ـ م. ع.
٢٦. تذڪره شعراء سکر ـ ادارو
٢٧. پڪين جي پارليامينٽ ـ ادارو

آدب، جو واسطو ۽ رابطو، زندگيءَ سان سڌو آهي. ڪنهنڪري هرڪو اهو آرٽ، جيڪو زندگيءَ جي منجهيل مسئلن کي کولي ۽ پرکي، اهو مفيد به آهي، صحتمند به آهي، جائز به آهي ۽ توانائي بخش به. باقي جو ڪجهه آهي، اهو زندگيءَ لاءِ موت آهي، ۽ نفرت ڪرڻ جي قابل.

(علامه اقبال)

آل پاڪستان، تعليمات اسلامي ڪانفرنس، حيدرآباد، سنڌ

۱۲، ۱۳، ۱۴- جنوري ۶۳ع زير اهتمام شعبهء دينيات، سنڌ يونيورسٽي (حيدرآباد سنڌ)

(۱) ۱۲- جنوري ۶۳ع، (۴ بجه شام)

● خطبهء استقباليه
- ڊاڪٽر رضي الدين صديقي، وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي.

● افتتاح
- مولوي تميزالدين صاحب، اسپيڪر قومي اسيمبلي پاڪستان.

● صدارتي خطبه
- حضرت علامه، آءِ، آءِ، قاضي صاحب، مدظله العالي.

● روداد تعليمات ڪانفرنس (پشاور)
- مولانا قاضي نورالحق ندوي،صدر شعبهء اسلاميات، پشاور يونيورسٽي.

● تشڪر
- ڊاڪٽر هاليپوٽو، صدر شعبهء اسلاميات، سنڌ يونيورسٽي.

● خطاب عام (۷ بجه شام)
- مولانا شمس الحق، افغاني.

● صدارتي تقرير
- مولانا منتخب الحق، صدر شعبهء دينيات، ڪراچي يونيورسٽي.

(۲) ۱۳- جنوري ۶۳ع (۹-۱۱ بجه)

● صدارتي خطبا
- علامه علاءُالدين صديقي، صدر شعبهء دينيات، پنجاب يونيورسٽي.
- قاضي نورالحق ندوي، صدر شعبهء دينيات، پشاور يونيورسٽي.
- مولانا عبدالحامد بدايوني، صدر جمعيت العلماء پاڪستان.
- ڊاڪٽر فضل الرحمان، ڊئريڪٽر آف سينٽرل انسٽيٽيوٽ آف اسلامڪ اسٽڊيز ريسرچ، ڪراچي.
- ڊاڪٽر، ايم، ايم، احمد، صدر شعبهء فلاسافي.

(۳) سيڪشنل مجالس برائي مقالات

(۱۵-۱۱ بجه تا ۱۵-۱ بجه)

- 'تقابل اديان'، 'مطالع قرآن'، 'مطالع حديث'، 'مطالع فقه'، ۽ 'فلسفهء اسلام'.

● تقريرون
- مختلف علماء ۽ مندوبين.

(۴) سمپوزيم (۳-۵ بجه)

● تقريرون
- 'اسلام جو مغربي تهذيب تي اثر'-(موضوع بحث) پروفيسر عبدالجليل، سنڌ يونيورسٽي. ڊاڪٽر نبي بخش قاضي، صدر شعبهء فارسي،سنڌ يونيورسٽي. علامه علاءُالدين صديقي، صدر شعبهء دينيات، پنجاب يونيورسٽي.

(۵) سنڌي ڪتابن جي نمائش (۵،۱۵-۶ بجه)

'سنڌي ادبي بورڊ' ۽ قلمي بياض ۽ ديني پراڻا ڪتاب.
- جناب اي، ڪي، بروهي صاحب.

(۶) خطاب عام (۳۰-۶ شام)

(۷) چند اهم تقريرن جو انتخاب

(از: اداره "مهران")

- علامه علاءالدين صديقي، ڊاڪٽر نبي بخش قاضي، مولانا فضل احمد غزنوي، سيد رضوان علي رضوي.

(۸) ٺهراءُ- گذارش

- (صدر) سيد علي اڪبرشاه صاحب ۽ رضي الدين صديقي، پيش ڪندڙ- مندوبين.

(۹) مرتب

- 'اداره مهران' سنڌي ادبي بورڊ (سنڌ).

"اسلام ۾ زندگيءَ جي ٻين شعبن وانگر، علم جو تصور به وحداني تصور آهي. جيستائين مون سمجهو آهي، ڪنهن به 'علم' کي 'غير اسلامي' علم نه چيو ويو آهي. 'الحڪمة ضالة المومن' جي اصول موجب، اسلام ۾ علم جيءَ کم ڏيل ميراث کي، جتان به ملي سگهي، حاصل ڪرڻ جو حڪم آهي."

"اسان جي اڳين عالمن نه فقط 'چين' ۽ 'بابل'، 'مصر' ۽ 'يونان' جا علم حاصل ڪيا، پر انهن ۾ مفيد اضافا پڻ ڪيائون. مسلمانن طبعي، حياتي، ۽ عمراني علوم ۾ اهم اضافن سان گڏ، سڀ کان وڏي خدمت اها ڪئي آهي، جو هنن علوم کي 'ظن، تخمين ۽ توهمات' جي سرحد مان ڪڍي 'تجربي ۽ مشاهدي' جي منزل ۾ داخل ڪيو ۽ جديد سائنس جو بنياد رکيو."

رضي الدين صديقي، وائس چانسلر
سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد

آل پاڪستان ”تعليمات اسلامي“ ڪانفرنس

١٢، ١٣، ١٤- جنوري ٦٣ع

زير اهتمام

شعبهٔ دينيات، سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد

آل پاڪستان تعليمات اسلامي ڪانفرنس جا اجلاس، سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد سنڌ ۾ ٿي گذريا. جنهن ۾ ملڪ جي مشهور عالمن، پنهنجي بيش بها خيالات کان سامعين کي مستفيد ڪيو. هن قسم جا اجتماع، هن لاديني ۽ زندقه پسند دور ۾ مشعل راهه آهن. سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائس چانسيلر جناب رضي الدين صديقي، ۽ شعبهء دينيات جو صدر، محترمي ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو، ۽ سندس اراڪين ڪارڪن، هن اسلامي ۽ روح پرور اجلاس ۽ اجتماع لاءِ مبارڪ جا مستحق آهن. هن ڪانفرنس جي مختلف جلسن ۾، جديد ۽ قديم قسم جي، عمامه پوش ۽ جبه پوش بزرگن سان گڏ، جديد طرز جي عالمن جو سنگم ۽ مساويانه محبت؛ هڪ عجيب ۽ دلڪش نظارو پيدا ڪيو هو. ڪنهن به قسم جو ناخوشگوار ماحول نه پيدا ٿيو، ڪا به اختلافي ڪشيدگي نظر نه آئي. حالانڪ ’اسلامي تعليمات‘ جي افهام ۽ تفهيم جي سلسلي ۾، هن قسم جي باهمي ربط و ضبط جي اميد موجوده دور ۾ نظر نٿي آئي. الله جو شڪر آهي جو هيءَ ڪانفرنس ڪامياب ٿي آهي.

افتتاح

١٢-جنوري ٦٣ع تي، يونيورسٽيءَ جي ڪشاده ۽ وسيع احاطي اندر، شام جو ٣ بجي، بهترين سينگاريل شاميالي ۾، هزارها سامعين کي خطاب ڪندي؛ مولوي تميزالدين، اسپيڪر قومي اسيمبليءَ، تلاوت قرآن مجيد کان پوءِ افتتاح ڪيو.

اول ڊاڪٽر رضي الدين صديقي، وائس چانسيلر سنڌ يونيورسٽيءَ خطبه استقباليه پڙهيو، ۽ ڇپيل ڪاپيون تقسيم ڪيون ويون. ڊاڪٽر رضي الدين صديقي صاحب، اسلام جي موجوده حالت ۽ اهڙن اجتماعي ڪانفرنسن جي اهميت ۽ افاديت تي زور ڏيندي، هن ڪانفرنس جي ابتدائي تشڪيل، ۽ علماء ڪرام جي خدمات جو ذڪر ڪيو ۽ ٻڌايو ته ان ڪانفرنس جو پهريون اجلاس پشاور ۾ اڄ کان اٺ سال اڳ ٿيو هو. منتظمين ۽ مهمانن جي شڪر بي ادا ٿي ڪندي، مسلمانن جي علمي خدمات جو هن طرح ذڪر ڪيائين:

"اسلام ۾ زندگيءَ جي ٻين شعبن وانگر، علم جو تصور بہ وحدالي تصور آهي. جيستائين مون سمجهيو آهي، ڪنهن بہ علم کي غير اسلامي علم نہ چيو ويو آهي. 'الحڪمة ضالةالمومن' جي اصول موجب، اسلام ۾ علم جي گم ٿيل ميراث کي، جتان بہ ملي سگهي، حاصل ڪرڻ جو حڪم آهي. اسان جي اڳين عالمن نہ فقط چين ۽ بابل، مصر ۽ يونان جا علم حاصل ڪيا، پر انهن تي مفيد اضافا بہ ڪيائون. مون هن ڪان اڳ مختلف تقريرن ۽ تحريرن ۾ تفصيل سان ٻڌايو آهي تہ مسلمانن، طبعي، ۽ حياتي ۽ عمراني علوم ۾ اهم اضافن سان گڏ، سڀ ڪان وڏي خدمت اها ڪئي آهي جو هنن، علوم کي ظن ۽ تخمين ۽ توهمات جي سرحد مان ڪڍي، تجربي ۽ مشاهدي جي منزل ۾ داخل ڪيو ۽ جديد سائنس جو بنياد رکيو آهي. جنهن ربالعالمين، پنهنجي ٻانهن کي 'سخرلکم ما في السموات والارض' جي تعليم ڏني هجي، ان جي مڃيندڙن لاءِ ڪنهن علم کي غير اسلامي سمجهي، ڇڏي ڏيڻ جو سوال ئي نٿو اٿي."

"اسلام جي ارتقا ۽ عروج جي زماني ۾ وڏا وڏا عالم، ڪنهن بہ اهڙي تفريق جا قائل ڪين هئا. انهن پنهنجي فطري صلاحيتن مطابق، مختلف علوم جي تحصيل ۾ وڏي خدمت ڪئي آهي. تفسير، حديث، ۽ فقه ۾ وڏي پايہ جا عالم بہ هئا تہ ان سان گڏ وگڏ، رياضي، هيئت ۽ فلسفہ ۾ بہ خاصي مهارت رکندڙ هئا. ان طرح طبعي علوم ۾ ڪمال سان گڏ، حديث و فقه، ۽ تفسير ۾ بہ ڪافي حد تائين واقفيت رکندڙ هئا. اهوئي سبب آهي جو انهن جي افڪار ۽ اعمال ۾ اعتدال ۽ معاشري ۾ توازن قائم رهندو آيو آهي."

مسٽر رضي الدين فرمايو:

"مان سمجهان ٿو تہ اسان جي معاشري ۾ ان وقت فساد پيدا ٿيو، جڏهن ماڻهن ۾ دين ۽ دنيا، جي تفريق پيدا ٿي، ۽ ان ذهني تقسيم جي زير اثر، نام نهاد 'اسلامي' ۽ 'غير اسلامي' علوم جي تحصيل ڪندڙ ماڻهن ۾ دوري ۽ جدائي پيدا ٿي.
هڪ طرف 'جديد روشنيءَ' ۾ پليل اهي ماڻهو هئا، جي پاڻ کي 'تعليم يافتہ' ۽ مهذب سمجهندا هئا. جن کي پنهنجي روايات، ثقافت ۽ مذهب جي متعلق ڪجهہ بہ علم ڪين هو. جن جي ڳالهہ ٻولهہ، وضع قطع ۽ گفتار ڪردار مان ڪنهن بہ حيثيت سان، سمجهہ ۾ نٿي آيو تہ انهن کي اسلامي ملت جو ڪهڙيءَ طرح جز تسليم ڪيو وڃي؛ سواءِ ان جي تہ هو ڪنهن مسلمان خاندان ۾ پيدا ٿيا آهن. ٻئي طرف، 'اسلامي' درسگاهن جا فارغ التحصيل هئا، جي طبعيات، عمراني ۽ اقتصادي علوم يا ان سان گڏ دنيا جي معمولي علمي امور متعلق، قطعاً ڪا واقفيت ڪانہ رکندا هئا؛ ۽ متمدن زندگيءَ جي

ڪنهن به شعبي ۾ هو ڪنهن به مفيد ڪردار ادا ڪرڻ کان قاصر هئا، ظاهر آهي ته انهن
ٻنهين گروهن ۾ فڪري يا علمي اشتراڪ جو پيدا ٿيڻ، تصور ۾ ئي اڻو اچي سگهي."

ان طرح مسٽر رضي الدين صديقيءَ، قديم ۽ جديد، تعليمي ۽ تدريسي تفريق ۽ تحصيل متعلق اهل اسلام جي تسامحات ۽ تساهل کي بيان ڪندي، ان ڳالهه تي زور ڏنو ته هر يونيورسٽيءَ ۾ ديني علوم جي تحصيل لاءِ معقول انتظام ڪيو وڃي.

ان کان پوءِ مولوي تميزالدين، اسپيڪر قومي اسيمبلي، افتتاحي لکيل تقرير پڙهي ان ۾ فرمايائين:

"ناقص اسلامي تعليمي نظام، قوم کي سخت نقصان پهچايو آهي. اسان يونيورسٽين ۽ ڪاليجن کي 'اسلامي' نه ٿا سڏي سگهون. حالانڪ انهن ۾ 'اسلاميات جا شعبا براءِ نام موجود آهن. اهي اسلامي تعليمات ۾ ڪن خاص خاص موضوعن تي مشتمل آهن، پر اجتماعي طور انهن جو نظام ۽ نصاب ناقص آهي. ان ڪري نه فقط علمي صلاحيتون ختم ٿي ويون آهن، پر ان سان گڏ اسان جي معاشري تي خراب اثر پئجي رهيو آهي."

اڳتي هلي مولوي تميزالدين فرمايو:

"مختلف تعليمي خيالات ۽ بي ربط نصاب جي ڪري، معاشري ۾ نفاق پيدا ٿئي ٿو. انهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو آهي ته علماء ڪرام ۾ اختلاف ۽ ڪشمڪش پيدا ٿي ويئي آهي. عقائد متعلق اختلاف ته موجود آهن، پر ان سان گڏ هڪ گروپ، ٻئي گروپ کي، قومي ۽ ملي استحڪام جي خلاف قرار ڏئي چڪو آهي.

قومي ۽ فڪري اتحاد لاءِ بلڪل ضروري آهي ته هڪ متحد ۽ يڪسان تعليمي نظام هئڻ گهرجي، جو معاشري کي متحد به ڪري، ۽ ان جي ذهني نشو و نما ۾ مدد به ڏئي، ۽ قومي اتحاد کي تقويت پهچائي."

فرمايائين:

"جيڪڏهن تعليمي نظام ۾ ڇڪتاڻ ۽ اختلاف کي دور نه ڪيو ويو ته پوءِ معاشري ۾ بدنظمي پيدا ٿيندي ۽ قوم جي سلامتيءَ لاءِ هڪ خطرو بنجي ويندو."

ان سلسلي ۾ مولوي تميزالدين، مغربي نظام تعليم ۽ اسلامي نظام تعليم متعلق فرمايو:

"اسان جا وڏا، علمي ۽ فڪري علوم و فنون جا پيش رو هئا. انهن جي ڪد و ڪاوش تحقيق ۽ تجسس مان يورپ مستفيد ٿيو آهي. اڄ سائنسي علوم جي تحصيل به لازمي امر آهي. اسان جي علماء کي قرآن جي روشنيءَ ۾ سائنس ۽ علوم جديد کي مطالع ڪرڻ گهرجي."

صدارتي خطبو: حضرت علامه آءِ آءِ قاضي

مولوي تميزالدين جني افتتاحي تقرير کان پوءِ، علامه قاضي صاحب جن، صدارتي خطبو ڏنو.

پاڻ ارتجالاً تقرير ڪندي نهايت جامعيت سان اسلام ۽ دين 'تجدد پسند ۽ قدامت پسند' گروه جي فڪري ۽ نظري اختلافات ۽ اسلامي نظريات، ۽ قرآني افڪار متعلق پيدا ٿيل اعتقادات ۽ نظريات تي عالمانه روشني وڌائون، ۽ مطالع ڪائنات متعلق آيات قرآنيه سان ثابت ڪيائون ته قرآن ان اسلام ۽ دين جو پيغامبر آهي، جو 'دين فطرت' آهي. جو ڪائنات جي نظام ۾ 'انسان' کي اهم مقام تي بيان ڪري ٿو. دراصل دين هڪ ئي آهي. اسلام ۽ قرآن، سڀني مذهبن جي ڪتابن ۽ پيغمبرن جي تصديق ڪن ٿا.

"اڄ يورپ، دين فطرت، تي عمل ڪري، دنيا تي علمي ۽ فني طور امامت هلائي رهيو آهي. اڄ هو امامت جو دعويدار آهي. ۽ 'مسلمان' انهن کان متاثر ۽ مرعوب ٿي چڪو آهي."

فرمايائون:

"اسلام ترقي پسند، جديد ۽ مڪمل دين آهي. زندگيءَ جي هر شعبي جي رهنمائيءَ جا بهترين اصول منجهس موجود آهن. پر مسلمانن انهن اصولن سان ناتو ٽوڙي ڇڏيو آهي. مسلمانن، مغربي تقليد کي پنهنجو پيش رو بنائي سخت غلطي ڪئي آهي."

چيائون:

"مسلمان جيڪڏهن غور ۽ مشاهدو ڪن، 'ذڪر ۽ فڪر' کان ڪم وٺن ته پوءِ کين اهو سڀڪجهه پنهنجي اسلاف ۾ ملي ويندا، جنهن لاءِ مغرب طرف واجهائي رهيا آهن."

اڳتي هلي فرمايائون:

"مسلمان جي ٻي غلطي اها آهي، جو انهن ۾ 'خود فراموشي' پيدا ٿي چڪي آهي. هنن پنهنجي روايات، تاريخ، فلسفه، عمراني نظريات ۽ سائنس کي وساري ڇڏيو آهي. ورنه، اسلام ۾ هر علم و فن جي تعليم موجود آهي."

پاڻ مسلم فلسفين، مورخن، ماهرين طبعيات جي مقابلي ۾ مغربي علماء جو ذڪر ڪري ٻڌايائون ته

"يورپ جي عالمن، مسلم مفڪرن کان ڪافي استفادو ڪيو آهي."

علامه صاحب فرمايو:

"دنيا ۾ فقط هڪ دين آهي. گهڻن دينن جو ته سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. قرآن، 'ليظهره علىالدين كله' چيو آهي. ان ۾ هڪ دين آهي، 'اديان' نه چيو ويو آهي.

وڌيڪ فرمايائون:

"دنيا ۾ فقط ٽي مذهب، تبليغي نوعيت جا آهن. هڪ اسلام، ٻيو عيسائيت ۽ ٽيون ٻڌ ڌرم. پر ٻڌ ڌرم ۽ عيسائيت، رهبانيت جي تلقين ڪن ٿا، مگر اسلام عملي زندگيءَ جو پيغام ڏئي ٿو. ۽ دنيا سان ذات

ذات، رنگ، نسل ۽ ننڍي وڏي جو تفاخر ۽ امتياز ختم ڪري، مساوات ۽ اخوت، اجتماعيت ۽ همه‌گير انسانيت پيدا ڪري ٿو. ”اسلام ئي آهي جو انسان جي ارتقا سان همآهنگ رهي ٿو ۽ زمان ۽ مڪان جي اثرات ۽ علوم ۽ ايجادات جي متنوع مسئلن ۾ به رهبري ڪري ٿو.“

علامه صاحب جي فڪر انگيز ۽ ايمان افروز خطاب، سامعين جي قلب و نظر کي نئين زاويهٔ نگاهه سان سوچڻ تي مجبور ڪيو. سندن خطبه جو داد قديم قسم جي علماء ڪرام به دل کولي ڏاو.

روئداد آل پاڪستان تعليمات ڪانفرنس

ان کان پوءِ، آل پاڪستان تعليمات ڪانفرنس جي پهرين ڪانفرنس جا ۱۹۵۸ع تي پشاور ۾ منعقد ٿي هئي. ۸ سالن کان پوءِ، حيدرآباد ۾ ان جي ’روئداد‘ قاضي نورالحق صاحب ندوي، ڊين آف دينيات، اسلاميه ڪاليج ۽ پروفيسر اسلاميات پشاور يونيورسٽي، پڙهي ٻڌائي. ۽ ٻڌايائين ته ان دور جي وائس چانسلر پشاور يونيورسٽي، ڊاڪٽر رضي الدين صديقيءَ جي تحريڪ ۽ تجويز تي هن عظيم الشان علمي ۽ فڪري تحريڪ جو بنياد پيو، ۽ عالم اسلام، باالخصوص پاڪستان جي قديم و جديد، علماء ڪرام، مختلف موضوعات تي مقالا پڙهيا.

تشڪر

ان اجلاس جي اختتام تي: ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽي، پروفيسر و صدر شعبهٔ ’تقابل اديان‘ و ’ثقافت اسلامي‘، (سنڌ يونيورسٽي) شڪريه ادا ڪيو، ۽ آيل مهمانن ۽ فاضل مقررين جي مرحبا ڪئي، ۽ آئينده جي پروگرام لاءِ هدايتون ڏنيون.

خطاب عام

شام جو ۷ بجي، ساڳي هال ۾ خطاب عام جو اجلاس شروع ٿيو. جڏهن ته ان ۾ قديم قسم جي علماء جو خطاب هو، تڏهن ’جديد تعليم يافته‘ طالبن ۽ عالمن، مهمانن ۽ اسلاميات جي ماهر مهمانن جي شرڪت، اڳين اجتماعن جي مقابلي ۾ گهٽ نظر آئي.

مولانا شمس الحق، افغاني

اهو اجلاس مولانا منتخب الحق، (صدر شعبهٔ دينيات ڪراچي يونيورسٽي) شروع ٿيو، ۽ خطاب مولانا شمس الحق صاحب افغانيءَ ڪيو. مولانا شمس الحق افغانيءَ جي تقرير دلپذير، نهايت پُرسوز ۽ مخلصانه انداز ۾ رهي. سندس خطاب عالمانه مگر عام فهم، دلچسپ ۽ فڪرانگيز هو. مولانا صاحب، مغربي معاشرت جي زهرآلود نظريات، اعمال، خيالات ۽ بودوباش جو پردو چاڪ ڪري، اسلامي ۽ قرآني نظام ڏانهن دعوت پيش ڪئي. سندس هڪ هڪ لفظ، سحرالڪمز ۽ جامع هو. ٻڌايائين ته:

"مسيحيت، پنهنجي علمي ۽ نظري حيثيت سان غير منطقي ۽ غير عملي رهبانيت آهي. لن الاهن جو تصور، ناقابل فهم آهي. ان سلسلي ۾ ڪن پادرين سان مناظري جي ڪيفيت بيان ڪندي چيائين ته، هڪ پادريءَ چيو ته اسان وٽ ٽي الله: پيءُ، پٽ ۽ مريم عليهم السلام ثابت آهن، تون هڪ الله ثابت ڪر، مناظرانه انداز ۾ مولانا جواب ڏنو ته، تون ٽي الله مڃين ٿو، ان ۾ هڪ 'الله' ته موجود آهي، اسان ان هڪ الله کي مڃون ٿا. تون پاڻ باقي ٻه الله ثابت ڪر، اسان جو هڪ 'الله' ته اوهان جي لن الاهن ۾ موجود آهي! ثقافت تي ڳالهائيندي چيائين ته 'ثقافت' جو جو اڄڪلهه مفهوم آهي، رقص ۽ شراب نوشي؛ حالانڪ ثقافت معنيٰ، حسن ۽ حق جو حسين امتزاج! اڄڪلهه ثقافت کي غلط معنيٰ ۾ استعمال ڪيو وڃي ٿو. مغربي تهذيب، محض پيٽ ۽ جيب تائين منحصر آهي. ان جي مقابلي ۾ اسلام جا اخلاقي قدر زنده ۽ ترقي پذير آهن."

"هي دور تنقيد جو آهي، اول انگريز کان نفرت پيدا ٿي، پوءِ واري زماني ۾ ان سان محبت ٿي ۽ اهڙا شارح پيدا ٿيا، جن مغربي افڪار جي انڌي تقليد ڪندي، اسلامي روايات سان بغاوت ڪئي. انگريز جي وڃڻ کان پوءِ هاڻي گذشته خيالات تي تنقيد ڪئي ٿي وڃي. هي تنقيد جو دور آهي. مسلمانن کي گهرجي ته پنهنجي سلف صالحين جي عمل ڏانهن رجوع ڪن."

صدارتي تبصرو

صدارتي تبصري ڪندي، مولانا منتخب الحق چيو ته "هي دور واقعي تنقيد جو آهي يا نه، ان ۾ سون کي تردد آهي. البته تنقيد جو دور شروع ٿيو آهي. اسان کي مغربي نظريات مان افادي ۽ تعمير پسند خيالات کي قبول ڪرڻ گهرجي." مولانا صاحب، پنهنجي منطقي استدلال جي حيثيت سان مولانا شمس الحق افغانيءَ جي 'پرخلوص ۽ وجد آور' انداز بيان لاءِ ڪوبه 'ترديدي ۽ تنقيدي' پهلو پيدا ڪري نه سگهيو. ۽ محض لفظي موشگافن ۽ منطقي ڳالهين ۾ ئي خطبو ختم ٿيو. پاڻ منڪرين حديث لاءِ چيائين ته "انهن حديث جو فن مطالع ئي نه ڪيو آهي. 'حديث' کي سمجهڻ کان پوءِ انڪار ۽ تنقيد ڪرڻ گهرجي. محض ناقص مطالع جي بنياد تي سندن انڪار ڪرڻ، غير علمي مفروضات مان آهي."

ان کان پوءِ چيائين ته

"هرهڪ اسلامي ڪاليج، ۽ يونيورسٽيءَ ۾، شعبءِ حديث جاري ڪرڻ گهرجي."

"ڪراچيءَ جو مثال ڏيندي ٻڌايائين، ته اتي 'فن حديث' متعلق محض تقريرن ۽ مباحثن سان ڪوبه ڪڙ تيل نه لڪتو، اسان اتي باقاعده حديث جو ڪلاس کوليو آهي. ان مان استفادي کان بعد، طلباء ۾ ڪافي انقلاب پيدا ٿيو آهي ۽ ڪاميابي حاصل ٿي آهي."

ان کان پوءِ اهو اجلاس دعا کان پوءِ ختم ٿيو.

١٣- جنوري ٦٣ع جا اجلاس، صدارتي خطبا

١٣- جنوري ٦٣ع تي، ٩ کان ١١ بجي تائين، سينيٽ هال ۾ صدارتي خطبا، ڊاڪٽر امير حسن صديقيءَ جي زير صدارت پڙهيا ويا. ان سلسلي ۾ محمد رفيع الدين احمد، ڊائريڪٽر اقبال اڪيڊمي پاڪستان جو فلسفيانه خطبو ۽ قاضي نورالحق ندوي، ڊين آف اسلاميات، اسلاميه ڪاليج پشاور جو خطبو، مولانا عبدالحامد بدايوني جو خطبو، علامه علاءُالدين، صدر شعبهء اسلاميات پنجاب يونيورسٽيءَ جو خطبو، ڊاڪٽر محمد اسحاق، ليڪچرر، اسلامي ۽ عربي علوم، ڍاڪا يونيورسٽي، قابل ذڪر آهن. جي ڇپيل به ورهايا ويا.

علامه علاءالدين صديقي

انهن سيني عالمن اسلاميات متعلق وسيع النظر مبصر جي حيثيت سان بحث ڪيو. باالخصوص علامه علاءالدين صديقيءَ جي دلپذير تقرير ۽ سحرانگيز اسلوب بيان، پختہ ۽ بلند مرتبہ خيالات جو داد هرڪنهن ڏنو. پاڻ 'اسلام' جي عالمگيريت، متعلق مدلل تقرير ڪري ثابت ڪيائين ته "اسلام ئي آهي، جنهن انسان ذات کي ايام جاهليت سان ۽ ميٽالاجي سان ٻاهر ڪڍيو آهي."

تقابل اديان

ان نشست ۾ "تقابل اديان" جي موضوع تي، علامه علاءالدين صديقيءَ جي تقرير پهنجي فڪرانگيز مواد ۽ اسلوب بيان جي حيثيت سان پڻ اثرائتي رهي. پاڻ فرمايائين ته

"اسلام وحدت انسانيت جو 'دين' آهي. اسلام صالح ۽ صحتمند قدر ڏنا آهن، اسلام سيني مذهبن، مذهبي ڪتابن، سيني رسولن ۽ مذهبي پيشوائن ۽ سيني عبادتگاهن جو احترام سيکاري ٿو. مسلمان، مندر ۽ گرجا کي ڪڏهن به نفرت جي نگاهه سان نٿو ڏسي. اسلام، 'عورت' کي صحيح مقام تي پهچايو ۽ ان جي معاشرتي حقوق جي تشريح ڪئي آهي. ورنه ان کان اڳ 'عورت' متعلق ڪنهن به مذهب ۾ نه ڪو قانون هو ۽ نه ڪو ان جي حقوق متعلق اصول موجود هئا. 'قرآن' سيني ڪتابن جو جوهر به آهي ۽ مصدق به آهي. 'قرآن' سيني مذهبي پيشوائن متعلق پيدا ٿيل خرافات ۽ بداعتقادات کي ختم ڪري، کين معصوم قرار ڏنو. 'رسول ڪريم' دين جي جامعيت، سيني مذهبن جي صحتمند قدرن تي رکي. مگر مستشرقين، هميشه غلط بياني ڪندا آيا آهن."

ان کان پوءِ صدر جي مختصر تقرير کان پوءِ، مندوبين 'ڪافي' پيئڻ لاءِ روانا ٿيا

سيڪشنل مجالس براءِ مقالات (١٣- جنوري ٦٣ع)

ان سلسلي ۾، ١١ کان ٣ بجي تائين، مختلف هنڌن تي، مختلف علوم و فنون متعلق

آيل مقالا پڙهيا ويا ۽ تقريرون ڪيون ويون. ان حصي ۾ قرآن، حديث، فقه، ۽ اسلامي قانون جي ماخذات متعلق، مختلف هنڌن تي اجتماع ٿيا.

موضوعات

اسان هت ان سيڪشنل مجالس براء مقالات جو مختصو خاڪو پيش ڪريون ٿا. انهن عالمن جي مباحث ۽ خيالات ڪان لطف اندوز اهي ٿي ٿيا، جي موجود هئا. 'مهراڻ' جي ضخامت جي پيش نظر افسوس آهي جو چند اهم اقتباسات ڪان وڌيڪ ڪجهه ڏئي نٿا سگهون. اميد آهي ته اها ساري 'ڪارگذاري' سنڌ يونيورسٽيءَ جي شعبهء دينيات پاران مڪمل طرح سان شايع ٿيندي.

سيڪشن	صدر يا مقررين	موضوع
تقابل اديان	(صدر) علامہ علاءالدين صديقي، صدر شعبهء اسلاميات پنجاب يونيورسٽي، لاهور	اسلام ۽ ٻيا مذهب.
"	ڊاڪٽر هاليپوٽو، صدر شعبهء اسلاميات ۽ اسلامي ڪلچر سنڌ يونيورسٽي	اسلامي اصول ۽ وصفون.
"	ايس. ايم. سعيد، ٽيوٽر سنڌ يونيورسٽي	اسلام، مسيحيت ۽ هندو ڌرم ۾ خدا جو تصور.
"	مولانا عبدالله، بهاولپوري	دين اسلام ۽ قانون جي نوعيت.
"	مولوي عبدالقادر آزاد، بهاولپوري	اسلام دين الفطرت.
"	ايس. هاشمي	اعجاز موسوي، سرسيد جي علم ڪلام ۾.
"	مولوي محمد ادريس خطيب،	اسلام جامع ۽ بين الاقوامي دين آهي.

* * *

سيڪشن	صدر يا مقررين	موضوع
مطالع قرآن	(صدر) قاضي نورالحق ندوي، صدر شعبهء مذهبيات پشاور يونيورسٽي	اسلامي علوم جي اشاعت.
"	خواجه احمد علي، ليڪچرر سنڌ يونيورسٽي	قرآن جو اخلاقي نظريو.
"	ڊاڪٽر غلام مصطفیٰ، صدر ارد و ادبيات سنڌ يونيورسٽي	صوتيات ۾ تجويد جي اهميت.
"	مسٽر عبدالهادي سرهيو	ڪائنات پيش جا قرآني آداب.

	مسٽر محمد مسعود احمد، ليڪچرر لطيف ڪاليج، ميرپورخاص (سنڌ)	ٻارهين صديءَ ۾ قرآني تفسير ۽ ترجما.
„	مولانا حافظ محمد ادريس	پشتوزبان ۾ تفسيري سرمايو.
„	رحمت‌الله شيخ	حج جو مقصد حيات تي اثر.

* * *

سيڪشن	صدر يا مقررين	موضوع
حديث	(صدر) مولانا عبدالحامد بدايوني، صدر جميعت‌العلماء پاڪستان	مطالع حديث.
„	مخدوم مولانا امير احمد صاحب، پرنسپال اورينٽيل ڪاليج حيدرآباد	سنڌ ۾ علم حديث.
„	مس - اي، ڪي، قريشي، ليڪچرر سنڌ يونيورسٽي	امثال الحديث.
„	سخي احمد هاشمي، ليڪچرر سنڌ يونيورسٽي	حضور ڪريم جي مسڪراهٽ.
„	ايس، احمد اقبال، ليڪچرر سنڌ يونيورسٽي	دور بني اميہ تائين حديث جي ڪتابت.

* * *

سيڪشن	صدر يا مقررين	موضوع
مطالع فقه	(صدر) ڊاڪٽر فضل‌الرحمان، ڊئريڪٽر آف سينٽرل انسٽيٽيوٽ آف اسلامڪ اسٽڊيز ريسرچ، ڪراچي	فقه.
„	مولانا سليمان ندوي (ابن سلمان ندوي رحـ)، ليڪچرر سنڌ يونيورسٽي	اسلامي قانون جو بنياد.
„	مولوي عبدالڪريم چشتي (سنڌي)	اسلامي سياست.
„	سيد رضوان علي رضوي، ليڪچرر سنڌ يونيورسٽي	اسلامي قانون ۽ غلامي.
„	مولانا فضل احمد غزنوي (سنڌي)	اسلامي قانون جا قرآن ۽ سنت موجب ماخذات.
„	مولوي محمد عبدالقدوس (پشاور)	اسلام جو قانون شفعہ.

* * *

سيڪشن	صدر يا مقررين	موضوع
فلسفہ اسلام	(صدر) ڊاڪٽر، ايم، ايم، احمد، صدر شعبہ فلاسافي	فلسفہ اسلام.
„	مسٽر محمد اعظم خان	اسلام جا اقتصادي اصول.

"	سيد ابن برڪت وارثي .	پاڪستاني قوميت جا اسلامي بنياد.
"	مخدوم غلام احمد	اسلامي نظريہ جي-سياسي، معاشرتي، نفسياتي، اقتصادي ارتقا.

چند تقريرون:

هت مختصر طور، چند تقريرن جو تعارف ۽ ڪجهہ اقتباس پيش ڪريون ٿا.

مولانا اميراحمد صاحب

مولانا بدايوني جي صدارت ۾ جي مقالا پڙهيا ويا، انهن ۾ اسان جي سنڌ جي مشهور عالم مخدوم مولانا اميراحمد صاحب جو مقالو "سنڌ جا علماء ۽ محدث"، نهايت مؤثر ثابت ٿيو. جنهن ۾ پهرين ۽ صديءَ کان وٺي، اڄ تائين، سنڌي محدثين، مفسرين، فقهاء ۽ علماء جو اجمالي ذڪر ڪيو ويو، سنڌ جي بزرگن جي حالات ۽ علمي ۽ ديني خدمات ۽ سنڌ ۾ مختلف علوم و فنون تي تصنيفات جو ذڪر پڙهي، پورو اجتماع رقت انگيز نگاهن سان لهارڻ لڳو. ۽ مجلس جي صدر مولانا بدايوني، جي اکين مان ڳوڙها وهي هليا، ۽ پاڻ پنهنجي قلم سان، ان مقالي تي حوصلہ افزا تبصرہ لکيائين. (انشاءالله اهو مقالو، 'مهراڻ' جي ناظرين لاءِ پيش ڪيو ويندو.)

اسلامي فقه، حديث

ڊاڪٽر فضل الرحمان، ڊئريڪٽر آف اسلامڪ ريسرچ انسٽيٽيوٽ ڪراچي" جي زيرصدارت، اسلامي فقه متعلق مقالا پڙهيا ويا. ان ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي هڪ فاضل سيد رضوان علي رضويءَ، ليڪچرر شعبہ سياست سنڌ يونيورسٽيءَ "اسلامي قانون ۽ غلامي" تي فاضلاڻي تقرير ڪئي، جا پسند آئي. ان جو اقتباس آخري حصي ۾ آيل آهي.

مولانا عبدالقدوس، پشاور

ان ئي اجلاس ۾ "صوبہ سرحد کا قانون شفعہ" مولانا محمد عبدالقدوس، صدر شعبہ اسلاميات پشاور، پرمغز، جامع ۽ مدلل مقالو پڙهيو. اهو مقالو اسلامي فقه جي لاءِ هڪ انقلاب انگيز دعوت آهي، جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ "جديد فقهي ۽ قانوني تقاضائن کي ترجيح ڏئي، موجوده فقهي اصولن ۾ اجتهادي تبديلي ڪرڻ گهرجي."

مولانا فضل احمد غزنوي

ان ئي سلسلي ۾، سنڌ جي مشهور عالم مولانا فضل احمد غزنويءَ، "قرآن ۽ حديث جي روشنيءَ ۾ اسلامي-لا جاماخذات" پيش ڪيا. مولانا غزنويءَ، جنهن جامعيت ۽ حوصلي سان بحث ڪيو، ان جو داد هرڪنهن ڏنو. ٻڌايائين تہ "حديث کي ڇڏڻ کان پوءِ، اسان جا معتقدات ۽ افڪار تہ نهيو؛ خود عبادات جو ڪو صحيح تعبير ئي نٿو سگهي." چيائين تہ "لغوي حيثيت سان صلوات (نماز) ٻي معني آهي؛ مصري ناچ؟ اگرڪو ان معنيٰ ۾ 'صلوات' کي وٺي

ته پوءِ لغوي اعتبار سان ان کي روکي نٿو سگهجي.“ ان طرح ٻڌايائين: ”صوم معنيٰ چُپ ۽ زڪوات معنيٰ واڌارو، حج معنيٰ حجت ۽ اجتماع“، ڀر حج جو حڪم ڪو عرفات لاءِ ته ڪونه آهي. اگر لغوي طور صلوات، کي ناچ، صوم کي خاموشي، حج کي ميلو ۽ اجتماع ورتو ته پوءِ اسلامي عبادات جو مفهوم فوت ٿي ويندو.“ ان کان پوءِ ٻڌايائين ته ”قرآن کي رسول ڪريم عليہ الصلواة و السلام قانون ساز، قرار ڏنو آهي. ان حيثيت سان قانون جي تشريح ۽ تشريع، حديث ۾ ٿي آهي.“ ان سلسلي ۾ ٻڌايائين ته ”رسول ڪريم لاءِ ’ما ينطق عن الهوىٰ ان هو الا وحي يوحيٰ‘، آيل آهي، ان ۾ ’وحي‘ جو اشارو ’حديث‘ ڏانهن به آهي.“ پوءِ ٻڌايائين ته ”نبي ۽ رسول ۾ فرق آهي، جتي نبيءَ سان وحي جو تعلق آهي، اتي ان وحي مان مقصد حديث آهي، جتي رسول سان وحي جو تعلق آهي، اتي قرآن مقصد آهي.“ سندس مقالي کي سڀني پسند ڪيو. سندس تقرير ۾ ڪيئي اهم ۽ نادر مسئلا موجود هئا. ان جو اقتباس پڻ آخري حصي ۾ ڏئي رهيا آهيون.

ان سلسلي ۾ مولانا عبدالله صاحب، خطيب جامع مسجد بيڪاليري بهاولپور، پڻ هڪ پرمغز مقالو پڙهيو. هي بزرگ مولانا سنڌي مرحوم جي خاص شاگردن مان آهي. سندس مقالو، قديم ۽ جديد نظريات جي روشنيءَ ۾ فڪر انگيز مباحث تي مشتمل هو. سندس عنوان هو ’دين اسلام ۾ قانون کي نوعيت‘، مولانا صاحب ’دين الفطرت‘ ۽ ان جو حيات انساني جي مختلف النوع حالات ۽ اقدار سان همآهنگي لاءِ، مبصرانه بحث ڪيو. سندس مقالو نهايت جامع ۽ همه گير هو، ۽ اسلامي قانون، سان دلچسپي رکندڙن لاءِ نهايت ڪارآمد چيز آهي.

شيخ رحمت الله

ان سلسلي ۾ شيخ رحمت الله، فلسفہ حج تي فاضلانه بحث ڪندي ٻڌايو ته ”از روءِ قرآن الله تعاليٰ، ڪعبة الله کي هڪ قومي مرڪز نه بلڪ بين الاقوامي مرڪز قرار ڏنو آهي، جتان انسانيت کي پنهنجي رهبريءَ لاءِ هدايتون حاصل ڪرڻيون آهن.“

مسلمانن کي حقيقت ۾، اقوام عالم جي اعمالن جي نگرانيءَ واسطي ڪڍ و ڪيو ويو آهي؛ انهيءَ لاءِ ته هو ڏسن ته ڪابه قوم دنيا ۾ ظلم ۽ فساد ته نٿي ڦهلائي! ٻين لفظن ۾ اُئين ڪٿي چئجي ته جيڪي فرائض اڄ ادارهٔ اقوام متحده سرانجام ڏيڻ لاءِ قائم ڪيو ويو آهي، اهي جماعت مومنين کي پورا ڪرڻا هئا. مگر افسوس ته مسلمانن، الله تعاليٰ جي ڏنل نعمت کان منهن موڙيو، جنهنڪري انهن کان اڄ دنيا جي قومن جي امامت کسجي وئي ۽ مسلمان ٻين قومن جا محتاج ٿي چڪا! اها الله جي ڏمر جي نشاني آهي. دنيا جا مسلمان جيڪڏهن پنهنجو وڃايل مقام حاصل ڪرڻ چاهين، ته پوءِ انهن کي وري، عملي طرح سان هر ڳالهه ۾ ڪعبي کي پنهنجو مرڪز تسليم ڪرڻو آهي ۽ قرآن ڪريم کي پنهنجو عملي طرح دستورالعمل سمجهي اختيار ڪرڻو آهي.“

”مڪه معظمه کي بين الاسلامي مرڪز بنائڻ گهرجي. مڪه معظمه جي سرزمين عرفات ۽ ميناءَ

ضميت ڪنهن هڪ حڪومت هيٺ نہ هئڻ گهرجي؛ بلڪ هڪ 'گڏيل بورڊ' جي ماتحت هئڻ گهرجي ۽ انهيءَ بورڊ ۾ دنيا جي سڀني مسلم رياستن يا حڪومتن جا نمائنده هئڻ گهرجن، جي انهيءَ سرزمين کي ترقي ڏيڻ لاءِ هرممڪن، گڏيل ڪوشش ڪن ۽ پنهنجي خارجه پاليسي، هڪ ئي نموني جي تيار ڪن. هن وقت هرڪنهن مسلم حڪومت جي خارجه پاليسي مختلف آهي، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو آهي، جو تقريباً ٨٥ ڪروڙ مسلمانن جو وجود بي‌اثر ٿي چڪو آهي، ۽ انهن جو دنيا جي قومن ۾ ڪو اثرائتو مقام نہ رهيو آهي."

مسلمان کي گهرجي تہ حج جي اجتماع مان پورو پورو فائدو وٺن. انهيءَ موقعي تي گڏيل عسڪري مظاهرا ڪن. تعليمي، تجارتي ۽ اقتصادي مسئلن بابت عالم اسلام لاءِ گڏيل پروگرام تيار ڪن."

شيخ رحمت‌الله جو مقالو، حقيقت افروز رهيو، پر وقت جي تنگيءَ سبب، فقط ڪيس ٧ منٽ ڏنا ويا، شايد پرويز جي خيالات ۽ نقطءِنظر سان وابستگيءَ جي ڪري، صدر صاحب جو 'مولوي پڻو' پئي نظر آيو، وقت جو بهانو بنائي ويٺو. تاهم ڊاڪٽر هاليپوٽو مبارڪ جو مستحق آهي، جنهن صاحب، فراخ دليءَ کان ڪم ورتي، اهڙن ساٿين کي نہ فقط دعوت ڏني، پر ان سان گڏ انهن کي خيالات پيش ڪرڻ لاءِ موقعو بہ ڏنائين. ان طرح سيڪشنل اجلاس جو سلسلو ٢ بجي پورو ٿيو.

سمپوزيم

سمپوزيم ٣ بجي سينيٽ هال ۾ ڊاڪٽر فضل‌الرحمان جي زيرصدارت شروع ٿيو. موضوع بحث هو: 'اسلام جو مغربي تهذيب، تي اثر'

پروفيسر عبدالجليل

اول اول پروفيسر عبدالجليل، سنڌ يونيورسٽي بحث جو آغاز ڪيو، ۽ تاريخي طور اهڙا مثال پيش ڪيائين، جن ۾ مسيحي مشنريز اسلام تي سخت حملا ڪيا آهن، ۽ ڪي حوالا لاٽن زبان مان بہ پيش ڪيائين، جن ۾ مسلمان بادشاهن تي شراب نوشيءَ جا الزام هئا. سندس انداز بيان بي ربط، منتشر ۽ موضوع کان گهڻو هٽيل هو. سندس مذهبي ۽ جذباتي طبع، هڪ فاضلانہ موضوع کي، مجادلانہ ۽ مناظرانہ رنگ ڏنو. سندس تقرير اسلوب بيان جي حيثيت سان بہ بي آهنگ ۽ غير دلچسپ رهي. چند پادرين جي تنقيدي حوالن پيش ڪرڻ مان موضوع تي ڪابہ اثرانگيز نگاهہ نٿي پهچي. ان طرح مسلمان مناظري ڪندڙن جا پڻ هزارين اقتباس، مسيحيت جي خلاف پيش ڪري سگهجن ٿا.

ڊاڪٽر قاضي نبي بخش

ان کان پوءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جي عالم ۽ فاضل، ڊاڪٽر نبي بخش قاضي، تقرير ڪئي. ان صاحب پڌايو تہ "جرمن قوم، جو مزاج 'اسلام' جي قريب آهي".. ان کان پوءِ خود جرمن

ڪتابن مان 'گوئٽي' ۽ ٻين عالمن جا افڪار، اسلام ۽ حضور ڪريم عليه‌الصلواة والسلام متعلق پيش ڪيائين. سندس انداز بيان دلنشين ، مرعوب ڪن، جاندار، مدلّل ۽ روان هو. هن فاضل شخص ٻڌايو ته "يورپ، اسلام کان متاثر ٿيو آهي، محض چند پادرين جي اقتباسات تي اهو ڪلي قائم ڪرڻ ته پورو يورپ اسلام جو دشمن آهي، غلط دعويٰ آهي. 'اسلام' جي افڪار مان يورپ عمراني ۽ تهذيبي، علمي ۽ ثقافتي طور گهڻو ڪجهه اخذ ڪيو آهي." سندس تقرير نهايت جامع ۽ برمحل ثابت ٿي. ان جو اقتباس آخر ۾ ڏنو ويو آهي.

علامه علاءُالدين صديقي

ان کان پوءِ علامه علاءُالدين صديقي تقرير ڪئي. چيائين: "مون کان اڳ وارا فاضل مقررين پنهنجي موضوع ۽ ان جي حدود کان تجاوز ڪري چڪا آهن." ان کان پوءِ يورپ ۾ مسيحيت جي ارتقاء ۽ نشو و نما، مسيحيت جي معتقدات ۽ رهبانيت، لايعني خرافات ۽ غير علمي افڪار تي سخت تنقيد ڪيائين. ۽ انگلنڊ ۽ آمريڪا جي ڪن پادرين سان گفتگو ۽ بحث جا حوالا ڏئي ٻڌايائين ته "اسلام جي اڳيان، مسيحي مشنريز هرنقطه‌نگاهه کان شڪست کائي چڪا آهن."

ٻڌايائين ته "'لوٿر' خود اسلام کان متاثر ٿيو هو. ڪيس پادري، مسلمان ڪُتن جو 'پالتو ڪتو' سڏيندا هئا. 'لوٿر' مسيحيت لاءِ هڪ خطرناڪ چئلينج بڻجي چڪو هو. سندس تبليغ ۽ ڪوشش سان پروٽسٽنٽ، فرقو پيدا ٿيو، اهو گويا مسلم مسيحي فرقو آهي. ان کان سواءِ ڪجهه ٻه ته آهي. هو 'عورت' ۾ 'روح' جي هجڻ تي ڪانفرنسون ڪري، آخري طور فيصلو ڪري چڪا آهن ته عورت ۾ 'روح' آهي ئي ڪونه!"

ان طرح ٻڌايائين ته "جڏهن اسپين جي غرناطه شهر ۾ يونيورسٽيون قائم هيون، ان وقت مسيحي عالمن وٽ ڪوبه ڪتاب ڪون هو. هو بياض ۽ پراڻا قلمي ڪتاب ساڙي ڇڏيندا هئا. ان دور ۾ يورپ ۾ رستن تي ايتري گپ هوندي هئي، جو گوڏن تائين ڪپڙو ويڙهي هلندا هئا، ان جي مقابلي ۾ اسپين ۾ رستن جي صفائي ۽ پختگي ڪمال تي پهتل هئي. يورپ ۾ گهر اندر روشني ڪرڻ جي منع هئي. ان مقابلي ۾ غرناطه اشبيليه، قرطبه ۾ قدم قدم تي قنديل ٻاريا ويندا هئا. جن جي روشني شهرن کان ٻاهر ميلن تائين نظر ايندي هئي."

اڳتي هلي چيائين:

> "مسلمان حڪماء علاج الامراض ۾ يوناني حڪيمن کان گهڻو بلند ٿي چڪا هئا. ايتري قدر جو اسپين ۾ دل جو آپريشن به ڪيو ويندو هو. بوعلي‌سينا جي ڪتاب قانون کي تمام دير سان بنيادي طب ۽ حڪمت جو ڪتاب قرار ڏنو. ۽ يورپ تمام دير سان اسلامي افڪار حڪمت، جراحي، ۽ عمرانيات ۽ تهذيب کي قبول ڪيو. اسلام جي اثرات ڪري، يورپ مهذب ۽ متمدن بڻيو."

علامه علاءُالدين صديقي جي تقرير سحرانگيز هئي. ان کان پوءِ صدر جي مختصر تقرير کان پوءِ سيمينار ختم ٿيو، ان سلسلي ۾ مسٽر غلام علي ٻنگر به پنج منٽ ڳالهايو، ۽ ٻڌايو ته

(۱) ”اسلام جي نظام، وحدت، منجهان اقوام متحده جنم ورتو، موجود دور جي مغربي تهذيب ۽ علوم و فنون سڀ اسلام ۽ قرآن جا خوشه چين آهن.“

ڪتابن جي نمائش

شام جو چاءِ کان پوءِ ڪتابن جي نمائش ڏني وئي، ان جو اهتمام منتظمين جي پاران ڪيو ويو. مندوبين ۽ معزز مهمانن، سنڌي ڪتابن کي ڏسي خوشيءَ جو اظهار ڪيو. خاص طور 'سنڌي ادبي بورڊ' جي ڪتابن جو تعارف، ايڊيٽر مهراڻ ڪرايو. ۽ علامه علاءُالدين صديقيءَ کي هرهڪ سنڌي ڪتاب جي مصنف، ۽ مواد متعلق واقفيت ڏني. سنڌي، اردو، عربي، انگريزي، فارسي ڪتاب ڏسي، علامه علاءالدين صديقي حيرت ۾ پئجي ويو. اڌ ڪلاڪ کن گفتگو جاري رهي، علوم ۽ فنون جي مختلف شعبن تي ايڊيٽر مهراڻ، ساڻ سندن گفتگو جاري رهي ۽ ڪيس بورڊ جي فاضل ميمبرن، ڊاڪٽر بلوچ ۽ راشدي صاحب جو، ڪتابن سميت پڻ تعارف ڪرايو. ان طرح مسٽر غلام حسين جلباڻيءَ جي ڪتاب 'شاه ولي الله جي تعليم' متعلق ايڊيٽر مهراڻ کيس واقفيت ڏني، ۽ ٻڌايو ته شاه ولي الله جي تعليمات تي مسٽر جلباڻيءَ جو هي ڪتاب نهايت جامع چيز آهي. علامه علاءالدين، انجام ڪيو ته مان سنڌي سکندس، ۽ سنڌي ادب جا لئي ڪتاب پڙهندس. ان کان پوءِ ايڊيٽر مهراڻ کان طلب ڪيائين ته 'بورڊ' جا ڪتاب اسان وٽ پنجاب ۾ لئا ڀيڄن، ڪڏهن ڪڏهن ”مهراڻ“ رسالو ”پنجاب ايڪڊميءَ“ ۾ ڏسندو آهيان. 'مهراڻ' جو معيار ڏسي حيرت ٿيندي اٿم. تنهنجون عملي ۽ فڪري، فلسفيانه ۽ ادبي گذارشون شد - بد پڙهندو آهيان. ڇا، سنڌ جا ماڻهو تنهنجي گذارشن کي هضم ڪري سگهن ٿا؟ ايڊيٽر- مهراڻ؟ چيو ته منهنجو ڪم آهي طعام پيش ڪرڻ، کائيندڙن کي بدهاضمو هوندو ته پوءِ، 'ميزبان' جو ڪهڙو گناه! ان تي ڪلي ڏنائين! ۽ چيائين ته هر هنڌ اهو حال آهي!

ان کان پوءِ چيائين 'مهراڻ' جا تازا پرچا ڏيکار! - مان خاموش رهجي ويس! مزو اهو آهي ته ساري 'نمائش' ۾ لنڊڙيون سنڌي چوپڙيون، ۽ چند پراڻا بوسيده ڪتاب، 'هندن جا ڇاپيل اسلامي ڪتابڙا' 'تحفة الاسلام' ۽ 'خطبات مهراب پوري' (محراب پوري) ۽ 'علم جفر' ۽ 'نورنامي' تائين ڪتاب موجود هئا، پر نه ڪو 'مهراڻ' رسالو موجود هو؛ نه ڪو 'نئين زندگي'! سنڌي ڪتابن جو اهي انتخاب نهايت غلط هو. حالانڪ لئبرريءَ ۾ هزارين بهترين ڪتاب پيل آهن. ۽ ڪيترن ئي ادارن جا به سهڻا سهڻا ڪتاب ڇپجي چڪا آهن، وٽ ۾ وڌ به سوڪن ڪتاب سهڻ رکيل هئا، حالانڪه ته مندوبين سنڌيدان نه هئا، تنهنڪري اهو عيب ڍڪجي ويو!

منتظمين جي بي توجهيءَ جو اهو ڪمال آهي، جو سنڌي ڪتابن جي نمائش ۾ جتي 'بورڊ' جا سڀ ڪتاب موجود هئا، ۽ ٻيا سنها ٿلها، نيم مذهبي ۽ غير معياري قصا ڪهاڻيون به رکيا ويا، اتي سنڌي زبان جي ٻن رسالن ”مهراڻ ۽ نئين زندگيءَ“ لاءِ ڪا گنجائش نه رکي وئي! حالانڪ 'مهراڻ ۽ نئين زندگيءَ' جي هڪ هڪ تازي پرچي رکڻ سان نه ڪو خرچ اچي ها، نه ڪو

'حرج' پوي ها!- نہ کو ايتري جاء سيڙجي ها!- 'مهراڻ' کو توريت تہ کونہ هو، جنهن کي ماڻهن تسي لڏي، آئجي ها!- اها افسوسناڪ روش ڏسي، علامہ علاءالدين صديقي، مشکندي فرمايو... "سمجھتا هون، کہ اهل حق کو کهين بھي پسند نهين کيا جاتا!"- مون کلي جواب ڏنو تہ "هم اهل-حق نهين هين، اهل-ناحق هين!- افسوس هے کہ اس نمائش مين ايک بھي پرچہ نهين هے! کل انشاءالله 'مهران' پيش کرونگا!

ان کان پوءِ مهراڻ جو شخصيات نمبر، جو ۱۹۵۷ع ۾ ڇھہ سال اڳ ڇپيو هو، اهو پيدا ٿيو. 'هکو رانجهو لکين جيها' سمجھي پيش کيم ان کي اٿلائي پٿلائي پڇيائين تہ: جديد طرز کے اصولون پر يہ تذکرہ مرتب کيا گيا هے، يا تذکرہ الاولياء کی طرح؟" مون کلي کٽي ساٽ کئي، ۽ چيومانس تہ جڏهن سنڌي زبان سکندؤ، تڏهن اوهان کي سيکجھہ معلوم ٿي ويندو!

پرلطف رهاڻ

ان کان پوءِ، مون کيس مذاق ڪري چيو:

"مين سمجھتا تھا کہ علامہ علاءالدين بھي ضعيف و نحيف هوگا: کم از کم دو لاٹھيون پر چلتا هوگا، اور دو آدميون کے سهارے پر هي کهين جلسے مين جاتا هوگا- اور عمامہ بردوش اور قباپوش هوگا!"

ان تي مشکندي چيائين: 'بلکل درست هے، مين بوڑھا نهين هون: مگر دو لاٹھيون پر چلتا هون، ايک مولانا عبيدالله سندي، دوسرے شيخ التفسير"- مون کيس فوراً چيو، پهلے پر رحمت! دوسرے کو الله معاف کرے.

مولانا سنڌيءَ جي ذڪر خير تي 'مهراڻ' جي 'شخصيات نمبر' مان، کيس مولانا سنڌيءَ جو فوٽو ڏيکاريو ويو، جنهن تي تقاضا ڪيائين تہ مهرباني ڪري مون کي اهو نمبر ضرور ڏيو، يا اهو فوٽو ڦاڙي ڏيو.

ان کان پوءِ مون کيس عرض ڪيو تہ مولانا سنڌيءَ تي لکيل تاليفات متعلق اوهان جي راءِ ڇا آهي؟- کلي، هڪدم پڇيائين، 'اول اوهان ٻڌايو'، اوهان جي راءِ ڇاهي؟ مون عرض ڪيو تہ 'مولفين' پنهنجا ذاتي نظريا، مولانا سنڌيءَ جي نالي ۾ شايع ڪري، پيسا ڪمايا آهن! فرمايائين 'بلکل درست'! بيشک، مولانا کي چند باتين سن کر، مولفين نے رنگ آميزی کی هے."

مون کيس ٻڌايو تہ، "مون مولانا جي تفسير متعلق لاهور: سنڌ جمنا، نربدا ساگر اڪيڊميءَ کان پڇا ڪرائي، تہ مولانا سنڌيءَ جو تفسير ڪٿي آهي؟ مون کي جواب مليو:

"راوی کا جب سيلاب لاهور مين آيا تھا، تب اس سيلاب نے لاهور کو بهت نقصان پهنچايا! اور بدقسمتي سے مولانا سندي کي تفسير بھي غرق هو گئي!!"

ان تي ايترو ڪليو، جنهن جي حد نه آهي!- ان ڪان پوءِ مون ڪيس ٻڌايو ته مولانا سنڌيءَ جو مڪمل تفسير ڊاڪٽر هاليپوٽي وٽ موجود آهي.

پوءِ چيائين ته: مولانا سنڌيءَ تي ڪو نئون ڪتاب 'پورڊ' پاران آيو آهي؟

مون عرض ڪيو ته نه! البته ڊاڪٽر هاليپوٽي، انگريزيءَ ۾ شاهه ولي الله تي بهترين ريسرچ ڪئي آهي، ۽ مسٽر جلباڻيءَ، سنڌيءَ ۾ شاهه ولي الله جي تعليم، ڪتاب لکيو آهي. ان طرح سنڌيءَ ۾ مولانا جي نالي ۾ تفسيري حصا به آيل آهن، انهن ۾ مولانا سنڌيءَ متعلق جامع ۽ مستند معلومات، ممڪن آهي ته ملي سگهندي، چيائين، اهي ضرور خريد ڪندس.

مون ڪيس چيو ته: هيتري عمر ۾ اوهان ڪيئن 'علامہ' ٿي ويا آهيو! چو ٿا علامہ مڏجو؟ اوهان ته مون کان به ننڍا پيا لڳو! عمر بايد ڪه يار آيد به ڪنار!-

چيائين: مين نے بزرگون کي جوتيان سيدهي کی هين!

پوءِ چيائين: آپ کيون بوڙهے نظر آ رهے هين!

مون چرچو ڪري چيومانس: مين 'علامہ' تو نهين هون، البته مين نے سنڌي اديبون اور معبرون کي جوتيان ضرور چرائي هين!" ان تي کلي کلي ڪيرو ٿيو ۽ چيائين: 'دال مين کچهہ ڪالا هئے' مون برجسته چيومانس: "نهين صاحب، دال مين کچهہ "اچها" بهي هے"! کلندي چيائين: "آپ کی شگفته مزاجي کا داد ديتا هون". مون ورائيو 'شکريہ'،

ائين ڪندي برادرم شيخ علي محمد صاحب، ايڊيٽر 'عبرت' آيو، ان سان سندس ملاقات ڪرايم، ۽ 'عبرت' متعلق گفتگو ٿي. چيائين ته-

"هم بدنصيب هين، سندهي نهين جانتے، ورنه سندهہ کے اخبارات پڑهہ ليتے. مين مولانا سندهي کا شاگرد هون، اور شاگرد کی حيثيت سے سندهي پڑهنا لازمي امر هے" اگر مين چهہ ماه مين سندهي سيکهہ لون، تو پهر آپ مجهے سندهي کتابين اور اخبارات ارسال کرين گے؟

مون ڪيس عرض ڪيو:

يقيناً، آپ هي هين کہ سندهي زبان کے متعلق فراخ دل هين، باقي تو همين کچهہ بهي نهين سمجهتے! برجسته چيائين: 'وه خود کچهہ بهي نهين هين'.

ان ڪان پوءِ علامہ آءِ. آءِ. قاضي صاحب جن جو ايڊٽ ڪيل 'شاهہ جو رسالو' ڏسي چيائين: "افسوس هے کہ هم شاه کا کلام پڑهہ نهين سکتے، کوئي ترجمہ هے؟ مون ڪيس چيو ته: "ترجمہ اردو مين هو چکا هے، مگر ابهي تک شايع نهين هوا!- اور انگريزي مين ترجمہ حضرت علامہ قاضي صاحب کي اهليہ محترمہ کر چکی هين. چيائين: الله کرے جلد شايع هو جائے. مون کانئس پڇا ڪئي. 'مولانا مودودي کا کيا حال هے'، فوراً چيائين: دين سے زياده سياست پر توجهہ دے رهے هين". مون عرض ڪيو: جدا هو دين سياست سے تو ره جاتي هے چنگيزي! ان طرح اها پر لطف روح رهاڻ ختم ٿي، ۽ بروهي صاحب جي تقرير ٻڌڻ لاءِ شيخ علي محمد صاحب سان گڏجي پنڊال ڏانهن وياسون.

خطاب عام - مسٽر اي۔ڪي بروهي صاحب

شام جو ٣٠-٦ بجه عام اجلاس ۾ مسٽر اي۔ڪي بروهيءَ عام خطاب ڪيو. سندس خطاب علامه آءِ۔آءِ قاضي صاحب جي خيالات تي مشتمل هو. دلائل، مباحث، آيات قرآني سڀ ٺاهيا هئا.

اول ڊاڪٽر رضي الدين صديقيءَ تقرير ڪئي ۽ ٻڌايو ته -

”مشکل سے مسٹر بروهي کو یهان لانے مین کامیابی هوئي، آپ تقریر کے بعد، کسي کیس کے کاغذات بنائین گے اور صبح کو لاهور تشریف لے جانے والے هین.“

بروهي صاحب فرمايو:

”دنيا ۾ شروعات کان هڪ دين رهندو آيو آهي. اسلام، هنن جي ڪامل ۽ مڪمل صورت آهي. جنهن بعد ڪنهن به نئين رسول جي اچڻ جي ڪا ضرورت نه رهي آهي.“

فرمايائين:

”اسلام هڪ عالمگير دين آهي، جنهن تمام نسلي ۽ ملڪي رشتا ختم ڪري، تمام انسانن جي درميان روحاني برادريءَ جي رشتي قائم ڪرڻ جي تلقين ڪئي آهي، ۽ فريضه حج جو اصل مقصد اهو آهي ته دنيا جي هر حصي جا انسان بغير ڪنهن نسلي ۽ عصبي امتيازجي، هڪ هنڌ اچي گڏ ٿي وڃن، ۽ پنهنجي هڪ هجڻ جو عملي مظاهرو ڪن.“

”اهو غلط آهي ته دنيا ۾ ڪيترا ’دين‘ آهن. دين صرف هڪ آهي جو آدم عليه السلام کان هلندو ٿو اچي. ۽ رسول ڪريم جي آمد سان ان کي پايهءِ تڪميل تي پهچايو ويو ۽ ان جي مڪمل هجڻ جو اعلان ڪيو ويو.“

مسٽر بروهيءَ چيو:

”هن وقت دنيا ۾ ٽن بتن کي خدا بنايو ويو آهي، جي آهن قوم، وطن ۽ دولت! ان جو نتيجو اهو نڪتو آهي جو اڄ دنيا ۾، عالمي برادريءَ جي جڳهه تي، ١٠٢ ملڪ قائم ٿي ويا آهن حالانڪ الله صرف هڪ آدم پيدا ڪيو آهي.“

باقي ساري تقرير علامه آءِ، آءِ، قاضيءَ جي ڪالهوڪي تقرير وانگر هئي.

آخر ۾ جناب رضي الدين صديقيءَ، وائس چانسيلر سنڌ يونيورسٽيءَ، نهايت مائر ۽ دلسوز انداز ۾ اختتامي تقرير ڪئي، ۽ چيائين:

”چيو ويو آهي ته ’ان من الشعر الحکمة و ان من البيان السحرا‘ بعض اشعار حڪمت ٿين ٿا، ۽ بعض بيان جادو. بروهي صاحب جي طرز بيان تي مٿيون قول صادق

آهي. سندن بيان ۾ سحرانگيزي ۽ جادوبياني موجود آهي. اَسِين ٻيهر دوباره متمني آهيان، تہ وري ڪو جلد موقعو ملي، جيئن بروهي صاحب جي بيان ۽ خيالات کان مستفيد ٿيون. ان کان پوءِ هڪ اردو شعر پڙهيائين، جنهن جو مفهوم اهو هو تہ ڪو ڪلام، حسن ۽ حق جو آئينو ٿئي ٿو."
ان کان پوءِ اجلاس پورو ٿيو.

١٤- جنوري ٦٣ع

١٤- جنوري ٦٣ع تي منڊوبين، شاهہ لطيف رحہ جي زيارت لاءِ ڀٽ شاهہ، روانا ٿيا، ان سلسلي ۾ پير جهنڊي جو مشهور عالم ڪتبخانو بہ ڏٺائون. افسوس اهو آهي تہ اهو ڪتبخانو، جو ڪڏهن تہ دنيا جي وڏن وڏن ڪتبخانن ۾ شمار ٿيندو هو، اڄ خستہ حال ۽ پائمال ٿي چڪو آهي، بزرگن جي باهمي اختلاف، ڪتبخانہ ڪي بہ تقسيم ڪري ڇڏيو آهي. ايتري قدر جو ڪنهن ڪتاب جا پاڻي سميت پنجاهہ صفحا، هڪ هنڌ محفوظ آهن تہ ٻيا چارسؤ صفحا ۽ پويون پانو، ٻئي ڪتبخاني ۾ پوين پساهن ۾ آهيا هي اهو ڪتبخانو آهي، جنهن جي تعريف سيد سلمان ندويءَ، مولانا سنڌيءَ، مولانا ٿانويءَ پارن ڪئي آهي، جنهن مان 'طبقات ابن سعد' جو نسخو مليو جو برلن ۾ ڇپيو آهي. ان جو قلمي نسخو، دارالمعارف عثمانيہ دکن ۾ آهي، ان طرح تازو علامہ عبدالبر جو هڪ فن حديث جو ڪتاب جو پوري دنيا ۾ ناياب هو، اهو فقط جهنڊي ۾ لڌو، ان لاءِ تيونس مان هڪ وفد آيل هو، جي نقل ڪري پاڻ سان ڪٺي ويا، ان قسم جي 'نوادرات' ڪان پير جهنڊہ لئبرري پوري دنيا ۾ مشهور هئي، اڄ ان جي حالت تي افسوس ٿو ٿئي.

واپس ورندي، هالا ۾، حضرت مخدوم محمد زمان طالب المولى، وٽ منڊوبين ٣٠-١ بجي پرتڪلف دعوت ۾ شرڪت ڪئي.

چند تقرين جو اقتباس

مٿينءَ ڪارگذاريءَ ۾، اختصار سان، ڪن بزرگن جي تقريرن جا اقتباس آهن، تہ ڪن جا فقط حوالا آهن. مناسب ائين سمجهيو ويو تہ تقريرن جا ڪجهہ مفصل نوٽ پڻ ناظرين 'مهراڻ' اڳيان آئيون، جيئن هو سمجهي سگهن تہ موجوده دور ۾ علماء اسلام، اسلام جي تعبير متعلق ڇا چئي رهيا آهن. اسلام، جو 'دين الفطرت' آهي؛ ان جي ترجماني ڪهڙي نموني ٿي رهي آهي، ان کان سواءِ اهل فڪر حضرات پڻ ڄاڃين تہ اسان جي علماء ڪرام جي فڪري ۽ نظري صحت جو ڇا حال آهي.

ان سلسلي ۾ چند اهم ۽ مخصوص تقريرن جا اقتباس پيش ڪجن ٿا.

خطبہ صدارت، مطالع حديث

مولانا عبدالحامد صاحب بدايوني قادري، پنهنجي خطبہ ۾ فن حديث متعلق فرمايو:

"'علم حديث' اسان وٽ ٻن طرحن سان قابل توجهہ آهي؛ هڪ اعتقادي، ۽

ٻيو اصولي. مان اعتقاد تي زياده زور ڏيندي، عرض ڪندس ته اعتقاد ۽ عقيدو دنيا جي مذهبن لاءِ بنياد جو حڪم رکن ٿا...

”جن ماڻهن قرآن ۽ حيات نبويه کي غور سان مطالع ڪيو آهي، اهي چڱيءَ طرح ڄاڻن ٿا ته جيئن قرآن پاڪ زندگيءَ جي لاءِ ڪامل ’صحيفہ حيات‘ آهي. بلڪل ان طرح حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جو وجود گرامي ئي آهي، جو قرآن ڪريم جي هڪ هڪ لفظ جو شارح به آهي ۽ مفسر به.“

”اگر حضور جي شخصيت ۽ حديث کي قرآن کان جدا ڪيو ويندو يا ائين چيو ويندو ته قرآن کان پوءِ حديث جي ضرورت ئي ڪانه آهي، ته پوءِ معاني-قرآن ۽ شريعت مطهره جا سڀ مسئلا، عبادات، معاملات، ۽ اخلاقيات، وجود باري تعاليٰ، اعمال ۽ افعال مان ڪهڙو ڪو هڪ اهڙو مسئلو آهي؛ جو حضور ڪريم جن جي ارشادات عاليه کان سواءِ مڪمل چئي سگهجي، يا سمجهه ۾ اچي سگهي.“

”قرآن تي، ۽ ان جي علوم تي، سنت ۽ حديث جي فهم و بصيرت ۽ حضور جي هدايت ۽ ارشادات کان سواءِ، عبور حاصل ٿي نٿو سگهي.“

”حديث جي منڪرن مان ڪو به اهڙي جرات ڪري نٿو سگهي، ته صحابه ڪرام تائين رڳو قرآن پهچايو ويو آهي، ۽ قرآن جي معاني ۽ مطالب کي، حضور جي ٻڌايل معاني کان سواءِ پنهنجي عقل ۽ فهم جي مطابق اخذ ڪندا هئا. حضور جي ذات ئي قرآن جي معاني ۽ اسرار جي حامل هئي. ۽ سڀ صحابه حضور جي ارشادات ۽ عمل جي هدايت ۾، قرآني علوم ۽ احڪام کان مستفيد ٿيندا هئا.“

”احاديث و سنت جو اهو ئي درجو هو جو محدثن، شارحن ۽ محققن، قرآن سان گڏ حديث کي به فقهي احڪامات جي اخذ ڪرڻ لاءِ بنياد قرار ڏنو ۽ مسئلن کي ترتيب ڏئي، اسان جي دين جا سڀ ابواب ۽ فصل مرتب ڪيا.“

”علم حديث، هڪ اهڙي تاريخ آهي، جنهن جو سلسلو، حضور تائين روايات صحيح سان مليل ٿو.“

”رازي، غزالي، امام ابو حنيفه، شيخ عبدالحق دهلوي، حضرت شاهه ولي الله دهلوي، اڄ کان صديون اڳ، پنهنجي ايمان ۽ معتقدات جي پختگيءَ سان گڏ، عقلي ۽ فلسفي اعتبار سان به عبور رکندڙ هئا. انهن ۽ ٻين محدثن هڪ هڪ حديث جي تلاش ۽ جستجو، تحقيق ۽ تنقيد لاءِ سخت جدوجهد ڪئي. ’ضعيف‘ کي ’قويءَ‘ کان جدا ڪرڻ لاءِ جدا جدا فن بنايائون، ۽ ’موضوعات جوزي‘ جي نالي، موضوع حديثون گڏ ڪيائون. ماڻهو ريسرچ جو

ڳالهه تہ وڌن ٿا، ہر محدثن کان وڌيڪ ڪنهن پڻ ماڻهوءَ ڪهڙي ريسرچ ڪئي آهي؟"

خطبہ صدارت، علوم القرآن

قاضي نورالحق ندوي، ڊين آف اسلاميات، پشاور يونيورسٽيءَ چيو:

"عهد نبويءَ ۾ علم جو دور ان حد تي هو، جنهن جو مثال نٿو ملي سگهي. چنانچہ 'صفا' جي پرسان، بيت ارقم ۾ سڀ کان پهرين اسلامي درسگاهہ قائم ڪئي وئي. حضور ان دانشڪده جا معلم هئا. اهوئي سبب آهي جو دنيا جي سڀ کان وڏي امي معلم صلي الله عليه وسلم جن 'آمين' جي هڪ وڏي قوم نيويهن سالن ۾ بنائي، جا مهذب ۽ تعليم يافتہ هئي."

"مديني ۾ سڀ کان وڏي درسگاهہ خود مسجد نبوي هئي، جنهن جو صُفه (چبوترو) علمي جامعيت جي حيثيت سان، ڪمالات جي بلنديءَ جي چوٽين تي هئي. ان ئي درسگاهہ مان صحابہ ڪرام جي وڏي جماعت مستفيد ٿي، جن مان ڪي عالم، عابد، مجاهد، غازي، منتظم، سياستدان ۽ حاڪم ٿيا. ۽ انهن زندگيءَ جي هر شعبي ۾ وڏيون خدمتون ڪيون آهن."

"قرآن، انسانيت جي لاءِ دين ۽ دنيا جي فلاح لاءِ دائمي دستورالعمل آهي."

"ان دور ۾ قرآن جي علمي ۽ عملي تشريح، حضور جي قول ۽ عمل سان ڪئي ويندي هئي."

"قرآن حضور جي ذات گراميءَ ۾ متشڪل ٿي چڪو هو، ۽ حضور جي ذات سراپا قرآن بڻجي چڪي هئي. حضور جي ذات قرآن جي انوار جي زنده تصوير هئي."

"ان طرح خلفائي راشدين جي دور ۾ قرآن ۽ سنت موجب تعليم جو بندوبست هو. حضرت عمر جي وقت ۾، مفتوح ممالڪ ۾ مدرسا قائم ٿيا. ان دور ۾ هر مسجد کي 'درسگاهہ' هجڻ جو پڻ شرف حاصل هو. ان دور ۾ معلمن ۽ شاگردن کي باقاعده وظيفا ملندا هئا."

"هن وقت هزار سالن کان پوءِ نظر ٿو اچي تہ دين ۽ دنيا جي تعليم کي جدا جدا ڪيو ويو آهي، حالانڪ اڳ ائين نہ هو. اسلام جامع نظام آهي، ان ۾ دين ۽ دنيا جي ڪابہ دُئي ڪانہ آهي."

"اڄ ضرورت آهي تہ ثانوي ۽ اعليٰ تعليمي مرحلن ۾ ديني علوم کي اختياري ۽ لازمي قرار ڏنو وڃي، ۽ ٻنهين حيثيتن تي مشتمل نظام ۽ نصاب بنايو وڃي، جيئن ملڪ جا زياده ماڻهو، علم دين کان مستفيد ٿي سگهن."

اسلام ۽ ٻيا مذهب

علامہ علاءالدين صديقيءَ پنهنجي صدارتي تقرير ۾ فرمايو تہ:

اسلام امن ۽ سلامتيءَ جو دين آهي. عربي جي اِن لفظ سان صلح ۽ سلامتيءَ جو بنيادي تصور وابستہ آهي. سندس مطلب 'اطاعت و فرمانبرداري' پڻ آهي. اصطلاحي طور اسلام، مشيت الاهي آڏو چون چرا کان سواءِ، سر تسليم خم ڪرڻ ۽ مخلوقات سان امن و اصلاح سان تعلقات نباهڻ کي چئجي ٿو.

"آمن"، قرآن مطابق "الله رحيم جو پيغام آهي"—(٣٦، ٥٨) اسلام، جيئن سندس دعويٰ ۽ اعتقاد آهي، پوري انسانذات جو مذهب آهي. سڀيئي پيغمبر اسلام جا مبلغ هئا. قرآن انهن کي هادي ٿو چوي. انهن خدا جي منشاء مطابق انسانن جي مختلف گروهن کي 'امن و سلامتي' جي تلقين ڪئي ۽ ڪين برائيءَ کان بچڻ جي هدايت ڪئي.

"تحقيق اسان هر قوم ڏانهن پنهنجو هادي ان ئي پيغام سان موڪليو تہ الله جي عبادت ڪريو ۽ برائي کان بچو" (قرآن ٣٦: ١٦)

اهڙيءَ طرح اسلام مطابق زندگيءَ جو صحيح طريقو اهوئي قرار ڏنو ويو تہ انسان، الله جي موڪليل هدايت موجب زندگي جي هر تحريڪ ۾ سندس تابعداري ڪندو رهي، اهائي انسانيت ۽ مذهب جي اصليت جي تقاضا آهي. قرآن جون هي آيتون بہ ان ئي نقطء نظر کي ظاهر ڪن ٿيون: "بلاشڪ الله جو پسنديده دين اسلام آهي" (٨: ٣١) "۽ ڪو بہ اسلام کان سواءِ ٻئي ڪنهن طريقي جي تلاش ڪندو تہ آهو هرگز هُن کان قبول نہ ڪيو ويندو ۽ هو آخرت ۾ خساري ۾ ويندو." (٣،٨٣)

اهڙيءَ طرح اسلام مطابق حضرت مُحَمَّدؐ صلي الله عليہ و سلم جو دين ڪو نئون دين نہ آهي، اهو عالمگير دين، انسانذات جي عين ضرورتن ۽ تقاضائن مطابق آهي ۽ اهوئي دين فطرت پڻ آهي."

"ڇا پوءِ هو الله جي دين کان سواءِ ٻئي ڪنهن دين جي تلاش ڪن ٿا؟ (ياد رکو) آسمان ۽ زمين ۾ جيڪي ڪجهہ آهي، سو ارادي يا غير ارادي طور سندس ئي تابعداري ۾ آهي، ۽ سڀڪجهہ هُن ڏانهن ئي موٽايو ويندو." (قرآن ٨٢: ٣)

مذهب اسلام جو بنياد، انساني فطرت جي بنيادي ضرورتن ۽ تقاضائن ۽ قوانين فطرت تي آهي. ان حيثيت سان اسلام، عالمگير فطري ۽ انساني مذهب آهي، ۽ سندس تحريڪ جو بنيادي مقصد اِهوئي آهي تہ هڪ طرف خدا ۽ انسان ۽ ٻئي طرف انسان ۽ انسان جي باهمي تعلقات ۾ اعتدال، آمَن ۽ اصلاح پيدا ڪيو وڃي.

جان (Jhon) جوي ٿو تہ موسيٰ عليہ‌السلام پاڻ سان قانون کڻي آيو، عيسيٰ عليہ‌السلام حُسن سلوڪ (احسان) جو علمبردار ٿي آيو، يعني سندن تعليم ۾ 'قانون ۽ احسان کي نمايان حيثيت ڏني ويئي ۽ ساڳيءَ طرح جيڪڏهن اسان مطالع اسلام جي بنا تي ڪنهن آهڙي راءِ قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪنداسون تہ آها هن طرح ٿيندي:

'موسيٰ 'قانون' کي اهميت ڏني. عيسيٰ 'احسان' تي زور ڏنو ۽ حضرت محمد صلي‌الله عليہ وسلم 'قانون ۽ تحسين' کان سواءِ 'امن ۽ صلح' کي زندگيءَ جي نصب‌العين جي حيثيت سان اهم قرار ڏنو. زندگي جي قدرن (Velues) ۾ اسلام جنهن آهميت سان 'آمن' جي قدر کي آتم ۽ اهم قرار ٿو ڏني ۽ ان کي 'السائي' ضرورت ٿو سڏي، ان جي حيثيت، سلامتيءَ جي ان دعا مان نمايان آهي، جيڪا هر مسلمان هر روز پنج پيرا دهرائي ٿو:

"اي رب تون امن جو سرچشمو آهين. تو وٽان ئي سلامتيءَ جو نزول ٿئي ٿو ۽ توڏانهن سلامتي جي موٽ ٿئي ٿي. اسان کي سلامتيءَ ۾ رک ۽ اسان کي سلامتيءَ جي ابدي زندگيءَ ۾ داخل ٿيڻ جي صلاحيت عطا ڪر."

اسلام ۽ ٻيا مذهب

"اسلام جو 'نظريء هدايت' خصوصي طرح "وحدت تخليق ڪائنات" جي انهام ۽ تفهيم ۽ استدلال جي بنياد تي قائم آهي ۽ ان سان گڏ انسانذات جي وحدت ۽ هدايت الاهيءَ جي وحدت سان بہ ان جو ڳُوڙهو تعلق آهي."

"اسلام انسانذات کي هڪ 'ڪليہ' جي حيثيت ٿو ڏئي يا پيغمبر عليہ الصلوات والسلام جي قول مطابق 'انسانذات، الله واحد جو هڪ ڪنب آهي.' هن جي تخليق هڪ آهي، ان جي فطرت هڪ آهي، ۽ ان جي ڪائنات بہ هڪ آهي، ان جون تقاضائون هڪجهڙيون ۽ الهن جا حل هڪجهڙا آهن. ان جا حاصل ساڳيا، ان جا لاحاصل بہ ساڳيا. ان جا مسئلا ۽ مشڪلاتون ساڳيون، مصيبتون ۽ تڪليفون بہ ساڳيون، ۽ اهڙيءَ طرح انهن سڀني جو آخري ۽ واحد حل بہ ساڳيوئي هئڻ گهرجي. ان جو اجتماعي طريقء زندگي بہ ساڳيو هئڻ کپي، يعني هڪ مسلسل ۽ موزون پروگرام جنهن جو بنياد سڀني جي ترقيءَ ۽ سلامتيءَ تي آهي."

'تصور ڪائنات ۽ مسائل زندگي' براہ راست قرآني بنياد تي آهي- الله جي هن پاڪ ڪتاب مطابق، هن پوري ڪائنات ۽ انسانذات ٻنهين جو خالق ۽ پروردگار 'الله' آهي.

"عظمت ۽ پاڪائي بيان ڪر آن رب جي، جو سڀ کان مٿاهون آهي ۽ جو تخليق ۽ تڪميل جو صاحب آهي ۽ جنهن توازن قائم ڪيو آهي ۽ سڀني کي هدايت ڪئي آهي." (قرآن ۱-۳؛ ۸۷)

"الله انسان کي بهترين نوع تي خلقيو." (قرآن ۴، ۹۵) ۽ سندس نسل کي وڏي تعداد ۾ پکيڙي ڇڏيو جيئن هو سندس حڪمن موجب پنهنجا فرض بجا آئين."

"دنيا جا انسانو، پنهنجي رب جي فرض کي ياد رکو، جنهن اوهان کي هڪ ئي وجود مان پيدا ڪيو، ۽ سندس مادي کي بہ ان ساڳيءَ جنس مان خلقيو، ۽ انهن ٻن مان ڍير گهڻن مردن ۽ عورتن کي پيدا ڪيو." (قرآن ۴،۱)

"ڪيڏي نہ وضاحت سان انسان جي هيڪڙائيءَ ۽ وحدت تي هت زور ڏنو ويو آهي، انسانذات جي واحد اصليت کي سمجهڻ، اسلام جي تحريڪ کي سمجهڻ جي گويا ابتدا آهي."

"اڳتي هلي قرآن اسان جي رهنمائي لاءِ فقط هڪ ئي 'ذريعهء هدايت' بيان ڪيو آهي تہ صحيح ۽ غلط جي پرک جي بنيادي ۽ اصولي ڪسوٽي سڄي انساني نسل جي عام ملڪيت آهي."

"عقل ۽ بصيرت ڪنهن هڪ ڌر يا ڪنهن هڪ قوم جي ملڪيت نہ آهي، ۽ هت هڪ هٽيي آهي ئي ڪالہ— سيني لاءِ سندن ضرورتن موجب ان ۾ هڪجهڙو حصو آهي. انسان جتي بہ 'قوت هدايت' جي صحيح استعمال ۾ ناڪامياب ٿي ٿيو، اتي رهبرن، هادين ۽ پيغمبرن ان کي ان جي صحيح عمل ڏي سيکاريو ۽ شناس جي اصولن ڏالهن ڪيس رجوع ڏي ڪيو. اسلامي تعليمات مطابق اهو هڪ عالمگير پهلو آهي."

"اهڙي ڪا قوم نہ آهي جنهن ڏي ڊيڄاريندڙ نہ موڪليو ويو هجي."
(قرآن ۲۴،۳۵)

"هر قوم لاءِ هادي آهي." (قرآن ۱۳،۷)

اسلام، راهِ هدايت جي لاءِ گويا إلاهي روشني آهي، جا مشرق يا مغرب لاءِ محدود ڪانہ آهي. ڇاڪاڻ تہ:

"الله مشرق ۽ مغرب ٻنهين جو رب آهي."— هُنَ سيني لاءِ هدايت کي عام ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح اسلام اها تقاضا ٿو ڪري، هن امر تي يقين رکڻ جي تہ گذريل وقت جي سيني پيغمبرن لاءِ سندس هدايت جاري هئي، پوءِ انهن مان ڪن جا نالا ظاهر ڪيا ويا آهن تہ ڪن جا نہ."

"اسلام جي اها هڪ خاص خصوصيت آهي تہ هن نہ فقط رواداريءَ ۽ بي تعصبيءَ جي تبليغ ڪئي آهي؛ پر گذريل سيني پيغمبرن ۽ نبين جي احترام ڪرڻ، ۽ انهن جي تعليم کي برحق تسليم ڪرڻ کي پڻ لازمي قرار ڏنو آهي."

"بين المذاهب جي تعلقات جو اهو هڪ بنيادي پٿر آهي جنهن کي اسلام ۽ فقط اسلام ئي نمايان ڪيو آهي."

<u>انسان جو مرتبو</u>

"انسان بحيثيت هڪ انسان جي قابلِ احترام آهي؛ ۽ اهو درجو ڪيس آدم جي اولاد جي حيثيت ۾ ڏنو ويو آهي. اسان سيئي آدم جو اولاد آهيون، اهڙيءَ طرح سڄي انسانذات ان مرتبي ۾ برابر حصو رکي ٿي."

"تحقيق اسان انسان کي بهترين طريقي تي خلقيو آهي." (قرآن ۱۴ : ۹۵)

"۽ بيشڪ اسان آدم جي اولاد کي مرتبو عطا ڪيو آهي." (قرآن ۷۰ : ۱۷)

مساوات انساني

سڀئي انسان هڪ ئي اصليت سان وابستگيءَ سبب پاڻ ۾ برابر آهن. "انسانو! پنهنجي پروردگار جا فرائض بجا آڻيو، جنهن اوهان کي هڪ ئي وجود مان خلقيو آهي." (قرآن ۱ : ۴)

عالمگير هدايت

"سڀني انسانن کي هدايت جي ضرورت آهي، جا سڀني کي جدا جدا مذهبن ذريعي ڏني ويئي آهي. اسلامي عقيدن ۾ اها ڳالهه (جيئن اڳ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي) شامل آهي، ته الاهي هدايت ڪل عالم کي موڪلي ويئي آهي، تنهنڪري ان 'آفاقي هدايت' کي حاصل ڪندڙ جي حيثيت ۾ دنيا جون سڀئي قومون قابل احترام آهن. انهن کي درجهء قبوليت کي ان 'هدايت مان ورتل 'تاثر' جي بنا تي پرکڻ گهرجي."

"آهي جن ايمان آندو (توڙي) يهودي ۽ نصارا ۽ ستاره پرست؛ (انهن مان) جيڪو به الله ۽ آخرت تي ايمان آڻيندو ۽ نيڪ عمل ڪندو، انهن لاءِ سندن پروردگار وٽان اجر آهي. ۽ انهن لاءِ نه ڪو خوف آهي ۽ نه انهن مان ڪو غمگين ٿيندو." (قرآن ۶۲ : ۲)

آخري تحريڪ

اسلام کي مٿين دليلن جي آڌار تي ئي آخري ۽ مڪمل مذهب هئڻ جي دعويٰ آهي.

"اڄ جي ڏينهن مون اوهان لاءِ اوهان جو دين مڪمل ڪيو ۽ پنهنجو فضل اوهان تي پورو ڪيو ۽ اوهان لاءِ دين اسلام کي منتخب ڪيو." (قرآن ۳ : ۸)

اها آهي اسلام جي عالمگير اصولن جي مختصر تشريح.

ڊاڪٽر قاضي نبي بخش جي سيمينار ۾ تقرير

تقرير جي شروع ۾ ڊاڪٽر قاضيءَ هيءَ آيت پڙهي: "ياايهاالذين آمنوا من يرتد" منکم عن دينه فسوف ياتي الله بقوم يحبهم و يحبونه اذلة علي المومنين اعزة علي الكافرين يجاهدون في سبيل الله ولا يخافون لومة لائم- ذالک فضل الله يؤتيه من يشاء و الله واسع عليم."

قرآن حڪيم جي آيت کان پوءِ ڊاڪٽر قاضي نبي بخش صاحب (صدر شعبهء فارسي، سنڌ يونيورسٽي) تمهيد طور چيو ته هينئر توهان يورپ تي اسلام جي (misinfluence) يا غلط ۽ الٽي اثر (!) بابت تقرير ٻڌي آهي (جنهن جو حقيقت ۾ موضوع سان ڪو تعلق ڪونه هو) پر آءٌ اها ڳالهه ڪونه ڪرڻ آيو آهيان- آءٌ اهو ڏيکارڻ آيو آهيان ته اسلام يورپ جي ماڻهن جي دلين ۾ ڪهڙو انقلاب پيدا ڪيو. سو ٻڌايان— 'عيبش گفتي هنرش نيز بگو.' ڊاڪٽر قاضي نبي بخش صاحب يورپ تي اسلام جي اثر بابت تقرير ڪندي چيو ته:

"اسلام، جرمن قوم ۾ هڪ ذهني ۽ روحاني انقلاب آندو- جنهن جا مثال جرمن علم ادب ۾ ڪيترا ملندا. مثلاً فريڊرش فروئبيل (۱۷۸۲-۱۸۵۲ع) جو ڪنڊرگارٽن تحريڪ جو باني هو، تنهن پنهنجي تصنيف "انسان جي تعليم و تربيت" (Menschener Zichung) ۾ توحيد تي تمام گهڻو زور ڏنو آهي- ڊاڪٽر صاحب ان ڪتاب مان جرمن زبان ۾ اقتباس پڙهي ٻڌايا ۽ چيائين ته انهن جو عربي لفظن ۾ هي ترجمو ٿيندو: 'هوالاول و الآخر والظاهر والباطن- ومن يؤت الحڪمة فقد اوتي خيراً ڪثيراً- من عرف نفسه فقد عرف ربه.' هڪ ٽڪري جو ترجمو لطيف جي لفظن ۾ ڪيائين: 'وحد تان ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪُل'."

ان کان پوءِ جرمني جي مشهور ڊرامانويس، مصنف ۽ شاعر گوئٽي (۱۷۴۹-۱۸۳۲م) جو ذڪر ڪيائين ۽ سندس "الديوان الشرقي للمولف الغربي" مان چند شعر پڙهي ٻڌايائين جن جو ترجمو هنن لفظن ۾ ڪيائين: "لله المشرق والمغرب"—"۽ اتر ۽ ڏکڻ وارا ملڪ سندس هٿن ۾ سلامتي سان ٿا"—"سبحانه و بحمده"—"جنهن شخص کي پنهنجي ۽ ٻين جي شناس آهي تنهن کي يقين آهي ته مشرق ۽ مغرب هڪٻئي کان جدا نٿا ٿي سگهن"— هي اهو شخص هو جنهن پنهنجي دوست ايڪرمن کي چيو ته: "بهترين تربيت جو سرشتو اسلام جو آهي."—"آنحضرت صلعم متعلق گوئٽي هڪ ڊگهو نظم لکيو جو 'Mahomet's Gesang' جي نالي سان مشهور آهي. ان نظم ۾ گوئٽي آنحضرت صلعم جي چهري مبارڪ جي هڪ محبت ڀري تصوير چٽي آهي هن نظم جي ڪن ٻندن جو ترجمو ڪري ٻڌايائين جن ۾ گوئٽي آخر ۾ چوي ٿو: "آنحضرت جن جي چهري مبارڪ تي نظر پوڻ سان انسان سندن مفتون ٿي پوندو." اڳتي هلي چوي ٿو ته "آنحضرت صلعم جي هڪ نظر مون کي تندرست ڪري ٿي."

جرمن فيلسوف لائبنز (Leibniz) (۱۶۴۶-۱۷۱۶ع) متعلق پروفيسر اشپيز جو اقتباس پڙهي ٻڌايائين ته هو آنحضرت صلعم کي 'دين الفطره' جو باني سمجهندو هو. ڊاڪٽر ڪرٽ ايشرڊ من جو هڪ ڪتاب ڏيکاري چيائين ته: جرمني، فرانس ۽ انگلنڊ ۾ يارهين، ٻارهين، تيرهين ۽ چوڏهين صدين ۾ ديولين ۾ "الله" جو لفظ پٿين تي اڪريل آهي ۽ تصويرن ۾ چٽيل آهي. تقرير جي آخر ۾ ڊاڪٽر قاضي چيو ته:

"اڄ اسان مسلمانن ۾ هڪ قسم جي ذهني 'لا الى هٰؤلاء ولا الى هٰؤلاء' جي ڪيفيت آهي. جنهن متعلق قرآن چوي ٿو ته "نه زنده آهن نه مرن ٿا" جي اسلام عالمي مذهب آهي ۽ هر وقت ۽ هر ملڪ لاءِ آهي ته پوءِ اسان کي گهرجي ته ان ۾ يقيني ايمان رکي ان کي مضبوط جهليون ۽ ڪڏهن به ان کي ترڪ نه ڪريون. پر جي اسلام قابل عمل مذهب نه آهي ته ڇڏيون. حقيقت هيئن آهي ته اسان جو ايمان ڪمزور آهي ۽ اسان کي پورو يقين ناهي، يقين کي قرآن ايمان سڏيو. جيستائين ايمان نه هوندو، تيستائين ان مطابق عمل ظاهر نه ٿيندو. ان ڪري شروع ۾ قرآن ڪريم جي آيت پڙهي هئائين، جنهن جي معنيٰ آهي ته "اي ايمان

واروا جيڪو توهان مان دين کان منهن موڙيندو ته الله ٻي قوم آڻيندو جنهن کي هو پيار ڪندو ۽ جيڪي هن کي پيار ڪندا الخ."

اسلامي-لاءِ قرآن ۽ حديث جي روشنيءَ ۾

مولانا فضل احمد غزنويءَ، پڇايو ته-

جيڪڏهن اسين، حديث شريف کي ڇڏي ڏينداسون ته پوءِ قرآن پاڪ جو ڪوبه حڪم، ڪنهن به خاص امر لاءِ متعين ۽ محدود نٿا ڪري سگهون، ان سان گڏ قرآن پاڪ، حديث شريف جي تصريحات، تشريعات، تعينات ۽ تحديدات کان سواءِ انسانذات لاءِ ڪابه رهبري نٿو ڪري سگهي. ڇو ته قران پاڪ جي معاني ۽ مطالب کي جيڪڏهن صرف 'عربي ادب' ۽ 'لغت' جي مدد سان متعين ڪبو، ته پوءِ عربيءَ جي هڪ هڪ لفظ جون تمام گهڻيون معنائون آهن. ۽ جيڪڏهن ڪو عربي دان، قران پاڪ جي ڪنهن به لفظ جي؛ 'عربي ادب' ۽ 'لغت' جي خيال سان معنيٰ متعين ڪندو، ته پوءِ ٻيا به سوين ماڻهو، هڪ ئي لفظ کي سوَن معنائن ۾ متعين ڪري سگهن ٿا. ۽ جنهن صورت ۾ عربي ادب ۽ لغت ان معنيٰ جي تائيد ۽ تصديق ڪندا، ته پوءِ ڪنهن کي به ان جي رد ڪرڻ جي مجال نه آهي.

"اسلام جو سڀني کان وڏو رڪن 'نماز' آهي. نماز لاءِ قرآن پاڪ 'صلواة' جو لفظ آندو آهي." اسين جڏهن لفظ 'صلواة' جون معنائون، عربي ادب ۽ لغت ۾ ڏسون ٿا، تڏهن اسان کي هيٺين ريت معنائون ملن ٿيون. ١- مصري ناچڻي جو ناچ ڏسڻ. ٢- گوشت کي ٽانڊن تي پچائي کائڻ. ٣- گهوڙن جي ڊوڙ جي، ۽ گهوڙن تي شرط لڳائڻ. ٤- دعوت عام ڏيڻ. ٥- باهه ۾ سڙڻ. ٦- دعا ڪرڻ وغيره."

هاڻي جيڪڏهن ڪو شخص چوي ته جڏهن مان مصري رقاصه جو ناچ ڏسان ٿو، ۽ ان سان گڏ شاهي ڪباب ۽ 'پشاوري تڪا' کاوان ٿو، تڏهن پڻ مان گويا نماز ۾ آهيان؛ ٻيو شخص چوي ٿو ته جڏهين مان 'گهوڙي ڊوڙ' لاءِ 'ريس ڪلب' ۾ وڃي شرط لڳايان ٿو ۽ کٽڻ واري گهوڙي تي سيٽيون ۽ تاڙيون وڄايان ٿو تڏهن مان نماز ۾ ڇو نه آهيان؟ ڇو ته صلوات جي هڪ معنيٰ تاڙيون ۽ سيٽيون وڄائڻ پڻ آهي؛ وڃان ٿي ٽيو چوي ٿو ته جڏهين مان هڪ 'دعوت عام' ڏئي. 'محفل رقص و سرود' ڏسان ٿو، تڏهن مان نماز ۾ آهيان. ٻڌايو ته اهڙن ماڻهن کي توهان ڪهڙن دليلن سان، انهن معنائن ڪرڻ کان روڪي سگهو ٿا؟ ڇو ته 'عربيت ۽ لغت' ۾ ان جي تائيد موجود آهي. ان ريت جيڪڏهن 'حديث' شريف سان صلواة جي معنيٰ کي، رسول پاڪ جن جي معنيٰ ڏيکاريل موجب، محدود ۽ متعين نه ڪبو ته پوءِ اسلام مان نماز جو تخيل ئي نڪري ويندو. ان کان سواءِ هيءَ ڳالهه به ظاهر آهي ته اسلام کان اڳ، سڄي 'عربي ادب ۽ لغت' ۾ اسلامي نماز لاءِ ڪو هڪ اڌ لفظ يا عبارت يا عبادت آهي ڪانه!"

"روزي لاءِ قرآن پاڪ ۾ 'صوم' جو لفظ آيل آهي. ۽ عربيت ۽ لغت جي خيال سان، لفظ صوم لاءِ هيٺيون معنائون ڏنل آهن:

١- ماٺ ڪرڻ. ٢- هوا جو روڪجي وڃڻ. ٣- گهوڙن جو ماٺ ڪري بيهي رهڻ. ٤- ماٺ جو روزو رکڻ وغيره.

هاڻي جڏهن ڪو شخص چوي ٿو ته مان ماٺ ٿو ڪري ويهان، تڏهن مان 'روزو' رکي رهيو آهيان؛ ٻيو چوي ٿو ته مان جڏهن ماٺ ڪري بيٺل گهوڙن کي ڏسان ٿو، ته گويا روزو رکي رهيو آهيان؛ ٽيون چوي ٿو ته جڏهن هوا روڪجي ٿي وڃي ۽ حبس ٿئي ٿو. تڏهن مان چڻ روزو ٿو رکان. ته پوءِ انهن کي ڪهڙن دليلن سان رد ڪري سگهجي ٿو؟ جڏهن عربيت ۽ لغت انهن جي تائيد ۾ موجود آهن."

"ان طرح 'زڪواة' کي ڏسو. عربيت ۾ ان جون معنائون آهن: ١- وڌڻ. ٢- پاڪيزو ٿيڻ. ٣- واڌارو ڪرڻ. ٤- نشو و نما حاصل ٿيڻ. ٥- ذبح ڪرڻ. هاڻي جيڪڏهن ڪو ماڻهو چوي ٿو ته مان مال گڏ ڪري وڌائي رهيو آهيان؛ ٻيو چوي ٿو ته منهنجي ٻوڪ وڌي اسري سٺي ٿي ٿئي، ته مان گويا زڪواة ڏيئي رهيو آهيان. ته پوءِ انهن کي ڪهڙن دليلن سان روڪي سگهندؤ؟ ڇو ته اسلامي 'زڪواة' لاءِ سڄي عربي لٽريچر ۾ ڪو لفظ ئي ڪونهي، نڪا ڪا عبادت ئي آهي، ۽ نڪو اسلام کان اڳ، عرب ۾ اسلامي زڪواة جو تخيل ئي هو. ان ريت گويا زڪواة به ويئي!"

"ان طرح اچو 'حج' تي. حج جون لغت ۾ هيٺيون معنائون آهن: ١- ارادو ڪرڻ. ٢- قصد ڪرڻ. ٣- حجت اٿارڻ. ٤- دليلبازي ڪرڻ. ٥- جهڳڙو ڪرڻ، ٦- بحث مباحثو ڪرڻ.

هاڻي جيڪڏهن ڪو ماڻهو چوي ٿو ته مان جڏهن 'چوريءَ' جو ارادو ڪريان ٿو؛ ٻيو چوي ٿو ته ڌاڙي جو قصد ٿو ڪريان؛ ٽيون چوي ٿو ته حُجتبازي ٿو ڪريان؛ چوٿون چوي ٿو ته جنگ و جدال ٿو ڪريان، ته گويا حج ٿو ڪريان! ته اهڙن ماڻهن کي ڪهڙن دليلن سان روڪي سگهبو؟ ڇو جو 'عربيت' ته انهن جي تائيد ڪري رهي آهي. ان ريت گويا 'حج' به ويو! وري مزي جي ڳالهه هيءَ آهي ته حج ڪعبة الله ۾ ڪونه ٿيندو آهي. بلڪ ٻارهن ميل ڪن پري 'عرفات' ۾ ٿيندو آهي. ان لاءِ سڄي قرآن پاڪ ۾ ڪٿي به ڪونهي ته حج وڃي عرفات ۾ ڪريو!

لهٰذا جيڪڏهن قرآن پاڪ جي حقائق، تشريحات، تشريعات ۽ تعينات لاءِ، حديث پاڪ کان مدد نه وٺبي ۽ حديث شريف کي ڇڏي رڳو لغت ۽ عربيت کي دليل وٺبو ته پوءِ نڪو قرآن رهيو نڪو اسلام! بلڪ اسلام ۽ قرآن بازيچهٔ اطفال (رانديڪو) بنجي ويندا، ۽ ميڻ جي نڪ وانگر جنهن جي جيڏانهن مرضي هوندي پيو اوڏانهن ورائيندو ۽ نوان نوان مسئلا بنائيندو!

لهذا نهايت ضروري آهي تہ قرآن پاڪ جي مطالب ۽ معاني ڪي ۽ سندس احڪام جي تعينات ڪي، حديث پاڪ جي ذيڪاربل معنائن ۽ مطالب جي روشنيءَ ۾ متعين ڪجي تہ پوءِ قرآن جا الفاظ ۽ حديث جا معاني ۽ مطالب، ٻئي گڏجي اسلام ڪي دين ڪامل ڪري پيش ڪندا.

اسلامي قانون ۽ غلامي

سيد رضوان علي رضوي، ليڪچرر شعبهءِ سياست، سنڌ يونيورسٽيءَ، چيو تہ: "هن موجوده دور ڪي هر لحاظ کان، ترقيءَ جو زمانو تصور ڪيو وڃي ٿو. جنهن ۾، برطانيہ ۽ امريڪا انساني عظمت ۽ حقن جو علم بلند ڪيو، ۽ پنهي، وقتاً نوقتاً رنگ ۽ نسل، آقا ۽ غلام جي فرق ڪي مٽائڻ لاءِ قانون ٻئي لاڳو ڪيا آهن، ۽ انهن تي عمل پيرا ٿيڻ لاءِ پنهنجي توت آهر جد و جهد ڪئي. انهيءَ ضمن ۾ ۱۹۳۸ع ۾ اقوام متحده هڪ ڪميٽي مقرر ڪئي جنهن جو ڪم هو ۱۹۳۸ع تائين تقريباً پنجاهہ لک غلامن جي حالت تي غور ڪرڻ. بهرحال انهن تمام ڪوششن جي باوجود رنگ ۽ نسل جي بنياد تي، ڪارن سان جيڪي انسانيت سوز ظلم، ۽ برطانيہ ۽ امريڪا ۾ اڄ تائين نمايان طور تي ٿيندا رهن ٿا، جن کان ڪير آهي جو واقف ڪونهي؟ تازو گذريل سال انگلنڊ ۾ 'غلام' بنائڻ جا متعدد واقعات سامهون اچي چڪا آهن. امريڪا ۾ شيدين سان جيڪو ناروا سلوڪ ٿيندو اچي، اهو سڀ ڄاڻن ٿا."

"۱۹۶۰ع ۾ پنڊت جواهرلال نهروءَ هي انڪشاف ڪيو تہ 'چين ۽ برما' جي سرحدي علائقن ۾ اڄ بہ، غلامي رائج آهي. انهن حقيقتن جي سامهون اچڻ سان ئي، ذهن اهاڳاله سوچڻ تي مجبور ٿيو وڃي، تہ انهن ترقي يافتہ ملڪن ۽ عيسائي پيشوائن، محض معاشره جي اصلاح، انساني فلاح و بهبود جي خاطر ئي غلاميءَ ڪي فروغ ڏنو آهي! هرگز نہ، چو تہ، اهي قومون جن جو مذهب عيسائي آهي، غلامن جي تجارت وڏي پيماني تي ۽ سربازار ڪنديون هيون. انهن قومن جي بادشاهن، قانوني طور غلامن جون قيمتون مقرر ڪيون، تہ جيئن واپار جو معيار هڪ رهي."

سيد اميرعلي فرمائي ٿو تہ: "روم ۾ عام طور تي هي دستور هولدو هو تہ جڏهن ڪنهن غلام جي ڌيءَ جي شادي ٿيندي هئي تہ پهرين رات آقا سان هم بستري ٿيندي هئي، انهيءَ شرمناڪ حرڪت مان عيسائي بشپ بہ دامن نہ بچائي سگهيا."

"آگستن (St. Augston) غلاميءَ ڪي انساني گناهن جي سزا لاءِ هڪ قدرتي نظام قرار ڏنو آهي؛ جنهن جي برائي ڪرڻ بہ برائي سمجهي وڃي ٿي. (Herbert Spensir) پنهنجي ڪتاب (The Prenciple of Socialogy) ۾ لکي ٿو تہ: "غلاميءَ کان بغير سياست جو مرحلو تڪميل تي نٿو پهچي سگهي."

"الفريڊ لکي ٿو تہ: رياستهائي متحده آمريڪا ۾ ڪيس وحشت انگيز نظارا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جيڪي ڪنهن بہ آمريڪيءَ لاءِ باعث فخر ڪينهن. هنن وٽ هڪ قانون هوندو هو تہ

ڪو بہ نيگرو (شيدي) ڪنهن سفيدفام عورت سان نہ ڪو ملي ٿو سگهي ۽ نہ ڪو شادي ڪري ٿو سگهي. اگر ڪو اهڙو واقعو ٿي پيو تہ پوءِ انهيءَ غريب کي تارڪول سان ليپ ڏئي اُين جلايو وڃي ٿو جيئن چراغ جلي! ۽ مزو اهو تہ آفريڪي حڪومت کي پڻ مجبور ڪيو ويندو تہ هن موقع تي پنهنجو ڪو نمائندو موڪلي!"

"مذهب ۽ اخلاق جي انسائيڪلو پيڊيا" جي تحقيق موجب، "غلامي هڪ معاشرتي رواج آهي، جنهن جي باعث هڪ شخص ٻئي جي ملڪيت ٿي وڃي ٿو." اين - گلبرسٽن، غلاميءَ جي عام پسنديده تعريف هيءَ ٿو ڪري تہ، "هيءَ هڪ اها طاقت آهي جا لامحدود آهي." غلاميءَ جي مٿي ڪيل تعريف انهيءَ معاشرتي رواج جي تعريف آهي جو غير اسلامي معاشري ۾ عام هو. انهيءَ جو آن غلاميءَ يا آن معاشرتي رواج سان ڪوبہ واسطو ڪونهي، جنهن جي اسلام، بحالتِ مجبوري اجازت ڏني آهي."

"غير مسلم قومن ۽ انهن جي معاشري، پنهنجي گذريل تاريخ ۾ جنهن غلاميءَ جو تجربو ڪيو آهي، ان جو تصور يقيناً، هيبت ناڪ آهي. تڏهن تہ غلاميءَ جي نالي ابندي ئي مغرب زده ۽ غيرمسلم اهو سوچڻ لڳن ٿا تہ هڪ نهايت ئي لاچار ۽ مجبور جانور تي ٽٽڪا لڳايا پيا وڃن، انهن کان هر جائز ۽ ناجائز ڪم ورتو پيو وڃي ۽ انهن سان غير انساني سلوڪ ڪيو پيو وڃي. انهيءَ کي هر قوم روا رکيو، مگر اسلام جو دامن اهڙي غير انساني سلوڪ کان پاڪ آهي. مقصد اهو آهي تہ اسلامي ۽ غير اسلامي ذهن غلاميءَ جي باري ۾ ٻہ متضاد تصور پيش ڪن ٿا."

"هاڻي اچو تہ ڏسون تہ اسلام ۾ غلاميءَ جي متعلق ڪهڙا قوانين آهن. انهيءَ کي ختم ڪيو ويو آهي يا فروغ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، انهيءَ مسئلي کي، سڀ کان ڀرين قرآن جي روشني ۾ ڏسڻو آهي، ڇو تہ 'قرآن' اسان جو سڀ کان وڏو دستوري ڪتاب آهي، جو غلام بنائڻ جو حڪم قطعي نٿو ڏئي، چنانچہ 'سوره محمد' (صلي الله عليہ وسلم) ۾ ارشاد خداوندي ٿئي ٿو تہ "قيدين تي احسان ڪريو يا معاوضو وٺي ڇڏي ڏيو تہ جنگ موقوف ٿي وڃي." هن سورة مان اها ڳالھ صاف ٿيو وڃي تہ انهيءَ وقت تائين هواسير رکي سگهجي ٿو، جيستائين اسلامي مفاد کي هنن جي آزاديءَ مان خطري جو انديشو هجي، پر هن کي مستقل غلام نٿو بنائي سگهجي ۽ اها ئي مشيتِ ايزدي آهي."

ليڪن انهيءَ حقيقت کان ڪوبہ انڪار نٿو ڪري سگهي، تہ اسلام سڀ کان ڀرين دنيا جي سامهون اهو اصول پيش ڪيو تہ 'فديو' وٺي ۽ 'احسان' ڪري ڇڏيو وڃي. ليڪن، جڏهن انهيءَ اصول تي بہ غير قومون رضامند نہ ٿيون ۽ اسلام کي شديد نقصان پهچندو رهيو، تڏهن اسلام مجبوراً 'جنگي قيدين' کي غلام بنائڻ جي اجازت عارضي طور تي ڏني آهي. هتي، هيءَ ڳالھ ضرور سمجهي ڇڏڻ گهرجي، تہ هيءَ صرف 'اجازت' آهي پر 'حڪم' ناهي. بلڪل اهڙيءَ طرح جيئن 'طلاق' خدا وٽ ناپسنديده شيءِ آهي. مگر انهيءَ جي اجازت ناگزير حالتن ۾

ڏني وئي آهي. هائي اسين انهيءَ نتيجي تي پهتاسين ته غلاميءَ جي مسئلي ۾ قرآن اهڙو حڪم ڏنو آهي؛ جنهن ۾ وقت جي حالتن جي رعايت رکي وئي آهي ۽ آئندي جي لاءِ هڪ نهايت مڪمل اصلاحي نظام به عطا ڪيو آهي، جيئن غلامَ، آهستي آهستي اسلامي معاشري ۾ جذب ٿي وڃن."(۱)

"انهيءَ لاءِ 'فقهائي ڪرام' فرمائين ٿا ته جيڪڏهن ٻن شخصن ڪي ٻن مان هڪ مسلمان آهي ۽ ٻيو ڪافر، هڪ ٻار رستي تي پيل مليو ۽ انهيءَ متعلق مسلمان دعوىٰ ڪري ته منهنجو غلام آهي، ۽ ڪافر چئي ته منهنجو پٽ آهي؛ ته پوءِ ان کي آزاد رکڻ لاءِ ۽ غلاميءَ کان بچائڻ لاءِ 'ڪافر جو پٽ' قرار ڏنو ويندو، ۽ فيصلو مسلمان جي خلاف ڏيندو. انهيءَ مان ظاهر آهي ته 'آزادي' اسلام کي ڪيڏي عزيز آهي. اها ڳالهه انهيءَ خط مان به پڌي ٿي جيڪو حضرت عمر؛ عمرو بن العاص کي، جيڪو مصر جو گورنر هو، لکيو هو ته "اي عمرو! تو ڪڏهن کان ماڻهن کي غلام بنائڻ شروع ڪيو آهي، حالانڪ انهن کي انهن جي مائرن ته آزاد ڄڻيو هو!"

هڪ حديث آهي، توهان جا غلام توهان جا ڀائر آهن، جن کي خداوند تعاليٰ اوهان جي قبضي ۾ ڏنو آهي. بس، جنهن شخص کي الله تعاليٰ ڪنهن ڀاءُ جو مالڪ بنائي، انهيءَ کي کپي ته هو پنهنجي غلام کي اها شيءِ کائڻ لاءِ ڏئي جيڪا پاڻ ٿو کائي ۽ اهڙو ئي ڪپڙو پائڻ لاءِ ڏئيس جهڙو پاڻ پائي ٿو؛ ۽ هن کان اهو ڪم نه ورتو وڃي جو هن جي طاقت کان ٻاهر هجي، ۽ جيڪڏهن ڪو اهڙو ڪم ورتو وڃي ته هن جي مدد ڪئي وڃي."

(بخاري - مسلم)

ٺهراءُ، ۱۳- جنوري ۱۹۶۳ع

ٺهرائن جي آخري اجلاس جي صدارت، سيد حاجي علي اڪبر شاهه صاحب، سابق صدر فيڪلٽي آف دينيات، سنڌ يونيورسٽيءَ ۽ جناب رضي الدين صديقي وائس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي ڪئي. ڏورائن ۾ سيني مندوبين خاص طرح سان، يونيورسٽين جي شعبهءِ دينيات جي سربراهن حصو ورتو. مولانا منتخب الحق ڪراچي، قاضي نورالحق پشاور، علامہ علاءالدين صديقي، مولانا عبدالله بهاولپوري، مولوي سيد محمد جميل ايم. اي، صدر آل پاڪستان هولي قرآن سوسائٽي ڪراچي، ڊاڪٽر اميرحسن صديقيءَ پارن عالمن جي تحريڪ، تائيد ۽ ترميمن سان ٺهراءُ پاس ڪيا ويا، جي هي آهن:

---

(۱) اهوئي سبب آهي جو مسلم معاشري ۾ علم و فن جي وڏي مقام تي غلام پهچن ٿا. تاريخ شاهد آهي ته غلامن مان وڏا وڏا امام، عالم، فقيه، محدث ۽ حاڪم پڻ پيدا ٿيا: هندوستان ۾ غلام گهراڻي جي حڪومت مشهور آهي. -غ، ر، گ

- هيءُ اجلاس، حڪومت جي ان قدم کي ساراهي ٿو، جنهن ۾ اٺين جماعت تائين سڀني اسڪولن ۽ مدرسن ۾، 'دينيات' کي لازمي، ڪيو ويو آهي، ان سان گڏ اسلامي سيرت ۽ ڪردار رکندڙ افراد جي پيدا ڪرڻ جي سلسلي ۾، عرض ٿو ڪري تہ 'ثانوي تعليم' ۾ ٻارهين جماعت ۽ اعليٰ تعليم ۾ ڊگري ڪورس تائين دينيات کي لازمي مضمون جي حيثيت ڏني وڃي ۽ نصاب پڻ بنايو وڃي، ان طرح ئي نصاب ۾ تسلسل ۽ ربط پيدا ٿيندو.

- هي اجلاس، هن ڳالهہ جي بہ سفارش ڪري ٿو تہ اعليٰ درجن ۾، لازمي دينيات کان علاوه، اختياري مضمون کي اختيار ڪندڙ طالبن جي پڻ هر طرح حوصلہ افزائي ڪئي وڃي.

- هي اجلاس، ابتدائي تعليم ۾ غير عناصر جي سرگرمين تي تشويش جو اظهار ٿو ڪري. ۽ مطالبو ٿو ڪري تہ هت هر منزل تي، خصوصاً ابتدائي تعليم، پنهنجي هٿ ۾ هئڻ گهرجي. جئن طلباء 'شعائر اسلامي' ۽ پنهنجي تهذيب و تمدن کان چڱيءَ طرح سان واقف ٿي سگهن.

- هي اجلاس، تعليمي ادارن کان مطالبو ٿو ڪري تہ هو هر تعليمي اداري جي حاطي اندر مسجد جوڙائن، جيئن شاگرد ۽ اُستاد با جماعت نماز ادا ڪري سگهن.

- هي اجلاس، مسلمان طلباء ۽ طالبات لاءِ عربي زبان جي تحصيل ۽ ڪم از ڪم قرآن جي تعليم جي استعداد پيدا ڪرڻ جي، خاص طور تقاضا ٿو ڪري.

- هي اجلاس، مخلوط تعليم جي نقصانن جي پيش نظر، پنجين درجي کان وٺي، مٿي ڪاليجن تائين تعليم جي انتظام لاءِ جداگانہ انتظام جي تقاضا ٿو ڪري. جئن تعليم جو اصل مقصد، پاڪيزگي۔اخلاق جو نظام، اسلامي نصب العين مطابق ٿي سگهي.

- هي اجلاس، ملڪ جي سڀني ادارن ۾ آچر جي بجاءِ جمع جي موڪل جي تقاضا ٿو ڪري.

- هي اجلاس، سنڌ يونيورسٽيءَ کي استدعا ٿو ڪري تہ هڪ علمي ۽ ديني ماهنامي جي اشاعت تي غور ڪري.

- هي اجلاس، عربي مدرسن جي امداد لاءِ 'محڪمہء اوقاف' کي امداد لاءِ خاص طور استدعا ٿو ڪري ۽ غريب طالبن لاءِ ماهوار وظائف جاري ڪرڻ لاءِ پڻ توجهہ ٿو ڏياري.

- هي اجلاس، 'محڪمہء اوقاف' جي پيش نظر عربي اسلامي يونيورسٽيءَ جي خيال کي ساراهي ٿو.

- هي اجلاس، حڪومت ۽ يونيورسٽين کان تقاضا ٿو ڪري تہ اسلاميات ۾، آنرز ۽ ايم. اي ڪندڙ شاگردن لاءِ خاص وظيفا جاري ڪيا وڃن. جئن پشاور يونيورسٽيءَ ڪيو آهي.

- هي اجلاس، مختلف هنڌن تي اهڙين ڪانفرنسن لاءِ حڪومت ۽ جامعات تي زور ٿو آئي تہ دل کولي امداد ڪئي وڃي.

- هي اجلاس، ۶۴ع لاءِ، پشاور يونيورسٽيءَ ۽ ۶۵ع لاءِ پنجاب يونيورسٽيءَ جي دعوت ۽ پيشڪش کي شڪريي سان قبول ٿو ڪري.

حرف آخر، گذارش، شڪريه

مقالات جي فهرست، ۽ مقررين جي فهرست، ۽ ڪارگذاريءَ، تقريرن جي انتخاب ۽ ڇپرائڻ ڌسڻ کان پوءِ، محسوس ٿئي ٿو تہ ڊاڪٽر هاليپوٽي: اسلام ۽ ان جي علوم و فنون متعلق، جنهن جامعيت سان ماڻهو گڏ ڪيا آهن، ۽ جي عنوانات، مقرر ڪيا آهن، اهي جديد تقاضائن موجب آهن.

اسان جي راءِ آهي تہ سائنسي علوم متعلق بہ ٻہ-چار مقالا اڃا بہ وڌيڪ هئڻ گهرجن ها. 'دين الفطرت' ۽ 'مطالع ڪائنات' جي ضمني مباحث ۾ ڪن بزرگن اشارات کان ڪم ورتو آهي، تاهم اهي مباحث ناڪافي ۽ تشنہ آهن.

ان طرح تاريخ، ۽ ان جو مادي تعبير- 'انسان جي ارتقا' ۽ 'نظريہ ارتقا' از روئي قرآن- 'اسلامي تاريخ جو تجزيو'، 'ابطال دهريت و زندق'، 'قرآن ۽ دور حاضره جا مسائل'- 'نبوت ۽ ختم نبوت'، 'قرآن جي جمع و ترتيب'، 'قرآن جو تحفظ'، 'مسلمان عورت ۽ موجوده عائلي نظام'، 'نڪاح حلال ۽ جديد دور'، 'طلاق ۽ خلع' موجوده قانون ۾'، 'قرآن جي نزولي ترتيب'، 'حديث ۽ اصول حديث'- ان طرح 'اجتهاد جا اصول'، 'اجتهاد جا حدود'، 'قانون تعزيرات'، 'اسلام ۽ مارڪسزم'- 'اسلام جو نظام اقتصاديات، جديد دور ۾'- 'اسلامي زنده قدرون' 'اسلام ۽ دور جديد جا الجهيل مسئلا'- ان طرح، 'اسلام ۽ ان جي جامعيت'، 'اسلام جو نظريہ خلافت'، 'اسلام ۽ نظريہ امامت'، 'اسلامي فڪر جي ارتقاء'- 'ڇا اسلام جديد دور ۾ قابل عمل آهي؟'- 'تصوف جي ارتقاء'، 'تصوف ۽ فلسفہ اشراق'، 'تصوف ۽ ويدانت'، 'تصوف ۽ قرآن' وغيره.

ان طرح ٻيا ڪيئي علمي ۽ سائنسي مسئلا آهن، جي هن جديد دور ۾ اهل-اسلام کي حل ڪرڻا آهن. اميد آهي تہ آئينده انهن مسئلن متعلق بہ اهڙن زرين موقعن تي، علمائي اسلام کان ڪجهہ استفادو ڪيو ويندو، ۽ اهڙو انتظام اگر سنڌ يونيورسٽيءَ پاران ٿئي تہ چڱو، في الحال جو ڪجهہ بہ ٿيو آهي، اهو غنيمت آهي.

هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر هاليپوٽي ۽ سندس رفيقن، ٻہ رسالا پڻ شايع ڪيا، جي آهن "ارمغان" بہ "يادگار جشن"، "ڪل پاڪستان تعليمات اسلامي ڪانفرنس ۱۹۶۳ع"- اهو اردوءَ ۾ آهي ۽ ٻيو 'سطعات' جو انگريزي ۾ آهي.

'ارمغان' مختصر رسالي ۾، سنڌ ۽ سنڌي عالمن ۽ سنڌي مدرسن، ۽ حيدرآباد شهر متعلق مختصر مقالا ڇاپيا ويا آهن. اهو تعارف اگرچہ تمام مختصر ۽ ناڪافي آهي، تاهم جو ڪجهہ ڪمن بجيت ۾ مليو، ان حيثيت سان غنيمت آهي، حالانڪ سنڌ ۽ سنڌ جي علمي ۽ تهذيبي عمراني ۽ ادبي حيثيت تي، مدلل، جامع ۽ بصيرت افروز تعارف نامو، سنڌ يونيورسٽيءَ جي شايان شان شايع ڪرڻ گهربو هو. ان قسم جا موقعا روز روز ڪين ايندا آهن، ٻين خرچن، ياڙن پتن، طعام ۽ قيام جي انتظام، پنڊالن جي تزئين ۽ آرائش کان، وڌيڪ هن اهم ڪم تي توجه ڏيڻ گهرجي ها. پيءَ حالت ۾ ايتري مختصر ڪتابچن جي ڪا خاص ضرورت تہ ڪانہ هئي!— 'سنڌ'

۽ سنڌ جي تهذيب، ڪي دنيا ڄاڻي ٿي ۽ سڃاڻي ٿي. اسان جو عرض آهي ته آئينده انهن ڪي ۾ خرچ ڪرڻ کان ڪيٻائڻ نه گهرجي.

ان سلسلي ۾ انگريزي رسالو 'سطعات'، به قابل قدر آهي، پر اهو به مختصر!— خرچ ان لاءِ به شايد گهٽ هو.

اسان ڪي 'ارمغان' لاءِ رڳو ايترو عرض ڪرڻو آهي ته اگر زياده خرچ جي گنجائش نه هئي، ته پوءِ به جامعيت سان، تاريخي دورن مطابق، فن وار ۽ سلسليوار، سنڌ جي قديم تهذيب و تمدن کان وٺي، فتوحات اسلاميه جي مختصر جائزي وٺڻ کان پوءِ، اسلامي دور جي چنڊ ڇاڻ ڪرڻ گهرجي ها. فقط نالن ڳڻائڻ ۽ بزرگن ۽ عالمن ۽ مدرسن جي فهرستن شايع ڪرڻ کان وڌي ڪري؛ سنڌي علماء جي 'انفراديت ۽ مجتهدانه حيثيت' تي ڪجهه لکيو وڃي ها. سنڌ جي عالمن جي انهن فقهي موشگافن ڪي پيش ڪيو وڃي ها، جن مسئلن ۾ هو باقي 'فقهاء ائمہ' سان اختلاف رکن ٿا. ان طرح تفسير، حديث، فقه ۽ تصوف متعلق معياري، محققانه، مستند ۽ معتبر پيشڪش جو شايع ڪرڻ لازمي امر هو

هن 'ارمغان' ۾ 'تعارف' اگر سنڌ، جو مقصود آهي ته پوءِ ان ضمن ۾ فقط مخدوم اميراحمد صاحب جا ٻه مضمون آهن، سنڌ، حيدرآباد سنڌ کے ديني کتب خانے، سنڌ کے چند مشهور علماء- سو اهو آهي ته مضمون نگار هڪ آهي، پر اهو به غنيمت سمجهڻ گهرجي. حالانڪ يونيورسٽيءَ جي فاضل اساتذه بزرگن کان مختلف النوع موضوعات تي مضمون لکائجن ها. پيو نه ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب کان مدد وٺجي ها. اگر اتي به پهچ مشڪل ٿئي ها، ته پوءِ 'سنڌي ادبي بورڊ ۽ ادارهٔ مهراڻ'، به پري ڪين هئا!- رڳو 'الوحيد جو آزاد نمبر' اڳيان رکي ٻه چار سلسليوار مضمون لکجن ها ته به فني ۽ تاريخي اعتبار سان، هڪ مستقل باب بنجي پوي ها.

صفحات جي ڪوتاهيءَ جي ڪري، مخدوم اميراحمد صاحب، ڪو به بحث جامعيت سان نه ڪري سگهيو آهي، ان جي شڪايت ڪنهن سان ڪجي!

پيو ته اردو زبان، جنهن معيار تي اڄڪلهه لکي وڃي ٿي، اها به ارمغان ۾ موجود نه آهي، ان لاءِ تمام ضروري هو ته ان حيثيت سان 'شعبهء اردو' کان تصحيح ڪرائجي ها. ان ۾ ڪو به عيب نه سمجهڻ گهرجي ها. هڪ سنڌيءَ ۽ اهل-زبان جي انشاء ۾، هر حال ۾ فرق رهڻو آهي، رڳو لفظن جي ادائگيءَ ۽ مواد جي موجودگيءَ کي ترجيح نه ڏيڻ گهرجي ها. ان طرح هرهنڌ 'پاٹ' کي 'پاتر' لکڻ به ذوق سليم کي گوارا نٿو لڳي. اردوءَ ۾ 'پاٹ' ڪٿي لکجي ها، ته به صحيح رهي ها! باقي مواد معلومات افزا آهي. اميد ته اها تلافي ضرور ڪئي ويندي. سنڌ يونيورسٽيءَ جا ارباب بست و ڪشاد، تذڪره مشاهير سنڌ، لکائي سنڌي عالمن جي فن ۽ ديني خدمات تي ڪا جامع ۽ مستند چيز پيش ڪندا.

ان طرح 'سطعات' پنهنجي مواد جي حيثيت سان بلند آهي. ان جا مباحث ۽ موضوعات، علمي ۽ معياري به آهن، ۽ لکندڙ به فاضل ۽ دقت پسند معلوم ٿين ٿا.

'سطعات'، جو ٽائيٽل، جنهن تي 'گنبدِ خضريٰ'، ڇاپيل آهي، ۽ ان سان ست ڪرٽا ڪيا ويا آهن، هرهڪ ڪرٽي سان، هر مذهب جو مذهبي نشان پڻ ڇاپيو ويو آهي، افسوس اهو آهي تہ اڄڪلهہ جي سطحي ۽ قدامت پسند گروه جي ڍول ۾، ڪور جي علامات متعلق زندق ۽ لادينيت کان سواءِ ٻيو ڪجھہ ايندوئي ڪونہ! اهي ست نشان آهن، 'صليب'، - يهودين جا ست ابعاد- ٻڌ ڌرم جو هشت مارگ، - هندن جو 'اوم'- چين جو ظلمات ۽ نور جو نشان، ۽ جپاني مذهب شنتو جو 'دروازو'.

انهن نشانن جو گنبدِخضريٰ سان نڪتل ڪرڻ ۾ بيهارڻ سان مقصد آهي: اسلام جي جامعيت ۽ ٻين مذهبن جي اصولن ۽ صحيح تعليمات جي تصديق. ۽ ٻين مذهبن، سندن پيشوائن ۽ سندن تعليم جي احترام ڪرڻ ڏانهن اشارو.

ڪاش اڄڪلهہ جا عالم سڪيولر، اسلام جي عالمگير ۽ جامع حيثيت کي سمجهي سگهن.

ان طرح سطعات ۾ 'اطلبوالعلم ولوکان باالصين' کي هڪ هنڌ حديث، ڪري آندو ويو آهي، حالانڪ معنوي حيثيت سان صحيح آهي، پر فن جي حيثيت سان موضوعات ۾ شمار ڪئي ويئي آهي.

ان طرح هڪ هنڌ 'من عرف نفسه فقد عرف ربه'، کي بہ 'حديث' ڪري آندو ويو آهي. حالانڪ اهو قول آهي. بهرحال ارمغان، کان 'سطعات' جو پايو بلند آهي، اگرچہ آهي اهو رسالو بہ مختصر!

هن سلسلي ۾ اسان مسٽر رضي الدين صديقي وائس چانسيلر، ۽ ڊاڪٽر هاليپوٽي صاحب، ۽ سندن رفقاء ڪار، منتظمين، اراڪين کي مبارڪ ڏيون ٿا جن هيڏي ڪانفرنس جو انتظام سنڀاليو. خواجہ احمدعلي، مهمانن جي خاطرداريءَ، رهائش، ۽ سندن اچڻ وڃڻ جي انتظام متعلق بهترين انتظام رکيو. ان کان سواءِ يونيورسٽيءَ جي احاطي ۾ عظيم الشان پنڊال ۽ مندوبين ۽ سامعين جي نشست جو انتظام بہ سندس حوالي رهيو. اهڙيءَ طرح مندوبين جي مقالات کي جمع ڪرڻ ۽ انهن جي ڇپائي ڪرائڻ، بہ سندس ئي ذميدارين ۾ هو— ان طرح سيد پناهہ علي شاهہ صاحب، ڪانفرنس متعلق دعوت ناما ۽ اشتهار ڇپايا، ۽ پوري ملڪ جي مشاهير ۽ علماء اهل ذوق تائين، جنهن سهڻي نموني ۾ پهچايا، ان جو داد ڏيڻو پوي ٿو. اهڙيءَ طرح مسٽر حيسبانيءَ، بہ پوري جدوجهد ۽ جانفشانيءَ سان رات ڏينهن ڪانفرنس جي ڪم ڪار ۾ هٿ ونڊايو، مختلف حلقن ۾، مقررين کي پهچائڻ ۽ انهن جي خاطرداري ڪرڻ سندس حسن انتظام جو ثبوت آهي.

نوجوان ۽ باحوصلہ پروفيسر عبدالوحيد صديقيءَ سان گڏ سيد احمد اقبال ۽ امام بخش ملاٽا بہ مبارڪ جا مستحق آهن، جن سطعات، جي ترتيب ۽ طباعت ۾ پنهنجي حسن ذوق جو ثبوت ڏنو آهي. نهايت معياري ۽ جاذب نگاهہ مخزن ڇاپائي، تقسيم ڪئي اٿن.

اهڙيءَ طرح اردو رسالي "ارمغان" جي ترتيب ۾: سيد پناهہ علي شاهہ، مخدوم اميراحمد صاحب، صغيرالدين عزيزي ۽ ڊاڪٽر هاليپوٽو صاحب مبارڪ جا مستحق آهن. جن مختصر ۽ جامع رسالي ۾، سنڌ ۽ ان جي علماء ڪرام جو تعارف ڪرايو آهي.

وري ڀ ڪين مبارڪ ڏيندي عرض ٿا ڪريون ته شال سندن جدوجهد سان، تعليمي ادارن ۾ ديني ۽ اسلامي ماحول پيدا ٿئي، ۽ ذهن و فڪر جي ارتقاء ۽ پاڪيزگيءَ سان گڏ، عمل ۽ اخلاق جي حيثيت سان ڀ نئون نسل وڌي، ويجهي ۽ ملت لاءِ قابل فخر سرمايو بڻجي.

آخر ۾ ايتري ڳالهه ضرور ڪبي ته سنڌ جي علماء مان ڪوبه 'عام-خطاب' لاءِ اسٽيج تي ڪونه آيو. 'نڪو مولانا چشتي ۽ نڪو مولانا عبدالحق رباني. ان طرح مولانا يوسف بنوري، مولانا ظفراحمد عثمانيءَ پارا علماء ڀ حاضر ڪين رهيا. حالانڪ انهن کي ڀ دعوت موڪليل هئي. سنڌي عالمن کي ته نمايان ڀهرو وٺڻ گهرجي ها! جي 'باب الاسلام' سان نسبت رکن ٿا!—

يونيورسٽيءَ کان غير متعلق اشخاص مان، جناب سيد حاجي علي اڪبر شاهه صاحب، سابق ايم، ايل، اي سنڌ، خاص مبارڪ جو مستحق آهي. جنهن شخصي طور علماء ڪرام جي خرچ پکي لاءِ، سنڌ ۽ حيدرآباد جي اهل-خير حضرات کان، پنهنجي ذاتي واقفيت سان، هزارين روپيا جمع ڪري ڏنا. جو ته يونيورسٽيءَ جي پاران، ان سلسلي ۾، علماء جي خرچ ۽ طعام و قيام لاءِ ڪنهن ڀ انتظام جي گنجائش ڪانه رکي ويئي هئي. شاهه صاحب، جي ان مخلصانه خدمات جو ذڪر، افسوس آهي ته ڪنهن ڀ منتظم نه ڪيو آهي.

ان طرح حضرت شاهه صاحب جي ترغيب تي، انڊس گلاس ورڪس حيدرآباد، ۽ فتح ٽيڪسٽائل مل حيدرآباد پڻ مندوبين لاءِ طعام جو بندوبست ڪيو، اهي ڀ مبارڪ جي لائق آهن. انشاءالله، ڪي معياري مقالا ايندڙ پرچن ۾ ڏيندا رهنداسون. —غ، م، گ.

ويهين آل سنڌ ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻه

(١٥، ١٦- ڊسمبر ٦٢ع) (زير اهتمام جميعت الشراء سنڌ)

١٥، ١٦- ڊسمبر ١٩٦٢ع تي ويهين (٢٠) سنڌي ادبي ڪانفرنس جو پهريون اجلاس نئشنل اسٽيڊيم ميدان تي زير صدارت جناب عبدالمجيد خان افغان ڊپٽي ڪمشنر صاحب لاڙڪاڻي جي ٿي گذريو. هن اجلاس جي صدارت جناب مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جن ڪي ڪرڻي هئي پر سندن عدم موجودگيءَ سبب تبديل ڪئي ويئي. هي اجلاس جناب غلام مصطفىٰ دادوي جي تلاوت ڪلام پاڪ ڪرڻ سان ٺيڪ ساڍي ٦ بجه شام کان شروع ٿيو جنهن جي شروعات ۾ جناب عبدالفتاح 'عبد' عاقليءَ چيئرمئن استقباليه خطبه پڙهيو ۽ ان بعد جناب افغان صاحب صدارتي تقرير ڪرڻ فرمائي. تنهن بعد طرحي مشاعره جناب عليئواز 'وفائي' جي صدارت هيٺ شروع ٿيو جنهن جي مصرع طرح هن ريت هئي تہ-

"ڪندس جان قربان وطن تان، زبان تان."

طرحي شعر، شروعات ۾ جناب محمد علي جوهر پڙهيو. ان بعد جناب صالح شاهه 'بادل' ڪراچي، جناب رشيد احمد لاشاري ڪراچي، جناب 'آتش' ڪراچي، جناب محمد رمضان 'راز' ٽنڊو رحيم يار خان، جناب سليمان 'ناظر'، جناب نياز صاحب ڪراچي وارن پنهنجا طرحي ڪلام پيش ڪيا. چند منٽن جي وقفي ۾ پن ڪاليجي شاگردن اشرف علي ۽ اڪرم علي سنڌي سازن تي شاهه صاحب جي ڪلامن جون ٻہ ڌنون پيش ڪيون. وقفي بعد ڪانفرنس جي جنرل سيڪريٽريءَ ماستر غلام دستگير، طرحي مشاعره جو اعلان ڪيو ۽ جناب مولابخش ندا ڏوڪري واري پنهنجو ڪلام پيش ڪيو. ان بعد جناب 'ساجد' سرشاري ڪراچي، 'نسيم' صاحب ڪراچي، جناب استاد بخاري دادو، مولوي غلام سرور صاحب عاقلي، جناب 'نشتر' ناٿن شاهي، 'مومن' مليرائي، حڪيم محمد صادق 'طالب' ناٿن شاهي، جناب محمد رمضان 'آزاد'، ماستر علي حسن 'گدا'، جهامنداس 'عاشق' شڪارپور، 'نياز' رجباڻي شڪارپور. عليشير 'راز'، مشتاق علي 'وفا'، ممتاز علي 'ممتاز'، جناب 'امير' قريشي جنرل سيڪريٽري جميعت الشعراء سنڌ ۽ جناب 'فيض' بخشاپوري پنهنجا بينظير شعر پيش ڪري خراج تحسين حاصل ڪيو. هن مشاعري جي نشست جي ڪاميابي جي تعريف ايتري قدر پڌڻ ۾ ٿي آئي جو چاڻو حلقا هن کي پهريون مثال چئي رهيا هئا ۽ واقعي هيءَ نشست تعريف جي قابل هئي، جيڪڏهن ڪا ڪمي محسوس پئي ڪئي وئي، سا جناب مخدوم صاحب جن جي عدم موجودگي هئي. نشست جي اختتام کان اڳ سنڌي راڳ

جي ماهر فنڪار رسول بخش پٽ سکر واري شاهه صاحب جا به ڪلام پيش ڪيا ۽ ٻيون ڪلام سامعين جي تقاضا تي پيش ٿيڻ بعد نشست ڪي، برخاست ڪرڻ جو اعلان ڪيو ويو ۽ ٻئي ڏينهن ١٦-ڊسمبر جي پروگرام جي اعلان ڪرڻ سان سيڪريٽري سامعين کان رخصت ورتي.

ڪانفرنس جو ٻيو ڏينهن تاريخ ١٦-ڊسمبر هو. ان کان اڳ رات جو آسمان مان ڪرم جا ڪڪر تيز هوا سان ٻوندا ٻاندي ڪري رهيا هئا جا لاڳيتو جاري رهڻ سبب ڪانفرنس ۽ ميٽنگن جا هنڌ تبديل ڪيا ويا يعني مديران جرائد سنڌ جي ميٽنگ ١١ بجي صبح تي انصاف پريس ۾ جمعيت الشعراء جي ميٽنگ مدرسي هاءِ سڪول ۾ ٣ بجي شام کان ۽ ڪانفرنس جي ٻي نشست به ساڳئي هال ۾ ٨ بجي رات کان مقرر ڪئي وئي.

ٺيڪ ١١ بجي صبح جو انصاف پريس ۾ انجمن مديران جرائد جي ميٽنگ جناب علينواز 'وفائي' جي زير صدارت منعقد ٿي جنهن ۾ انجمن جي تنظيم ۽ رجسٽر ڪرائڻ جا فيصلا ڪيا ويا. ان بعد چار اهم ريزوليشن پاس ڪري پوڻين ٣ بجي ڪارروائي ختم ڪئي وئي.

ان بعد ٣ بجي منجهند کان مدرسه هال ۾ 'جمعيت الشعراء سنڌ' جي ميٽنگ زير صدارت 'فيض' بخشاپوري نائب صدر جمعيت جي شروع ٿي صدارتي ڪرسي والارڻ شرط جناب 'فيض' صاحب تقرير ڪندي، جناب مخدوم صاحب جن جي عدم موجودگيءَ تي غم جو اظهار ڪيو. جناب 'امير' قريشي جنرل سيڪريٽري 'جمعيت الشعراء سنڌ'، تقرير دوران ٻڌايو تہ مون کي فاط سفيد ڪاغذ تي چارج ملي آهي. اڳوڻو سمورو رڪارڊ اڳئين سيڪريٽري جناب اظهر گيلاني صاحب وٽ آهي.

جناب سيد جمال الدين بخاري، امير قريشيءَ بعد فرمايو تہ جمعيت جو روح لاڙڪاڻو شهر هو، مرحوم حاجي محمود 'خادم'، جنرل سيڪريٽري جا فرائض محبت ۽ خلوص سان بجا آڻي ميمبرن سان رابطو قائم ڪندو هو. لاڙڪاڻي جي هن ويهين سنڌي ادبي ڪانفرنس جمعيت جي تنظيم لاءِ ڏاڪڻ جو پهريون ڏاڪو تيار ڪري ڏنو آهي. منزل تي پهچڻ لاءِ نئين تنظيم ۽ ضابطي لاءِ ٺيرقار جي وڏي ضرورت آهي.

جناب رشيد احمد لاشاري، بخاري صاحب جي تجويز سان متفق ٿي سندس تائيد ڪندي فرمايو: اڳ جمعيت جي ڪوشش سان 'اديب سنڌ' گلدستو ۽ ٻيا ادبي ڪتاب ۽ رسالا نڪرندڙ هئا. پر گذشته ڪيترن سالن کان عهديدارن ڪڏهين تنظيم لاءِ سوچيو بہ ڪونہ آهي، جنهن ڪري سنڌي ادب کي ڪاپاري ڌڪ لڳو آهي. عهدن کي ڇهڻي پوڻ نہ گهرجي پر قومي مفاد کي برقرار رکڻ خاطر فقط خدمت کي اڳ رکڻ گهرجي. هن وقت خبر ڪانہ آهي تہ جمعيت جو مرڪز ڪٿي آهي، جيستائين مرڪز قائم نہ ٿي سگهيو آهي تيستائين ڪوبہ عملي قدم کڻي ڪونہ سگهندو. ان ڪري، تجويز آهي تہ ڪراچي، حيدرآباد يا لاڙڪاڻي ۾ مرڪز قائم ڪيو وڃي. لاشاري صاحب بہ محمود 'خادم' جي خدمات کي ساراهيو. جناب مولوي غلام مصطفيٰ دادوي، پنهنجي تقرير دوران هن ويهين سنڌي ادبي ڪانفرنس جي اڻٿڪ ڪوشش بابت ماسٽر

غلام دستگير ”باني“ ماسٽر ڪلب ۽ مخلص رضاڪار جي همت تي ڪيس مبارڪباد ڏيندي فرمايو: ته سندس ڪوشش سان جمعيت جي تنظيم ۽ عملي پروگرامن جو هي بهترين موقعو پيدا ٿيو آهي. تنظيم بابت مولوي صاحب فرمايو ته ضلعيوار ڪميٽيون ناهي ڪم شروع ڪجي، ساجد، سرشاري، مولوي دادوي، جي تجويز جي تائيد ڪندي فرمايو ته جيستائين اسان جا شعراء ۽ اديب پاڻ ۾ سادگي پيدا نه ڪندا تيستائين ترقي مشڪل آهي. ڏسجي ٿو ته ادبي ڪانفرنسون نهايت مهانگيون ثابت ٿيون آهن، جنهنڪري ڪو به مخلص ڪوئائي نٿو سگهي، منتظمين تي ڪاڏي جو بار وجهڻ ختم ڪريو، جيڪڏهن اسان پاڙا خرچ ڪري سگهون ٿا ته پوءِ ڪاڏو به پاڻ ڪائي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿي سگهون ٿا. تنظيم تي زور ڏيندي هن صاحب پڻ هن ڪانفرنس ڪونائيندڙن جو شڪريو بجا آندو.

جناب عبدالفتاح صاحب ’عبد‘ عاقليءَ، تقرير دوران هن جي مخالفت ڪئي ته ڪن دوستن پاران جماعت جي نالي تبديل ڪرڻ جي تجويز ڏنل هئي. هن چيو ته هي نالو انهن بزرگ هستين جو رکيل آهي، جنهن کي اسان ڪڏهن به فراموش ڪري نٿا سگهون.

آخر ۾ جناب ’فيض‘ صاحب تنظيم تي زور ڏنو ۽ اپيل ڪئي ته شعراء ڪرام بيحد دلچسپي وٺي ’جمعيت‘ کي رجسٽرڊ ڪرائين. ان بعد قريشي صاحب ريزوليشن پيش ڪيا جي چند ترميمن بعد يڪراءِ بحال ڪيا ويا.

ٺهراءَ:

- پهرئين ٺهراءَ ۾، فيلڊمارشل محمدايوب خان، مسٽر ذوالفقارعلي ڀٽي، سنڌ جي صحافين، رسالن، شاگردن ۽ عوام جو شڪريو ادا ڪيو ويو، جن جي ڪوشش سان سنڌي زبان کي سندس حق مليو.

- ٻئي ٺهراءَ ۾، حڪومت کان مطالبو ڪيو ويو ته سنڌي زبان کي هن علائقي جي سرڪاري زبان تسليم ڪيو وڃي.

- ٽئين ٺهراءَ ۾، مطالبو ڪيو ويو ته سنڌي اسڪول، جي زبون حالت ۾ آهن تن جي حالت بهتر بنائي وڃي ۽ جيڪي ڪن سببن جي ڪري بند ڪيا ويا آهن تن کي وري جاري ڪيو وڃي.

- چوٿين ٺهراءَ ۾، مطالبو ڪيو ويو ته جيئن ”ماه نو“ (بنگالي) رسالو اتان جي هڪ ادبي جماعت جي حوالي ڪيو ويو آهي، تيئن جمعيت‌الشعراء سنڌ کي به هڪ ادبي رسالو ڏنو وڃي.

- پنجين ٺهراءَ ۾، مطالبو ڪيو ويو ته لسبيلي، تحصيل نصيرآباد ۽ ڪن ٻين جڳهين تي، جتي سنڌي ڳالهائي وڃي ٿي، اتي به ابتدائي سنڌي اسڪول کوليا وڃن.

- ڇهين ٺهراءَ، ۾ مطالبو ڪيو ويو ته حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن جي توسيع ڪئي وڃي ۽ سنڌي پروگرامن کي وڌيڪ وقت ڏنو وڃي. ساڳيءَ طرح ڪراچي ريڊيو اسٽيشن تان به سنڌي زبان ۾ پروگرام نشر ڪيا وڃن.

-ستين ٺهراءَ ۾، مطالبو ڪيو ويو تہ سنڌيءَ جي شاگردن ڪي ٻہ ٻاهرين ملڪن لاءِ وظيفن ۽ ڪاليجن جي داخلا وغيره ۾ پوري نمائندگي ڏني وڃي.

-ائين ٺهراءَ ۾ مطالبو ڪيو ويو تہ اردوءَ ۽ بنگاليءَ وانگر سنڌي زبان ۾ بہ اطلاعاتي فلمون ٺاهيون وڃن.

-نائين ٺهراءَ ۾، مطالبو ڪيو ويو تہ ٻين ادارن وانگر جمعيت‌الشعراءِ سنڌي کي بہ گرانٽ ڏني وڃي.

-ڏهين ٺهراءَ ۾، 'فيض' بخشاپوريءَ کي هڪ سؤ رپيا ماهوار وظيفي مقرر ڪري ڏيڻ تي صدر مملڪت فيلڊ مارشل محمد ايوب خان جو شڪريو ادا ڪيو ويو ۽ هن علائقي جي ٻين مستحق اديبن لاءِ بہ وظيفي جو مطالبو ڪيو ويو. (ياد رهي تہ مولائي شيدائي ۽ عبدالڪريم گدائيءَ جا وظيفا نئين سر جاري ٿي چڪا آهن)

مديران جرائد سنڌ جي اهم نشست.

۲۰. آل سنڌ ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻ جي ٻهرين نشست کان پوءِ، انجمن مديران جرائد سنڌ جو هڪ اهم اجلاس، انصاف پرنٽنگ پريس لاڙڪاڻي ۾، انجمن مديران جرائد سنڌ جي صدر مسٽر علي نواز وفائيءَ، ايڊيٽر 'آزاد' (هفتيوار) ڪراچيءَ جي صدارت ۾ ٿي گذري.

گهڻي بحث مباحثي کان پوءِ هڪ "انقلابي دستور" ناهڻ لاءِ ڪميٽي مقرر ڪئي وئي، جا انجمن جي اغراض و مقاصد جي پڌرائيءَ واسطي، سنڌ جي مختلف علائقن جو دؤرو ڪندي. ان کان پوءِ هيٺيان ٺهراءُ يڪراءِ بحال ڪيا ويا:

١- پهريون ٺهراءُ سنڌي زبان بابت هو. جنهن ۾ سنڌيءَ کي هن علائقي جي سرڪاري زبان بنائڻ واسطي حڪومت کان مطالبو ڪيو ويو هو.

٢- 'گيان باغ' لاڙڪاڻي جو نالو بدلائي سنڌ جي ناموراڳواڻ مرحوم 'جان محمد' جوڻيجي جي نالي تي رکيو وڃي.

٣- سنڌ جي ٽن نامور اديبن مولائي شيدائي، فيض بخشاپوري ۽ عبدالڪريم گدائيءَ کي ماهوار هڪ هڪ سؤ رپيا وظيفي ڏيڻ تي صدر مملڪت فيلڊمارشل محمد ايوب خان جو شڪريو ادا ڪيو ويو ۽ درخواست ڪئي وئي تہ سنڌ جي ٻين مستحق اديبن کي بہ وظيفا ڏنا وڃن.

ڪانفرنس جي آخرين نشست ۸ بجہ رات سدرمي هاءِ اسڪول هال ۾ ٿي جنهن ۾ غيرطرحي ۽ طرحي مشاعرو ٿيو. هيءَ نشست رات جو هڪ بجہ تائين هلندي رهي. اختتام تي ڪانفرنس جا سمورا اجلاس نهايت خير وخوبيءَ سان ختم ٿيا. مهمان حضرات منتظمين جي انتظام کي ساراهيندي سندن شڪريہ بجا آڻيندي واپس وڃڻ لاءِ ڪانئن ٻاڪر پائي موڪلايو ۽ چيو تہ زنده رهياسون تہ ٻيا ملنداسون.

ڪتابن جي بين الاقوامي نمائش

ڊسمبر ۱۹۶۲ع جي پهرئين هفتي ۾، اولهه پاڪستان جي اداري 'قومي تعميرنو' جي ڪوشش سان لاهور ۾ ڪتابن جي بين الاقوامي نمائش منعقد ٿي.

پاڪستان کان علاوه ڪل ڏهه ملڪ نمائش ۾ شريڪ ٿيا: برطانيا، روس، چين، متحده عرب جمهوريه، اولهه جرمني، جپان، چيڪوسلواڪيا، فلپائنس، آمريڪا ۽ يوگوسلاويا.

پاڪستاني ناشرن مان چوڏهن ادارا نمائش ۾ شريڪ ٿيا: سنڌي ادبي بورڊ، آئينهٔ ادب، عبدالحميد خان ۽ ڪمپني، ڊپارٽمينٽ آف فلمس اينڊ پبليڪيشنس، فيروز سنس، اداره ثقافت اسلاميه، ڪراچي ايڊيوڪيشن سوسائٽي، لانگ مئن گرين اينڊ ڪمپني، مڪتبه فرئنڪلن، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس، پاڪ - آمريڪن پبلشنگ انڪ، پاڪستان - لا هائوس، پيپلس پبلشنگ هائوس، ۽ ويسٽ پاڪستان پبلشنگ ڪمپني، يونيسڪو.

نمائش جو انتظام پنجاب يونيورسٽي هال ۾ ڪيو ويو هو. هرڪنهن ناشر پنهنجي اسٽال کي بهتر کان بهتر نموني ۾ سينگارڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. سڀ کان ديده زيب اسٽال روس جو هو. اهو علامه اقبال جي مقبري جي طرز تي ٺاهيو ويو هو.

'سنڌي ادبي بورڊ' جي بڪ اسٽال کي سنڌ جي روايتي ڪپڙن —— ٽٽي جي لونگين، نصرپور جي کيس ۽ هالن جي اجرڪن سان سينگاري، نهايت دلڪش بڻايو ويو هو. جيتوڻيڪ 'سنڌي ادبي بورڊ' جي بڪ اسٽال تي، بنيادي طور، بورڊ جي ئي ڪتابن جي نمائش ڪئي ويئي هئي، پر غير سنڌي ماڻهن کي مجموعي طور سنڌي زبان ۾ ڪتابن جي اشاعت جي ڪم کان واقف ڪرڻ جي خيال کان ڪن ٻين سنڌي ناشرن جهڙوڪ آر - ايچ - احمد برادرس حيدرآباد، يوسف برادرس حيدرآباد ۽ ايڊيوڪيشنل بڪ ڊيپو حيدرآباد جا ڇپايل ڪي چونڊ ڪتاب پڻ اسٽال تي رکيا ويا هئا.

پهرين ڊسمبر ۱۹۶۲ع تي، صبوح جو فيلڊ مارشل محمد ايوب خان صدر پاڪستان، نمائش جو افتتاح ڪيو. اولهه پاڪستان جو گورنر ملڪ اميرمحمد خان پڻ صدر محترم سان گڏ هو.

صدر پنهنجي افتتاحي تقرير ۾، ناشرن ۽ اديبن کي مشورو ڏنو ته هو عوام کي سائنس ۽ هنر جي شعبن ۾ ٿيل موجوده ترقيءَ کان واقف ڪن.

صدر فرمايو: "اديبن تي ان ڳالهه جي ذميواري عائد ٿئي ٿي ته هو نئين فڪر ۽ تحقيقات کان عام ماڻهن کي واقف رکن. ساڳي وقت ناشرن لاءِ اها ڳالهه لازمي آهي ته هو ملڪ ۾ گهڻن کان گهڻن ماڻهن تائين ڪتابن پهچائڻ خاطر، انهن جون قيمتون واجبي رکن".

نمائش جي افتتاح جي رسم ادا ڪرڻ بعد صدر پاڪستان ۽ گورنر اولهه پاڪستان اٽڪل پنو ڪلاڪ مختلف اسٽالن جو معائنو ڪندا رهيا. صدر، 'سنڌي ادبي بورڊ' جي بڪ اسٽال کي خاص دلچسپيءَ سان ڏٺو ۽ بورڊ جي ڪم تي سرسري نظر وڌي. بڪ اسٽال جي انچارج سان سنڌي زبان جي عظيم شاعر، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ بابت گفتگو ڪندي، صدر محترم شاهه ڀٽائيءَ

ڊسمبر ١٩٦٢ع- لاهور ۾ منعقد ٿيل ڪتابن جي بين الاقوامي نمائش ۾ 'سنڌي ادبي بورڊ' جو بڪ اسٽال

[تصوير ۾ ساڄي طرف- فيلڊ مارشل محمد ايوب خان، صدر پاڪستان، 'سنڌي ادبي بورڊ' جي اسسٽنٽ سيڪريٽريءَ مسٽر غلام رباني ءَ سان، اسٽال تي رکيل 'شاهه جي رسالي' بابت گفتگو ڪري رهيو آهي. صدر پنهنجيءَ گفتگو جي دوران ۾ فرمايو: "اوهان (سنڌين) کي گهرجي ته هائي اهڙو نئون ماڻهو پيدا ڪريو جو اوهان کي بيدار ڪري، روح ڦوڪي، ۽ اوهان ۾ زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ وڌيڪ چاهه وٺڻ لاءِ عملي حرڪت ۽ ترقيءَ جو احساس پيدا ڪري".]

-مهراڻ ٣، ١٩٦٢ع

ڊسمبر ١٩٦٢ع - ڪراچيءَ ۾ ايران جي سفارتخاني ۾، سيد حسام الدين راشدي، ميمبر 'سنڌي ادبي بورڊ' (کاٻي پاسي)، ۽ مسٽر ممتاز حسن وائيس چيئرمن 'اقبال اڪيڊميءَ' کي ايران جي اعليٰ اعزاز "نشان سپاس" ملڻ جي موقعي تي ورتل هڪ يادگار تصوير.

[آقائي ڊاڪٽر مقتدري، ايران جي سفارتي نمائندي، پاڪستان جي ٻن نامور عالمن کي، اعليٰ حضرت شهنشاهه ايران طرفان "نشان سپاس" عطا ڪندي فرمايو، "... سنڌي ادبي بورڊ ۽ اقبال اڪيڊميءَ جي ڪتابن مان انهيءَ ڳالهه جي ثابتي ملي ٿي ته ايران ۽ پاڪستان جا ثقافتي تعلقات نهايت قديمي آهن... ڏهين صدي هجريءَ جي آغاز ۾ سنڌ علم ۽ روحانيت جي مرڪز جي حيثيت ورتي".] - مهراڻ ٣، ١٩٦٢ع.

بابت بورڊ جي ڪيل ڪم جي تعريف ڪئي ۽ ساڳئي وقت ائين بہ فرمايو. ”اوهان (سنڌين) کي گهرجي تہ هاڻي اهڙو ماڻهو پيدا ڪريو، جو اوهان کي بيدار ڪري، روح ڦوڪي ۽ اوهان ۾ زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ وڌيڪ چاهہ ونڻ لاءِ عملي حرڪت، ۽ ترقيءَ جو احساس پيدا ڪري.“

نمائش ڏهہ ڏينهن رهي. انهيءَ عرصي ۾، اولهہ پاڪستان جو تڏهوڪو وزير قانون ۽ ٻيا اعليٰ سرڪاري عملدار، ملڪ جا نامور اديب، عالم ۽ دانشور نمائش ۾ آيا. نمائش ڏهين ڊسمبر ١٩٦٢ع تي ختم ٿي.

پاڪستاني عالمن لاءِ ايراني اعزاز

ڊسمبر ١٩٦٢ع جي ٽئين هفتي ۾، ڪراچيءَ ۾ ايران جي سفارتخاني ۾ اعليٰ پيماني تي هڪ تقريب منعقد ٿي، جنهن ۾ عراق، سعودي عرب ۽ اولهہ جرمنيءَ جا سفارتي نمائندا، نامور پاڪستاني عالم، اديب، دانشور ۽ اعليٰ عملدار شريڪ ٿيا. انهيءَ تقريب ۾، ايران جي سفارتي نمائندي، آقائي ڊاڪٽر مقتدري، ٻن پاڪستاني عالمن سيد حسام الدين راشدي، ميمبر 'سنڌي ادبي بورڊ' ۽ مسٽر ممتاز حسن، وائيس چيئرمن 'اقبال اڪيڊميءَ' کي، سندن علمي خدمتن جي اعتراف طور ۽ ايران ۽ پاڪستان کي هڪٻئي جي ويجهو آڻڻ لاءِ، تهذيبي ۽ ثقافتي ڪوشش کي ساراهيندي، اعليٰ حضرت شهنشاهہ ايران جي طرفان، ايران جو اعليٰ اعزاز ”نشان سپاس“ عطا ڪيو.

”نشان سپاس“ عطا ڪرڻ کان اڳ آقائي ڊاڪٽر مقتدري پنهنجي تقرير ۾ چيو تہ:—

> ”پير حسام الدين راشدي، ميمبر سنڌي ادبي بورڊ ۽ مسٽر ممتاز حسن، وائس چيئرمن اقبال اڪيڊمي، فارسي زبان جا نامور عالم آهن. هنن صاحبن ايران ۽ پاڪستان جي ثقافتي تعلقات کي مضبوط بنائڻ ۽ وڌائڻ جي سلسلي ۾ اعليٰ خدمتون سرانجام ڏنيون آهن. ايران جي حڪومت انهن حقيقتن جي اعتراف ۾ کين ”نشان سپاس“: ايران جو هڪ اعليٰ اعزاز، عطا ڪندي خوشي محسوس ڪري ٿي.
>
> ”ايران ۽ هن سرزمين جا تعلقات هزارين سال پراڻا آهن. هتان جي روحاني رهبرن، صوفين، عالمن، درويشن، شاعرن، اديبن ۽ فنڪارن انهن واسطن ۽ رابطن کي وڌائڻ ۽ مضبوط ڪرڻ ۾ وقت بوقت وڏيون خدمتون سرانجام ڏنيون آهن. هندستان جي مسلمان بادشاهن فارسيءَ کي سرڪاري زبان مقرر ڪيو ۽ انهيءَ ۾ ڪوبہ عجب ڪونهي تہ پاڪستاني عوام جو چڱو حصو فارسيءَ کان واقف آهي. لاهور ڪيترين صدين کان وڏو علمي مرڪز ٿي رهيو آهي، ۽ اڄ بہ هن کي اهوئي ساڳيو مرتبو حاصل آهي.

علامہ اقبال کي شهرت هتي ئي ملي. سندس شعر ۽ ڪلام جو معياري حصو فارسي زبان ۾ ئي آهي."

"ارغونن جي اچڻ بعد، ڏهين صدي هجريءَ جي آغاز ۾، سنڌ، علم ۽ روحانيت جي مرڪز جي حيثيت ورتي. ايران ۽ هن سرزمين جي قديمي ثقافتي تعلقات جي ثابتي "سنڌي ادبي بورڊ"، ۽ "اقبال اڪيڊميءَ" جي ڪتابن مان ملي ٿي."

"مون کي، اعليٰ حضرت شهنشاهہ ايران طرفان، مسٽر ممتاز حسن ۽ پير حسام الدين راشديءَ کي، هن "نشان سپاس" عطا ڪندي؛ وڏي خوشي ۽ فخر محسوس ٿئي ٿو. آءٌ دعا گهران ٿو تہ اسان جا ملڪ شال شاد ۽ آباد رهن. ۽ انهن جا هڪٻئي سان دوستانا تعلقات وڌندا رهن."

آخر ۾ پرتڪلف محفل–چانهہ نوشيءَ بعد، هن تقريب جو اختتام ٿيو.

–ادارو

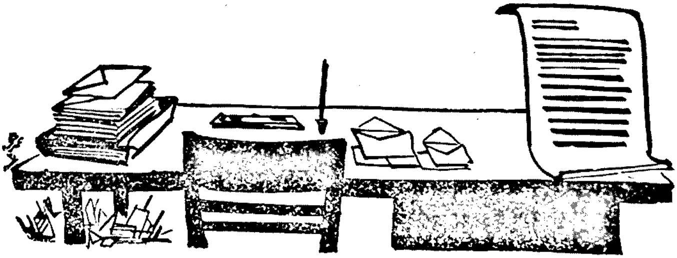

«آديسي اُٿي ويا، مڙهيون مون مارين!»
(شاهه)

پيل شاهه بخاري مرحوم

هيءَ خبر نهايت ڏک سان پڙهي ويندي ته سنڌ جو مشهور 'صوفي' ۽ علم دوست بزرگ، سيد پيل شاهه بخاري، ستر سالن جي طويل عمر مائي، ١٣- ڊسمبر ١٩٦٢ع ۾ وفات ڪئي، انا لـلّٰه و انا اليه راجعون.

شاهه صاحب مرحوم، ڳوٺ ٽنيا، ٻتا شاهه جو رهواسي هو. ۽ جهوڪ شريف جي بزرگن جو مريد هو. سلسلهٔ قادريه کان سواءِ، چشتيه ۽ نقشبنديه ۾ به شغف رکندڙ هو. ساري عمر سير سياحت ۾ گذاريائين.

هندوستان جي سيني وڏن وڏن بزرگن سان صحبتون ۽ رهاڻيون ڪيائون، هر مذهب ۽ مشرب جي عالمن ۽ درويشن سان سندن قرب ۽ انس رهيو. پنهنجي اباڻي ڳوٺ ۾ زندگيءَ جا باقي ڏينهن، خاموشيءَ ۽ خلوت نشينيءَ ۾ گذاريائين.

مرحوم صوم و صلواة، ذڪر اذڪار، اوراد ۽ وظائف جو پابند هو. پنهنجي تن ۾ ڏک صاحب دل، ۽ مستجاب الدعوات درويش صفت ماڻهو ليکيو ويندو هو.

شاهه صاحب، پيرن فقيرن جي مزارن جو پانڌيڙو هو. جتي به ڪنهن نيڪ مرد جو واسو پڌندو هو، اتي ڪهي ويندو هو. پوئينءَ عمر ۾ ٻن سالن کان مٿس فالج جو خطرناڪ حملو ٿيو هو. سندس لئبرريءَ ۾ نهايت عمدا ۽ علمي، ڇپيل ۽ اڻڇپيل ڪتاب موجود آهن. اسان سندن فرزندن، سيد الهه بخش شاهه (پي، بي، ريڊيو حيدرآباد) ۽ احمدشاهه بخاريءَ کي توجهه ٿا ڏياريون، ته هو مرحوم جي شعر ۽ مضمونن ۽ قلمي ڪتابن جي اشاعت لاءِ ڪوشش ڪن. ٿي سگهي ته 'مهراڻ' ۾ ڇاپڻ لاءِ موڪلي ڏين. اسان جي دعا آهي ته رب ڪريم ڪيس مرحمي، ۽ پس ماندن کي صبر جميل عطا فرمائي.

آه! صوفي ڏڏي بخش مرحوم

هيءَ خبر، سنڌي ادب ۽ اديبن لاءِ نهايت ڏک جو باعث ٿيندي، ته مرحوم ڏڏي بخش سهاڳ صوفي، تاريخ ٢٣- ڊسمبر ١٩٦٢ع بروز آچر ٣ بجي رات، داغ مفارقت ڏيندي، درالبقاء

ڏانهن واهي ٿيو. صوفي مرحوم، سنڌي زبان جو عاشق صادق هو. نهٺو ۽ نماڻو، متواضع ۽ بلند اخلاق شخص هو. ساري عمر تعليم ۽ علمي طلب ۾ گذاريائين. سندس شخصيت ۾ هڪ 'محب انسانيت' واري دل هوندي هئي، تصوف ۽ فقيريءَ سان سندس والهانہ شغف هو. وڏن بزرگن ۽ عالمن جو صحبت يافتہ هو. مرنج مرنجان طبع وارو نيڪ ماڻهو هو. سنتن ۽ هندو فقيرن کان بہ ويدانت فلاسافيءَ تي گهڻو ڪجهہ استفادو ڪيائين. مسٽر جڳسنگاڻي جي صوفيانا سنگت سان آخري دم تائين نباهيندو آيو، سندس ڪتابن تي سندس مقدما بہ لکيل آهن. سندس انداز بيان سہاجهو ۽ پاڇهارو، سليس ۽ سادو هوندو هو. اول اول پرائمري استاد ٿيو، ان کان پوءِ ٽريننگ اسڪول لاڙڪاڻي، ۽ ميانيءَ ۾ اٽڪل ڏهاڪو کن سال، استاد ٿي رهيو.

رٽائرڊ ڪرڻ کان پوءِ سچل سرمست هاءِ اسڪول حيدرآباد ۾، اسسٽنٽ ماستر ٿيو. اتي سنڌي ادب ۽ زبان جي وڏي خدمت ڪيائين. صوفي صاحب جي اها هڪ عجيب عادت هوندي هئي، تہ ڪوبہ جلسو نہ ڇڏيندو هو. سنڌي ادب متعلق ڪابہ ڪانفرنس نہ گسايائين، لطيف ۽ سچل جو مداح هو. هر ورسيءَ ۾ شامل رهيو، جتي بہ رهيو، چراغ انجمن ٿي رهيو. سندس مريدانو تعلق عباسي خاندان سان توڙ تائين رهيو. هو مهتاڻي (خيرپور ميرس) جي عباسي بزرگن جو پانڌيڙو هو، ان خاندان جي هڪ فرد ڊاڪٽر رحم علي صاحب عباسي (حيدرآباد) سان اهو ئي مريدانو ناتو نباهيندو آيو. صوفي صاحب، حيدرآباد مان سوڪلائي جيئن لاڙڪاڻي پهتو، تيئن بخار جي ڪري اوچتو وفات ڪيائين. دعا آهي تہ ڪين رب ڪريم جنت نصيب ڪري، ۽ سندس پسماندن کي صبر جميل عطا ڪري. مسٽر جڳسنگاڻي ۽ سرلا ديوي ۽ سندس احبابن کي عرض آهي تہ سندس مضمون، مقدما ۽ مقالا گڏ ڪري ڇاپائين يا 'مهراڻ' ڏانهن اشاعت لاءِ موڪلين. —غ. م. گ

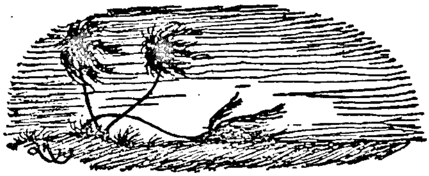

”اڄ پڻ اڪثرين سڀڻ ڍنهنجا ساريا!“

نوٽ- هن پيري، سنڌ جي اڌت شده بزرگن مثان، شمس العلماء مرزا قليچ بيگ مرحوم، علامه شمس العلماء دائود پوٽه، مولانا حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ جون ورسيون ملهايون ويون آهن. ان طرح شاهه لطيف رحه جون ورسيون ”لاهور ۽ سکر“ ۽ نوابشاهه ۾ پڻ ملهايون ويون آهن. انهن جي پوري ڪارگذاري پيش ڪجي ٿي. (ادارو)

’لطيف‘ جي ٢١٠ سالہ ورسي، لاهور

نومبر مهني جي ڇهاڙي جون تاريخون هيون. منجهند جي چئين بجي ڌاري ته مان به ڪم ڪان ٿڪجي آفيس ۾ ڪرسيءَ تي ويٺو هوس، اڪيون چٽ ۾ وجهيو ويٺو هوس ته هڪ جنٽلمين جو جٽئو، ڪوٽ، ٽائي ۽ سوٽ ۾ ملبوس ”اسلام عليڪم“ چئي اندر گهڙي آيو. منهنجو ڌيان ڇڪائيندي، نياز ۽ نٽڙت سان، سنڌيءَ ۾ عرض ڪرڻ لڳا ته سائين! اسين لاهور ۾ حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ياد ۾ هڪ ادبي مجلس مذاڪره منعقد ڪرڻ چاهيون ٿا. هڪ جوان انهن مان هڪ سفيد رنگو لفافو مون ڏي وڌائيندي عرض ڪيو ته ”سائين! هي دعوتي ڪارڊ آهي، اسين اميد ٿا ڪريون ته توهين هڪ سنڌي هوندي هن مجلس کي ڪامياب ڪرائڻ ۾ اسان سان هر ممڪن تعاون ڪندؤ-“ ساڳئي وقت اهي جوان وعليڪم السلام چوندا پٺ ورائيندا ويا.

مان به سنڌ جي لالي تي ساهه قربان ڪندڙ سنڌي ادب جو پروانو، اِن تاريخ جو بيچيني سان انتظار ڪرڻ لڳس. خدا خدا ڪري اِها تاريخ به ويجهي اچي پهتي. مان به سهي سنبري ان وقت تي ڊويزنل آڊيٽوريم ۾ اچي پهتس.

ڊويزنل آڊيٽوريم، لاهور جي شهرت يافته شاهراهه ’مال روڊ‘ تي آهي. ڏاڍو سهڻو ۽ ڪشادو آهي. اڳيان بهترين ’لان‘ به اٿس. انهن ڏينهن عجائب-گهر ۾ ”بيٽر هومس“ نالي نمائش لڳل هئي، جنهن ان آڊيٽوريم جي اڳئين ايراضي کي به وڌيڪ سهڻو دلڪش بنايو هو. آڊيٽوريم جي ٻاهران هڪ وڏو ويڪرو ڪپڙو لڳايو ويو هو. جنهن تي وڏن سونهري اکرن ۾ هي لفظ لکيل هئا. ”شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي ٢١٠ سالہ ورسي جي باري ۾ ادبي مجلس

مذاڪره منعقد ڪيل پاران لطيف مجلس لاهور" بلڊنگ جي ٻاهران لطيف مجلس جا بيهاريل رضاڪار ڏاڍي پيار ۽ حب وچان معزز مهمانن ۽ پبلڪ کي وٺيو پئي ويا. سنڌين جي وري مٺڙي سنڌيءَ ۾ طرز ڪلام ايڏو ته پئي متاثر ڪيو جو بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهي.

جلسي جي صدارت لاءِ مسٽر اي-ڪي بروهيءَ کي مدعو ڪيو ويو هو. ڪجهه دير بعد جلسي جي سيڪريٽريءَ مسٽر اي-ڪي بروهيءَ کي ڪرسيءَ صدارت وٺڻ لاءِ چيو. صدارتي هستي جي قدم ونجهه فرمائيءَ سان مٿس گلن جي ورکا ٿيڻ لڳي. سڄو هال ٻن منٽن تائين تاڙين جي آواز ۾ گونجڻ لڳو. مسٽر انوارلحق "اسد" جي تلاوت قرآن بعد لطيف مجلس جي سيڪريٽري سپاسنامو پيش ڪيو. جنهن ۾ شاهه لطيف جي سوانح حيات ۽ ڪلام بابت مڪمل معلومات فراهم ڪيل هئي. آخر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اڪيلي حيثيت جي تسليم ڪرڻ تي گورنمينٽ جو لطيف مجلس پاران شڪريه ادا ڪيو ويو هو. ۽ گورنمينٽ کان پرزور مطالبو ڪيو ويو هو ته ڀٽ شاهه تي لئبريري ۽ ڪلچرل سينٽر جي تعمير لاءِ، ڪيل وعدي موجب حڪومت کي ١٥ لک روپيه ڏيڻ گهرجن. لاهور شهر ۾ هڪ شاهراهه جو نالو "شاهه عبداللطيف روڊ" رکڻ گهرجي. ۽ 'شاهه عبداللطيف يادگار ڪونسل سنڌ' کي صلاح ڏني ويئي ته شاهه صاحب جون ورسيون سنڌ کان ٻاهر ملهائڻ جو اهتمام ڪري.

سيڪريٽريءَ جي سپاسنامي دوران تقرير جو ڇپيل انگريزي متن، هر ويٺل کي ڏنو ٿي ويو، نه صرف اهو پر اردوءَ ۾ ڇپايل "ياد لطيف"- "نغمات لطيف" "گلستان لطيف" "پوئيٽ لئريٽ آف سنڌي ۽ "شاهه عبداللطيف، اين انٽرو ڊڪشن ٽو هز آرٽ" جهڙا ڪتاب به هر ويٺل کي ٿي ڏنا ويا. لطيف مجلس طرفان ڪتاب مذڪور بلڪل گهٽي انداز ۾ ڇپرايل هئا. تنهنڪري پبلڪ کي آڀهرائيءَ سان پڙهڻ جو موقعو نٿي ڏنو ويو.

فاضل مقررين کان اڳ هڪ هوشيار نوجوان ڏاڍي دانشمندانه انداز ۾ شاهه صاحب جي شعرن جو انگريزي ترجمو پيش ڪيو. اهو ترجمو عوام ۾ ايڏو ته مقبول ويو جو هر ويٺل هر شعر تي ٿي ڪنڌ ڌوڻي نذرانه عقيدت پيش ڪيو. توڙي سامهون شاهه صاحب جي شعر "سائينم سدائين ..." جو انگريزي منظوم ترجمو سونهري اکرن ۾ لکرائي وڏي بورڊ تي چسپان ڪيو ويو هو

هاڻ وارو مقررين جو هو.

ڊاڪٽر عبدالسلام خورشيد- سڀ کان اول مقرر ڊاڪٽر عبدالسلام خورشيد، هڪ مقالو پيش ڪيو، جنهن ۾ 'واديءَ سنڌ' جي تاريخ ۽ شاهه صاحب جي همعصر شاعرن جو به ذڪر ڪيل هو. مقالو گهڻو پسنديده هو. ڊاڪٽر صاحب آخر ۾ هر ادب جي پياسيءَ کي اهو مشورو ڏنو ته هو شاهه صاحب جي شعر کي سنڌ کان ٻاهر گهڻو خواهه شهرن ۾ مقبول بنائن، جيئن سندس پيغام مان هر ماڻهو محظوظ ٿئي. تقرير جي ختم ٿيڻ سان هال تاڙين ۾ گونجڻ لڳو. فوٽوگرافن ۾ وري ڦڙتي آئي ۽ عوام جون نظرون وري مقرر جو انتظار ڪرڻ لڳيون.

ڊاڪٽر محمد باقر- ساڳئي خوشپوش جوان، پنهنجي شيرين انداز ۾ ڊاڪٽر محمد باقر، صدر 'پنجابي ادبي اڪيڊمي' کي اظهار خيال لاءِ التجا ڪئي. ڊاڪٽر صاحب جو نالو پڌندي ئي عوام بيپناهه تاڙيون وڄايون، هر ويٺل ڪرسين تان ڪنڌ ڪڍي ٿي ڊاڪٽر صاحب کي نهارڻ گهريو.

ڊاڪٽر محمد باقر پنجاب کان ٻاهرين ادبي حلقن ۾ به گهڻو مقبول آهي. پاڻ پنجابي، اردو ۽ انگريزيءَ ۾ جيڪي تصنيفون لکي چڪا آهن، سي ادب تي هڪ قسم جو احسان رکن ٿيون. ازانسواءِ پنجابي ادب لاءِ جيڪا سرتوڙ ڪوشش ڪري رهيا آهن سا ڪڏهن به فراموش ڪري نٿي سگهجي.

ڊاڪٽر صاحب شاهه صاحب تي مڪمل ادبي بحث ڪري، سندس پيغام جي هر شعر کي 'الهامي' قرار ڏنو ۽ عوام کي استدعا ڪئي ته هو شاهه جي شعر جو اصل سنڌيءَ ۾ مطالعو ڪن. پاڻ به گهڻا شعر سنڌيءَ ۾ پڙهيائين ۽ انهن جو آسان فهم اردوءَ ۾ ترجمو ڪيائين. علاوه ازين ڊاڪٽر صاحب هيءَ دانشمندانه صلاح ڏني ته حڪومت کي گهرجي ته عوام کي هر علائقائي شاعر جي پيغام کان روشناس ڪرائي جيئن قومي استحڪام مضبوط بنجي.

علامه علاءالدين صديقي- ساڳئي نموني ۾ تاڙين جي گونج ۾ ٻئي مقرر علامه علاؤالدين صديقيءَ کي اظهار خيال لاءِ استدعا ڪئي ويئي، علامه صاحب به مذهبي حلقن ۾ گهڻو مقبول آهي. هو صاحب پنجاب يونيورسٽيءَ جي شعبهءِ اسلاميات جو رئيس آهي. علامه صاحب، شاهه جي پيغام کي قرآن ۽ حديث جي ڪسوٽيءَ تي پرکي ڏيکاريو ۽ عوام اڳيان اهو واضح ڪيو ته شاهه جي شعر کي عام ڪرڻ سان قرآن جي تعليم به عام ٿي سگهي ٿي.

بروهي صاحب- آخر ۾ جناب بروهي صاحب صدارتي تقرير ڪئي جنهن ۾ هر قدم تي شاهه صاحب جي شعر جي تعريف جا ٿي ڏيک پريائون.

صاحب صدر چيو ته "علائقائي زبانن کي نظرانداز ڪرڻ عقلمندي ناهي. حڪومت کي گهرجي ته ملڪ جي ڪنهن هڪ ٻوليءَ جي پرچار کي ٻاسيرو ڪري، علائقائي ادب، تهذيب ۽ تمدن کي ترقي وٺائي. ائين ڪرڻ سان ئي ملڪ ۾ يڪجهتي ۽ يڪسانيت پيدا ٿي سگهي ٿي. شاهه صاحب جي پيغام کي عام ڪرڻ لاءِ هر ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو وڃي ان سان گڏ عوام کي به استدعا ڪئي ويئي ته هو علائقائي تعصب کي وساري هر شاعر جي ڪلام جو سرسري جائزو وٺن. ان موقعي تي بروهي صاحب جرمن خاتون ڊاڪٽر اينمري شمل جو مثال پيش ڪيو، جنهن 'شاهه، اقبال ۽ گوئٽي' جو گهري طرح مطالعو ڪيو آهي ۽ ان مان اهو نتيجو اخذ ڪيو اٿس ته "شاهه لطيف، گوئٽي کان به عظيم شاعر آهي" صاحب موصوف چيو ته اگر پنجابي، ادبي اتساهه کي خيال ۾ رکي، سنڌي سکن ته سنڌي ڪا ڏکي ٻولي ناهي جا ڪين نه اچي."

آخر ۾ بروهي صاحب پيغام شاهه کي قرآن پاڪ جي روشنيءَ ۾ آسان فهم انگريزي ۾ اهڙي عالمانه انداز ۾ پيش ڪيو جو هر ٻڌندڙ تاڙيون وڄائي داد ٿي ڏنو.

بروهي صاحب جي طويل تقرير دوران، اها ڪا گهڙي خالي ڪانه هئي جو فوٽوگرافر آرام سان ويهون ها. هر ڪنهن فوٽوگرافر ڄڻ فرض ڪيو هو ته ويجهو ٿي فوٽا ورتا. راقم الحروف فوٽوگرافرن جي ايڏي ڦڙتي ڪڏهن ڪانه ڏٺي هئي.

مون کي آگسٽ ١٩٥٩ع جي اها تاريخ ياد آئي جڏهن شاهه صاحب جي لاهور ۾ ٽهرين ورسي، 'قاسمو پوليٽن ڪلچرل سوسائٽي' جي زيرنگراني ملهائي ويئي هئي. ان وقت پبلڪ جي نه ايڏي چهل پهل هئي نه وري مقررين ڪو سٺو ٻاڻ سلهايو هو. معلوم ٿئي ٿيو ته انهيءَ ڏينهن سوسائٽيءَ تي ڪنهن فرض ڪري اها ڳالهه مڙهي ڇڏي هئي. جا ڪيس نباهڻي هئي. انهيءَ ڏس ۾ "لطيف مجلس لاهور" واقعي مبارڪن جي مستحق آهي، جنهن ايڏو قابل تحسين ڪم ڪري ڏيکاريو آهي. پڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيو ته هن مجلس جو ڪم سنڌي ادب کي ترقي ۽ ترويج ڏيارڻ آهي. سندس ڪو به تعلق سياست سان نه آهي. هي مجلس لاهور جي سيني سنڌي شاگردن جي متحد ٿيڻ جو نتيجو آهي. هن مجلس جو صلاحڪار وزير مواصلات حڪومت پاڪستان آهي.

ڪلچرل پروگرام - تقريرن بعد ڪلچرل پروگرام جو وارو آيو. محمد مٺل خان پنهنجو گهڙو کڻي اسٽيج تي آيو. پبلڪ حيران ٿي ويئي ته گهڙي جو فن سان ڇا تعلق؟ مگر ان فنڪار پنهنجو اهو فن پيش ڪيو جو پبلڪ طرفان ان جي اختتام تي "ايڪ بار پهر" "اڳين" اڪ وري هور"... ۽ "وري پاءِ وري" جا آواز اچڻ لڳا. مجبوراً اهو فن ٥ ڀيرا پيش ڪرڻو پيو. ساڳئي طرح سچل سرمست آرٽس ڪاليج جي شاگرد وزير علي شاهه جو ڪلام پيش ڪيو. ان سان گڏ اهو به ٻڌايو ويو ته وزير علي مذڪور ڪاليج ۾ بي. اي ۾ پڙهندڙ آهي.

نڙ تي ڏنون - بستر الهوسائي، شاهه صاحب جو ڪلام نڙ تي پيش ڪيو ۽ بعد ۾ نڙ ۽ گهڙو پيش ڪيو ويو. نڙ جي جدا گڏ وڄت ايڏي ته مقبوليت ٿي جو عوام جي زور ۽ اصرار تي هرهڪ اٽيم تي ٽي ڀيرا پيش ڪيو ويو.

منظور علي خان ۽ خادم سروري - انهن پروگرامن جي پسنديءَ بعد استاد منظور علي ۽ حسين بخش 'خادم' سنڌيءَ ۾ ڪلام پيش ڪيو. آواز ۽ فن جي لحاظ کان حسين بخش جو ڪلام ڪي رتيون ڪسر هو. هر ڪلام جي شروع ۾ شاهه صاحب جو ڏوهيڙو ۽ اهڙي نوع ۾ ڏنائين جو سنڌ بن کان علاوه غيرسنڌين به ٿي داد ڏنو. استاد منظور علي خان ڪلام پيش ڪرڻ کان اڳ هر بيت جي اردوءَ ۾ به سمجهاڻي ٿي ڏني جنهن کي عوام ڏاڍي چاهه سان ٿي ٻڌو. مختصر ايترو چوڻ ڪافي آهي ته گهڙو پنج ڀيرا، نڙ تي ڀيرا ۽ گهڙو ۽ نڙ گڏ ٽي ڀيرا پيش ڪيا ويا. ازانسواءِ هڪ هڪ راڳيندڙ پبلڪ جي تقاضا موجب ٽي ـ ٽي ڪلام ٻڌايا. سنڌي ساز ۽ ڪلام جو اثر ڪيتري قدر ٿيو، ان مان توهين خود اندازو لڳايو. ورسي جي ڪارروائي شام جو ٥ بجي کان ٩ بجي تائين هلي. اول کان آخر تائين هر ماڻهو پنهنجي سيٽ تي ويٺل هئا. جيستائين مجلس جي برخواست ٿيڻ جو اعلان ٿئي تيستائين پبلڪ انهيءَ تاڪ ۾ رهي ته اڃا به ڪو پروگرام باقي آهي. پروگرام جي

آخر ۾ سيني ناظرين جو دلي شڪريو ادا ڪيو ويو ۽ هال مان ماڻهو هڪبئي پٺيان نڪرڻ لڳا.

ٻاهر ”لطيف مجلس“ پاران وڏن بورڊن تي ”سنڌي ملهه“، ”شاهه صاحب جو روضو مبارڪ“، ”ڪراڙ ڍنڍ“، ”ڪلچرل سينٽر“ جو منظر ڏيکاريل هو. ٻئي طرف سنڌي آرٽسٽن جون چٽيل تصويرون جن ۾ خاص قابل ذڪر آهن: ”مومل جا ورلاپ“، ”سسئي جو سفر“، ”ماروي جي بيبسي“. عوام انهن کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو. جلسي تي آيل اڪثريت وڏن آفيسرن ۽ شاگردن جي هئي جن ۾ غيرملڪي شاگرد ڪوٺي انداز ۾ هئا ۽ اديبن، ايڊيٽرن ۽ رپورٽرن به شرڪت ڪئي. عورتن جو تعداد به ٥٠ کن هو. سيني مهمانن ڪلندي الوداع چئي. ’لطيف مجلس‘ جي قابل تحسين ڪم جي بيحد تعريف ڪئي. ٻڌڻ ۾ آيو ته چند فنڪار (شاهه لطيف ميموريل ڪائونسل سنڌ) ۽ (انڊس آرٽ انسٽيٽيوٽ حيدرآباد سنڌ) جي تعاون جو ئي نتيجو هئا.

ٻر مجموعي طور هيءُ ورسي اڳئين جي مقابلي ۾ بيحد ڪامياب رهي. جنهن لاءِ هر ماڻهو تصديق ڪري رهيو هو. ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو ’لطيف مجلس لاهور‘، اڳتي به اهڙيءَ طرح پنهنجي ان فرض کي نڀائيندي اچي. — محمد اسماعيل لغاري، لاهور

لطيف جي ورسي، سکر

٢٩- ڊسمبر ٦٢ع، هتي ريلوي انسٽيٽيوٽ ۾، اسلاميه ڪاليج يونين جي زير اهتمام، ايشيا جي لافاني ۽ باڪمال شاعر حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ رح جي ياد ۽ عقيدت ۾ هڪ ادبي محفل منعقد ڪئي ويئي، جنهن جي صدارت سنڌ جي برک اديب ۽ عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪئي. ان موقعي تي سون جي تعداد ۾ معزز شهرين، شاگردن، اديبن ۽ فنڪارن کي خطاب ڪيائون.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب- ڊاڪٽر صاحب فرمايو: ”ڀٽائي گهوٽ جي ڪلام کي سمجهڻ جي ڪامياب ڪوشش تڏهن ٿي سگهي ٿي، جڏهن اسين ’اسلامي تصوف‘ جي بنيادي نڪتن ۽ قرآن حڪيم جي فرمان کي سمجهي وٺون.“ هن چيو ته ”شاهه جو پيغام انسانذات لاءِ هدايت جي مشعل آهي، جيڪا موجوده ماحول ۽ زماني جي تاريڪين کي روشنيءَ ۾ بدلائي، اڄ جي انسان کي راهه مستقيم تي آڻي سگهي ٿي، ۽ اها سهائي ۽ محبت جي راهه تڏهن هٿ لڳي سگهندي، جڏهن اسين سڀ ئي تعصب ۽ انفرادي وڏائيءَ کان بالاتر ٿي، شاهه جي ڪلام جو گهرو مطالعو ڪريون.“

ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي مختصر تقرير ۾ ظاهر ڪيو ته ”شاهه جو فن هڪ بحر بي پايان آهي، جنهن ۾ غوطي هڻڻ وارو غواص ئي چند موتي ميڙي، گوهر ناياب آڻي سگهي ٿو. ۽ پوءِ ان تي عمل ڪري گوهر ناياب ٿي سگهي ٿو.“

موصوف سنڌين جي اصولن جو ذڪر ڪندي چيو ته ”سنڌن هميشه اهو طريقو رهيو آهي ته ”گهر جو پير چلهه جو ماڻنگ“. سو انهيءَ چوڻيءَ مطابق، سنڌواسي به اڃا شاهه جي عظمت کان چڱيءَ ريت واقف ڪونه ٿيا آهن. مسٽر بلوچ سنڌين کي تلقين ڪئي ته هو، پنهنجن بزرگن جي زرين قولن ۽ انهن جي ڏنل هدايتن جو سهارو وٺي زندگيءَ جي راهه تي قدم وڌائين.“ هن چيو ته: ”شاهه جو فن ۽ فڪر مغربي عالمن ۽ مشرقي ٻولين جي ماهرن کي به متاثر ڪري ٿو،

مگر پنهنجن جي بيتوجهيءَ جو عالم اهو آهي، جو هو سندس نڪتن کي سمجهڻ ڏانهن ڌيان ئي نٿا ڏين." ڊاڪٽر موصوف چيو ته: ڪابه شئي حقيقي معنيٰ ۾ تڏهن ئي پياري ۽ باوقار ٿي سگهي ٿي، جڏهن اسين ان کي پوريءَ ريت سمجهي وڃون. مسٽر بلوچ دعويٰ ڪئي ته شاهه کي سنڌ جا ڳوٺاڻا شهرين کان وڌيڪ سمجهن ٿا ۽ اهي شاهه جا ڪتب آندل الفاظ روزمره استعمال ڪندا رهن ٿا، مگر شهري عوام سنڌي ٻوليءَ جي انهن پراڻن لفظن کي ڪافي حد تائين وساري ويٺو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ عوام ۽ خاص ڪري شاگردن کي هدايت ڪئي ته هو "شاهه جو رسالو پڙهن ۽ ان تي گهري سوچ ڪن ته پوءِ هو باآساني شاهه جي بيان ڪيل لطافت ۽ گهرائي کي سمجهي سگهندا." آخر ۾ موصوف اسلاميه ڪاليج جي ڪارڪنن جو شڪريو ادا ڪندي چيو ته اها منهنجي خوش قسمتي آهي، جو هن مجلس ۾ مون کي پنهنجن خيالن جي اظهار ڪرڻ جو موقعو فراهم ڪيو ويو آهي.

مسٽر محمد احمد، پرنسپال اسلاميه ڪاليج - ان موقعي تي اسلاميه ڪاليج جي پرنسپال، مسٽر محمد احمد اردو زبان ۾ "شاهه ۽ تصوف" جي موضوع تي هڪ پرمغز مقالو پڙهيو، جنهن ۾ هن ثابت ڪيو ته تصوف، اسلام کان جدا نه آهي، ۽ شاهه ڀٽائي رح اسلامي تصوف جو هڪ باعمل پيرو ڪار هو.

ميمڻ عبدالمجيد سنڌي - پروفيسر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ پنهنجي مقالي ۾ واضح نموني ۾ ظاهر ڪيو ته شاهه جا ماخذ نه رڳو قرآن حڪيم ۽ مثنوي رومي آهن، پر ڀٽائي گهوٽ، شاهه ڪريم بلڙي واري جي ڪلام مان به اثر ورتو آهي، ۽ ٽيڪنڪ جي لحاظ کان ته شاهه سائينءَ، شاهه ڪريم جي ڪلام جو ئي تتبع ڪيو آهي. بي-اي جي اسٽوڊنٽ مسٽر ابراهيم انصاريءَ هڪ مضمون بعنوان "شاهه لطيف بحيثيت شاعر" پڙهيو، جنهن ۾ هن غير ٻولين جي شاعرن جي ڪلام سان شاهه جي ڀيٽ ڪندي، اهو اظهار ڪيو ته شاهه دنيا جي ڪنهن به شاعر کان فني ميدان ۾ پٺتي پيل نه آهي.

خطبه استقباليه: ان کان اڳ مسٽر غلام نبي لاڙڪ، خطبه استقباليه ۾ شاهه جي فني عظمت جو ذڪر ڪندي چيو ته "شاهه هڪ عظيم شاعر آهي، جنهن جو اعتراف مغربي عالمن به ڪيو آهي. هن مشهور مستشرق ڊاڪٽر اينمري شمل جو حوالو ڏيندي چيو ته سندس خيال ۾ ڪيڏي نه سچائي آهي، جو هن صاف لفظن ۾ چئي ڏنو هو ته "شاهه صاحب جرمنيءَ جي مشهور شاعر گوئٽي کان به ٻه وکون اڳتي آهي."

هن مجلس ۾ بعض شاعرن شاهه جي عقيدت ۾ اشعار به پيش ڪيا. اردو جي مشهور شاعر جناب 'آفاق' صديقيءَ هڪ نظم پڙهيو، جنهن تي سامعين کيس بيحد داد ڏنو، سندس نظم جا چند بند هن ريت هئا:

کيچ کي راهون ۾ اب تک خاک اڙاتي هے سسئي.
آج ڀي کيا جاني کس قيد مين هے ماروي.
ناخدائے کشتيء دل رهبر فکر و نظر.
ڀر خطر گرداب مين اب تک هے تيري سوهني.
اب ڀي سرگردان هے مومل اپنے رانے کيلئے.
غمزده ليلا چنيسر کو منانے کيلئے.

ديکئے اب تيرے بيجل کي سدائے ساز پر.
ڍياچ بنکر کون آئے سر کٽانے کيلئے؟

اياز- سنڌ جي هڪ برک شاعر جناب شيخ مبارڪ اياز، پنهنجا ڪي بيت پڙهيا ته ڪي شاهه جي بيتن جا اردو ۾ منظوم ترجما پيش ڪيا. شيخ اياز جو پنهنجو هڪ بيت، جيڪو سامعين بار بار پڙهيو ۽ کيس داد و تحسين سان نوازيو، سو هن ريت هو:

جاڳ پتائي گهوٽ، سنڌڙي ٿي توکي سڏي.
سرن پيئون سارئيون، ڦاٻو آهن ڪوٽ.
اڄ ته تنهنجي اوٽ، ڏاڍن کي ڏاري وڃهون.

گدائي- شاعرن مان جناب عبدالڪريم 'گدائي' ۽ هڪ شاگرد سيد محمدعلي شاهه به پنهنجا نظم پڙهيا، سامعين کي محفوظ ڪيو.

موسيقار- هن مجلس ۾ سنڌ جي مشهور موسيقارن ۽ سازندن کي به مدعو ڪيو ويو هو. مشهور مرلي وڄائيندڙ 'سلهار' فقير ۽ نڙ وڄائڻ جي ماهر فنڪار 'محمد' فقير به پنهنجي فن جو قابل تعريف مظاهرو ڪيو. 'محمد جمن' ۽ سندس ٽوليءَ شاهه جون ڪافيون پيش ڪيون، 'عبدالحڪيم' 'شعبان' ۽ 'آچر' ترتيب وار الغوزن ۽ بينجي تي شاهه جي ڪافين جون ڌنون پيش ڪيون، مسٽر وزير عليءَ سچل آرٽس ڪاليج جي شاگرد هڪ ڪافي پيش ڪري، بيحد داد حاصل ڪيو.

منظورعلي خان- آخر ۾ سنڌ جي مقبول فنڪار جناب منظورعلي خان ۽ سندس ساٿين جو وارو آيو، جن جو محفل جي وقتي سيڪريٽري مسٽر انصاري تعارف ڪرائڻ کان پوءِ چيو ته هينئر منظورعلي خان، شاهه جي مشهور ڪافي- "آءُ راڻا رهه رات، تنهنجي چانگي کي چندن چاريان" ڳائيندي مسٽر انصاريءَ، شاهه جي ان ڪافيءَ جي ذڪر ڪيل بند جي وضاحت ڪندي، سامعين کي بيخود بنائي ڇڏيو، هن چيو ته "شاهه رح سومل پاران فرمائي ٿو ته "اي راڻا تون اگر رات مهمان ٿئين ته پوءِ تنهنجي خدمت ڇا ڇا نه ڪبي! ۽ تون جنهن چانگي تي چڙهي ايندين ته ان کي به چندن چارائينديس".

منظورعلي خان جڏهن پنهنجي خاص انداز ۾ اها ڪافي ڳائي رهيو هو، تڏهن سامعين تي هڪ قسم جو سڪوت طاري ٿي ويو ۽ هو چڻ شاهه جي الهامي بيتن مان روحاني رموز و اسرار جي تلاش ۾ گهڙي کن لاءِ گم ٿي ويا.

شاهه جي عقيدتمندن ۾ منعقد ٿيل مذڪور ادبي ۽ ثقافتي محفل نهايت ئي ڪاميابيءَ سان پنج ڪلاڪ ساڍهه هلڻ کان پوءِ رات جو ٻارهين بجي مهل بخير و خوبي ختم ٿي.

هن محفل ۾ مسٽر عبدالرحيم ميمڻ ڊرينيج پروجيڪٽ ڊائريڪٽر، مسٽر ڏهر ايس. اي کٻو پراچ، مرزا فضل حسين، مسٽر ابراهيم جويو، مسٽر غلام رضا پٺو، مسٽر گل حسن منگي، آغا بدرالدين خان، مسٽر رحمان نقوي وڪيل کان سواءِ پين به ڪيترن ئي سون جي تعداد ۾ شهرين، اديبن، فنڪارن ۽ شاگردن شرڪت ڪئي ۽ ڪيترائي ماڻهو واپس موٽي ويا، ڇاڪاڻ ته هال ۾ تِرَ ڇٽڻ جيتري جاءِ به ڪانه بچي هئي.

نواب شاهه: ٨- ڊسمبر ٦٢ع تي 'لطيف هال' نوابشاهه ۾ شاهه لطيف جي ٢١٠ ساله ورسي نهايت شاندار نموني ملهائي وئي. هن محفل جي صدارت سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي صدر قاضي فضل الحق ڪئي.

هن محفل ۾ سنڌ جي هنن برک اديبن، شاعرن حصو ورتو: پروانو ڀٽي، اختر مورائي، الطاف عباسي، بردہ سنڌي.

هيٺين فنڪارن محفل کي محظوظ ڪيو:

فقير امير بخش، خميسو خان، مصري فقير، علي محمد، ياسين ۽ مٺا خان:

مختلف فنڪارن کي حاضرين طرفان نقديءَ جي صورت ۾ انعام پڻ ڏنا ويا. ۽ محفل جي ڪاروائي نهايت سليقي سان هلي اختتام تي پهتي. شاعرن ۽ فنڪارن کي حاضرين دل کولي داد ڏنو.

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي ورسي

نشست پهرين- هتي جي مقامي ميمن انجمن ڪاليج حيدرآباد (سروگهاٽ) جي ”قليچ سرڪل“ طرفان ابوالفنون حضرت قليچ جي ٣٣ ورسي ڏاڍ ڌوم ڌام سان ملهائي وئي، جنهن ۾ علمي ۽ ادبي طبقي جي ماڻهن تمام گهڻي انداز ۾ شرڪت ڪئي.

پروگرام مطابق الحاج سيد ميران محمد شاهه صاحب جن جي صدارت ۾ جلسو شروع ٿيو، جنهن جو افتتاح سورت فاتح جي سنڌي منظوم ترجمي پڙهڻ سان ٿيو، جو خود رئيس مرزا قليچ مرحوم جو لظم ڪيل آهي. پروفيسر محرم خان، معزز مهمان جي خدمت ۾ استقباليہ خطبو پيش ڪيو ۽ حاضرين جو شڪريو ادا ڪيو. ۽ قليچ جي غنائي ڪلام کي ريڊيو اسٽيشن تي ۽ موسيقي حلقن ۾ فروغ ڏيڻ لاءِ اپيل ڪئي.

صدر- جناب سيد ميران محمد شاهه صاحب، جن صدارتي خطبو پڙهيو جنهن ۾ پاڻ قليچ جي بزرگي تي روشني وڌائون ۽ پنهنجي زندگيءَ جا اهم واقعات پيش ڪيا، جن ۾ سيد صاحب جن جي قليچ سان ملاقاتن جو ذڪر ٿيل هو. شاهه صاحب جن جي طبيعت ناساز هجڻ ڪري پاڻ اٽڪل ٧ بجي ڌاري رخصت ٿي ويا ۽ باقي وقت لاءِ، خان بهادر مرزا سڪندر بيگ (سابق ايڊووڪيٽ) جن صدارت جا فرائض انجام ڏنا.

مقالا- هن نشست ۾ جن اديبن مقالا پڙهيا تن ۾ جناب حڪيم عبدالله ڏاهريءَ جو مقالو ”قليچ طبيب ۽ معالج جي حيثيت ۾“ ۽ مسز امينا خميسانيءَ جو ”قليچ جي سوانح تي (انگريزي ۾) تبصرو“ بيحد پسند ڪيا ويا.

مقررين- سيد حاجي علي اڪبر شاهه جن قليچ جي مذهبي، علمي، ادبي، اخلاقي ۽ ديني زندگيءَ تي هڪ مرتب ۽ جامع تقرير ڪئي، جنهن ۾ قليچ جي اسلامي خدمتن کي ساراهيو ۽ قليچ جي سيني ديني ۽ مذهبي ڪتابن کي اول ڇپائڻ تي زور ڏنو. خاص طرح امام غزاليءَ جي لکيل ڪتاب ”ڪيميائي سعادت“ جو سنڌي ترجمو، جو اڃا قلمي حالت ۾ آهي. انهيءَ جي طباعت لاءِ انجمن جي منتظمين ۽ حاضرين مجلس کي اپيل ڪئي. بروقت جناب طاهر نوراني صاحب صدر ميمڻ انجمن انهيءَ خيرجي ڪم لاءِ اٿي بيٺو جنهن تي حاضرين مجلس مرحبا جا امرا هنيا. پروفيسر عبدالعلي قلباني ايس، مرحوم قليچ جي زندهہ دليءَ ۽ خوش طبعي جا عجيب مثال پيش ڪري، حاضرين کي لطف اندوز ڪيو. ٻين مقررين کان علاوه سٽي ڪاليج جي پرنسپال عبدالرحيم ڏيٿي ۽ جامع عربيہ ڪاليج جي پرنسپال محبوب علي چنا (جنهن قليچ جو فارسيءَ تي ملڪو ثابت ڪيو) جا نالا قابل ذڪر آهن.

شعراء ڪرام- شعراء ڪرام ۾ حافظ محمداحسن چنا ۽ مرزا اجمل بيگ جي نظمن کي تمام گهڻو داد مليو ۽ بيحد پسند ڪيو ويو. اردوءَ ۾ راڻا محمود احمد قليچ جي ظريفاڻي ڪلام پيش ڪيو- جنهن حاضرين کي کلائي ٻوڏ ۾ آندو. انهيءَ ڪانسواءِ منظور اطهر بيگ مرزا جي ڪافين به عجب رنگ پيدا ڪيو. گورنمينٽ ڪاليج مان مسٽر مير محمد پٺي ۽ يونيورسٽيءَ مان پروفيسر غلام حسين جلباڻيءَ ۽ مسٽر عبدالجبار شار نمائندگي ڪئي. جناب محمد حسين صاحب ترڪ رجسٽرار سنڌ يونيورسٽي جن سڄو وقت تقريرون ۽ ڪافيون پوري شوق ۽ دلچسپيءَ سان ٻڌندا رهيا. جناب حاجي شفيع محمد صاحب هميراڻي ۽ سيٺ عبدالله دائود، جناب ع. ق شيخ ٻئي عملي طرح دلچسپي ظاهر ڪئي. باوجوديڪ سردي، طوفان ۽ بارش جي مجلس رات جو ١١ بجي تائين متل رهي. ٻچاڙيءَ جو پرنسپال قاضي عبدالرزاق فاروقيءَ پنهنجي هٿان 'قليچ سرڪل' کي پنجاهه روپيا عطيو ڏنو ۽ ٻين ڪن صاحبن به اهڙي امداد جو واعدو ڪيو حاضرين کي صبح جو قليچ جي مزار تي ميلي ۾ شرڪت جي دعوت ڏني ويئي ۽ اهڙيءَ طرح رات جو ساڍي ١١ بجي هيءَ مجلس خير وخوبيءَ سان ختم ٿي.

ٻي نشست- آچر ڏينهن صبح جو پروگرام مطابق ڪاليج جا شاگرد، پروفيسر ۽ ٻيا ماڻهو ٩ بجي ڪاليج حاطي اندر گلن جا هار ڪٺي اچي گڏ ٿيا- جتان گورنمينٽ بس ۾ (جنهن جو قليچ سرڪل طرفان اڳ ۾ ئي انتظام ڪيل هو) کي صاحب پنهنجو خانگي سوارين ۾ ۽ ڪي سائيڪلين تي بلندشاهه جي مقام ڏانهن روانا ٿيا. اتي اگهوان، تندي لوڙهي ۽ مرزائن جي ڳوٺ ۽ ٻين آس پاس جي ڳوٺن مان صبح سرداني ماڻهن جون جماعتون ايندڀون ۽ ويندڀون رهيون، ماڻهو ٽوليون ٽوليون ٿيندا پنهنجي پنهنجي منهن ختمو پڙهندا مزار تي گل ڦل پيش ڪندا رهيا، ۽ اهڙو سلسلو سڄو ڏينهن جاري رهيو. ١١ بجي پير صبغت الله شاهه صاحب ايراني جن جي موٽر ريل جي ڦاٽڪ تي پهتي، اتي مرزا افضل بيگ ۽ ان سان گڏ ڪي عالم سگهوڙا ۽ سيٺ عبدالله ديوان، پير صاحب جن جو استقبال ڪري کين مزار تائين وٺي ويا، پير صاحب جن فاتح ادا ڪرڻ کان پوءِ حاضرين کي مخاطب ٿيا. جنهن ۾ قوم جي محسن بزرگن جي ياد تازه رکڻ جي اهميت ديني، عملي ۽ اخلاقي نقطي کان واضح فرمايائون، پنهنجي وعظ جي دوران ۾ طلباء کي خاص طرح خطاب فرمايائون ته اهڙيون مخلص ۽ بزرگ هستين جي ڳڻ ڳائڻ ڪري پنهنجي مستقبل سنوارڻ جو احساس پڪو ٿيندو؛ جا قوم پنهنجي بزرگن کي وساريو ڇڏي سا خود نه پشت حاليءَ ۾ ڪري ٿي. پير صاحب جن 'ڪيميائي سعادت' جي سنڌي ترجمي ڇپجڻ جو ٻڌي نهايت خوش ٿيا.

ٽين نشست- پروگرام مطابق آچر ٦ ڊسمبر تي منجهند کان رات تائين آثار قليچ ۽ ڪتب قليچ جي نمائش رکيل هئي، جنهن جي افتتاح لاءِ جناب محمد حسين صاحب رجسٽرار سنڌ يونيورسٽيءَ جن مدعو ٿيل هئا. پوري ١٢ بجي نمائش جو افتتاح ٿيو. انهيءَ موقعي تي جناب قاضي محمد عليءَ صاحب لئبررين. سنڌ يونيورسٽي ڪتبخاني جي اهميت، معاشري ۾ لئبرريءَ جو مقام ۽ ڪتابن جي حفاظت ۽ تربيت تي فني تقرير ڪئي. آخري تقرير جناب رجسٽرار صاحب جن ڪئي، جنهن ۾ فرمايائون ته: ڪو عالم سڄي حياتيءَ ۾ هڪڙو ڪتاب لکي ٿو ته کيس مصنف هجڻ جو احساس رهي ٿو ۽ جنهن شخص هڪڙو به ڪتاب ترجمو ڪيو هوندو ته انهيءَ کي خبر آهي ته تصنيف يا تاليف توڙي ترجمو ڪيترو نه مشڪل ڪم آهي! جن پنجـ-

ڏهه ڪتاب لکيا آهن، تن جو موضوع به محدود هوندو آهي. (صاحب جن جا خود به اڏ درجن کن ڪتاب ڇپيل آهن.) انهيءَ جو ذڪر ڪيو ويو ته پاڻ ٻيڏڙڪ جواب ڏنائون ته "منهن جي قليل تعداد تصنيفن جو قليچ جي اٿاهه لٽريچر اڳيان ڪو شمار نه آهي." موصوف ٻڌايو ته شمس العلماء مرزا قليچ بيگ مشترڪ ڪان وٺي وفات تائين اٽڪل پنجاهه-سٺ سال لاڳيتو قلم ڊوڙايو آهي ۽ سراسري اٺ ڪتاب سال تي لکيا اٿس، انهيءَ جي ورسي ملهائڻ لاءِ هڪ ڏينهن ته ڇا هڪ هفتو به پنهنجا خانگي ڪم قربان ڪرڻ گهرجن. انهيءَ موقعي تي شهر جا معزز ماڻهو 'قليچ سرڪل' اراڪين، ٽنڊي ٺوڙهي ۽ ٻين گرد و نواح جا معتبر ميمڻ انجمن ڪاليج جا منتظمين حاضر هئا. بعد ۾ مهمان خصوصيءَ جي اعزاز ۾ پرتڪلف چاءِ پارٽي ڏني وئي.

ڪتابن جي نمائش- نمائش ۾ ڇپيل توڙي اڻڇپيل اٽڪل ساڍا چار سؤ ڪتاب ٻوليءَ مضمون جي امتياز سان سلسليوار ترتيب ڏيئي رکيا ويا هئا. جن شمس العلماء جون لنڊي هوندي ڪان اڳ ڪيل تصويرن وغيره جا ڪيئي آلبم پڻ رکيل هئا. ڪتابن کي رکڻ مٿاڇرو ڏسڻ ۾ ٻه-ٽي ڪلاڪ لڳي ويا. پاسي واري ڪمري ۾ 'تبرڪات قليچ' جمع ڪيل هئا. جنهن ۾ سندس مصلو، ڪشتو، خطبي جي عصا، سندس آخري لباس (جتيءَ سميت)، وڄائڻ جا نادر ۽ سنڪ، سياحت سان گڏ ڪيل عجيب و غريب، قسمين قسمين پٿر، سندس القاب جا تمغا، سينڊون ۽ سرٽيفڪيٽ، سندس بنا ٽيڪ وهڻ واري ڪرسي، پيپر ويٽ عرف بهشتي شاهه، قلمدان ۽ خود اهو قلم جنهن ساڍا چار سؤ ڪتاب لکيا، اهو 'تارو' جو زمين تي ڪريو هو جو ڳليسن مرحوم، اتان کوٽرائي پاڻ وٽ رکيو هو. اهو حمائل شريف، جيڪو هر وقت ساڻن گڏ هوندو هو، ٻيون اهڙيون عجيب و غريب شيون رکيل هيون. ڪتابن واري حال ۾ ڪجهه اڪابرين جي صلاح تي مرزا اسد بيگ قليچ سرڪل وارن کي (سانو پنو يا ڪارو پنو) ڪتاب ڇپي اهم اختصار ڇپائڻ جي اجازت ڏني.

جناب محمد حسين صاحب ترڪ ۽ ٻيا معزز به اداڻي ڪلاڪ ڪتابن جو مٿاڇرو معائنو ڪري رخصت ٿيندا رهيا ۽ ٻيا ماڻهو ايندا رهيا، اهڙيءَ طرح سان نمائش رات جو دير تائين کليل رهي. -قمرالدين صديقي انچارج قليچ سرڪل ميمڻ انجمن ڪاليج (سروگهات) حيدرآباد.

مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جي ويهين ورسي - ڪراچي

مرحوم و مغفور حڪيم فتح محمد سيوهاڻي 'حڪيم' جي وفات حسرت آيات جي ويهين ورسي ٢٥-ڊسمبر ١٩٦٢ع تي ڪراچيءَ ۾ ملهائي وئي. انهيءَ سلسلي ۾ 'بزم حڪيم' جي طرفان "حڪيم فتح محمد سيوهاڻي گورنمينٽ بوائز اسڪول" ڪڏهه ڪراچيءَ جي وسيع ۽ ڪشادي احاطي اندر، هڪ ڪامياب جلسو منعقد ڪيو ويو جنهن ۾ سنڌ جي مشهور ۽ معزز هستين شرڪت ڪئي ۽ جناب قبله حڪيم صاحب مرحوم کي خراج عقيدت پيش ڪيو.

جلسي جي صدارت، الحاج جناب شيخ عبدالمجيد صاحب سنڌيءَ ڪرڻ فرمائي ۽ تقرير ڪرڻ وارن ۾ سنڌ جو مايہٗ ناز اديب ۽ پاڪستان جو سابق سفير جناب پير علي محمد صاحب راشدي بہ شامل هو. جنهن پنهنجي مخصوص انداز ۾ مرحوم حڪيم صاحب کي خراج عقيدت پيش ڪيو.

جلسي جي ڪارروائي تلاوت قران پاڪ سان شروع ٿي. جنهن بعد صدر جلسہ، جناب الحاج شيخ عبدالمجيد صاحب پنهنجي تقرير ڪئي ۽ مرحوم حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻي جي ادبي، سماجي ۽ سياسي خدمتن تي روشني وڌائين. شيخ صاحب فرمايو تہ "سنڌ جي سرزمين گهڻائي مايہٗ ناز فرزند پيدا ڪيا، جن سان حڪيم صاحب جي شخصيت هڪ اهم شخصيت هئي."

جناب پير علي محمد راشدي صاحب، حڪيم صاحب جي جامع زندگيءَ جي مختلف پهلوئن تي روشني وڌي ۽ مرحوم سان پنهنجا گهرو تعلقات بيان ڪيا تہ ڪيئن نہ پاڻ ننڍپڻ کان وٺي حڪيم صاحب مرحوم جي سياسي فڪر، طرز تحرير ۽ انداز خطابت کان متاثر ٿيندو رهيو هو! پاڻ وڌيڪ چيائين تہ: ههڙيون بزرگ هستيون سنڌ جو قيمتي سرمايو آهن، جي زنده جاويد رهنديون ۽ اسان کي گهرجي تہ سندن بااصول زندگيءَ کي مشعل راهہ بنايون. سنڌ وارن کي گهرجي تہ هر طرح اهڙين هستين جي ياد کي قائم ۽ تازو رکن. حضرت مولانا عبيدالله صاحب صدر مدرس، مدرسۃ مظهرالعلوم کڏهہ ڪراچي، خاص طرح قبلہ حڪيم صاحب مرحوم جي مذهبي ۽ ادبي خدمتن جو ذڪر ڪيو ۽ انهيءَ گهري ۽ پراڻي تعلق جو بيان ڪيو جو حڪيم صاحب مرحوم جن کي حضرت مولانا محمد صادق صاحب رحمت الله عليہ سان هو، جنهن جي ڪري، ٻئي بزرگ وطن ۽ ملت جي آزاديءَ لاءِ پاڻ پتوڙيندا رهيا. جلسي ۾ مولوي الهورايي بروهيءَ جو مقالو 'حيات حڪيم' بہ پڙهيو ويو.

تقريرن جي سلسلي کان علاوه، مختلف مشهور شاعر حضرات بہ پنهنجي ڪلام بلاغت نظام سان قبلہ حڪيم صاحب مرحوم جي ياد ۾ عقيدت جا گل پيش ڪيا.

جلسي ختم ٿيڻ کان اڳ بہ ٺهراءَ پيش ٿيا، جي بالاتفاق منظور ڪيا ويا. هڪ ٺهراءَ ۾ اختياري وارن کي استدعا ڪئي ويئي هئي تہ "حڪيم فتح محمد سيوهاڻي گورنمينٽ بوائز اسڪول" ۽ "حضرت مولانا عبيدالله سنڌي گورنمينٽ بوائز اسڪول" جي عمارتن جي مرمت ڪرائي وڃي، اهي اسڪول ساڳين بلڊنگن ۾ هلايا وڃن ۽ اسڪولن کي خانہ بدوشي جي عالم ۾ نہ رکيو وڃي.

ٻئي ٺهراءَ ۾ گهر ڪئي ويئي هئي تہ سنڌي ٻوليءَ بابت طالب علمن جي گهر پوري ڪئي وڃي ۽ سنڌيءَ کي علائقائي ٻوليءَ جي حيثيت ڏني وڃي. ۽ ذريعي تعليم ۽ امتحان قرار ڏنو وڃي. آخر ۾، جلسو قبلي مرحوم حڪيم صاحب جن جي روح کي ايصال ثواب لاءِ دعا گهرڻ تي ختم ٿيو. — سيڪريٽري

مرحوم شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي جي چوٿين ورسي — ڪراچي

گذريل جمعي ڏينهن، اعلان مطابق ٩ بجي شام جو "سنڌ مدرسۃالاسلام" ڪراچيءَ ۾، مرحوم شمس العلماء، علامہ عمر بن محمد دائود پوٽي جي چوٿين ورسي شايان شان نموني ملهائي

وٺي، جنهن ۾ وڏن سان گڏ ننڍن شاگردن به پنهنجي هن عظيم محسن ۽ سنڌ جي قابل فخر شخصيت کي خوب خراج عقيدت ڏنو.

اعلان مطابق جلسي جي صدارت، جناب ڊاڪٽر جيلاني صاحب کي ڪرڻي هئي، ليڪن سندس ئي مرضيءَ مطابق معزز مهمان جناب الله بخش نظاماڻي صاحب کي ڪرسي والارڻ جي جي گذارش ڪئي ويئي. ڪلام پاڪ جي تلاوت کان پوءِ جلسي جي صدر صاحب، ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم جي خدمتن کي ساراهيندي، سنڌ جي عوام کي اپيل ڪئي ته اهي پنهنجي بزرگ هستين جي ياد تازه رکڻ لاءِ انهن جون ورسيون شايان شان طريقي سان ملهائين. هن چيو ته در اصل اهڙن موقعن ملهائڻ ۾ عام ماڻهن جوئي فائدو آهي، ڇو ته ان بهاني سان ڪيترين خوبين ۽ قدرن جو بيان ٿئي ٿو، جي ڪامياب زندگيءَ لاءِ ضروري آهن. نظاماڻي صاحب، ڊاڪٽر مرحوم جي قرب حاصل هئڻ تي فخر محسوس ڪندي چيو ته ڊاڪٽر دائود پوٽو بي انداز خوبين جو مالڪ هو ۽ تعليمي دنيا ۾ هن جون خدمتون هميشه ياد رهنديون. ان کان پوءِ جناب ڊائريڪٽر تعليمات ڪراچي، پر زور نموني ۾ ڊاڪٽر صاحب سان پنهنجي عقيدتمنديءَ جو اظهار ڪيو. ڊاڪٽر صاحب جي تقرير لهايت مفيد معلومات سان پريل هئي، جنهن ۾ هن صاحب علامه دائود پوٽي صاحب سان پنهنجا ننڍپڻ کان وٺي آخر تائين جا تعلقات بيان ڪيا. ڊاڪٽر جيلاني صاحب جي نظر ۾ انهن ڏينهن کي مدرسي جي تاريخ ۾ وڏي اهميت آهي، جنهن ڏينهن تي ڊاڪٽر مرحوم کي ان تعليمگاهه جو پرنسپال بنايو ويو. جنهن ۾ چند سال اڳ، هڪ غريب شاگرد جي حيثيت سان هو تعليم لاءِ داخل ٿيو هو ۽ جنهن ۾ هن بحر بي پايان عالم، نهايت پاڪيزگيءَ سان علم جي اڃ اجهائڻ لاءِ بتيون صاف ڪيون ۽ ڪتون واٽيون. ڊاڪٽر جيلانيءَ صاحب جي پيشانيءَ تي فخر ۽ محبت جا جذبات صاف نظر ٿي آيا، جڏهن هن صاحب ڊاڪٽر مرحوم کي پنهنجي 'روحاني پيءُ' جي نالي سان ٿي ياد ڪيو. محبت جي موج ۾ لڙهندي، هن هڪ وقت اهو به اعلان ڪيو ته آءٌ جيڪي آهيان، اهو ڊاڪٽر مرحوم دائود پوٽي جي ڪري آهيان. ڊاڪٽر مرحوم جي احسان جا هن صاحب ڪيترائي مثال ڏنا ۽ ٻڌايو ته هوشيار ۽ محنتي شاگردن سان ڊاڪٽر مرحوم جي بيحد محبت هوندي هئي. ڊاڪٽر صاحب جي خوبين تي تبصري ڪندي، ڊاڪٽر جيلاني صاحب فرمايو ته "مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽو، نيڪيءَ ۽ سچائيءَ جو مجسمو هو. سخاوت، محنت ۽ ديانتداريءَ جو مرڪز هو، علم جو درياءُ هو ۽ پرهيزگاريءَ جو پاڻ مثال هو. هن جي نظر ۾، هر لحاظ کان ڊاڪٽر مرحوم جي زندگي قابل تقليد آهي." فخر سان چوڻ لڳو ته "مون پنهنجي پوري زندگيءَ ۾ ان جي تقليد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ ڪندو رهندس."

ڊاڪٽر مرحوم جي عام دوستيءَ ۽ عربي زبان سان محبت جي باري ۾، ڊاڪٽر جيلاني صاحب چيو ته "ڊاڪٽر دائود پوٽو نه صرف عربيءَ جو علامو هو ۽ عربي زبان کي عام ڪرڻ ۾ هن بي بها خدمتون سرانجام ڏنيون." ڊاڪٽر مرحوم جي بيباڪيءَ ۽ سچائيءَ کي ساراهيندي، ڊاڪٽر جيلاني صاحب چيو ته "ان جي ڪري ڊاڪٽر دائود پوٽي کي ڪيترين تڪليفن جو مقابلو ڪرڻو پيو، ليڪن زماني سازي ۽ ابن الوقتيءَ کي اختيار ڪرڻ وڏو گناهه ٿي سمجهائين."

پڄاڙيءَ ۾ ڊاڪٽر جيلاني صاحب، 'مدرسه بورڊ' تي زور آندو ته ڊاڪٽر مرحوم جي

خدمات جي تقاضا هيءَ آهي تہ اهي پنهنجي لياري مدرسي کي ڊاڪٽر مرحوم جو نالو ڏين. ڊاڪٽر صاحب سنڌ ۽ ڪراچيءَ جي تعليمي ادارن کي اپيل ڪئي تہ اهي ڊاڪٽر مرحوم جي علمي خدمات جي اعتراف ۾ ”دائود پوٽا ادبي سوسائٽيون“ قائم ڪن. ڊاڪٽر جيلاني صاحب آخر ۾ اهو اعلان ڪيو تہ ٻئي سال ڊاڪٽر مرحوم جي ورسي ’خالقڏني هال‘ ۾ ملهائبي تہ جيئن زياده ماڻهن کي ڊاڪٽر دائود پوٽي جي پيغام کان آگاهہ ڪيو وڃي.

ان کان پوءِ ٻن شاگردن، نظم ۽ تقرير جي شڪل ۾ مرحوم ڊاڪٽر صاحب کي خراج عقيدت پيش ڪيو.

ان کان پوءِ جناب شيخ عبدالله ”عبد“، پنهنجي تقرير ۾ ڊاڪٽر مرحوم جي حق گوئيءَ ۽ اخلاق جو ذڪر ڪيو، هن چيو تہ حق گوئيءَ ۾ ڊاڪٽر مرحوم جو مثال ملڻ مشڪل آهي ڇو تہ هو ڪيڏي بہ اثر واري ماڻهوءَ کان مرعوب نہ ٿيندو هو. ازانسواءِ جنهن وقت ڪو بہ نيڪ ڪم هٿ ۾ ڪندو هو، پوءِ اهو ڪيڏو بہ مشڪل ڇو نہ هجي، تہ ان کي نباهيندو هو ۽ مخالفن جي مخالفت کان ڪونہ ڊڄندو هو. مشهور ”اعراب هلچل“ جو ذڪر ڪندي، هن ٻڌايو تہ وڏا اثر وارا هندو، آفيسر ۽ وزير هن جي خلاف هئا، ليڪن ڊاڪٽر صاحب ان درست ۽ ضروري ڪم کي سرانجام ڪري ڏيکاريو ۽ ان وچ ۾ ڪڏهن بہ پريشاني ۽ اضطراب جو اظهار نہ ڪيائين. هڪ دفعي ڪيس ائين چوندي ٻڌو ويو تہ ”دائودپوٽو ڪا ڪني مڇي نہ آهي جو ڪارجي سگهي. مون کي جيڪڏهن ڊائريڪٽري تان لاٿو ويو تہ مان پنهنجي محنت سان ايترو ڪمائي سگهندس.“

جناب رشيد احمد لاشاري ”مدرسي کي خطاب“ جي نالي ۾ هڪ نظم پڙهي ڊاڪٽر مرحوم کي خراج عقيدت پيش ڪيو.

ان کان پوءِ هڪ مختصر تقرير ۾، جناب يارمحمد ٿانوري مرحوم جي خدمات جي تعريف ڪئي.

ان کان پوءِ ٽن ٺهرائن ذريعي، مدرسي بورڊ وارن کي اپيل ڪئي ويئي تہ اهي لياري مدرسي کي ڊاڪٽر مرحوم جو نالو ڏين. ڊاڪٽر مرحوم جي وارثن کي گذارش ڪئي ويئي تہ سنڌس لئبرري ”پٽ ثقافتي مرڪز“ کي مرحوم جي نالي ۾ ڏني وڃي ۽ پاڪستان تاريخي سوسائٽيءَ تي زور آندو ويو تہ اهي ڊاڪٽر مرحوم جو ابن خلدون وارو ترجمو ڇپائين جو ڪم ان جي زندگيءَ ۾ شروع ڪيو ويو هو ۽ بي‌سبب بعد ۾ روڪيو ويو. ان کان پوءِ ميٽنگ پوري ٿي. —عزيزالرحمان پگهيو، جائنٽ سيڪريٽري سنڌي ادبي سوسائٽي-ڪراچي

نوشهرو فيروز- تاريخ ٢٢- نومبر تي گورنمينٽ هاءِ اسڪول نوشهري فيروز ۾، مرحوم شمس العلماءُ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽا جي چوٿين ورسي ملهائي.

استادن ۽ شاگردن گڏجي مرحوم ڊاڪٽر صاحب جي حياتيءَ تي سنڌس ڀاليٽي کان وٺي آخر دم تائين، انگريزي، اردو ۽ سنڌي ٻولين ۾ تفصيلوار روشني وڌي.

شاگردن مان قاضي غلام مصطفيٰ متعلم ناالين جماعت، انگريزيءَ ۾ ۽ سيد ظفرعلي شاهه متعلم ستين جماعت، سنڌيءَ ۾ تمام سٺيون تقريرون ڪيون.

آخر ۾ جناب هيڊ ماستر صاحب، مرحوم ڊاڪٽر صاحب جي حياتيءَ ۽ ڪارنامن تي روشني وجهندي، سڀني شاگردن کي مرحوم دائود پوٽي جي زندگيءَ مان سبق پرائڻ لاءِ سندس محنت ۽ جفاڪشيءَ جي تقليد ڪرڻ جي تلقين ڪئي. جلسي جي اختتام تي ڊاڪٽر صاحب لاءِ دعاءِ مغفرت پڻ گهري ويئي.

ڪمبٽ — ٢٢- نومبر تي، علامه دائود پوٽي صاحب جي ورسي زير صدارت استاد مسٽر محمد قاسم صاحب، هه- م اسڪول ڪمبٽ نمبر ٢ جي ملهائي ويئي. ورسيءَ جي ڪارروائي تلاوت ڪلام پاڪ سان شروع ڪئي ويئي. جنهن کان پوءِ شاگردن مان عبدالرشيد ميمڻ، دين محمد، محمد قبول ۽ غلام النبي شيخ مرحوم دائود پوٽي صاحب جي زندگيءَ ۽ حالات تي روشني وڌي ۽ پوءِ استاد محمد قاسم صاحب جن پڻ سرسري طور سندن زندگيءَ ۽ ڪارنامن تي ڳالهايو ۽ استادن ۽ شاگردن کي تلقين ڪئي ته مرحوم دائود پوٽي صاحب جي ڪارنامن ۽ زندگيءَ مان سبق حاصل ڪري سندن نقش قدم تي هلي، پاڻ کي به صاحب ممدوح جيان وطن ۽ قوم ۾ پيارو بڻائين. آخر ۾ قل پڙهي مرحوم کي بخشيا ويا. دعائي خير بعد ورسي خيرخوبيءَ سان ختم ڪئي ويئي.

ڪنڊيارو — اڄ ٢٢- نومبر ١٩٦٢ع تي، ڳوٺ الهه بخش ٽانوري تعلقه ڪنڊياري ۾، علامه دائود پوٽي جي ورسي زيرصدارت هيڊ ماستر مسٽر مولابخش جي ملهائي ويئي. علامه صاحب جي زندگيءَ تي قربان علي ٽانوري، ن. م ۽ الهه بخش ٽانوريءَ روشني وڌي. شاگردن سان گڏ شهر جا باشندا به چڱي تعداد ۾ شريڪ ٿيا. آخر ۾ مرحوم لاءِ دعا گهري جلسو ختم ڪيو ويو.

ميهڙ — ميهڙ ٢٢- نومبر تي، هتي گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۾، سرزمين سنڌ جي محبوب شخصيت علامه دائود پوٽي جي ورسي نهايت ئي اهتمام ۽ عقيدت سان ملهائي ويئي. مسٽر عبدالقيوم صاحب هيڊ ماستر جي صدارت ۾ مجلس شروع ٿي، جنهن ۾ ڪافي شاگردن علامه مرحوم جي زندگيءَ جي مختلف پهلوئن تي ڳالهايو. خاص طرح سان محمد ابراهيم ڏهون ڪلاس، حسن جعفر ڏهون ڪلاس، اقبال احمد نائون ڪلاس نهايت سهڻي پيرايي ۾ ڳالهايو. ۽ مسٽر غلام مصطفيٰ شيخ ڊرائنگ ماستر ۽ مسٽر محمد صديق خميساڻي اسسٽنٽ ماستر پڻ علامه جي زندگيءَ تي چڱي روشني وڌي. انهيءَ کان پوءِ غلام مصطفيٰ دادوي صاحب، علامه جي زندگيءَ تي ڳالهائيندي چيو ته ”جيتوڻيڪ علامه مرحوم کي وفات ڪئي چار سال گذري ويا آهن، پر علامه جي جدائيءَ جو غم ۽ درد چڻ اڃوڪو پيو محسوس ٿئي.“

هن صاحب فرمايو ته ”علامه دائود پوٽو صاحب، هڪ وڏو محقق هو ۽ هن ۾ وڏو اخلاق هو جنهن جو هر دل تي بيپناهه اثر ٿي ويندو هو.“ آخر ۾ مسٽر عبدالقيوم صاحب، مرحوم جي خوبين تي روشني وجهندي، شاگردن کي تلقين ڪئي ته اوهان کي علامه جي زندگيءَ مان سبق حاصل ڪرڻ گهرجي ۽ پاڻ کي قوم ۽ ملڪ جي خدمت جو اهل بڻائڻ گهرجي. ان بعد دعاءِ خير سان مجلس برخواست ٿي.

سنڌي زبان جا مسئلا

يوم سنڌي زبان

(تعليمي ڪميشن جي رپورٽ، ۽ ان جي سنڌي زبان متعلق سفارشن جي خلاف، سنڌ جي اديبن، ۽ دانشورن، عالمن ۽ ايڊيٽرن ۽ شاگردن جا مسلسل جدوجهد ڪئي آهي، اها سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هڪ تاريخي حيثيت رکي ٿي. ان متعلق 'مهراڻ' نمبر ٣، ٦٢ع ۾ سنڌ جي عالمن ۽ غيرسنڌي ليڊرن ۽ دانشورن جا بيان، ۽ سنڌ جي اخبارن جا ايڊيٽوريل نوٽ ڏنا ويا آهن.

هن جامع ۽ معلوماتي تبصري ۾ مسٽر شمشيرالحيدريءَ سنڌي زبان سوسائٽي جي قيام ١٩٦٠ع کان وٺي، ١٣ آڪٽوبر ٦٢ع تائين؛ جنهن ڏينهن گورنمينٽ پاڪستان هڪ خاص آرڊيننس سان، سنڌي زبان جي اڳوڻي حيثيت کي تسليم ڪيو آهي، عالمن جي ڪيل خدمت جو سير حاصل ذڪر ڪيو آهي.

ان آرڊيننس جي نفاذ کان پوءِ سنڌ جي سيني ادبي جماعتن گڏجي خوشيءَ طور ۹ نومبر ٦٢ع تي يوم سنڌي زبان ملهايو. اها ڪارگذاري، تهرائن سميت پيش ڪئي وئي آهي. (ادارو)

پاڪستان سرڪار جي"قومي تعليمي ڪميشن" جي رپورٽ ۾ تجويز ڪيل انهن نامرنهاد سفارشن خلاف، جن جي عمل ۾ اچڻ سان سنڌي زبان جي بنيادي تعليمي حيثيت ختم ٿي رهي هئي، سنڌ جي هرطبقي طرفان پوري جوش خروش جو مظاهرو ڪيو ويو. "رپورٽ" جي ظاهر ٿيندي ئي، سنڌ جي بعض سمجهدارن آن جي انتهائي نتيجن کي تاڙي ورتو، ۽ مارشلائي دور هوندي به "سنڌي زبان سوسائٽي" جو وجود عمل ۾ آندو ويو (١٩٦٠ع)، جنهن جيتوڻيڪ پنهنجي وقت سرسرگرمين سان انهيءَ مسئلي کي هڪ طرف عام تائين پهچائڻ لاءِ ڪافي ڪم ڪيو، ۽ ٻئي طرف پنهنجي مافي‌الضمير کي، ڪنهن به طرح، اختياريءَ وارن جي توجهه تي آڻي ڇڏيو. ان سلسلي ۾ سوسائٽيءَ هڪ عرضداشت مرتب ڪئي، جا اول اول رسالي 'مهراڻ' ۾ ڇپي ۽ پوءِ سنڌ جي سيني روزانه اخبارن ۾ شايع ٿي. ۽ اها صدر مملڪت پاڪستان جي خدمت ۾ موڪلي وئي، ان سلسلي ۾ 'سنڌي زبان سوسائٽيءَ حيدرآباد' هڪ وفد وزير تعليم جناب حبيب الرحمان سان روبرو تبادلہ خيالات لاءِ موڪليو (١)

---

(١) ان جا ميمبر هي هئا. مسٽر محمد موهڻ وڪيل، مسٽر حفيظ قريشي وڪيل، سردار علي شاهه ايڊيٽر روزانه 'مهراڻ' ڪراچي، غلام محمد 'گرامي'، ايڊيٽر رسالو 'مهراڻ' حيدرآباد، مخدوم امير احمد، پرنسپال اورئنيٽل ڪاليج حيدرآباد، مسٽر علي نواز جتوئي، سنڌ يونيورسٽي.

ان وفد وزير 'تعليم' سان حيدرآباد اسٽيشن تي ملاقات ڪئي، ۽ وزير تعليم کي، سنڌي زبان جي سيني مسئلن متعلق متاثر ڪيو، ۽ قانوني دائري اندر ڪم ڪرڻ تي اڪتفا ڪئي.

ڪجهه وقت کان پوءِ اها عرضداشت صدر مملڪت ڏانهن پهچائي وئي. اها عرضداشت سنڌي زبان ۽ ثقافت سان واسطو رکندڙ ادارن، تيار ٿيل سنڌيءَ ۽ انگريزيءَ ۾ ناصر مورائي (اڳين سيڪريٽري سنڌي ادبي سنگت حيدرآباد) ڇپائي، آنهن ئي ڏينهن ۾ سڄي پاڪستان جي پڙهيل حلقن، سفارتخانن ۽ سرڪار تائين پهچائي ويئي.

ان وقت کان وٺي، تعليمي ڪميشن جي سفارشن خلاف محاذ رکو سنڌيءَ جي فرض شناس اخبارن دوران جاري رهندو آيو. سنڌ جي مختلف ادبي جماعتن ۽ سڄاڻ شخصيتن مسلسل پهنجا بيان، نعراءِ ۽ مطالبا پئي دهرايا، ۽ اخبارن جي وسيلي، آهي هن مسئلي کي هر وقت تازو رکندا ۽ وڌيڪ طاقتور بنائيندا رهيا. بعض اخبارن ته تعليمي ڪميشن جا خوب ڇوڏا لاٿا، بلڪ آن کي ڪورٽ ۾ چئلينج ڪرڻ جي حد تائين سنڌي زبان جي حق جي ترجماني ڪئي. مارشل-لا جي مدت ختم ٿيڻ بعد، انهيءَ تحريڪ ۾ تهان وڌيڪ تيزي آئي. نه صرف تعليمي ڪميشن جي سنڌي زبان سان تعلق رکندڙ مذموم سفارشن کي سنڌ علائقي ۾ مڃڻ کان انڪار جي صورتحال پيدا ٿيڻ لڳي، بلڪ سڄي ملڪ ۾، خصوصاً اوڀر پاڪستان ۾، تعليمي ڪميشن جي رپورٽ جي ٻين ٻه ڪن سفارشن خلاف هڪ غوغاءُ مچي ويو. هر هنڌ شاگردن جا عام مظاهرا ٿيڻ لڳا، ۽ ملڪ جي سوين شاگردن ٻڪ هڙتالون شروع ڪري ڏنيون. حيدرآباد ۾، ۽ سنڌ جي بعض ٻين شهرن ۾، تعليمي ڪميشن جي سنڌيءَ بابت سفارشن خلاف پڻ هڙتالون ڪيون ويون. شاگردن جي انهن ڪارروائين سببان نازڪ حالتون پيدا ٿي ويون، جن ملڪ جي سياستدانن ۽ معتبرن کي چئلينج ڪيو. هيءَ هڪ بهرحال، تعليمي ڪميشن جي سفارشن خلاف سنڌ جي اديبن، صحافين، تعليمي ماهرن، دانشورن، شاگردن ۽ عوام جي سمورن سمجهدار حلقن طرفان ڪيل ابتدا کان پوءِ، ملڪ جي هر حصي مان آيرندڙ اختلافي آواز کي نظرانداز ڪندي، دٻاءُ ۽ لالچ کي آزمائيندي، سمجهائيندي، آخرڪار، حالات جي فطري عروج حاصل ڪرڻ بعد، بدنظميءَ جو آباءُ، سرڪار جي سڪوريءَ بارگاهه ۾، عام راءِ کي احترام ڏيڻ جي صورت ۾ نتيجه خيز بنيو — ۽ ان طرح اسانجن اسيمبلين جي نمائندن پڻ چڱو ڀاڱو ورتو. ان سلسلي ۾ قومي اسيمبليءَ جي سنڌي نمايندن، ۽ اولهه ۽ اوڀر پاڪستان جي ليڊرن، عالمن، اديبن، دانشورن پڻ سخت احتجاج ڪيو. ان سان گڏ سنڌ جي روزانه اخبارن، 'عبرت' حيدرآباد، هلال پاڪستان حيدرآباد، خادم وطن حيدرآباد، 'مهراڻ' ڪراچي، نوائي سنڌ ڪراچي، انڊس ٽائمس (انگريزي) حيدرآباد، ۽ 'مهراڻ' ٽماهي حيدرآباد، بصيرت افروز ايڊيٽوريل لکيا. ۽ گورنمنٽ کان تقاضا ڪئي ته جلد کان جلد سنڌي زبان جي اڳين حيثيت بحال ڪئي وڃي.

ازانسواء، سنڌي ادبي بورڊ، سنڌي ادبي سنگت، بزم طالب المولى ۽ جميعت الشعراء ۽ ٻين سنڌي ادبي ادارن ريزوليشن پاس ڪري، سنڌي زبان جي بحالي لاءِ زوردار مطالبا ڪيا. اها ساري مفصل ڪارگذاري عالمن ۽ ليڊرن جا بيان، ۽ اخبارن جا اقتباس ۽ ادبي جماعتن جا ٺهراءَ رسالي، 'مهراڻ' (سنڌي ادبي بورڊ) ٢، ١٩٦٢ع ۾ ڇپيل آهي.

١٤- آڪٽوبر ١٩٦٢ع تي، هڪ آرڊيننس ذريعي، پاڪستان سرڪار سنڌي زبان کي هن علائقي جي تعليمي ادارن ۾ ساڳيءَ ريت جاري رکڻ جو اعلان ڪيو، جنهن سڀني کي دلي خوشي ڏني. ٽن سالن تائين پنهنجي مستقبل جي مدفن تي ماتم ڪرڻ بعد، يڪايڪ زندگيءَ جي واپسيءَ تي، ماضيءَ ۽ حال جي سمورن امانتدارن لاءِ هيءُ عجيب عيد جو موقعو هو. زبان قوم جي زندگي آهي، ۽ تعليم زندگيءَ جي روشني. چنانچه سنڌي زبان جي تعليمي حيثيت جي بحاليءَ سان، سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ زندگي اچي ويئي. ان جو عملي اظهار، ٻيڪ وقت، "يوم سنڌي زبان" جي صورت ۾، "٩-نومبر ١٩٦٢ع تي، شهرن ۽ ڳوٺن ۾، سنڌي ٻالهائيندڙ عوام جوش خروش سان ڪيو.

"يوم سنڌي زبان" جي تحريڪ. سنڌيءَ جي تعليمي حيثيت کي رد ڪندڙ سفارشن تي سال ١٩٦٤ع کان مڪمل طرح عمل ٿيڻو هو، جنهن جو اعلان ٽي سال اڳ ڪيو ويو هو. تعليمي ڪميشن جي انهن سفارشن موجب، سنڌيءَ جي نجي تعليم جيڪا ستن درجن تائين رائج آهي، سا پنجن درجن تي ختم ڪري، اڳتي لاءِ صرف اردو زبان ذريعي تعليم ڏيڻي هئي. ان طرح، سنڌي زبان جيڪا هن وقت اعلى تعليم تائين استعمال ٿيندڙ آهي، سا خودبخود ختم ٿي وڃي ها. "قوم ۽ قومي ثقافت جي وجود جو دارومدار ٻوليءَ تي آهي. پر اها ٻولي جيڪا فقط گهرن جي چوديوارين ۾ يا رڳو زندگيءَ جي رواجي ۽ مختصر معاملن ۾ ئي ڪم ٿي اچي، ۽ قوم جي علمي ۽ ادبي ضرورتن ۽ قومي زندگيءَ جي ٻين اهم معاملن لاءِ ڪارگر نه آهي، سا موجوده زماني ۾ قوم ۽ قومي ثقافت جي وجود جو ڪو پروسي جهڙو بنياد نٿي بنجي سگهي. ظاهر آهي ته سنڌي ثقافت کي جيڪڏهن زنده رهڻو آهي، ته ان لاءِ سنڌي زبان کي پڻ زنده رهڻ گهرجي—نه فقط زنده رهڻ، بلڪ ان کي لازمي طرح هڪ اعلى علمي ۽ ادبي زبان پڻ بنجڻ گهرجي." هن وقت، انگريزن جي رٿيل سرشتي موجب ستن درجن تائين سنڌي پڙهيل نوجوانن جي تعليم به ايتري ته مختصر ۽ اڻپوري ٿي ٿئي جو اها ڪين پنهنجيءَ زبان جي بيمثال خوبين ۽ ان جي لافاني ادب جي عظمت سان ڪڏهن به روشناس نٿي ڪري، البت هو رڳو پنهنجي مادري زبان جي لکيل نصابي ڪتابن تائين پهچيو وڃن. مادري زبان ۾ نجي تعليم جي اِها مختصر وات 'فائنل' تي اچي ختم ٿيو وڃي، جيڪا تمام غريب طبقي جي وات آهي، ۽ سا به تمام ٿورن ماڻهن لاءِ روزگار جو هڪ خسيس سهارو ٿي بنجي. سنڌ ۾ تعليم تمام محدود آهي، ۽ متواتر غيرمقامي حڪومتن جي اثر هيٺ، ان جي ڦهلاءَ جا وسيلا

سدائين غيرفني ۽ نه هٿڻ جهڙا رهيا آهن. ان حالت ۾، سنڌ جي علمي ادبي ترقيءَ ۽ معاشي ۽ اقتصادي سڌاري لاءِ ڪيترن ناگفته به مشڪلاتن جي موجودگيءَ ۾، ويتر سنڌي تعليم کي اچا به محدود ڪرڻ سان هوند ڪو به 'سنڌي ذهن' موجود نه رهي ها، ۽ عزت جي زندگي ۾ سندس آئيندي جي نصيب سان سدائين لاءِ نڪري وڃي ها.

پنهنجي همه گير احتجاج جي ڪنهن به معقول رد عمل ۽ تدارڪ کي نه ڏسي، جيئن جيئن سنڌيءَ جي عملي طرح ختم ٿيڻ وارو زمانو ويجهو پوندو ويو، تيئن تيئن مايوسيءَ ۽ شڪست خوردگيءَ جا احساس هوريان هوريان اسرڻ لڳا. انهيءَ ڪيفيت کي قومي موت جي پيش خيمي سان تعبير ڪيو ويندو آهي. زبان جي علمي ۽ تعليمي حيثيت ختم ٿيڻ سان تهذيبي موت هڪ طرف، ۽ 'جرم ضعيفي' جي سزا طور، 'مرگ مفاجات' ٻئي طرف!

صورتحال جي تفصيلي اندازي بعد، هڪ آخري ۽ انتهائي ڪوشش طور، حيدرآباد جي "سنڌي ادبي سنگت" پاران سنڌ جي سمورين ادبي ۽ ثقافتي جماعتن ۽ ادارن توڙي بااثر شخصيتن کي، هڪ مفصل نهراءِ ذريعي، اپيل ڪئي ويئي ته هو تعليمي ڪميشن جي سفارشن خلاف ڪنهن عملي قدم کڻڻ لاءِ هڪ ڪُل جماعتي ڪنوينشن يا 'آل سنڌ تعليمي ڪانفرنس' ڪوٺائڻ جو انتظام ڪن. ان سلسلي ۾ "سنڌي ادبي سنگت" جي نالي سان هر هنڌ قائم ٿيل سمورين ادبي جماعتن جي مرڪزي تنظيم، "سنڌ سنگت"، پنهنجو هڪ نمائنده اجلاس حيدرآباد ۾ ڪوٺايو، جنهن ۾ حيدرآباد جي 'سنڌي ادبي سنگت' "يوم سنڌي زبان" ملهائڻ جي تحريڪ پيش ڪئي.

"سنڌ سنگت" جي ڊيليگيٽ ڪانفرنس.

۱۴ - آڪٽوبر ۱۹۶۲ع، آچر ڏينهن، صبح جو ڏهين بجي، حيدرآباد جي جامع عربيه هال (تلڪ چاڙهي) ۾، "سنڌ سنگت" جي ڊيليگيٽ ڪانفرنس شروع ٿي، جنهن ۾ سڀني ضلعن کان آيل، سنڌي ادبي سنگتن جي متعدد نمائندن کان علاوه، شهر جي ڪيترن ئي اديبن ۽ ادب دوستن پڻ شرڪت ڪئي. اجلاس جي صدارت محترم محمد عثمان ڏيپلائيءَ ڪئي. شمشيرالحيدري، اجلاس جو مقصد واضح ڪيو، جنهن بعد ناصر مورائي، ڊاڪٽر تنوير عباسي، غلام رباني، مقبول احمد ڀٽي، عبدالوحيد صديقي ۽ ڏيپلائي صاحب سنڌي زبان جي مسئلن بابت پنهنجا خيال ظاهر ڪيا.

ابتدائي ڪارروائيءَ ۾ 'سنڌ سنگت' جي تنظيمي مسئلن تي ويچاريو ويو، ۽ ان لاءِ هڪ تنظيمي ڪاميٽي چونڊي ويئي، جنهن وري شام جو پنهنجي اوائلي ميٽنگ ۾ 'سنڌ سنگت' جي نين چونڊن ڪرائڻ تي غور ڪيو، ۽ اِن لاءِ ۹ - ڊسمبر ۶۲ع تي، نوابشاهه ۾ عام اجلاس سڏائڻ جو فيصلو ڪيو. جو ڪن سببن جي ڪري في‌الحال ملتوي ڪيو ويو.

ڊيليگيٽ ڪانفرنس ۾، ان کان پوءِ، "يوم سنڌي زبان" ملهائڻ جي رٿ پيش ٿي، جنهن کي يڪراءِ منظور ڪيو ويو. ان لاءِ هڪ جامع پروگرام پڻ رٿيو ويو، جنهن موجب، سڀني پاسن ڏانهن دورا ڪري، سنڌ جي سمورين ادبي ۽ سماجي جماعتن، شخصيتن، اخبارن ۽

عوامي حلقن جي تعاون سان، ڪنڊ ڪڙڇ ۾ همه گير احتجاجي مهم هلائڻي هئي. ’يوم سنڌي زبان‘ ملهائڻ لاءِ هڪ ابتدائي ’ائڪشن ڪاميٽي‘ پڻ جوڙي ويئي، جنهن تي سنڌي ادبي سنگت پاران شمشيرالحيدري (اڳوڻي جنرل سيڪريٽري، ’سنڌ سنگت‘) ۽ ناصر مورائي (اڳوڻي سيڪريٽري، حيدرآباد ’سنڌي ادبي سنگت‘)، ۽’ پاڪستان رائيٽرس گلڊ‘ سنڌي پاران ڊاڪٽر تنوير عباسي (اڳوڻي سيڪريٽري) کي چونڊيو ويو. ڪاميٽيءَ کي اختيار ڏنو ويو ته وڌيڪ ميمبر پاڻ سان شامل ڪري، ’يوم سنڌي زبان‘ ملهائڻ جي تاريخ مقرر ڪري، ۽ ان کي ڪامياب بنائڻ لاءِ هرقسم جا اپاءَ اختيار ڪري.

’سنڌ سنگت‘ جي ڊيليگيٽ ڪانفرنس ڏينهن جو ايائي ٻجي تائين جاري رهي، جنهن بعد تنظيمي ڪاميٽيءَ جو اجلاس شروع ٿيو. ان ۾ ’سنڌ سنگت‘ جي تنظيمي معاملن تي ويچاريو ويو، ۽ آخر ۾ ٺهراءَ بحال ڪيا ويا.

اهم ٺهراءُ سنڌي زبان جي باري ۾ هو، جنهن ۾ تعليمي ڪميشن جي سفارشن جي سخت مذمت ڪئي ويئي، ۽ سنڌيءَ کي سرڪاري زبان تسليم ڪرڻ جو مطالبو دهرايو ويو. انهيءَ ٺهراءَ ۾ ٻين ٻه سڀني علاقائي زبانن کي سرڪاري زبان طور تسليم ڪرڻ جي حمايت ڪئي ويئي.

هڪ ٺهراءَ ۾ حڪومت جو ڌيان ڇڪائيندي، تقاضا ڪئي ويئي ته هن علائقي جي بنيادي جمهوريتن جو رڪارڊ سنڌيءَ بدران اڙدوءَ ۾ رکڻ جي رجحان کي روڪيو وڃي.

هڪ ٺهراءَ ۾ اختياريءَ وارن تي زور آندو ويو ته حيدرآباد ۾ قائم ڪيل، سرڪاري خرچ سان هلندڙ، سنڌ پراونشل لئبرريءَ جي انتظام کي سڌاريو وڃي، ۽ ان ۾ سنڌي ڪتاب مهيا ڪيا وڃن.

’ڪينجهر‘ ڍنڍ جي اصل نالي کي تبديل ڪرڻ واري قدم کي تاريخي ۽ ثقافتي لحاظ کان نامناسب قرار ڏيندي، حڪومت کي گذارش ڪئي ويئي ته اصل نالو قائم رکيو وڃي.

سنڌي زبان جي تعليمي مسئلن تي غور ڪندي، شاگردن جي سرگرمين کي ضابطي هيٺ آڻڻ لاءِ حڪومت جي نافذ ڪيل ”يونيورسٽي آرڊيننس“ کي پڻ رد ڪرڻ جو مطالبو ڪيو ويو، ۽ شاگردن جي جدوجهد کي ساراهيندي، سندن مطالبن جي ڀرزور تائيد ڪئي ويئي.

هڪ ٺهراءَ ذريعي، حڪومت تي زور آندو ويو ته ملڪ جي دستور ۾ اقوام متحده جي بنيادي انساني حقن کي ضرور شامل ڪيو وڃي.

”٩-ڊسمبر ١٩٦٢ع“.

ساڳئي ڏينهن شام جو ”يوم سنڌي زبان“ ملهائڻ واريءَ ائڪشن ڪاميٽيءَ جي گڏجاڻي ٿي، جنهن ۾ حيدرآباد جي مختلف ادبي ۽ اشاعتي جماعتن — بزم طالب المولا، ادارهٔ آواز ادب، زندگي پبليڪيشن ۽ سنڌ و ساڻيهه سنگت — ۽ سنڌ يونيورسٽي، سچل سرمست ڪاليج، سنڌ ڪامرس ڪاليج، سٽي آرٽس ڪاليج ۽ ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج جي ادبي مجلسن جي نمائندن کي ’ائڪشن ڪاميٽيءَ‘ ۾ شامل ڪيو ويو. ائڪشن ڪاميٽيءَ، ٩-نومبر تي، جمعي ڏينهن، ”يوم سنڌي زبان“ ملهائڻ جو اعلان ڪيو.

---

(١) حيدري ۽ ناصر ادبي سنگت تان ۽ تنوير عباسي، رائٽرس گلڊ تان استعفا ڏئي چڪا آهن.

خوش قسمتيءَ سان، ساڳئي ڏينهن، سرڪار پاران سنڌي زبان جي اڳين تعليمي حيثيت کي بحال ڪرڻ جو آرڊيننس راولپنڊيءَ ۾ جاري ڪيو ويو، جنهنڪري تعليمي ڪميشن جي سنڌيءَ بابت سفارشن خلاف وڏيڪ احتجاج ڪرڻ بجاءِ، سنڌي زبان سان پنهنجي دلي وابستگيءَ جي اظهار طور، ”يوم سنڌي زبان“ کي هاڻي خوشيءَ ۽ شادماني جي صورت ۾ ملهائڻ جو فيصلو ڪيو ويو. ائڪشن ڪاميٽيءَ، پنهنجين مسلسل نشستن ۾، سنڌي زبان، ادب ۽ ثقافت سان تعلق رکندڙ تقريباً سڀني پهلوئن تي غور ڪري، ٢٥ نعراءِ تيار ڪيا، ۽ سنڌ جي سمورين قابل ذڪر ادبي ۽ سماجي جماعتن کي ”يوم سنڌي زبان“ جو پروگرام، نعراءِ وغيره پهچايا ويا. ”يوم سنڌي زبان“ جي انهيءَ مقرريءَ ۽ پروگرام کي سڄيءَ سنڌ ۾ قبوليو ويو، ۽ ٩-نومبر ١٩٦٢ع تي، شهرن توڙي ڳوٺن ۾، انتهائي سنجيدگيءَ سان، سنڌي زبان جي علمي، ادبي، ثقافتي ۽ تعليمي صلاحيتن جو ڪامياب مظاهرو ڪيو ويو. شهرن ۽ ڳوٺن ۾ ادبي مجلسون، مشاعرا، ناٽڪ ۽ ثقافتي نمائشون ڪيون ويون؛ هرهنڌ پبلڪ جلسا ڪيا ويا؛ شاگردن جلوس ڪڍيا؛ اسٽوڊنٽس يونين ۽ پارن جي ڦلواڙيءَ هرهنڌ پنهنجون الڳ ميٽنگون ڪيون؛ سڀني اخبارن 'يوم سنڌي زبان' بابت ايڊيٽوريل لکيا، ۽ سنڌي ادب ۽ ثقافت بابت شعر ۽ مقالا شايع ڪيا: اِن طرح، ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سنڌي زبان جو پرچار ڪيو ويو، ۽ ان جي ترقيءَ، حفاظت ۽ خدمت جو نئين سر عهد ڪيو ويو. چند ڪارروايون هيٺ پيش ڪجن ٿيون.

حيدرآباد-

حيدرآباد ۾ ”يوم سنڌي زبان“ ڌام ڌوم سان ملهايو ويو. 'سنڌ سنگت' جي فيصلن مطابق، سڄيءَ سنڌ ۾ 'يوم سنڌي زبان' ملهائڻ جو مرڪز حيدرآباد کي ٺهرايو ويو هو، ۽ انهيءَ ڪري ائڪشن ڪاميٽيءَ تي به حيدرآباد جي ادبي ادارن جي نمائندگي رکي وئي. حيدرآباد جي مختلف ادبي ادارن جي انهيءَ ائڪشن ڪاميٽيءَ پاران، پنهنجن سمورن جماعتي وسيلن سان، مختلف ادبي ۽ ثقافتي پروگرام پيش ڪيا ويا. شام جي پنجين بجي ڪان، تلڪ چاڙهيءَ تي سردار بهادر محمدبخش هال ۾، هرطبقي جا سنڌي سڄڻ وڏي تعداد ۾ پهچڻ شروع ٿي ويا. ٻاهر ”يوم سنڌي زبان“ جو اشتهار لڳل هو، ۽ رنگ‌برنگي روشنين سان دروازي کي سينگاريو ويو هو. سنڌي ادبي سنگت، پاڪستان رائيٽرس گلڊ (سنڌي)، بزم طالب المولا، اداره آواز ادب، زندگي پبليڪيشنس، سنڌ و سائيهه سنگت، ۽ سنڌ يونيورسٽي ۽ مقامي ڪاليجن جي سنڌي ادبي مجلسن جا ڪارڪن اڳيئي موجود هئا. ائڪشن ڪاميٽي ۾ شامل مڙني ڇهن ادبي ادارن جا جماعتي نشان (مونوگرام) اسٽيج تي لڳل هئا. ٿوريءَ ئي دير ۾ سڄو هال پرجي ويو، ۽ ڪيترن ئي سنڌيءَ جي شائقن کي موٽي وڃڻو پيو. سنڌيءَ جي ائڪل ڏيڍ هزار شيدائين جو اهو عظيم الشان اجتماع حيدرآباد جي تاريخ ۾ يادگار رهندو.

جلسي جي صدارت بورڊ آف انٽرميڊيٽ اينڊ سيڪنڊري ايجوڪيشن جي چيئرمين، ڊاڪٽر غلام حسين صاحب جعفريءَ ڪئي، ۽ ائڪشن ڪميٽيءَ جي ڪنوينر، شمشيرالحيدريءَ، ڪارروائي هلائي.

پوءِ حاجي عبدالڪريم سومري قرآن مجيد جي تلاوت ڪئي، جنهن بعد شاهہ، سچل ۽ ساميءَ جو ڪلام پڙهيو ويو. ان کان پوءِ ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ، اِنهيءَ موقعي لاءِ لکيل هڪ مقالو پڙهيو، جنهن ۾ سنڌي زبان جي اوسر ۽ ان جي ادبي ۽ تعليمي حيثيت جو مجمل جائزو ورتل هو. ان بعد، تنوير عباسيءَ جو لکيل، سنڌي زبان جو ترانو — ”شال جيئي هيءَ مٺڙي ٻولي، جنهن ۾ ماءُ ڏني هئي لولي“، شيخ عبدالغفور ڳائي ٻڌايو.

سنڌيءَ جو ترانو

شال جيئي هيءَ مٺڙي ٻولي،
جنهن ۾ ماءُ ڏني هئي لولي!
لفظ انهيءَ جا سوٽيءَ داڻا،
جُهلا جواهر جيان سياڻا:
تن سان پريل آ منهنجي جهولي...
اهڙي سُندرتا، اهڙي سَدرتا،
جڻ ڪو دريا آٿلي پيو آ:
جڻ تہ چِلي پيئي ڪا چولي...

... ...

سنڌو سگهندو ڪونہ مٿالي:
هاڻي سون اک آهي ڪولي...
— شال جيئي هيءَ مٺڙي ٻولي!

ان کان پوءِ ’نياز‘ همايونيءَ جي طويل نظم ”مڪليءَ“ جو ڊرامائي خاڪو (ٽيبلو)، ريڊيو پاڪستان جي رڪارڊ ڪيل ”سنڌي ادبي سنگت“ طرفان پيش ڪيو ويو. پوءِ شمشيرالحيدريءَ ان جو تاريخي پس منظر پيش ڪيو. ڊرامي ۾ سنڌ تي ارغونن جي ڪاهي اچڻ ۽ سنڌ جي مشهور سُورمي دريا خان جي حب الوطنيءَ جو يادگار داستان دهرايو ويو هو.

ان کان پوءِ تقريرن جو دور هليو. نورمحمد هاءِ اسڪول جي هيڊ ماستر مسٽر الهہ بخش نظاماڻي، سنڌ اورينٽل ڪاليج جي پرنسپال مخدوم اميراحمد، منشي عبدالشڪور وڪيل ۽ محترم محمد عثمان ڏيپلائيءَ سنڌي زبان جي ادبي ۽ تعليمي حيثيت بابت مختلف پهلوئن تي تقريرون ڪيون، ۽ ان جي ترقيءَ ۽ حفاظت جي اُپائن، توڙي رڪاوٽن ۽ حق تلفين تي تفصيلي روشني وڌي. نظاماڻي صاحب تعليمي ڪميشن جي رپورٽ کي سراسر ناقص ٺهرايو، ۽ مخدوم صاحب سنڌيءَ ۾ علمي ۽ فني ڪتابن جي پيدائش تي زور ڏنو. منشي صاحب ظاهر ڪيو تہ ”آءٌ گذريل سورهن سالن کان اڄ جهڙي زبردست ۽ بامقصد اجتماع ڏسڻ جي خواهش رکندو رهيس. هيءَ جوش خروش ۽ اهتمام وارو هيءُ اجلاس، سچ پچ تہ تعميري دور جو آغاز پيو معلوم ٿئي.“

ڏيپلائي صاحب سنڌي اخبارن ۽ رسالن ۽ صحافت متعلق انگ اکر ٻڌايا، ۽ ڊڪلريشن متعلق تڪليفون بيان ڪيون. ان طرح، سنڌي زبان جي باري ۾ ڪيترين ئي ڪارگر حقيقتون سيني جي سامهون آيون. لياقت ميڊيڪل ڪاليج جي هڪ شاگرد، مسٽر سردار احمد، اڙدوءَ ۾ شاهه صاحب جي ڪلام بابت تقرير ڪئي، شاهه جي شاعرانه عظمت جو اعتراف ڪيو.

ان کان پوءِ سنڌي زبان جي علمي، ادبي، تعليمي ۽ ثقافتي مسئلن سان تعلق رکندڙ ڪُل ٢٥ ٺهراءَ، يڪراءِ، جوش خروش سان منظور ڪيا ويا. ائڪشن ڪميٽيءَ جا رٿيل اهي ٺهراءَ، 'يوم سنڌي زبان' جي سلسلي ۾ ڪيل جلسن ۽ ميٽنگن ۾ هرهنڌ بحال ڪيا ويا، جيڪي اڳرات سڀني ادبي ۽ سماجي جماعتن کي پهچايا ويا هئا.

ٺهراءَ

(١) سنڌي ڳالهائيندڙ اديبن، شاعرن، تعليمي ماهرن، دانشورن، شاگردن ۽ معزز شهرين جو هيءُ اجلاس پاڪستان سرڪار جي انهيءَ فيصلي کي ساراهي ٿو، جنهن موجب هن علائقي جي تعليمي ادارن ۾ سنڌي زبان جي اڳينءَ حيثيت کي بحال ڪيو ويو آهي— ۽ ان کي هڪ دانشمندانه قدم قرار ڏيندي، پنهنجي دلي اطمينان ۽ خوشيءَ جو اظهار ٿو ڪري. هن اجلاس کي اميد آهي ته سنڌي زبان جي ترقيءَ لاءِ سرڪار سمورا ضروري وسيلا مهيا ڪندي.

(٢) سنڌي زبان صدين کان وٺي هن علائقي جي سرڪاري زبان رهي آهي، ۽ اها سڀني سرڪاري توڙي نيم سرڪاري ادارن ۽ ڪورٽن ۾ استعمال ٿيندي رهي آهي. گذريل چند سالن کان، ڪن سرڪاري ادارن ۾ اهڙا امڪان پيدا ٿي چڪا آهن، جن سان سنڌي زبان جي استعمال واري سرشتي تي نقصانڪار اثر پئجي رهيو آهي. مثال طور، سرڪاري نوٽس بورڊ، فارم، وغيره، سنڌيءَ ۾ نٿا لکيا وڃن. هن اجلاس جو پرزور مطالبو آهي ته اها صورتحال هڪدم ختم ڪئي وڃي، ۽ سنڌي زبان کي پاڪستان جي 'سرڪاري زبان' تسليم ڪيو وڃي.

(٣) سنڌي زبان، سنڌ اندر رهندڙ سمورن ماڻهن جي وچ ۾، سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جو هڪ عام ذريعو آهي— ۽ سمورن سرڪاري ملازمن، واپارين ۽ ٻين ماڻهن کي ان جي ڄاڻ ۽ سکڻ جي ضرورت آهي. انهيءَ حقيقت کي نظر ۾ رکندي، سابق سنڌ سرڪار سمورن نون سنڌي شاگردن لاءِ سنڌي زبان جي سکيا لازمي ٺهرائي هئي، ۽ سرڪاري ملازمن کي به لازمي طرح سنڌيءَ جو امتحان پاس ڪرڻو ٿيندو هو. ڏٺو ويو آهي ته نه رڳو انهيءَ قاعدي تي ڪوبه عمل نٿو ڪيو وڃي، بلڪ خاص طرح مشنري اسڪولن ۾ سنڌيءَ جي تعليم کي ترڪ ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڪري هيءُ اجلاس تقاضا ٿو ڪري ته ثانوي سطح تي سنڌيءَ جي تعليم انهن سڀني شاگردن لاءِ لازمي ٺهرائي وڃي، جن جي مادري زبان سنڌي نه آهي، ۽ ٻڻ سرڪاري ملازمن لاءِ سنڌيءَ جو امتحان لازمي ٺهرايو وڃي. ساڳئي وقت، مشنري اسڪولن کي هدايت ڪئي وڃي ته هو سنڌيءَ جي تعليم جاري رکن.

(۴) هيءُ اجلاس سخت ڏک جو اظهار ٿو ڪري ته سنڌ جي ڪيترين تاريخي ۽ ثقافتي اهميت وارين جاين جا اصل نالا تبديل ڪيا ويا آهن. مثال طور ”ڪينجهر“ ڍنڍ جو اصل نالو بدلائي ”ڪلري“ رکيو ويو آهي. هن علائقي جي عوام توڙي اخبارن طرفان اصل نالن کي ملڪ جي تهذيبي ورثي طور قائم رکڻ لاءِ بار بار سرڪار جو ڌيان ڇڪايو ويو آهي. هيءُ اجلاس پُرزور تقاضا ٿو ڪري ته هن علائقي جي تهذيبي آثارن جي حفاظت ڪئي وڃي، ۽ تاريخي اهميت وارين جاين جي نالن بدلائڻ جو طريقو ختم ڪيو وڃي.

(۵) هيءُ اجلاس حڪومت کان زوردار مطالبو ٿو ڪري ته ”غلام محمد براج“ جو نالو بدلائي، ان تي هن سرزمين جي عظيم شاعر، ’شاهه عبداللطيف‘ جو نالو رکيو وڃي.

(٦) گولارچي (تعلقو ٽنڊو محمد خان) جو اصل نالو تبديل ڪري، بورڊ آف روينيو جي هڪ ميمبر جي نالي پويان، ”ٽنڊو اڪرم“ رکيو ويو آهي. هيءُ اجلاس مطالبو ٿو ڪري ته گولارچيءَ جو اصل نالو قائم رکيو وڃي.

(۷) هيءُ اجلاس انتهائي افسوس جو اظهار ٿو ڪري ته گذريل اٺن سالن کان وٺي ڪراچيءَ جي تعليمي اختياريءَ وارن ڪو هڪڙو به نئون سنڌي اسڪول نه کوليو آهي— ۽ وڌيڪ افسوسناڪ ڳالهه هيءَ آهي ته ڪيترائي اڳي قائم ٿيل سنڌي اسڪول بند ڪيا ويا آهن. ڪراچيءَ جا ڪيترا سنڌي اسڪول اهڙا آهن، جن جي مرمت نه ٿي آهي، اهي ڊهي چڪا آهن، جيئن مولانا عبدالله سنڌي اسڪول، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي اسڪول، انهن جي فوراً مرمت ڪرائي وڃي. ڪراچيءَ جو شهر سنڌ جو دارالحڪومت ٿي رهيو آهي، ۽ شروع کان وٺي سنڌي ادب، تعليم ۽ ثقافت جو مرڪز رهندو آيو آهي. هن وقت به ڪراچيءَ سان سنڌي عوام جو تمام گهرو تعلق آهي، ۽ منجهس اٽڪل ست لک سنڌي آباد آهن. هيءُ اجلاس پرزور مطالبو ٿو ڪري ته ڪراچيءَ ۾ نوان سنڌي اسڪول ڪافي تعداد ۾ کوليا وڃن، ۽ موجوده سيني اسڪولن کي چارٽ، نقشا، رجسٽر وغيره سنڌيءَ ۾ مهيا ڪيا وڃن.

(۸) ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ سال ۱۹۵۵ع تائين سنڌي زبان امتحاني ذريعي طور رائج هئي، پر پوءِ ان کي بنا ڪنهن سبب جي ختم ڪري ڇڏيو ويو آهي. هيءُ اجلاس ڪراچي يونيورسٽي جي اختياريءَ وارن کان پرزور مطالبو ٿو ڪري ته سنڌي کي امتحاني ذريعي طور جلد بحال ڪيو وڃي.

(۹) سنڌ يونيورسٽيءَ سان ملحق تعليمي ادارن جي شاگردن کي داخلائن، اسڪالرشپن ۽ ٻاهرين ملڪن ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ جي موقعن کان محروم رکيو ويو آهي، جنهنڪري هن علائقي جي شاگردن توڙي مائٽن ۾ سخت تشويش پيدا ٿي آهي. هيءُ اجلاس، انهيءَ ڪري، مطالبو ٿو ڪري ته هن علائقي جي شاگردن کي اعليٰ ۽ غير ملڪي تعليم لاءِ اسڪالرشپن توڙي پوسٽ گريجوئيٽ ۽ فني تعليم جي ادارن ۾ داخلائن جو پورو حصو ڏنو وڃي— جهڙوڪ لاهور جو رائل ڪاليج، لاهور جو اسڪول آف پبلڪ هالٿ، ڪراچيءَ جو بيسڪ انسٽيٽيوٽ، وغيره.

(١٠) ڪجھ وقت اڳي سنڌ يونيورسٽيءَ جي اختياريءَ وارن اعلان ڪيو هو تہ سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب جي ترقيءَ ۽ تحقيق لاءِ "سنڌي اڪيڊمي" کولي ويندي. پر نهايت افسوس آهي جو اهڙي مفيد پروگرام کي اڃا تائين عمل هيٺ نہ آندو ويو آهي. هيءُ اجلاس سنڌ يونيورسٽيءَ جي اختياريءَ وارن کان پرزور تقاضا ٿو ڪري تہ "سنڌ اڪيڊميءَ" جي جي اسڪيم کي جلد کان جلد عمل ۾ آندو وڃي. (١)

(١١) سنڌي زبان ۾ سنڌي زبان بابت ڪيترن ئي ڊگري ڪورس ڪندڙ عالمن جي لکيل ٿيسس ڪي، جن جي لکڻ سان انهن سنڌ يونيورسٽيءَ کان سندون حاصل ڪيون آهن، ڇپائڻ جو ڪوبہ اهتمام نہ ڪيو ويو آهي. سنڌي زبان ۽ ادب جي ذخيري کي وڌائڻ لاءِ ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ ۽ ان فاضل مصنفن جي محنتن کي محفوظ ڪرڻ لاءِ هيءُ اجلاس مطالبو ٿو ڪري تہ اهي ٿيسس فوراً سنڌ يونيورسٽيءَ پاران ڇپايون وڃن.

(١٢) سنڌي ادبي بورڊ هن علائقي جو هڪ اهم ادارو آهي، جنهن سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب جي ترقيءَ لاءِ عملي طرح بهترين ڪم ڪيو آهي. هن وقت جيڪا گرانٽ حڪومت پاران ملندڙ آهي، سا سنڌي ادبي بورڊ جي ضرورتن موجب ڪافي نہ آهي. بورڊ کي سنڌي زبان جي ادبي ترقيءَ لاءِ جيڪي ڪم ڪرڻا آهن، تن جي وسعت کي نظر ۾ رکندي، هيءُ اجلاس حڪومت کي گذارش ٿو ڪري تہ ايندڙ مالي سال کان بورڊ کي ڪم از ڪم ڊبل گرانٽ ڏني وڃي، ۽ پڻ بلڊنگ گرانٽ الڳ ادا ڪئي وڃي.

(١٣) سنڌي ادبي بورڊ طرفان سنڌي زبان لاءِ ٽائيپ رائيٽر تيار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو هو. هيءُ اجلاس بورڊ کي گذارش ٿو ڪري تہ اهو ڪم تمام جلد مڪمل ڪيو وڃي.

(١٤) هيءُ اجلاس محسوس ٿو ڪري تہ تعليم جو سمورو دارومدار استاد طبقي جي خوشحاليءَ تي آهي، ۽ سنڌ جي استادن جي حالت نهايت ابتر آهي. بار بار تقاضائن جي باوجود، اختياريءَ وارن ان طرف ڪوبہ ڌيان ڪونہ ڏنو آهي. هيءُ اجلاس زوردار مطالبو ٿو ڪري تہ سنڌي استادن جا پگهار ايترا وڌايا وڃن جو هو باعزت شهرين جيان زندگي گذاري، تعليم کي مڪمل ترقي وٺائي سگهن.

(١٥) "سنڌ پراونشل لئبرري" ڪيترن سالن کان قائم ڪيل آهي، ۽ حڪومت جي خرچ تي هلندڙ آهي. حيدرآباد جهڙي اهم شهر ۾ هجڻ جي باوجود، لئبرريءَ جا منتظم ڪتابن جو سٺو ذخيرو موجود نہ ڪري سگهيا آهن، جنهن سان علم ادب جو ذوق رکندڙ طبقو پنهنجون ضرورتون پوريون ڪري سگهي، خاص طرح، لئبرريءَ ۾ سنڌي ڪتاب ٿلها رکيا وڃن. هيءُ اجلاس حڪومت کي گذارش ٿو ڪري تہ "سنڌ پراونشل لئبرري" جي منتظمن کي لئبرريءَ جي معيار وڌائڻ ۽ سنڌي ڪتابن مهيا ڪرڻ جي هدايت ڪئي وڃي.

---

(١) خوشيءَ جهڙي ڳالهہ آهي جو سنڌي اڪيڊميءَ جي تشڪيل ۽ علمي ۽ ادبي ڪم ڪار متعلق، ڪم شروع ٿيو آهي، ۽ ان جون ميٽنگون ٿي رهيون آهن.

(١٦) هيءُ اجلاس حڪومت ڪان مطالبو ٿو ڪري تہ سنڌي ڳالهائيندڙ عوام لاءِ پوسٽ ڪاتي ۾ استعمال ٿيندڙ فارم، مني آرڊر فارم، وغيره سنڌيءَ ۾ ڇپرايا وڃن. هيءُ اجلاس حڪومت ڪان وڌيڪ مطالبو ٿو ڪري تہ سنڌ جي عظيم صوفي شاعر، "شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ" جي ورسيءَ جي موقعي تي ٽپال جون يادگار ٽڪليون جاري ڪيون وڃن.

(١٧) هيءَ اجلاس حڪومت ڪان مطالبو ٿو ڪري تہ هن علائقي ۾ ريلوي اسٽيشن جا بورڊ، ٽڪيٽ، ارخناما، ٽائم ٽيبل، وغيره سنڌي زبان ۾ تيار ڪرايا وڃن.

(١٨) هيءُ اجلاس ڏک سان ظاهر ٿو ڪري تہ ڪن غير سنڌي آفيسرن جي ڪوشش سان هڙئي سنڌي رسالا ۽ ڪيتريون ئي سنڌي اخبارون بند ڪيون ويون آهن. هيءُ اجلاس زوردار مطالبو ٿو ڪري تہ فيبروري ١٩٦٠ع تائين جيڪي بہ رسالا ۽ اخبارون جاري هيون، تن جا ڊڪلريشن بحال ڪيا وڃن.

(١٩) ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ، قلات، لسٻيلي ۽ ڪراچيءَ جي ٻڌندڙن لاءِ اڳي پيش ٿيندڙ سنڌي پروگرام بند ڪري ڇڏيو آهي. هيءَ اجلاس ريڊيو اختياريءَ وارن کي گذارش ٿو ڪري تہ اهو پروگرام وري شروع ڪيو ويو وڃي.

(٢٠) هيءُ اجلاس سنڌ جي سڀني اسڪولن ۽ ڪاليجن جي اختياريءَ وارن تي زور ٿو ائي تہ هو پنهنجون مخزنون سنڌي زبان ۾ شايع ڪن، ۽ سنڌيءَ ۾ ڊيبٽون ڪرائين.

(٢١) هيءُ اجلاس سڀني سنڌي خانگي ادارن، ٽرانسپورٽ ڪمپنين، دڪانن، هوٽلن وغيره کي گذارش ٿو ڪري تہ هو پنهنجا بورڊ، ٽڪيٽ، فارم، بل، رسيدون وغيره سنڌيءَ ۾ استعمال ڪن.

(٢٢) هيءُ اجلاس سنڌ جي شاهوڪار شخصيتن کي اپيل ٿو ڪري تہ هو سنڌي زبان ۽ سنڌي ثقافت جي سرپرستي ڪن، ۽ انهيءَ ڏس ۾ سنڌي فلمن تيار ڪرڻ ۽ سنڌي دستڪاري کي جديد تجارتي بنيادن تي فروغ ڏيڻ ۾ فراخدليءَ سان سرمايو سيڙائين.

(٢٣) موجوده صورتحال تي ويچاريندي، هيءُ اجلاس هر هڪ سنڌي فرد کي اپيل ٿو ڪري تہ هو سنڌي زبان، ادب ۽ تعليم جي سرپرستي ڪري: هر موقعي تي سنڌي زبان ۾ ڳالهايو وڃي- هر شخص سنڌي ڪتاب، سنڌي اخبارون ۽ سنڌي رسالا لازمي طرح خريد ڪري پڙهي، سنڌي مائٽ پنهنجن ٻارن کي لازمي طرح تعليم ڏيارين، ۽ ڪين خاص طرح سنڌي اسڪولن ۾ پڙهائين.

(٢٤) هيءُ اجلاس بنيادي جمهوريت جي سنڌي ميمبرن کي اپيل ٿو ڪري تہ هو پنهنجن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ سنڌي اسڪول ۽ لئبريون کولڻ تي خاص ڌيان ڏين، ۽ پنهنجو رڪارڊ سنڌيءَ ۾ رکن.

(٢٥) آخر ۾ هيءَ اجلاس سنڌي زبان جي تعليمي حيثيت کي بحال ڪرائڻ لاءِ سنڌيءَ جي سڀني سرپرستن جي ڪوشش کي عام طرح، ۽ سنڌي اخبارن، اهل قلم ۽ شاگرد طبقن جي

جدوجهد کي خاص طرح ساراهي ٿو، ۽ اُميد ٿو رکي ته هو سنڌي زبان جي ترقيءَ ۽ حق بابت پنهنجي جائز جدوجهد کي جاري رکندا، ۽ سنڌ ۾ تعليمي بيداري پيدا ڪرڻ جي هلچل هلائيندا.

نهرائن ڪان پوءِ "عهدنامو" پيش ٿيو. ڇپيل عهدنامو ڀرين سڄي هال ۾ تقسيم ڪيو ويو، ۽ ان بعد سيني حاضر مردن خواهه عورتن، نوجوانن ۽ بزرگن، اُٿي بيهي، هرهڪ فقرو پنهنجيءَ زبان سان اُچاري، عهدنامي جا سمورا فرض پاڻ تي عائد ڪيا. اهو منظر ڏسڻ وٽان هو، جڏهن هن عظيم اجتماع، جو هرفرد، اُٿي بيهي، هٿ مٿي ڪئي، بار بار پڪاري رهيو هو: "اسين عهد ٿا ڪريون ته سنڌيءَ جي سرڪاري حيثيت ضرور تسليم ڪرائينداسين! عهدنامو هن طرح آهي.

عهدنامو

۱. اسين عهد ٿا ڪريون ته اڄ کان وٺي، هر وقت ۽ هرهنڌ سنڌيءَ ۾ ڳالهائينداسين:
۲. اسين عهد ٿا ڪريون ته هميشه سنڌي اخبارون، سنڌي رسالا ۽ سنڌي ڪتاب خريد ڪري پڙهنداسين:
۳. اسين عهد ٿا ڪريون ته پنهنجن گهرن ۾ سدائين سنڌي ٻولي قائم رکنداسين:
۴. اسين عهد ٿا ڪريون ته پنهنجي اولاد کي سنڌيءَ ۾ تعليم ڏيارينداسين.
۵. اسين عهد ٿا ڪريون ته هرهنڌ ۽ هميشه تن، من ۽ ڌن سان سنڌي زبان جي خدمت ڪندا رهنداسين:
۶. اسين عهد ٿا ڪريون ته سنڌيءَ جي سرڪاري حيثيت ضرور تسليم ڪرائينداسين!

["يوم سنڌي زبان" ــ جمعو، ۹- نومبر، ۱۹۶۲ع]

تقريرن ۽ نهرائن جي ڪارروائيءَ بعد، "اِنڊس آرٽ انسٽيٽيوٽ" پاران هڪ ڊراماٽي خاڪو، "مارئيءَ جون ست راتيون"، مسٽر غلام حيدر صديقيءَ جو مرتب ڪيل ۽ ريڊيو پاڪستان جو رڪارڊ ڪيل، پيش ڪيو ويو، جنهن ۾ شاهه جي ڪلام تي مشتمل، حب الوطنيءَ جو مشهور داستان سمايل هو. ان بعد (سنڌو ساٿيه سنگت) پاران هڪ مزاحيه فيچر "ڪنجوس" ۽ "ينگ اسماعيليه ڪلچرل سوسائٽيءَ" پاران سنڌي لوڪ ناچ "هو جمالو" پيش ڪيا ويا. فقير

عبدالغفور ۽ سندس ساٿين سچل سرمست جو ڪلام ڳايو، شيخ عبدالغفور، تنوير عباسيءَ ۽ شمشيرالحيدريءَ جو ڪلام پڙهيو، ۽ مسٽر دادمحمد بلوچ مائوٿ آرگن وڄايو.

آخر ۾ محترم حيدربخش جتوئيءَ پنهنجو زندگي بخش ڪلام پڙهيو ۽ رات جو ٻارهين بجي، "يوم سنڌي زبان" جي هيءَ شاندار تقريب ختم ٿي.

* * *

۹- نومبر ۱۹٦۲ع تي سنڌ ۾ هرهنڌ "يوم سنڌي زبان" ملهايو ويو: پر بعض هنڌن تي مقرر تاريخ کان پوءِ به انهيءَ سلسلي کي جاري رکيو ويو. چنانچه حيدرآباد جي 'لياقت ميڊيڪل ڪاليج' جي شاگردن ۲۵- نومبر تي 'يوم سنڌي زبان' وڏي شان ۽ مان سان ملهايو، ۽ هالا جي 'بزم سنڌي ادب' پاران ايندڙ ۸- ڊسمبر تي 'يوم سنڌي زبان' ملهائڻ جو اعلان ڪيو ويو آهي.

حيدرآباد جي لياقت ميڊيڪل ڪاليج جي شاگردن پاران، ۲۵- نومبر ٦۲ع تي، آچر ڏينهن، سنڌ پراونشل ڪوآپريٽو انسٽيٽيوٽ هال ۾، هڪ ثقافتي نمائش ڪئي ويئي. صبح جو ڏهين بجي، لياقت ميڊيڪل ڪاليج جي ائڊمنسٽريٽر، پروفيسر ايم. ايم. حسن، نمائش جو افتتاح ڪيو ۽ شام جي پنجين بجي تائين آها کُليل رکي ويئي. شهر جي اٽڪل پنج سؤ اديبن، تعليمي شخصيتن، شاگردن ۽ عام شهرين، مردن خواهه عورتن، نمائش ڏٺي. سنڌي سازــ مثلاً يڪتارو، مُرلي، بنسري، بينون، چنگ، نڙ، بوڙينڊو، چپڙيون، سرندو، گهڙو، وغيره؛ سنڌي هٿيار، جن ۾ ميرن جي وقت جي بندوق ۽ تلوار به هئي؛ سنڌي لباس، سنڌي ڪپڙو، ڪپڙي تي ڀرت جو ڪم، چمڙي تي چانديءَ جو ڪم، جنڊيءَ ۽ ڪاشيءَ جو ڪم، ٽامي ۽ پتل جو ڪم: اهي، ۽ ٻيون ڪيتريون ئي ڏسڻ لائق شيون دستياب ڪري رکيون ويون هيون. سنڌي سازن، لباس ۽ زيورات بابت، مسٽر ظفر ڪاظميءَ جون ڏهاڪو کن تصويرون به نمائش لاءِ رکيل هيون. هڪڙيءَ ڪنڊ ۾، "سنڌي هاريءَ جي حياتي"، ظفر ڪاظميءَ جي تصويرن ذريعي پيش ڪيل هئي، جنهن ۾ ڪاٺ جي لهيل ساڌل ذريعي، هاريءَ کي هر هلائيندي، اناج آپائيندي ڏيکاريو ويو هو، ۽ پويان تصويرن ۾، سندس ٻچن جي بک ۽ بيکسيءَ جو دردناڪ نظارو چٽيل هو. سڄي هال کي رنگارنگي جهنڊين ۽ جهالرن سان خوب سينگاريو ويو هو. وچ ۾ اٽڪل چار سؤ چونڊ ڪتاب نمائش لاءِ رکيل هئا، جنهن ۾ قديم ۽ جديد، نمائنده شاعرن جا اٽڪل ۲۵ ديوان، بياض يا رسالا، سنڌ ۽ پارت ۾ ڇپيل ناول، ڊراما، افسانن جا مجموعا، نوان ۽ پراڻا ادبي ۽ تعليمي رسالا، ديني ۽ تاريخي تصنيفون، ۽ سنڌ جي بمبئيءَ سان لاڳو هجڻ واري وقت کان وٺي اڄ تائين جا، پارائي کان وٺي ستين درجي تائين، سمورا درسي ڪتاب پڻ، دستياب ڪري رکيا ويا هئا.

هندوستان جي تيرهن سنڌي اشاعتي ادارن جي ڪتابن کان علاوه، سنڌ جي هيٺين اشاعتي ادارن جا ڪتاب نمائش ۾ رکيا ويا. (۱) سنڌي ادبي بورڊ؛ (۲) آر. ايچ. احمد برادرس، حيدرآباد؛

(٣) محمد يوسف برادرس حيدرآباد؛ (٤) اسلاميه دارالاشاعت، حيدرآباد، ادارهٔ انسانيت، حيدرآباد؛ (٦) پاڪستان رائيٽرس گلڊ؛ (٧) سچل ڪوآپريٽو اڪيڊمي، حيدرآباد؛ (٨) مصري شاهه ميموريل ڪوآپريٽو ڪائونسل، لصرپور؛ (٩) پرديپ پبليڪيشنس، حيدرآباد؛ (١٠) سنڌي ڪتاب گهر، حيدرآباد؛ (١١) اداره آواز ادب، حيدرآباد، (١٢) اداره سنڌي ادب، ٽنڊو محمد خان، (١٣) اداراه گلشن ادب، ٽنڊو محمد خان، (١٤) گلزار لئبرري، حيدرآباد؛ (٥) جيلاني پبليڪيشنس، بدين؛ (١٦) شاگرد پبليڪيشن، بدين؛ (١٧) لطيف پبليڪشنس، بدين؛ (١٨) اداره ادب نو، حيدرآباد؛ (١٩) زندگي پبليڪشن، حيدرآباد؛ (٢٠) اداره شهباز ادب، حيدرآباد؛ (٢١) اداره فروغ ادب، ڪراچي؛ (٢٢) نئين سنڌي ادبي سوسائٽي، حيدرآباد؛ (٢٣) آواز سنڌ پبليڪيشن، نوابشاهه؛ (٢٤) سنگت پبليڪيشن، نوابشاهه؛ (٢٥) فيروز پبليڪيشن، هالا؛ (٢٦) قليچ پبليڪيشنس، حيدرآباد؛ (٢٧) اداره نواي ادب، ڳوٺ عطا محمد پلي؛ (٢٨) انجمن اساميه، حيدرآباد؛ (٢٩) عجائب اسٽور، سکر؛ (٣٠) رفيق ويلفيئر ڪمپني، هالا؛ (٣١) ايڊيو ڪيشنل بڪ ڊيپو، حيدرآباد؛ (٣٢) الوحيد لميٽيڊ، ڪراچي. نئين دور جي مٿين اشاعتي ادارن مان ڪيترائي هن وقت بند ٿي ويا آهن.

پروفيسر ايم. ايم. حسن، نمائش جي افتتاح ڪندي، پنهنجيءَ تقرير ۾ ظاهر ڪيو ته "آءٌ سنڌي ثقافت جي هن شاندار مظاهري کان بيحد متاثر ٿيو آهيان، ۽ ڪيتريون ئي اهڙيون قابل ديد چيزون مون اڄ هتي ڏٺيون آهن، جيڪي اڳي ڪڏهن به نه ڏٺيون هيم." هن پنهنجي شاگردن کي صلاح ڏني ته "هھڙي قسم جا نماءَ اوهان کي گهڻو اڳ ڪرڻ کپن ها، ۽ هن بعد آءٌ اوهان سان هر ڪو تعاون ڪرڻ لاءِ تيار آهيان." محترم ڊاڪٽر صالح محمد ميمڻ پڻ شاگردن پاران پنهنجي ثقافت سان ورتل دلچسپيءَ تي ڪليءَ طرح داد ڏنو، ۽ پنهنجي انتهائي خوشيءَ جو اظهار ڪيو. پروفيسر ايم. ايم. حسن ۽ ڊاڪٽر صالح محمد ميمڻ جا رايا، ۽ مسٽر مصطفيٰ ملڪ، وائس پريزيڊنٽ لياقت ميڊيڪل ڪاليج اسٽوڊنٽس يونين جو انٽرويو، شام جو ريڊيو پاڪستان پنهنجي 'نيوز ريل' پروگرام ۾ پيش ڪيا. بعض غير ملڪي ماڻهن به نمائش ڏٺي، ۽ بيحد متاثر ٿيا.

حيدرآباد.

ساڳي ڏينهن، شام جو، بيسنت هال ۾ ادبي اجلاس منعقد ٿيو، جنهن جي صدارت سنڌ يونيورسٽيءَ جي شعبه فارسيءَ جي صدر، ڊاڪٽر نبي بخش صاحب قاضيءَ ڪئي. شهر جي هر طبقي ۽ خيال جي ماڻهن، مردن خواهه عورتن، تمام وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي. تلاوت قرآن مجيد کان پوءِ شيخ عبدالغفور "سنڌيءَ جو ترانو" ڳايو، ۽ ڪارروائي شروع ٿي. پروفيسر محبوب علي چنه، پرنسپال جامعه عربيه ڪاليج، "يوم سنڌي زبان" جي مناسبت سان هڪ دلپذير تقرير ڪئي، جنهن بعد ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ سنڌي زبان جي تعليمي حيثيت بابت پنهنجو

مقالو پڙهيو. ان کان پوءِ محترم قاضي صاحب پنهنجي صدارتي تقرير ڪئي، جنهن ۾ صاحب موصوف سنڌ جي هڪ خاص قسم جي ريشمي ڪپڙي، "سنڌڻ"، بابت پنهنجا تحقيقي معلومات پيش ڪيا، ۽ قديم زمانن کان دنيا جي مختلف زبانن ۾ انهيءَ نالي جي متواتر استعمال جون سندون پيش ڪري، سنڌي تمدن جي اوائلي اوج، وسعت ۽ ناماچار تي روشني وڌي.

ان کان پوءِ مشاعرو ٿيو، جنهن ۾ عبدالجبار شام، زيب غاقلي، امداد حسيني، علي محمد مجروح، تنوير عباسي ۽ شمشيرالحيدريءَ بهرو ورتو.

ان بعد هڪ ڊرامائي خاڪو اسٽيج تي پيش ڪيو ويو- "علاج". ان ۾ ڊاڪٽري ترت علاج جي پيٽ ۾، قديمي طول طويل طريقهءَ علاج تي طنز ڪئي ويئي هئي.

فقير عبدالغفور ۽ سندس ساٿين سچل سرمست جو ڪلام ڳائي ٻڌايو؛ لياقت ميڊيڪل ڪاليج جي شاگرد، مسٽر شاهنواز شاهه، شاهه ڀٽائي جو ڪلام ڳائي ٻڌايو؛ لونگ خان ڀڪتاري تي ڪوهياري پيش ڪئي؛ ريڊيو آرٽسٽ شاهه محمد نابينا، ٻينڻ تي راڳو ۽ ڪوهياريءَ جون ڏنون ٻڌايون؛ مٺي خان دلي تي وڄت پيش ڪئي؛ ۽ مسٽر عبدالڪريم بلوچ، ريڊيو آرٽسٽ، چنگ جو لهرو پيش ڪيو.

آخر ۾ هيٺيان ٻه ٺهراءَ ٻڪراءِ پاس ڪيا ويا.

(۱) حيدرآباد جي سنڌي ڳالهائيندڙ عالمن، اديبن، شاعرن، تعليمي ماهرن، شاگردن، دانشورن ۽ عام شهرين جو هيءُ اجلاس پاڪستان سرڪار جي انهيءَ دانشمندانه قدم کي ساراهي ٿو، جنهن موجب سنڌي زبان جي تعليمي حيثيت کي بحال ڪيو ويو آهي. انهيءَ سلسلي ۾، هيءُ اجلاس وڏيڪ محسوس ٿو ڪري ته جنهن آرڊيننس ذريعي سنڌي زبان جي تعليمي حيثيت کي بحال ڪيو ويو آهي، تنهن جي قانوني زبان مان خود به اهڙو ڪو مفهوم نٿو ڪيدي سگهجي، جنهن موجب حڪومت جي انهيءَ فيصلي کي هڪ مستقل فيصلو سمجهي سگهجي، ۽ ھڻ سرڪار جي قومي تعليمي ڪميشن جون سنڌي زبان بابت غلط سفارشون اجا تائين رد نه ڪيون ويون آهن: انهيءَ ڪري، هيءُ اجلاس تقاضا ٿو ڪري ته سرڪار پاران ترت ئي مٿين آرڊيننس جي وضاحت ڪئي وڃي، جنهن موجب سنڌي زبان جي تعليمي حيثيت کي بحال ڪرڻ واري فيصلي کي دائمي قرار ڏنو وڃي، ۽ ھڻ تعليمي ڪميشن جي رپورٽ ۾ سنڌي زبان جي تعليمي حيثيت کي محدود ڪندڙ سفارشن کي ڪُليءَ طرح رد ڪيو وڃي.

(۲) هيءُ اجلاس انهن سمورن ٺهرائن ۽ مطالبن جي مڪمل تائيد ٿو ڪري، جيڪي گذريل ۹- نومبر ۱۹۶۲ع تي، "يوم سنڌي زبان" جي سلسلي ۾، حيدرآباد واري عام اجلاس ۾ بحال ڪيا ويا آهن، ۽ جن جي تائيد سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ڪئي ويئي آهي.

بدين.

صبح جو گورنمينٽ پرائمري اسڪول، مسلم اسڪول (غريب آباد) ۽ هاءِ اسڪول جي شاگردن جا جلوس نڪتا. شهر مان گشت ڪري، سڀئي جلوس هاءِ اسڪول ۾ پهتا، جتي استادن کين خطاب ڪيو. خواجه فرمان علي، مسٽر منظور احمد، مسٽر عبدالله نيازي ۽ مسٽر مقبول احمد بلوچ، شاگردن کي 'يوم سنڌي زبان' جو مقصد سمجهايو. ڪن نون سنڌي استادن، جن جي مادري زبان اردو آهي، تن پڻ سنڌيءَ ۾ تقريرون ڪيون، ۽ ڪن استادن سنڌي سکڻ جو وعدو ڪيو.

شام جو مارڪيٽ چوڪ ۾ عام جلسو ٿيو، جنهن ۾ مولوي آفتاب، سيد شير محمد لڪياريءَ ۽ ٻين تقريرون ڪيون. آخر ۾ نعراءِ بحال ڪيا ويا.

ٽنڊو الهيار.

اديبن ۽ شهرين جو اجلاس، حڪيم محمد عرس صوفيءَ جي صدارت ۾ ٿيو. مولوي عبدالڪريم سعديءَ ۽ مسٽر ولي محمد طاهر زادي سنڌي زبان بابت تقريرون ڪيون. صوفي صاحب پاران سڀني کي چانهه پارٽي ڏني وئي. آخر ۾ نعراءِ بحال ڪيا ويا.

ٽنڊو ڄام.

انگريڪلچرل ڪاليج جي سنڌي شاگردن پاران، جوش خروش سان 'يوم سنڌي زبان' ملهايو ويو. سنڌي زبان جي اهميت بابت تقريرن ۽ راڳ ساز بعد، نعراءِ بحال ڪيا ويا.

هالا.

اسڪولي شاگردن کي جلد موڪل ڏني وئي. سروريه ڪاليج ۾ هڪ عام جلسو منعقد ڪيو ويو، جنهن ۾ شهر جي معززن، اديبن ۽ شاگردن تقريرون ڪيون، ۽ سنڌي زبان جي قديمي حيثيت ۽ موجوده ضرورتن تي روشني وڌي وئي. آخر ۾ نعراءِ بحال ڪيا ويا، ۽ چانهه پارٽي ٿي.

تلهار.

بزم طالب المولا جي اهتمام سان، مسٽر غلام احمد 'بيدم' جي صدارت ۾، شهرين جو عام ميڙ ٿيو. خواجه غلام حسين 'شاد'، غلام رسول 'افڪار'، تاج محمد 'تاج'، غلام علي 'بيڪس' ۽ ٻين معززن تقريرون ڪيون. شاهه لطيف ۽ سچل سرمست جو ڪلام ڳايو ويو، ۽ آخر ۾ نعراءِ بحال ڪيا ويا.

نواب شاهه.

اديبن، شاگردن ۽ شهرين جو ميڙ 'سنڌي ادبي سنگت' جي آفيس ۾ ٿيو، جنهن جي صدارت سچڻ خان رند ڪئي. الطاف عباسي، نور عباسي، منظور حسين ۽ ٻين معززن تقريرون ڪيون. آخر ۾ نعراءِ بحال ڪيا ويا.

ڳوٺ دڙ، تعلقو سڪرنڊ.

ڳوٺ دڙ جي ڳوٺائن، 'يوم سنڌي زبان' جي سلسلي ۾، مسٽر قابل خان انڙ جي صدارت هيٺ، هڪ ڪچهري منعقد ڪئي. انڙ صاحب جي صدارتي تقرير کان پوءِ، اسڪول جي هيڊ ماستر

مسٽر محمد صديق، سنڌي زبان جي قديم ۽ جديد علم ادب تي ۽ موجوده دور ۾ سنڌي زبان سان پيش آيل حادثن تي روشني وڌي. اسڪول جي شاگردن شاهه عبداللطيف، شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، نواز علي 'نياز'، محمد اسماعيل عرساڻي ۽ حافظ محمد احسن جو ڪلام، سنڌ، سنڌي زبان، حب الوطني ۽ مختلف اخلاقي موضوعن تي ڳائي ٻڌايو، ۽ آخر ۾ ٺهراءَ بحال ڪيا ويا.

ڳوٺ مولهڻ، تعلقو نوشهرو فيروز.

چيئرمن يونين ڪائونسل جي صدارت هيٺ جلسو ٿيو، جنهن ۾ ڪاهي ڪنڊيا شريف ۽ ڪاهي لاهوءَ جي باشندن کي به مدعو ڪيو ويو. چيئرمن، ماستر قمبر علي منگي، ماستر سومر خان پٺي ۽ مسٽر محمد مٺل، ميمبر يونين ڪائونسل مولهڻ، سنڌي زبان جي صلاحيتن تي روشني وڌي، ۽ راڳ ساز جي محفل ٿي. ڳوٺ جي هيڊ ماستر صاحب ٻاران سيني کي چانهه پارٽي ڏني وئي. آخر ۾ ٺهراءَ بحال ٿيا، ۽ هڪ ٺهراءُ ذريعي قومي اسيمبلي جي سنڌي ميمبرن کان مطالبو ڪيو ويو ته هو ١٠- ڊسمبر ٦٢ع کان شروع ٿيندڙ قومي اسيمبلي جي اجلاس ۾ سنڌيءَ کي سرڪاري زبان تسليم ڪرائڻ بنسبت بل پيش ڪن.

دادو.

'يوم سنڌي زبان' شاندار نموني ملهايو ويو. گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۾ ٽئين پيرڊ بعد هڪ ميٽنگ ڪئي وئي، جنهن ۾ استادن ۽ شاگردن تقريرون ڪيون. طالب المولا هاءِ اسڪول ٻارن جي ڦلواڙيءَ به پاڻ ملهايو، ۽ خاص جلسو منعقد ڪيو، جنهن ۾ ڪيترن شاگردن ۽ استادن سنڌي زبان بابت تقريرون ڪيون، ۽ راڳ ساز جي رهاڻ ٿي.

شام جو، ميونسپل باغ ۾، سنڌي ادبي سنگت طرفان عام جلسو ڪيو ويو. مسٽر تاج صحرائي ۽ ٻين معززن ولوله انگيز تقريرون ڪيون، ۽ آخر ۾ ٺهراءَ بحال ڪيا ويا.

سيتا روڊ.

گورنمينٽ مڊل اسڪول ۾، هيڊ ماستر صاحب جي صدارت ۾، عام جلسو منعقد ٿيو. استادن ۽ شاگردن پرجوش تقريرون ڪيون. حافظ محمد احسن جو گيت ـــ "آهي اسان لئه بهتر، سنڌي زبان اسان جي" ڳايو ويو، ۽ آخر ۾ ٺهراءَ بحال ڪيا ويا. رات جو اسڪول جي عمارت کي چراغان ڪيو ويو، ۽ ڏينهن جو رنگارنگي جهنڊين سان سينگاريو ويو.

ڇتو واهڻ ۽ بخش جتوئي.

محرابپور يونين ڪائونسل جي ميمبر، رئيس فتح خان کوکر جي ڪوشش سان، مٿين ٻنهي ڳوٺن ۾ 'يوم سنڌي زبان' ذوق شوق سان ملهايو ويو. ٻنهي ڳوٺن جي عوام ۽ اسڪولي شاگردن طرفان جلوس ڪڍيو ويو، ۽ سنڌي زبان جي اهميت تي تقريرون ڪيون ويئون. کوکر صاحب سيني شاگردن ۾ مٺائي ورهائي. آخر ۾ ٺهراءَ بحال ڪيا ويا.

ڪراچي.

اين. اي. لا-ڪاليج ۾ شاگردن جو وڏو جلسو منعقد ٿيو. مسٽر حسين عادل جي صدارت ۾، سندس جڳهه تي، شهر جي اديبن، شاعرن ۽ دانشورن جو شاندار ميڙ ٿيو. ڪٺڏي ۾ عام شهرين ۽ ادب دوستن جو جلسو ٿيو. سيني هنڌن تي سنڌي زبان بابت تقريرون ڪيون ويئون، شعر پڙهيا ويا، ۽ نعراءِ بحال ڪيا ويا.

ميرپور بٺورو.

اديبن، شهرين ۽ شاگردن جو جلوس پرئڪٽسنگ اسڪول ڪان نڪتو، جو 'هو جمالو' ڳائيندو، تعليمي ڪميشن خلاف نعرا هڻندو، شهر جي مکيه جاين تي تقريرون ڪندو، پبلڪ پارڪ ۾ پهتو، جتي سيٺ خواجه محمدعيسيٰ جي صدارت هيٺ عام جلسو ٿيو. سنڌي ادبي سنگت ٽيچرس انسوسئيشن بزم طالب‌المولىٰ بزم سنڌي ادب ۽ مختلف تعليمي ادارن جي ڪارڪنن جلسي کي خطاب ڪيو. آخر ۾ نعراءِ بحال ڪيا ويا.

سلام ۽ سنيها

ايڊيٽر 'مهراڻ' حيدرآباد- السلام عليڪم:

اڄ ويٺي ويٺي، اسٽيشن ريڊيو پاڪستان حيدرآباد ياد آئي آهي. اوهان کي ته معلوم هوندو ته تازو مهينو سوا ٿيو جو هڪ 'جشن موسيقي' ملهايو ويو. ڪهڙن چڱن مڙسن کي ڪوٺ ته ڪانه ڏني وئي، پر ان سان گڏ جيڪي ڀڳون پڌي آيا، تن کي به بي آبرو ڪري ڌڪا ڏئي ڪيڏي چيڏيائون! باقي الائي ڪهڙن ماهرن پڌوا نظر ڊوڙايو، ته اوهان به ڏسڻ ۾ ڪين آيئو؟ شايد اڳين ڪرسيءَ تي ويٺا هوندئو!

آخر، جاءِ تي وڃي، ريڊئي جي ڪارروائي پڌٽي پئي. حيران رهجي ويس ته بنگال، پنجاب، ڪراچي ۽ پشاور کان به فنڪار آيا، پر 'سنڌ' مان فقط فقير جمن ۽ اميربخش پارا— پيو ته هيلهه نارو پيڪت، ۽ مصري فقير به موجود ڪين هئا.

آخر حيدرآباد جي ريڊيواسٽيشن، تان 'سنڌي ميوزڪ' جو مظاهرو ڪرڻ مناسب هو، يا پوري پاڪستاني فن سان روشناس ڪرڻ فرض هوا مزو اهو جو سلامت علي ۽ نزاڪت علي، فتح علي ۽ مبارڪ علي پارن به پوڙ پئي هاريو، البت بنگالي جي فنڪار مائي، نهايت قابل نظر آئي. لاهور ۽ ڪراچيءَ جي ڪن ڳائڻن به ٿي غزل- غالب ۽ فيض جا سنا چيا.

اگر سنڌين کي نااهل سمجهي، ريٽي پنجاب ۽ بنگال، سرحد ۽ ڪراچيءَ تان فنڪار آڻڻ فرض هو ته ڪم از ڪم پڙو غلام علي نه ته روشن آرا کي ته گهرائين ها!- چا انهن کي ڪو سمجهائڻ واروئي ڪين آهي! فقط والسّلام -ن، ج تاجپور

●- پائو، ريڊيو پاڪستان جي ان مسئلي متعلق سنڌي پروگرام ۽ خاص طور راڳ جي محفلن، متعلق اوهان جي شڪايت بيجا نه آهي. سنڌ جي روزانه اخبارن 'عبرت' حيدرآباد، 'هلال پاڪستان' حيدرآباد، 'خادم وطن' حيدرآباد، 'مهراڻ' ڪراچي ۽ 'نواءِ سنڌ' ڪراچيءَ ۾ نه فقط سامعين ۽ اهل فن جا مراسلا شايع ٿي چڪا آهن، ان سان گڏ سيني اخبارن ايڊيٽوريل به لکيا آهن، پر ان سخت احتجاج کي به سالن جا سال گذري ويا آهن. پر ڪوڪڙ تيل ڪوله لکتو آهي، ۽ نڪو لڪرٽو آهي.

اوهان کي اهو ياد رکي ڇڏڻ گهرجي ته موجوده دور ۾، 'سروس' جا قاعدا ۽ اصول ئي نرالا آهن. اصل ۾ ادب ۽ فن جي معيار ۽ مقام کي معين ڪرڻ لاءِ نه ڪنهن ڪاليج جي ڊگريءَ کي حيثيت حاصل آهي ۽ نه ڪنهن يونيورسٽيءَ جي ڊپلوما جي گنجائش آهي! پر هت ڳالهه ئي ابتي آهي. ادب ۽ فن، ته ذاتي ۽ انفرادي ڪاوش ۽ ڪوشش جو مرهون منت

ٿئي ٿو. جڏهن ڪو خداداد صلاحيت وارو انسان، پنهنجي عمر جو وڏو حصو، ڪنهن 'فن' جي مطالع ۽ تحصيل ۾ لڳائي ٿو، تڏهن لازمي طرح، ڪنهن حد تائين، ان فن متعلق سندس مطالعو، تجربو ۽ مشاهدو، مڇڻ جهڙو مس ٿئي ٿو. ۽ اهو ان فن متعلق اگر ڪا عملي ۽ علمي خدمت ڪري ته اها افاديت کان خالي نه رهندي.

مزو اهو آهي ته اسان وٽ "فن جي تحصيل" متعلق ڪابه راهه موجود نه آهي. هرڪو لٺيءَ ماڻ لٺ پڇيون، اديب، ۽ شاعر، نقاد ۽ سخن سنج 'تالسين ۽ بيجوباورو' بنيو وتي! پوءِ ريڊيو پاڪستان آخر ڇا ڪري؟

اوهان ڪي ڄاڻ گهرجي ته هرهنڌ اجاره داريءَ جو دور آهي، هرشعبهء حيات تي 'نااهل' قابض ٿي چڪا آهن. علمي، ۽ تعليمي، ادبي ۽ فني ادارن جو حال اهو ساڳيو ئي آهي.

ريڊيو پاڪستان جي پروگرامن ڪي ته ڇڏيو، رکو 'راڳ' جي حصي ڪي غور سان ٻڌو، اوهان ڪي معلوم ٿي ويندو ته اسان جا ڳائڻا نه ڪو 'پيرويءَ' جي صحت کان واقف آهن، نه ڪو "ديس ۽ سورٺ" جي فرق کان آشنا، نه ڪو "ڀرياتيءَ ۽ آسا" جي منجهن تميز!-آخر چرخو ته هلائڻو آهي، ڪٿان اينداا "تانسين ۽ بيجوباورا" يا "عبدالڪريم ۽ بڙي غلام عليءَ" پارا استاد ۽ ماهرين فن.

اوهان ڪي ياد رهي ته "روشن آرا" جهڙي بين الاقوامي ماهر فن، فنڪار، جنهن جي اڳيان "نورجهان ۽ لتامنگيشڪر" به سجدا پيون ڪن، اها هڪ صوبيدار جي اهليه آهي، لاله موسيٰ (پنجاب) جي هڪ ننڍڙي، ۽ غيرمشهور، بستيءَ ۾ روشن آرا گمناميءَ جا ڏينهن گذاري چڪي آهي. خدا ڀلو ڪري، اسان جي دوست محترم ميان نسيم اختر صاحب، ايس. اي، واپڊا، حيدرآباد جو، جنهن جي ذاتي ذوق جي ڪري، ۽ حيات احمد خان جي ڪوشش سان، لاهور ۾ وڏيون معرڪي جهڙيون، مجلسون ٿينديون رهيون، جن ۾ هند ۽ پاڪستان جا وڏا وڏا استاد، غلام علي بڙي، ۽ ولايت علي خان پارا به شريڪ ٿي چڪا آهن، روشن آرا ڪي ان سلسلي ۾، لاله موسيٰ جي گوشهءِ گمناميءَ مان ڪڍي، ميدان تي ميان نسيم اختر صاحب آندو آهي، سندس فن ۽ صلاحيت جي جڏهن اهل نظر ۽ باشعور حلقن ڪي خبر پئي، تڏهن سڀ حيرت ۾ پئجي ويا. ڇي: هيءَ ڪاري ڪلوٽي موٽي ۽ ٿلهي عورت، ڳائي ڪيئن ٿي؟ اڄ پوري دنيا ۾، ڪلاسيڪي ڳائڪيءَ ۾ 'روشن آرا' جو ڪوبه مقابلو ڪري نٿو سگهي. سندس اختراعي ۽ رنگين طبع، تخليقي حيثيت سان 'فن' ۾ اهي اهي اضافا ڪيا آهن، جي بڙي غلام عليءَ جي فن ۾ به نه ٿا لڀن. نزاڪت علي ۽ سلامت علي پارا ته اڄا پار آهن، انهن جو فن مخلوط ۽ جدت پسند ٿيندو وڃي.

اڄڪلهه جي ماڻهن ڪي اجائي 'رين رين ۽ ٽين ٽين' پسند آهي، ۽ مغربي آوازن ۾ 'تانون ۽ مرڪون' وٺن ٿيون، يا فلمي طرزن ۾ ونيل سٽيل، "ڏڙ ريڊو ۽ مسي پاڪري" واريون طرزون وٺن ٿيون. ان حالت ۾ ريڊيو وارا غريب، جي پنهنجي فن، ۾ به محض 'مسڪين' آهن، اهي نزاڪت علي ۽ سلامت علي ڪي نه آڻيندا ته ڇا روشن آرا ۽ بڙي غلام علي

ڪي آڻيندا، انهن جو خرچ ڪير برداشت ڪندو؟ هزارين رپيا جو خرچ ٿئي، سؤ سوا ۾ ڳائڻا، قطار ڪري ٿا اچي ويهن، بلڪ ڪجهه ۾ ٻوتي ٻلاند وجهي، اسٽيج تي رڃ وانگر لينگ لپا به ڏئي ڇاڻن!

پائو، اوهان حضرت طالب المولى جو ڪتاب 'ڪافي' مطالع ڪريو، پاڻ ان ۾ 'راڳ' جي فن ۽ ڳائڻ جي آداب متعلق جو بحث ڪري چڪا آهن، ان ڪي مهرباني ڪري پاڻ به پڙهو، ۽ ريڊيو وارن ڏي به ڏياري موڪليو.

ان متعلق مهراڻ نمبر ٢-٦٢ع ۾ تبصرو ڇپيو آهي، ان ۾ به ڪجهه، راڳ ۽ ان جي ڳائڻ وڄائڻ متعلق ڪافي مواد ملي سگهندو، اهو به پڙهو.

پائو- کهڙي شڪايت ڪجي. راڳ جي سالياني جشن متعلق اوهان کي ڇا عرض ڪريان. منهنجو ته حال اهو وڃي رهيو آهي جو ورهين کان ريڊيو ٻڌڻ ئي ڇڏي ڏنو اٿم. نه وقت جي صحت رهي آهي ۽ نه ڳائڻ جي فن ۾ صحت جو ڪو ذرو ئي موجود آهي، 'ڊڄون مڙيئي ڀوت ڪاريون' وڃي بچيون آهن. نه خوش آوازي آهي ۽ نه ادائگيءَ ۾ سليقو ۽ قرينو آهي؛ نه ڪُرَ جي خبر، نه سُرَ جي پروڙ.- رڳو سازن جي ڊمچر کي ته وقت ڪونه ڇنبو! ڳائڻن جا آواز ٻاڙا ۽ ڪارا، ڪرخت ۽ بيزار ڪندڙ هڪ طرف، ته ٻئي طرف، اهي ئي ساڳيون ڪافيون. ورهين کان وٺي؛ 'عمر مون نه وٺن تنهنجون ماڙيون' ٻڌي ٻڌي ڪَنَ ئي پچي پيا آهن!— نڪو نوَن ڳائڻن کي ٿا ڳولين، نڪو نوان رڪارڊ ٿا پرائين ۽ نڪو نوان رڪارڊ خريد ٿا ڪري سگهن.

هڪ مزي جهڙي ڳالهه ٻڌو: ٻه ٽي سال اڳ، حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن تي ساليانه جشن موسيقيءَ ۾ شرڪت جو موقعو مليو. حضرت طالب المولى، جي معيت ۾ ٻه-ٽي ڪلاڪ راڳ جي محفل ٻڌم. وڏا وڏا چونڊ ڳائڻا، نزاڪت علي سلامت علي کان وٺي 'فقير امير بخش' ۽ 'سائين مرنا' تائين موجود هئا. لاهور جي علي بخش ظهور (نالو ياد نٿو اچي) جي ڳائڻ تي، خود ريڊيو اسٽيشن جي هڪ وڏي جوابدار آفيسر، پٺي ڪنڌ هنيو! پر سندس ڪنڌ ڌوڻڻ جي حيثيت ڇا هئي؟ اها نه پڇو!- وقت جو منهن هڪ پاسي، ته سندس ڪنڌ جي ڌوڻ ٻئي پاسي! وقت وارو وڃي ڪُرُ ونئي، ته صاحب جو ڪنڌ، اڃا ٻه-چار ماترائون اڳتي وڃي ٽُڪي ۽ پڄي!- اهو تماشو ڏسي، حيران ٿي ويس، ته مارا هت ته 'صاحب' ئي ٻيسرا ۽ ٻيڪرا آهن! نه ڪو ڪين وقت جي خبر، نڪا سُرَ تار، لئي ۽ طرز جي پروڙ! پوءِ سمجهيم ته هي ويچارا 'مرفوع القلم' آهن!"

اها ڳالهه جڏهن حضرت مخدوم محمد زمان صاحب طالب المولى، سان ڪيم، تڏهن پاڻ کلي ڏنائون، فرمايائون ته:

"ڇا ڪجي؟ ريڊيو وارن جي تربيت لاءِ ڪو ڪلاس وٺجي، ڳائڻن کي پاڻ وٽ گهرائجي ۽ کين راڳ جي فني تعليم ڏجي، پر ريڊيو وارا الائي مڃن يا نه؟-

نتيجو اهو نڪتو، جو مرڳو اهڙي بنا خرچ جي پيشڪش، تي يار ڪاوڙجي ويا! اهو ڏينهن ۽ اڄوڪو ڏينهن! حضرت طالب المولى، کان استفادي لاءِ، ڪڏهن به ريڊئي وارن نه سوچيو،

پاڻيان ٿو ته ڪين اها ڳالهه سمجهه ۾ ٿي نٿي اچي، ته اسان ڪان وڌيڪ ڪو ’فن‘ جو ڄاڻو هن ملڪ ۾ به موجود هوندو؟— افسوس.

هجي اوهان ۾ همت ته ريڊئي وارن کي ’مسلمان‘ ڪيو، آئيون ميدان تي! حضرت مخدوم صاحب جن به هجن، سان به هجان ۽ اوهان به هجو! ته خبر پئجي وڃي، ته ڪهڙين ويهين سئو آهي راڳ جو!

پيو نه ته، حضرت مخدوم صاحب جن وٽ، سندن ’ٽيپ‘ ٿيل ۽ سندن ڳايل طرزون موجود آهن، اهي يار رڳو الهن کي ته ٻڌن! ڪين پتو پئجي ويندو ته ’ڀهاڙي‘ ڇا آهي؟ ان جو ٺاٺ ڇا ۽ ان جي ڳائڪي ڇا! ان سان گڏ ڪين اهو به پتو پئجي ويندو ته سندن ’ريڊيي‘ تان نشر ٿيندڙ ’ڀهاڙي‘ ڀهاڙي نه آهي، پر ”ڀهاڙ ـ“ آهن، جي وڃي ٿا سامعين جي ذوق سليم تي ڪڙڪن. اسان کي ته ڪا به سنڌي طرز، صحيح ۽ دلڪش نموني ۾ ٻڌڻ ۾ نه آئي آهي.

باقي ريڊيو جا فنڪار، پيرويءَ جا سو استاد آهن، ڇالاءِ ته ’پيروي‘ آهي، عيب پوش،— هرڪو ڳائڻو، روئندو به آهي پيرويءَ ۾! ڇالاءِ ته آسان به آهي ۽ شيرين به! ان جو داد ضرور ريڊيو وارن لهڻو!

پائو، اگر اجا به حوصلو ۽ همت هجي ته پوءِ اوهان کي لاهور جي محفلن ۽ ميوزيڪل جشن جا اهي ’رڪارڊ‘ پڌارائي سگهون ٿا، جن ۾ روشن آرا، ۽ بڙي غلام علي خان ”يمن ڪلياڻ ۽ کماڄ جي ٺمري“ به به ڪلاڪ ڳائي چڪا آهن، اهي ٻڌو ۽ پوءِ، ريڊيو پاڪستان جي اسٽيشنن تان نشر ٿيندڙ ’راڳ‘ تي منهن مٿو پٽيو! ان کان سواءِ ڊاگر برادرز جا رڪارڊ، رسولن بائي، بيگم اختر، روشن آرا، روي شنڪر ۽ ولايت علي خان جي ستار جا رڪارڊ، بسم الله خان جي شهنائي، پنالعل گهوش جي فلوٽ ٻڌڻ جهڙا رڪارڊ آهن.

ان سلسلي ۾، الحمراء لاهور جي موسيقي محفلن ۾، روشن آرا، ’مارو بهاڳ‘ ۽ ’جهنجهوٽي ٺمري‘ جنهن جدت ۽ ندرت سان ڳائي آهي، ان جو مثال لڌو ملي سگهي. اهي چيزون ٽيپ ٿيل موجود آهن.

انهن استاد فنڪارن جي ڪلام ٻڌڻ کان پوءِ معلوم ٿيندو ته اسان جا موجوده فنڪار ڇا ڳائي رهيا آهن، ۽ ڪيئن ڳائي رهيا آهن.

ان سلسلي ۾، آل پاڪستان ميوزيڪل ڪانفرنس لاهور جي ٽن ڪانفرنسن جا ’ٽيپ رڪارڊ‘ موجود آهن. ان ڪارگذاريءَ کي ٻڌڻ کان پوءِ معلوم ٿيندو ته اسان وٽ ’راڳ جو فن‘ ڪهڙي بلند معيار تي پهتو آهي. اهي ڪانفرنسون هن طرح ٿيون ١- فبروري ١٩٦٠ع، ٢- مارچ ١٩٦١ع، ٣- اپريل ١٩٦٢ع. اهي رڪارڊ اسان جي ريڊيو اسٽيشن تي آهن يا نه، ان جي خبر خدا کي!

پائو، هت سنڌ ۾، شاهه محمد نابينا، ئڙ وڄائيندڙ فنڪار پيدا ٿيو، اوهان ڏٺو ۽ ٻڌو. اهو فنڪار، پنهنجي ذاتي صلاحيتن جي حيثيت سان بيمثال هو. اندو هو، سندس ڪيڙا قائل

۽ ميرا، نه منجهس صفائي نه سٽرائي، نه ڪيس سنڀاليندڙ نه پاليندڙ — نهايت غيور قسم جو فنڪار، نه ڪنهن ڪان ٻني نه وٺي، نه ڪنهن وٽ وڃي نه اچي، پنهنجي فن جي تخليق ۽ تشڪيل ۾ عمر گذاري ڇڏيائين. البت ڪڏهن ڪڏهن حضرت طالب المولىٰ سائين، مير رسول بخش ٽالپر حيدرآباديءَ ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب وٽ سو ڏسبو هو. — سندس فن ڇا هو؟ ان کي قلم تحرير ۾ نٿو آڻي سگهي. — ريڊيو تي ٻه ڪيس ڪڏهن ڪڏهن (٥٠ يا ١٠٠ رپين ڪن ۾) ڳهلي آندو ويندو هو. اهو فنڪار جڏهن 'چو، اين، لائي'، وزيراعظم چين وٽ، حيدرآباد جي 'سرڪٽ هائوس' ۾ پيش ڪيو ويو، تڏهن چو، اين، لائي، اٺي ڪيس ڀاڪر ۾ جهليو ۽ ڪيس چيائين:

"تون مون سان چين ڏانهن هَلُ، هت تنهنجو قدر ڪين ٿيندو!"

پائو، خبر اٿو، جڏهن ڪيس "سرڪٽ هائوس" ۾ آندائون، تڏهن مون ته سڃاتو ٻه ڪين! ته اهو ڪو 'شاهو' نابينا آهي! — هڪڙي ڏينهن ۾، خاص قسم جو درزي ويهاري ڪپڙن جو جوڙو سبايو ويو، لڪس صابڻ جي ٻارهن چڪين سان ڪيس وهنجاريو ويو، ڪيس چڱيءَ طرح واسي ڌوپي، مکي چکي، ڦٽي ڦوڪارو ڏئي آندو ويو. ڪيس ڏندن صفا ڪرڻ لاءِ هڪ درجن کن 'ٽوٿ پيسٽ' جون دٻيون حرام ڪيون ويون هونديون! نه ته 'نابينا' جي حالت اهڙي هوندي هئي، جو ڪو ماڻهو سندس پرسان ٻل ٻه ويهي نٿي سگهيو! عمر ۾ شايد غسل نه ڪيو هوندائين؛ هڪ غسل اهو جيڪو ڪيس 'چو، اين، لائي' جي صدقي ۾ مليو هوندو، ۽ ٻيو غسل اهو جو 'مڙهه' کي، ملا ڏنو هوندو! — ٻيو ٿيو خير!

ٻيو پائو، خبر اٿئي، اهو 'نابينا' سله ۾ گرفتار ٿي مرندي مري ويو، ٻيو سندس ڪنهن ٻه خبر نه ورتي! نکو ريڊيٽي وارن ۽ نکو ٻين! ميرپورٻٺوري جي لڪ پڪ سله ۾ مٺو، ڪيس بيماريءَ ۾ وَٽي پائيءَ ڏيڻ وارو ٻه ڪونه هوا — ڪنهن ٻه ماڻهوءَ ڪيس 'سينيٽوريم' ۾ داخل نه ڪرايو؛ حالانڪ ڪوليتا ۾ رهي سگهي ها، ٻيو نه ته لياقت ميڊيڪل ڪاليج جي 'تجربيگاهه' ۾ مَنَ بچي وڃي ها! — ان بيدرديءَ سان دنيا جو وڏو "نئي نواز" 'نابينا' مري ويو! اڄ 'نڙ' بيسُرن ۽ بي گرن جي هٿ ۾ آهي!

ان سلسلي ۾، سائين مرنا ٻه هڪ ڪکائين جهوپڙيءَ ۾ مٺو، دراصل 'نابينا ۽ سائين مرنا' پنهنجي فن جا بادشاهه هئا، — هڪ اڌ ڪان سواءِ سندن ڪوبه رڪارڊ ڪنهن ٻه ريڊيو اسٽيشن تي موجود ڪين آهي، اگر ڪو هڪ اڌ هوندو ته پوءِ اسان جي گنهگار ڪنن ڪڏهن ڪونه ٻڌو آهي. شايد اسان جا پوٽا ۽ پڙپوٽا ٻڌندا، باقي اسان کي ته 'هلڪا ڦلڪا' گانا ٻڌي، عمر گذارڻي آهي!

بهرحال، اسان ڇا ڪيون؟ — ڪير ٻڌي؟ ۽ ڪير سمجهي؟ ٻيو ان ڪان اڳ ڪين سمجهائي ڪير؟

'جشن' جي محفلن ۾ وڃي، پنهنجي آبروريزي ڪرائڻ ته پنهنجو 'وڙ' ڪين آهي، البت سال ۾ هڪ دفعو اهو گناهه ڪندو آهيان، ۽ ريڊيو تان نشر ٿيل محفل موسيقي ٻڌندو

آهيان، ان خيال سان تہ متن ڪجهہ سڌريا هجن، پر اڄ ثابت ثابت اهو ٿيو آهي، جي: "چري ڪئن، چي ويران وير وڏا"

آخر ۾، هڪڙي مزيدار ڳالهہ ٻڌو تہ ـ ٻـ ٽي سال ٿيا تہ ريڊيو وارن هڪڙي 'مشاورتي ڪائونسل' ٺاهي، ـ ان جي ميمبرن ۾ 'ريڊيو اسٽاف' سان گڏ، ڪجهہ شاعر ۽ اديب بہ هئا تہ ڪي عالم سڳورا بہ هئا ۽ مان بہ هوس. ڪائونسل ۾ ڊاڪٽر بلوچ ۽ ڊاڪٽر خليل، مخدوم امير احمد صاحب ڪان وٺي، غني صاحب، ۽ سرشار صاحب تائين ميمبر هئاسون، حضرت طالب المولى سائين بہ ان ڪائونسل جو ميمبر هو.

ميٽنگ ٿيندي هئي، ڳالهيون ٻولهيون... وڏا وڏا معرڪا ۽ مسئلا، "چانهہ ۽ ڪيڪ" تي حل ٿي ويندا هئا، نتيجو اهو نڪرندو هو جو قصو اتي جو اتي، ـ نشستند، گفتند، خوردند، برخواستند! ـــ

اڳتي هلي، ڪائونسل ختم ٿي وئي، اسان ٻارا، تہ ميٽنگن ۾ غير حاضر رهڻ جي پاداش ۾ ميونسپالٽيءَ جي رولن موجب چپ ٿي ويا! ـ خود حضرت طالب المولى، جن بہ هڪ اڌ ميٽنگن ڪان سواءِ ڪڏهن شريڪ ٿي نہ سگهيا، ڇو؟ سندن مشورن ڪي ڪير منهن ڏئي؟ آخرڪار ڪين "دعوت نامہ عنبر شامہ"، ميٽنگ گذرڻ ڪان بہ ڏينهن پوءِ پهچندا هئا!!

باقي خيريت، فقط والسلام — گرامي

لاهور ۾ لطيف ورسي ۽ ريڊيو اسٽيشن حيدرآباد

محترم ايڊيٽر صاحب، السلام عليڪم:

لاهور ۾، "شاهہ لطيف جي ورسي" مسٽر محمد اسماعيل لغاريءَ جو لکيل ليک، اوهان جي نظر مان گذريو هوندو، لغاري صاحب هڪ ٻڌندڙ جي حيثيت ۾ مضمون لکيو آهي تنهنڪري ان ۾ ڪي اهڙيون ڳالهيون اچي ويون آهن جن جي "لطيف مجلس" جي جنرل سيڪريٽريءَ جي حيثيت ۾ وضاحت پيش ڪريان ٿو.

لغاري صاحب لکيو آهي تہ 'الغوزي جي ڌن ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي تعاون سان ٽيپ ٿي ملي هئي، ائين نہ آهي. ريڊيو پاڪستان، حيدرآباد وارا تہ بلڪل اڻ لڳي نموني ۾ پيش آيا هئا ۽ اسان ڪي سڌو منڌو جواب ڏنو هئائون تہ هو هينئر واندا نہ آهن. حالانڪ هنن هڪ مهنو اڳ ٽيپ ڪري ڏيڻ جو وعدو بہ ڪيو هو. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد وارن جي هن روش اسان ڪي بلڪل دل شڪستہ ڪري ڇڏيو هو. چاڪاڻ جو مجلس جو نائب صدر مسٽر غوث بخش عيسائي، خاص ريڪارڊ ٽيپ ڪرائڻ آيو هو ۽ تو هان خود اندازو لڳائي سگهو ٿا تہ لاهور مان هتي پهچڻ سولي ڳالهہ تہ ڪانهي ـ نہ رڳو ريڊيو اختياري وارا پر ڪي ريڊيو آرٽسٽ بہ اسان سان سولي نموني ۾ پيش نہ آيا.

مضمون ۾ ڪي اهم ڳالهيون بيان نہ ڪيون ويون آهن. مثلاً مجلس کي ڪامياب بنائڻ ۾ نہ صرف لاهور جي سنڌين جو هٿ هو پر ”لطيف ميموريل ڪائونسل“ ۽ ”سنڌ آرٽ انسٽيٽيوٽ“ جو پڻ گهڻو هٿ هو. ”لطيف ميموريل ڪائونسل“ پنهنجي طرفان ۾ آرٽسٽ حسين بخش ”خادم“ ۽ منظور علي موڪليا هئا ۽ ”سنڌ آرٽ انسٽيٽيوٽ“ جي طرفان مناخان ۽ الهوسايو آيا هئا. آءٌ مٿين پنهي ادارن جو شڪرگذار آهيان جو هنن اسان سان پورو پورو تعاون ڪيو ۽ آئنده ۾ اسان ٻيان. اهڙي نموني سان مدد ڪندا رهندا.

شاهہ صاحب جي ۲۱۲ ورسيءَ تي ”لطيف مجلس لاهور“ سنڌ جي دستڪاريءَ جي لاهور ۾ نمائش ڪندي لطيف مجلس لاهور جي پهرين مخزن ”شاهہ لطيف جو پيغام“ (زير طبع) جلد منظرِ عام تي ايندو.

گل محمد سمون، جنرل سيڪريٽري لطيف مجلس، لاهور.

[نوٽ- شاهہ لطيف، هڪ بين الاقوامي شاعر آهي. ان جي ورسيءَ تي سنڌ ۽ هند ۾ هرهنڌ اجتماع ٿيندا رهن ٿا. خود ’صدر مملڪت‘ بہ ڀٽ شاهہ تي اچي ٿو. اها خوشيءَ جي ڳالهہ آهي جو لاهور ۾ ’لطيف ڏي‘ نهايت شاندار نموني ۾ ملهايو ويو.

مسٽر لغاريءَ هڪ شريڪ محفل جي حيثيت سان، اخبارن ۾ ڪارگذاري ڇاپائي آهي ۽ ريڊيو اسٽيشن حيدرآباد جي تعاون جو ذڪر ڪيو اٿس، پر ’جنرل سيڪريٽري لطيف مجلس لاهور‘ جي ذمدارانا ترديد ۽ وضاحت ڪان پوءِ سخت افسوس ٿئي ٿو. جڏهن تہ ان مراسلي متعلق ريڊيو وارا خاموش آهن، تڏهن چئبو تہ ڪجهہ نہ ڪجهہ بيتوجهي ضرور ڪئي وئي آهي، ڇاڪاڻ تہ مراسلہ نگار جي چوڻ موجب ’انهن کي آسرو ڏنو ويو هو ۽ نہ ڪو هڪ مهينو اڳ ٽيپ ڪري ڏيڻ جو وعدو ڪيو ويو هو‘ هيءَ هڪ تهذيبي ۽ ثقافتي چيز آهي، جنهن لاءِ مدد ڪرڻ گهرجي ها] -(ادارو)

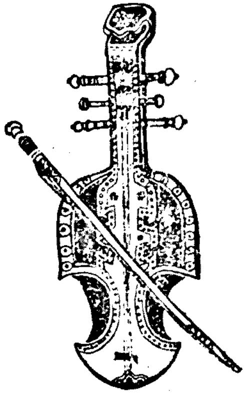

خبر نامو

مسٽيءَ جو باغ- مسٽيءَ جو باغ ۽ ان جو کوهه هڪ نئون انڪشاف آهي. ’ڀنڀور‘ جي کنڊرات جي مطالع کان پوءِ آثار قديمه جي ماهرن جو فيصلو آهي ته هي اهو تاريخي باغ آهي، جنهن ۾ سنڌ جي عوامي ڪهاڻيءَ جو مکيه ڪردار، مسٽي ۽ ان جون سهيليون وابسته آهن. جتي پنهون ۽ سندس قافلو لٿو. ان متعلق معلوم ٿيو آهي ته حڪومت جلد ان باغ کي نئين سر سر سبز شاداب ڪرڻ لاءِ سوچي رهي آهي. ان سلسلي ۾ ان ’کوهه‘ جي پڻ صفائي ڪرائي ويندي. جئن سنڌ جي مشهور عشقيه داستان، ۽ ’لطيف‘ جي ساراهيل مسٽيءَ جا آثار، دوباره صفحه هستيءَ تي قائم ٿين ۽ ’ڀنڀور‘ جي ديدار ۽ مشاهدي لاءِ ايندڙ ٻيروني سياحن جي دلچسپيءَ جو سامان به ٿئي ۽ هڪ تاريخي داستان جي تاريخي حيثيت به برقرار رهي. ان سلسلي ۾ ٺٽي جي ڊپٽي ڪمشنر مسٽر نون جي هدايت تي ضلع ڪائونسل ٺٽي، هڪ رٿا تيار ڪري حڪومت کي پڻ موڪلي آهي. هن وقت ’باغ‘ ٿُل آهي فقط ڪجهن جا چند وڻ ۽ هڪ کوهه وڃي باقي بچيا آهن. اگر حڪومت توجهه ڪيو ته پوءِ يقيناً ’ڀنڀور‘، آثار قديمه جي ماهرن جو مرڪز بڻجي ويندو. (’عبرت‘ ۵- جنوري ۶۳ع)

ممتازحسن ۽ پير راشديءَ کي نشان سپاس- ايراني سفارتخاني جي هڪ خاص تقريب ۾، ۲۴- ڊسمبر ۶۲ع تي، ڊاڪٽر مقتدريءَ: ملڪ جي ٻن ممتاز اديبن، مسٽر ممتازحسن، صدر اقبال ايڪڊمي ڪراچي ۽ جناب پير حسام الدين راشدي، ’ميمبر سنڌي ادبي بورڊ‘ ۽ ’ميمبر ترقي اردو بورڊ‘ (لاهور) کي ’نيشان سپاس‘ جو اعزاز پيش ڪيو آهي. هي اعزاز ’پاڪ ۽ ايران‘ تمدني، علمي ادبي رابطي ۽ فارسي ادب جي خدمت جي سلسلي ۾ مٿين ٻنهي عالمن کي پيش ڪيو ويو. (’افڪار‘- جنوري ۶۳ع)

رائٽرس گلڊ پاڪستان جي پاران ’آدمجي انعامن‘ جي سلسلي ۾، هن سال سنڌ جي ٻن اديبن شيخ اياز کي سندس شعر جي ڪتاب ’ڀؤنر ڀري آڪاس‘ لاءِ هڪ هزار رپيا انعام ڏنا ويا: ۽ پروفيسر جهامنداس ڀاٽيا کي سندس ڪتاب ’ايسرلال‘ لاءِ اڍائي سؤ رپيا ڏنا ويا.

(’عبرت‘ ۵- فيبروري ۶۳ع)

قلندر جي ميلي لاءِ سرڪاري امداد- معلوم ٿيو آهي ته قلندر جي ميلي لاءِ ۱۵ هزار رپيا امداد ڏني وئي آهي. ان سلسلي ۾ دادو ڊسٽرڪٽ ڪائونسل، اوقاف ڊپارٽمينٽ ۽ سيوهڻ ڪميٽيءَ هر هڪ ۵ هزار رپيا ڏنا آهن. (’مهراڻ‘ ۳- جنوري ۶۳ع)

ريڊيو پاڪستان ۽ اسلامي روايات- ڪراچيءَ ۾، ريڊيو پاڪستان جي ريجنل ڊائريڪٽرن جي ڪانفرنس جي افتتاح ڪندي، وزير تعليم فضل القادر، ان ڳالهه تي زور ڏنو آهي ته ريڊيو کي اسلامي روايات ۽ علائقائي ادب ۽ ثقافت، روايات ۽ تاريخ جي فروغ ۽ اشاعت لاءِ استعمال ڪيو وڃي ۽ عوام کي تعليم ۽ تربيت سان گڏ، حب الوطني جي جذبات سان هم آهنگ ڪيو وڃي. اهڙا ڳانا، فيچر، ڊراما نه پيش ڪيا وڃن. جي اسلامي روايات جي خلاف هجن!
('عبرت' ٨- جنوري ٦٣ع)

مولائي شيدائي جو وظيفو جاري ٿيو- صدر پاڪستان، فيلڊ مارشل محمد ايوب خان هن کان اڳ، سنڌ جي ٻن شاعرن 'فيض' بخشاپوري ۽ عبدالڪريم 'گدائيءَ' کي هڪ سؤ روپيا ماهوار وظيفو ڏنو آهي. تازو سنڌ جي مشهور تاريخدان، محترمي مولائي شيدائيءَ لاءِ فنڪارن جي امدادي فنڊ مان ماهوار سؤ روپيا وظيفو جاري ڪيو ويو آهي. ('مهراڻ' ١١- جنوري ٦٣ع)

موهن جي دڙي ۾ جديد عجائب-گهر- آثار قديمه جي ڊائريڪٽر ظاهر ڪيو آهي ته 'موهن جي دڙي' وٽ جلدي ٥ لک رپين سان، هڪ جديد عجائب-گهر تعمير ڪري، سنڌ جي 'قديم تهذيب' کي متعارف ڪرڻ جي سلسلي ۾ نئون قدم کنيو ويندو. ان سلسلي ۾ پڌايائين ته 'موهن جي دڙي' مان نادر ۽ قديم شيون تازي دور ۾ هٿ آيون آهن، اهي ٥-٦ مهنن اندر سليقي سان محفوظ رکيون وينديون. هڪ اهڙو بورڊ هنيو ويندو، جنهن مان دنيا جي تهذيبن جو موازنو هن قديم تهذيب سان ڪري سگهبو. ۽ عجائب-گهر پڻ جديد طرز تي تعمير ڪيو ويندو، ۽ سياحن جي آرام لاءِ هڪ جديد ريسٽ هائوس بنايو ويندو، جنهن ۾ ٦ ننڍا ڪمرا ۽ ٣ وڏا ڪمرا هوندا. اهو سارو ڪم ايندڙ سال ۾ پورو ڪيو ويندو. ('مهراڻ' ١٦- جنوري ٦٣ع)

سيوهڻ ۽ لسٻيلي جي وچ ۾ ٩٠ ميل پڪو رستو ٺاهيو ويندو- قلندر شهباز جي سالياني عرس تي وزير مواصلات، مسٽر در محمد اوستي چيو ته سيوهڻ ۽ لسٻيلي جي وچ ۾ ٩٠ ميل پڪو رستو جوڙايو ويندو، ان لاءِ ٣ لک رپيا خرچ ڪيا ويندا. ان طرح نواب شاهه ۽ دادوءَ کي ڳنڍڻ لاءِ درياءَ تي پل پڻ ٺاهي ويندي. ('عبرت' ١٦- جنوري ٦٣ع).

پٽ ڌڻيءَ کي نذرانو!- اعتبار اچي يا نه اچي، ١٦- جنوريءَ ٦٣ع تي ڌاڙيلن جي هڪ ٽولي، پٽ ڌڻيءَ جي زيارت لاءِ آئي ۽ مزار تي اڌ مڻ کنڊ نذرانو ڏئي، بندوقن سان هوائي فائر ڪندي، پٽ ڌڻيءَ کي سلامي ڏئي رواني ٿي وئي. ('عبرت' ١٦- جنوري ٦٣ع).

غريب صحافين جي تقاضا!- يونين آف جرنلسٽ ٽنڊي ڊويزن، ڪمشنر حيدرآباد کان تقاضا ڪئي آهي ته هائوس فنانس ڪارپوريشن کان آسان قسطن تي قرض ڏياريو وڃي، جيئن غريب صحافي، ڳاٽي ٽوڙ مسواڙن کان بچن، ۽ پنهنجا گهر ٺهرائي سگهن. ('عبرت' ١٦- جنوري ٦٣ع)

سنڌي سان گڏ اردو به سکڻ گهرجي!- صوبائي وزير مسٽر در محمد اوستي، سيوهڻ جي ادبي ڪانفرنس جي افتتاح ڪندي، اديبن کي هدايت ڪئي آهي ته هو 'سنڌيءَ' سان گڏ

اردو پڻ سکن. جيئن هو پنهنجي ايندڙ جوابدارين کي اعليٰ صلاحيتن ۽ پوري اعتماد سان منهن ڏئي سگهن. اديبن کي مخاطب ٿي چيائين ته انهن جي 'مادري زبان' اگرچه سنڌي آهي، پر ان هوندي به هو عربي، فارسي ۽ ٻيون زبانون سکي، پنهنجي مطالع کي وسيع ڪن. ان سان ئي پنهنجي 'زبان ۽ ادب' جي وڌيڪ خدمت ڪري سگهندا. ('نوائي سنڌ' ١٧- جنوري ٦٣ع)

قلندر جي ميلي لاءِ خاص ٽرينن جو انتظام- صوبائي وزير، مسٽر عبدالقادر سنجراڻيءَ هڪ پريس ڪانفرنس ۾ ٻڌايو ته ايندڙ سال کان قلندر جي ميلي تي، ايندڙ ماڻهن لاءِ خاص ٽرينون هلايون وينديون. ('عبرت' ١٩- جنوري ٦٣ع)

غير سنڌي ماڻهن کي لازمي طور سنڌي سکڻ گهرجي!- اولهه پاڪستان جي وزير ريلوي، سکر ۾ بنيادي جمهوري ميمبرن کي خطاب ڪندي چيو ته سنڌ ۾ رهندڙ غير سنڌين کي پهرين فرصت ۾ سنڌي ٻولي سکڻ گهرجي ۽ مقامي باشندن کي وري اردو ٻوليءَ تي عبور حاصل ڪرڻ گهرجي. ('مهراڻ' ١٩- جنوري ٦٣ع)

قومي زبان جي نئين وضاحت!- نظام اسلامي پارٽيءَ جي صدر ۽ سابق وزيراعظم، 'انجمن ترويج اردوءَ' جي ٽين ڪانفرنس (لاهور) ۾ انڪشاف فرمايو آهي ته مغربي پاڪستان کي اردوءَ جي اڪيون ٻولي حمايت ڪرڻ گهرجي. مختلف علائقائي ماڻهن کي صرف 'اردو' ئي هڪٻئي جي قريب آڻي سگهي ٿي. اردوءَ جي ذريعي پنجابي، پٺاڻ، سنڌي، بلوچ ۽ بروهي تبادل خيالات ڪري سگهن ٿا. ان کي ئي ذريعه تعليم قرار ڏيڻ گهرجي. ان جي مخالفت فقط اهي 'صاحب' ڪن ٿا. جيڪي ماڻهو علائقائي زبانن متعلق تقاضا ڪري رهيا آهن؛ اهي علائقائي تعصب پيدا ڪري رهيا آهن! ('جنگ' ٢٠- جنوري ٦٣ع)

'ڪينجهر' عرف 'ڪلري' ترقياتي بورڊ، ٻوڙن پساهن ۾!- صوبائي حڪومت، هن کان اڳ ٥٩ع ۾، سنڌي تهذيب، ۽ 'لطيف' جي بيان ڪيل تاريخي ڍنڍ، 'ڪينجهر' کي هڪ شاندار تفريحي ۽ تهذيبي مرڪز بنائڻ لاءِ هڪ 'ترقياتي بورڊ' بنايو هو. معلوم ٿيو آهي ته اهو ٽوڙيو ويندو. ان سلسلي ۾ 'ڪينجهر' کي تهذيبي مرڪز بنائڻ لاءِ ستر لک خرچ واري رٿا ختم ڪئي ويئي آهي. اها رٿا جا ٥ ورهين جي مدي تي پکڙيل هئي، سا ٻئي پنج سالي رٿا تي تڪميل تي پهچڻي هئي. ان متعلق کي ابتدائي ڪم به ڪيا ويا ۽ پنج لک رپيا خرچ ڪري؛ هڪ ٻن هنڌن تي ڪي عمارتون به کڙيون ڪيون ويون هيون. ان رٿا جو روح روان ۽ چيئرمن اڳيون ڪمشنر مسٽر نيازاحمد هو. ڊسمبر ٦١ع ۾ سندس بدليءَ کان پوءِ اها رٿا پراسرار نموني ۾ ڍري ٿي ويئي! نتيجو اهو نڪتو جو سڄي رٿا کي ترڪ ڪيو ويو. ان جو سبب شايد اهو هو ته انهيءَ رٿا کي عمل ۾ آڻڻ سان ڪيترائي لک رپيا اجايا خرچ ٿين ها! آبپاشي کان سواءِ 'ڪينجهر' سان واسطو رکندڙ ٻيا خيال هميشه لاءِ ترڪ ڪيا ويا آهن. ياد رهي ته اڄڪلهه 'ڪينجهر' جو سرڪاري نالو 'ڪلري' ڍنڍ آهي! ('مهراڻ' ١٧- جنوري ٦٣ع

سنڌ سدائين سور سنا آهن!— حضرت لال شهباز قلندر جي ميلي تي، بنيادي جمهوريت ڪنوينشن کي خطاب ڪندي، صوبائي وزير صحت، مسٽر عبدالقادر سنجراڻي چيو:

”سنڌي قوم کي پنهنجن بزرگن جي نقش قدم تي هلي، انسانذات جي خدمت جو جذبو دل ۾ پيدا ڪرڻ گهرجي. آءٌ سنڌي قوم کي قلندر شهباز، شاهه عبداللطيف ۽ سچل سرمست جو واسطو ڏيئي اپيل ٿو ڪريان ته هو وقت جي نزاڪت کي محسوس ڪن.“

”سنڌي قوم، تهذيب ۽ تمدن، ثقافت ۽ ڪلچر، رسم و رواج، ۽ اٿڻ ويهڻ جي خيال سان دنيا جي ٻين ملڪن ۽ قومن کان نرالي آهي. مهمان نوازيءَ ۾ نه صرف ’ايشيا‘ ۾ پوري دنيا ۾ ’سنڌ‘ کي مڃيو ويو آهي. پر افسوس اهو آهي ته اسان اڃا تائين اهو ڪم نه ڪيو آهي، جو ڪرڻ کپي.“

سنڌ جو ذڪر ڪندي چيائين:

”هن وقت ’سنڌ‘ جو نالو وٺڻ موزون نه آهي، ’حيدرآباد ڊويزن‘ ۽ خيرپور ڊويزن‘ چوڻ مناسب آهي؛ پر ’سنڌ‘ ان وقت تائين زنده رهندي، جيسين تائين اسان جون دليون زنده آهن.“

وڌيڪ چيائين:

”سنڌ هميشه سور سنا اهن. ڪنهن به غنيم کي جڏهن به لٽ مار ڪرڻ جي خواهش ٿي، دل ۾ پيدا ٿي آهي. تڏهن هنن سنڌ جو رخ ٿي ورتو آهي!“ (’عبرت‘ ۲۔ جنوري ۶۳ع)

ڏوراهي جو ڏن، پنجاهه رپيا!— سيوهڻ جي ادبي ڪانفرنس ۾، سيد احمد شاهه بخاريءَ ’استاد‘ هڪ ’ڏوراهو‘ قلندر جي خدمت ۾ پيش ڪيو. ’ڏوراهو‘ نهايت اثر انگيز آهي، ان تي کيس پنجاهه رپيا انعام مليو. هڪ اڌ بند پيش ڪجي ٿو:

قوم جي پياران قلندر، هڪڙو ڏوراهو ڏيان،
سنڌ تنهنجي ناهه او شهبازا ساڳي هيءَ چوان.
تون اهو ساڳيو قلندر مست شاهه عارفان،
سڀ غلاف آهن طريقت جا ڍڪيا تو بي گمان،
معرفت جو ماڳ، آهي، تنهنجو اعليٰ آستان،
تنهنجي مسجد ۾ اچي روز تڪبيرون اذان،
ڳهند ۽ گهڙيال ساڳيا، مست تنهنجي در اڳيان...
داستان ’سسئي پنهونءَ‘ جو جنهن ۾ پکڙيل چارسو،
سنڌ جي هڪ سورمي، غيور، عورت، ليکو،
پنهنجي ور ۽ حق پنهنجي لاءِ جنهن جي جستجو،

ڏونگرن سان، برپٽن سان ۽ مڙن سان دوبدو
عزم جني آڏو، زمين ڦاٿي پئي، سبحانه،
'سنڌ ۽ سنڌيءَ' جي حالت آهه ساڳي هوبهو،
هُن کي پنهنجن نان لڳي، هِن جا به پنهنجا ٿيا عدو،
ڏونگرن جا ڏاڍ، هُن سان، کوڙ هن جا آنسهو،
هو عمل هن وٽ، مگر هت عزم ئي ٿي ويو رَفو،
ڪوششون بي روح پنهنجون، جڻ نماز بي وضو،
...قوم جي ٻاران قلندر...

ٽيليويزن- حڪومت پاران اهو اعلان ڪيو ويو آهي ته تعليمي ۽ اصلاحي مقصدن لاءِ پاڪستان ۾ ٽيليويزن رائج ڪرڻ لاءِ تجويزون زير غور آهن. في الحال پاڪستان جي وڏن شهرن ڪراچي، لاهور، ڍاڪا کي وارو ملندو: حيدرآباد، پشاور، چٽگانگ، ڪوئيٽا کي پٺي واري ۾ ٽيليويزن سينٽر ڪان روشناس ڪيو ويندو. ('مهراڻ' ١٤- نومبر ٦٢ع)

اردو شاگردن لاءِ سنڌي لازمي- خيرپور ڊويزنل ڪائونسل، اولهه پاڪستان حڪومت کي سفارش ڪئي آهي ته چوٿين درجي کان پوءِ اردو پڙهندڙن لاءِ سنڌي لازم ڪئي وڃي. (١٤- نومبر ٦٤ع)

ميگزين- حيدرآباد ڊسٽرڪٽ ڪائونسل، 'رهبر' نالي ٤٢ صفحن جو ماهوار ميگزن شايع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي، جنهن ۾ بنيادي جمهوريتن جي ترقياتي سرگرمين کي شايع ڪيو ويندو. (ممڪن آهي ته اهو رسالو اردوءَ ۾ شايع ڪيو وڃي). ('عبرت' ٩- جنوري ٦٣ع)

زرعي ڪاليج (ٽنڊو جام) کي يونيورسٽي بنايو وڃي- زرعي ڪاليج ٽنڊي جام، اولڊبوائز ايسوسيئيشن ٺهراءُ پاس ڪري حڪومت کان مطالبو ڪيو آهي ته لائلپور وانگر موجوده زرعي ڪاليج کي يونيورسٽيءَ جو درجو ڏنو وڃي. جئن هن علائقي جا شاگرد هت ئي زراعت ۽ فن جي تڪميل ڪري سگهن. ('عبرت' ١١- جنوري ٦٣ع)

بنگلا ٻولي- صدر مملڪت، بنگالي ٻولي سکي رهيو آهي. هن وقت تائين هو حرفن ۽ انهن جي اعرابن ۽ استعمال کان واقف ٿي چڪو آهي. سندس ارادو آهي ته هو مارچ ۾ مشرقي پاڪستان جي دوري تي 'بنگلا' ۾ تقرير ڪندو. ('آهنگ' ٢٢- جنوري ٦٣ع)

مهاجرن کي سنڌي ٻولي سکڻ گهرجي- اردو ڪاليج ڪراچيءَ جي پرنسپال، ڪرنل اي. اي رحيم پرزور اپيل ڪئي آهي ته هتي جي غير سنڌي ماڻهن کي سنڌي ٻولي سکڻ گهرجي. جيئن اردو اسان جي پنهنجي ٻولي آهي، تئن سنڌي به اسان جي پنهنجي ٻولي آهي. ان سلسلي ۾ چيائين: جيئن اڳ ڪراچي يونيورسٽيءَ پاران امتحانن جا جواب سنڌيءَ ۾ ڏنا ويندا هئا، تهڙيءَ ريت هاڻي به اجازت هئڻ گهرجي. ('مهراڻ' ٢٠- جنوري ٦٣ع)

مهراڻ ايڪسپريس روهڙي تائين- صوبائي ريلوي وزير، امڪان ظاهر ڪيو آهي ته مهراڻ ايڪسپريس کي ممڪن آهي ته روهڙيءَ تائين هلايو وڃي. ('مهراڻ' ۲۰- جنوري ٦۳ع)

اردوءَ سان گڏ سنڌيءَ کي به ترقي ڏياري وڃي- مسٽر اي، ڪي، بروهيءَ اردو ڪاليج ۾ تقرير ڪندي چيو ته: سنڌي زبان کي به اردوءَ وانگر حق ڏنا وڃن ۽ ان جي ادبي ۽ ثقافتي سرمائي جي فروغ واسطي سنڌين سان گڏ، غير سنڌين کي به گڏجي، اهاءِ سوچڻ گهرجن.
('جنگ'- ڪراچي)

سنڌي ادبي بورڊ کي نصابي ڪتاب مليا- 'سنڌي ادبي بورڊ' سالن کان وٺي، سنڌي درسي ڪتاب ڇاپيندو اچي ٿو. طباعت ۽ صحت جي لحاظ سان، پيو ڪو به علائقائي اشاعت-گهر، سندس مقابلي ۾ نٿو اچي سگهي. خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو، آئينده (۶۳-۶۴ع) لاءِ درسي سنڌي ڪتاب، 'بورڊ' کي ڏنا ويا آهن.

'ٽڪ سلامالیڪم' تي انعام- دادو ميونسپل ڪاميٽيءَ جي وائيس چيرمن، مسٽر شمشاد جوڻيجي، 'عبرت' اخبار حيدرآباد جي خفقانيات ۾ شايع ٿيل لظم، 'ٽڪ سلامالیڪم' جي ليکڪ محمد قاسم 'لائق' کي انعام ڏنو آهي، ('عبرت' مزاحيه ۲۱- جنوري ٦۳ع)

حيدرآباد جي صحافين کي ڪالوني پلاٽ ڏنا ويندا- حيدرآباد جي صحافين جي ڪالونيءَ متعلق، حيدرآباد جي ڊپٽي ڪمشنر مسٽر وسيم؛ مسٽر مسعود صادق جي پريس ڪانفرنس ۾ اعلان ڪندي چيو ته: پشاور وانگر، حيدرآباد جي صحافين لاءِ به جايون جوڙائي ڏنيون وڃن، ۽ اهي 'مسواڙ واڌ خريداريءَ' جي بنيادن تي ڏنيون وڃن. ('عبرت' ۲۱- جنوري ٦۳ع)

ثقافتي ادارن جي امداد- وزير تعليم پاڪستان، ڍاڪا جي آرٽ سينٽر ۾ ٻڌايو آهي ته حڪومت ثقافتي ادارن جي هر طرح مدد ڪندي. انهن کي گهرجي ته هو ٻاهرين ثقافت کي ڇڏي، پنهنجي ملڪي ۽ علائقائي ثقافت کي زور وٺائين. جيئن مشرقي پاڪستان ۽ مغربي پاڪستان جي 'علائقائي تهذيب' ۽ ثقافت، فن ۽ ادب تي گهٽي ۾ گهٽو ڪم ٿي سگهي.
('حريت' ۱۹- ڊسمبر ٦۳ع)

پنجابي زبان کي ذريعهء تعليم بنائڻ جو مطالبو- پنجابي ادبي مجلس جي هڪ نشست ۾، مطالبو ڪيو ويو آهي ۽ چيو ويو آهي ته پنجابي ٻوليءَ کي ذريعهء تعليم بنائڻ جو مطالبو قدرتي طور صحيح آهي. ان مجلس ۾ ڊاڪٽر باقر، ڊاڪٽر فقير محمد ۽ ظفر قريشيءَ شرڪت ڪئي.
('حريت' ۱۹- ڊسمبر ٦۳ع)

تبصرا

مثنوي چنيسر نامه: (فارسي). مرتب پير حسام الدين راشدي؛ ناشر سنڌي ادبي بورڊ (سنڌ).

سنڌ جي زمين ۽ پاڻيءَ ۾ قدرت جا اهڙا راز پوشيده آهن، جو جيڪو ماڻهو هتي پيدا ٿيو يا مستقل طور آباد ٿيو ۽ هن علائقي جي طرز زندگيءَ ۽ ثقافت ۽ روايات کي پنهنجو بڻايائين، ته پوءِ سندس ذاتي خوبين، علم ۽ فضيلت، دانائيءَ ۽ فڪر کي اهڙي مهميز ٿي ملي، جو هو، پنهنجي دائري عمل اندر اعليٰ مقام جو مالڪ بڻجي پوي ٿو، ۽ هن علائقي لاءِ سندس وجود، صدين گذرڻ کان پوءِ به قابل فخر سمجهيو وڃي ٿو.

اها هن زمين جي خمير جي ئي برڪت ۽ فضيلت آهي، جو هتان جي ماڻهن پنهنجي مادري زبان، سنڌيءَ کان علاوه عربيءَ، فارسيءَ ۽ اردو زبان جي ترويج ۽ ترقيءَ ۾ نمايان ڀاڱو ورتو آهي. تاريخ اهڙن نيڪ نيت، فاضل ۽ علم جي شيدائين جي تذڪري کان خالي ڪونهي. سندن تخليقات، جيڪي ادبي معيار، طرز نگارش، شوڪت الفاظ، موضوع جي جامعيت ۽ قدرت ۽ تصنيف جي ضخامت سببان اعليٰ معيار جون آهن، سي زماني جي دستبرد سببان ڪافي تعداد ۾ ضايع ٿي ويون هيون. پر هينئر انهن مان جيڪي دستياب ٿي چڪيون آهن سي 'سنڌي ادبي بورڊ' طرفان شايع ڪيون پيون وڃن.

هيءَ فارسي مثنوي ادراڪي بيگلاري، ڏهين صدي هجريءَ جي شاعر جي تصنيف آهي. ادراڪيءَ سنڌ جي ترخان حاڪمن جي تاريخ "بيگلار نامه" پڻ لکي هئي، جا هڪ مستند دستاويز آهي ۽ گهڻو وقت اڳ، 'سنڌ مسلم ادبي سوسائٽيءَ' طرفان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري شايع ڪرائي ويئي هئي.

"ليلا چنيسر" سنڌ جي هڪ مشهور عشقيه ڪهاڻي آهي، جنهن جو دور ستين صدي هجري چيو وڃي ٿو. هن ڪهاڻيءَ جي تاريخي حيثيت مشڪوڪ آهي، ڇو ته ان ۾ جاتايل ڪردار، جغرافيه مقامات ۽ پيون ڪيتريون ڳالهيون يا ته بنهه ڪوڙيون آهن يا وري انهن جي بيان ۾ تضاد آهي ۽ بعض ڳالهيون عقل سليم جي مڃڻ کان بعيد آهن. الهيءَ ڪري جيسين اهڙا تاريخي مآخذ ۽ دستاويز منظر عام تي اچن، جيڪي هن ڪهاڻيءَ کي سچو ثابت ڪن، تيسين اسين ليلا-چنيسر جي ڪهاڻيءَ کي محض "لوڪ ڪهاڻي" ئي سمجهنداسون ۽ اهڙي قسم جون ڏند ڪٿائون ٿوري گهڻي فرق سان ڪيترن ملڪن ۽ قومن ۾ مشهور آهن. پر انهن حالتن جي باوجود، هڪ ڳالهه بلڪل صاف ۽ مسلم آهي ته سنڌ جي عشقيه داستانن ۾ بداخلاقي،

بيراهروي ۽ غير صحتمند ماحول ڪڍهن ڪونهي. 'سسئي' جي آهي ته پنهنجي منڪوح مرد جي عشق ۽ فراق ۾ آهه و زاري ڪري ٿي. ان سان ئي محبت جي دعوائي ڪري ٿي ۽ ان جي وصال لاءِ ئي ڪشالا ڪاٽي ٿي. جيڪڏهن ڪا 'ماروئي' آهي ته اها پنهنجن ساده‌لوح مارن لاءِ مري ۽ جهري ٿي. وقت جو حاڪم ڪيس ربهي ريبي نٿو سگهي. هوءَ هڪ دفعو قبول ڪيل مرد سان ئي ملڻ چاهي ٿي. دنيا جون مسرتون، عيش و عشرت، پٽ پنبهر ۽ پانهيون سندس استقلال کي متزلزل ڪري ڪين سگهن ٿيون. سندس عزم جي پختگي، اخلاقي جرئت ۽ مستقل مزاجي آخر ڪيس ڏوٿين سان ملائي ٿي. وري جيڪڏهن ليلا نسواني ڪمزوريءَ جو مثال بڻجي، موتين جي مالها تي موهجي، پنهنجي مرد جي محبت، وابستگيءَ ۽ پروسي کي ضرب ٿي پهچائي ۽ ان سببان ڏهاڳ جا ڏولاوا ڏسڻا ٿا پونس، ته به هوءَ آخر تائين الهيءَ مرد جي ئي ٿي رهي ۽ هجر و فراق جي عالم ۾ به ڪيس ئي ياد ٿي ڪري ۽ آخر ۾ ان جي ديدار ڪندي ئي دم ٿي ٽوڙي.

بهرحال ليلا-چنيسر جي ڪهاڻيءَ جي ندرت سببان ئي شايد ادراڪي بيگلاري هن قصي کي پنهنجي مثنويءَ جو موضوع بڻايو. هيءَ مثنوي سنڌ ۾ فارسي ادب جو سنگ ميل آهي، ڇو ته ان کان پوءِ ئي ٻين شاعرن جون تخليقون منظر عام تي آيون ٿيون ڏسجن. انهيءَ زماني (ارغون ۽ ترخان) ۾ لکيل ٻيون به مثنويون آهن: شاهه جهانگير هاشميءَ جي مثنوي "مظهرالآثار" جا شاهه حسين ارغون تاه ۹۴۰ هجري ۾ لکي ويئي ۽ "ترلم عشق" مثنوي جيڪا ٺٽي جي محمد مقيم شاعر، مرزا جاني بيگ جي دور ۾ لکي. مير معصوم شاهه بکريءَ جو "خمسه" ته چند سال پوءِ لکيو ويو هو ۽ ان کان اڳ، مثنوي 'چنيسر نامه' جو ملڪ ۾ چرچو هئو.

ادراڪيءَ انهيءَ صدين جي پراڻي قصي کي، ڪنهن به رنگ روپ ڏيڻ کان سواءِ نهايت سادي نموني ۾ بيان ڪيو آهي، ۽ اسان جي سنڌي شاعرن، انهيءَ ڪهاڻي مان جيڪي نڪتا ڪڍيا آهن يا ڪن منظرن کي دلڪش بڻايو آهي، سا ڳالهه هن مثنويءَ ۾ ڪينهي. ان ڪري ٽيڪنيڪي ۽ فني- نڪته نگاهه کان هن مثنوي ۾ ڪا خاص خوبي ڪينهي. پر انهيءَ سڌي ۽ سادي طرز ادا هوندي به ادراڪيءَ ڪيترا معرڪي جا شعر چيا آهن. جنهنڪري شاعرانه طور مثنوي جو مقام دلپسند ٿي پيو آهي. ازانسواءِ هن مثنويءَ جو بحر، مولانا جاميءَ جي مثنوي "يوسف و زليخا" جهڙو آهي، جنهنڪري مثنوي اثرائتي ٿي پيئي آهي. محبوب جي حسن جي تعريف، عشق جي راهه ۾ معشوق سان ملڻ جي اميد تي تيز روي ۽ تڪليفن جو مقابلو، ۽ معشوق (عورت) جا لطيف احساس بيان ڪرڻ وقت شايد ادراڪيءَ جي سامهون جاميءَ جي يوسف و زليخا هئي، ڇاڪاڻ ته رات جي دلڪش ڪهاڻي يا معاملاتي شعر، هوبهو مولانا جاميءَ جي رنگ ۾ چيل معلوم ٿين ٿا. 'زليخا' بهرحال هڪ نبيءَ جي عورت هئي، ان ڪري مولانا جامي ڪهڙي حد تائين بعض جاين تي چشم پوشي به ڪري ويو آهي، پر ادراڪيءَ لاءِ ليلا

جي داستان ۾ اهڙي ڪابه بندش حائل ڪانه هئي ان ڪري هن نهايت آسانيءَ سان معاملاتي شعر چيا آهن.

هن ڪتاب جي هڪ خصوصيت هيءَ پڻ آهي ته سيد حسام الدين راشديءَ جنهن ڪافي محنت ۽ تحقيق ڪري هن مثنويءَ جو نسخو مرتب ڪيو آهي، تنهن صاحب ارغون ۽ ترخان خاندان جي دور جو تفصيلي تذڪرو، مقدمي جي صورت ۾ هن ڪتاب سان شامل ڪيو آهي، جنهنڪري، ان دور جي حالتن جي چڱي پروڙ پئجي ٿي.

هي ڊيمي سائيز تي ٻن سؤ صفحن جو ڪتاب، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد وٽان ساڍن ٽن روپين ۾ ملي سگهي ٿو. — ڪ. ب. خ

مثنوي مظهرالآثار: (فارسي). مرتب، پير حسام الدين راشدي، ناشر. سنڌي ادبي بورڊ سنڌ.

هيءَ فارسي مثنوي سيد شاهه جهانگير هاشميءَ (متوفي ۹۴۶ هجري) جي تصنيف آهي، جنهن ۾ تصوف جي مختلف رموز جو بيان ٿيل آهي.

ڏهين صدي هجري، ايران ۽ سنڌ لاءِ وڏن انقلابن ۽ مهمن جو دور هو جو ته انهيءَ صديءَ جي پهرئين چوٿائيءَ ۾ جي قومون ظهور پذير ٿيون، جن ملڪ ۾ انقلاب ۽ خونريزيءَ جو عالم برپا ڪري ڇڏيو. هڪ طرف سلطنت بزرگ تيموريان تي هرات جي بادشاهه سلطان حسين بقرا جي وفات کان پوءِ تنزل آيو جو بابر جي شخصيت نمودار ٿيڻ کان پوءِ ختم ٿيو. ٻئي طرف شاهه اسماعيل صفوي، مذهبي مسند ڇڏي، شاهي تخت تي ويٺو ۽ ٽئين طرف کان محمدخان شيباني، اتر اوپر تي نمودار ٿيو، ۽ قتل ۽ غارت گريءَ جي بازار گرم ڪري ڇڏيائين.

سنڌ ۾، انهيءَ وقت (۹۱۰ هجري) ڄام نظام الدين لنده وفات ڪئي. طويل مدت حڪمرانيءَ ڪرڻ سببان هن سلطنت جو انتظام پختو ٿيو. ڄام نظام الدين جي پٽ فيروز ۽ سندس هڪ رشتيدار ڄام صلاح الدين جي وچ ۾ ۹۱۴ کان ۹۲۷ هجري تائين جنگ رهي. وزيراعظم دريا خان جي همت ۽ تدبير سان فيروز، حڪومت ته حاصل ڪئي پر ڄام صلاح الدين گجرات جي مدد سان فوج ڪشي ڪئي. فيروز 'سوي'. (سيبي) جي حاڪمن ڏانهن هٿ ڊگهيڙيو، ۽ شاهه بيگ محرم ۹۲۸ هجري ۾ سنڌ ۾ آيو ۽ ڄام صلاح الدين کي شڪست ڏنائين. هو سبي واپس وڃڻ بدران سنڌ جو حاڪم بڻجي ويٺو ۽ سندس وفات (۲۲-شعبان ۹۲۸هه) کان پوءِ سندس پٽ شاهه حسن ارغون تخت تي ويٺو. جنهن ۹۲۹هه ۾ فيروز سان ٽڪر کاڌو جنهن ۾ ويهه هزار ماڻهو ٻنهي طرفن جا قتل ٿيا ۽ شاهه حسن ارغون سڄي سنڌ جو مالڪ ٿيو.

ارغونن جي تسلط کان پوءِ ايران ۽ قنڌار کان ڪيترا علمي خاندان سنڌ ۾ اچي لٿا ۽ ٻکر ۾ آباد ٿيا. جن ۾ شاهه قطب الدين به هو جيڪو ٻکر ۾ اچي رهيو ۽ سنڌ جو پهريون 'شيخ الاسلام' مقرر ٿيو. سندس هڪ عزيز شاهه جهانگير هاشمي به ۹۳۰هه ۾ اچي ٻکر ۾ سڪونت پذير ٿيو. هو شيرين ڪلام شاعر ۽ متدين صوفي بزرگ هو. تذڪرن ۾ آيو آهي ته

شاهه جهانگير مولانا جاميءَ جو همعصر هو، ۽ سندس صحبت مان گهڻو فيض پرايو هئائين. سندس ديوان، ابيات، قصيده ۽ هيءَ مثنوي، سندس باڪمال شاعريءَ ۽ عقيدن جي غمازي ڪن ٿا. مثنوي مظهرالآثار، هاشمي صاحب، "خمسه نظامي"، "مطلع خسرو" ۽ "تحفته الاحرار جامي" جي جواب ۾ لکي ۽ ان کي ابو عبدالله، شاهه حسن ارغون جي نالي منسوب ڪيائين.

تصوف جو حلقو اثر ان وقت وڌندو آهي، جڏهن ملڪ ۾ افراتفريءَ جون حالتون هونديون آهن ۽ ماڻهو دنياداريءَ کان تنگ اچي، مذهب جي آڙ ۾ لڪندي، سڪون ۽ بيفڪريءَ جي تلاش ڪندا آهن. هن مثنويءَ جي محرڪ ب سنڌ جون هنگامي حالتون ڏٺيون هيون. هن مثنويءَ ۾ تصوف جا اسرار ۽ معرفت الاهيءَ جون رمزون ۽ تزڪيہ نفس جا نڪتا، نهايت دلنشين ۽ آسان پيرايي ۾ بيان ٿيل آهن. مثنويءَ جا اشعار اهڙا تابدار ۽ جرڪندڙ موتي آهن، جيڪي سنڌ ۾ فارسي شاعريءَ ۽ ادب کي هميشه روشن رکندا ايندا.

هن ڪتاب کي مختلف قلمي نسخن سان ڀيٽي ۽ وضاحتي حاشين سان سينگاري سيد حسام الدين راشديءَ تاليف ڪيو آهي. جنهن لاءِ راشديءَ صاحب کيرون لهڻيون. ڪتاب ۾ عالمانہ مقدمي کان علاوه هڪ اهڙي فهرست پڻ ڏني ويئي آهي، جنهن ذريعي مختلف نسخن جون پڙهڻيون معلوم ٿي سگهن ٿيون.

ڊيمي سائيز جي ٢٥٠ صفحن جو هي ڪتاب، فارسي ادب ۽ دينيات جي شاگردن ۽ هر هڪ لئبرريءَ لاءِ ضروري ڪتابن مان هڪ آهي، ۽ ساڍن ٽن روپين ۾ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد وٽان ملي سگهي ٿو. — ڪ، ب، خ

مثنويات هير رانجها: (مثنويات هير-رانجها (فارسي):- ناشر سنڌي ادبي بورڊ (سنڌ)

هرڪا قوم پنهنجي علمي ۽ ادبي ورثي سان سچاتي وڃي ٿي، ۽ ان جي زندگي پڻ علم و ادب جي صحتمند ۽ جاندار ورثي جي زندگيءَ سان وابستہ آهي. ماضيءَ جي شاندار روايتن کي اسين زنده تہ رکي ڪين سگهياسون، پر جڏهن ماحول ڦيرو کاڌو، نوان نوان پاڙيسري ٻٽيا ۽ اسان جي ادب، مزاج ۽ ثقافت جي پرک ٿيڻ لڳي، تڏهن اسان وٽ ڪجهہ ڪين هو جو ثبوت طور پيش ڪري سگهون، ۽ مستقبل لاءِ ڪو موزون مقام حاصل ڪريون. خدا ڀلو ڪري انهن قومي درد-دل رکندڙ حضرات جو، جن 'ادبي بورڊ' جي نئين تشڪيل کان پوءِ ان جي پروگرام ۾ اسان جي عالمن، شاعرن ۽ فاضلن جي عربي ۽ فارسي تصنيفن کي ٻيهر شايع ڪرڻ جو انتظام ڪيو، جنهنڪري اهڙيون نادر ۽ مثالي تصنيفون وري منظر عام تي اچي ويون جن اسان جي علمي، ادبي ۽ ثقافتي خدمت کي نہ فقط نروار ڪري ڇڏيو پر اسان جي مزاج ۽ نظرين جي پڻ وضاحت ڪئي آهي.

سنڌي ادبي بورڊ، فارسي مطبوعات جي سلسلي ۾ هي ڪتاب شايع ڪرايو آهي، جنهن ۾ سنڌيءَ ۾ لکيل چار فارسي مثنويون ۽ هڪ طويل قطعو شامل آهن. پهرئين مثنوي مير عظيم الدين "عظيم" ٺٽوي جي آهي. "عظيم"، مير فتح علي خان ٽالپر جي دربار جو ملڪ الشعراء

هو ۽ ١٢١٣ هجري ۾ 'هير رانجها' مثنوي لکي هئائين. ان کان پوء مير ڪارو خان ٽالپر جي دربار جي شاعر، مير ضياءالدين "ضيا" ١٢١٥ هجري ۾، "آزاد"، وري مير مراد علي خان ٽالپور جي وقت ۾ ۽ پوء مرحوم ولي‌محمد خان لغاريءَ (المتوفي ١٢٤٧ هجري) انهيءَ موضوع تي مثنويون لکيون. هن ڪتاب ۾ روهڙيءَ جي هڪ صوفي شاعر مرحوم قادربخش "بيدل" (١٢٣٠-١٢٨٩هه) جو هڪ طويل قطعو پڻ شامل ڪيو ويو آهي. انهن پنجن ئي مثنوين کي يڪجا شايع ڪرڻ سان، انهن شاعرن جي هڪبئي سان ڀيٽ ڪري سگهجي ٿي، ۽ سندن طرز انشاء جي خصوصيتن جو اپياس پڻ ڪري سگهجي ٿو.

هير و رانجها جو عشقيه داستان-گو، پنجاب جي پيداوار آهي پر ان روماني قصي کي نه فقط بر صغير هندوستان ۽ پاڪستان جي مختلف زبانن (هندي، پنجابي، سرائڪي، اردو، پشتو، بلوچي ۽ سنڌي) ۾ منظوم ڪيو ويو آهي. پر انگريزي، فرينچ، فارسي ۽ عربيءَ ۾ پڻ طبع آزمائي ڪئي ويئي آهي، ۽ معلوم ائين ٿو ٿئي ته پاڪستان جي ڪنهن به عوامي حڪايت تي ايتري تحقيق ۽ تحريري مواد ڪين ملي ٿو جيترو 'هير و رانجها' جي حڪايت تي مهيا آهي. سنڌي ۽ سرائڪي زبان ۾ سنڌ جي شاعرن جهڙوڪ. روحل، مراد فقير، فقير حمل خان لغاري، فقير بيڪس، امام بخش خادم، سيد حيدرشاهه، فقير غلام علي 'مسرور' خليفي نبي بخش جو ڪلام اسان جي اڳيان آهي. پنجاب جي قصي تي ايترن سنڌي شاعرن جي طبع آزمائي ڪرڻ، هن علائقي جي ماڻهن جي روشن ضميريءَ ۽ وسعت قلبي جو مظهر آهي ۽ پڻ انساني اخوت ۽ ادب جي بي تعصبي واري رجحان جي غمازي ڪري ٿو.

اسان جو خيال آهي ته 'بورڊ' طرفان هن فارسي مثنوين جي مجموعي ۾، ٺٽي جي نواب احمد يار خان برلاس "يڪتا" جي مثنوي، جيڪا 'هير ۽ رانجها' جي داستان محبت بابت سنڌ ۾ لکيل مثنوين ۾ اوليت جي حيثيت ٿي رکي (ديوان عطارد مقدمه صفحي ٦٧) اها پڻ شامل ڪئي وڃي ها. ۽ ڪلهوڙا دور جي شاعر منشي شيوڪرام "عطارد" کي به هن تاريخي مجموعي ۾ شامل ڪيو وڃي ها، جنهن جا قلمي نسخا يونيورسٽي لئبرري عليگڙهه ۽ جناب لطف الله بدوي (شڪارپور) وٽ اڄا به موجود آهن. ازانسواءِ لوڪ ادب اسڪيم تحت انهيءَ موضوع تي چيل سنڌي مثنويون پڻ شايع ڪرايون وڃن.

هي ڪتاب وڏي تختيءَ تي چار سؤ صفحن تي مشتمل آهي. شروع ۾ ٤٣ صفحن تي مشتمل، پاڪستان جي مشهور انشاء پرداز جناب حفيظ هوشيار پوري جو عالمانه مقدمه آهي. فارسي ادبيات جي شاگردن لاءِ خاص طور ۽ ادب سان دلچسپي رکندڙن لاءِ عام طور هن ڪتاب جو مطالعو فائديمند آهي. هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد وٽان پنجن روپين ۾ ملي سگهي ٿو. --- ڪ، ب، خ

تاريخ مظهر شاهجهاني (فارسي): مرتب پير حسام‌الدين راشدي، ناشر سنڌي ادبي بورڊ سنڌ

سنڌ علائقي جي اها انتهائي بدقسمتي آهي، جو اڄ تائين اسان وٽ ڪا جامع ۽ مبسوط تاريخ ڪانهي. اردو، انگريزي، فارسي ۽ عربي زبانن ۾ لکيل ڪتابن ۾ ڪن حاڪمن، گهرائن يا ڪنهن خاص دور جو نهايت مختصر ۽ فن تاريخ جي سراسر خلاف جيڪي ڪجهه مواد شايع ٿيو آهي يا ٿي رهيو آهي، ان مان اسان جي اجتماعي طور ڪا خاص تعريف، شناخت ۽ من حيث‌القوم ڪا گواهي ڪالهه ٿي ملي. اهي تاريخي يا سوانحي ڪتاب يا انهن سفرنامن وانگر آهن، جن ۾ سنڌ بابت بڇڙيون ڳالهيون ۽ اوليائن جون ڪرامتون ۽ ماڻهن جي بدعتن جو ذڪر ٿيل آهي. افسوس آهي جو صدين گذرڻ کان پوءِ به تاريخ نويسيءَ ۽ تذڪره نويسيءَ جي فن جي ڪمال تي پهچڻ بعد به سنڌ اهڙو ڪو مورخ پيدا ڪونه ڪيو، جيڪو پنهنجي قلم کي هن "بدنصيب ماتريءَ" جي صحيح حالتن ۽ ماڻهن جي صحيح ڪردار ۽ فڪر و عمل کي منظر عام تي آڻي، حال جون بي‌انصافيون ختم ڪري ۽ سنڌين جي خوشگوار مستقبل لاءِ راهون هموار ڪري.

هن سلسلي ۾ سنڌ جي عوام جون تمنائون ۽ اميدون هميشه 'سنڌي ادبي بورڊ' جي پروگرامن ۽ طريقهءِ عمل سان وابسته رهيون، ڇو ته اهوئي هڪ اهڙو ادارو ٿي سگهي ٿو جيڪو هن علائقي ۽ هتي جي ماڻهن جي تاريخ، ادب، ثقافت ۽ تمدني ورثي کي صدين جي اونده مان ڪڍي، نه فقط عصر جديد سان متعارف ڪرائي سگهي ٿو، پر ان کي زنده جاودان پڻ بڻائي سگهي ٿو. پر اڃا تائين اهڙو ڪتاب شايع ٿي ڪين سگهيو آهي، جيڪو مذهبي، سياسي، ادبي ۽ تمدني تاريخ جي ضرورت کي پورو ڪري سگهي. اها حقيقت آهي ته بورڊ طرفان سنڌ جي تاريخ جي سلسلي ۾ چند فارسي ۽ اردو ڪتاب شايع ڪرايا ويا آهن پر اهي تاريخ نويسيءَ جي جديد فن جي ڪسوٽيءَ تي پورا به ڪي نٿا سگهن، ۽ انهيءَ ڪري ئي سنڌ جي تاريخ جو مسئلو اڃا تائين معمو بڻيو پيو آهي.

سنڌ جي تاريخ جي ماخذات طور هن وقت تائين 'بورڊ' طرفان جيڪي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن، انهن مان "تاريخ مظهرشاهجهاني" نهايت اهم ڪتاب آهي، ڇو ته اهو ڪتاب قديم تاريخ نويسن کي به هٿ اچي ڪين سگهيو هو، ۽ ان ۾ مغليه دور جي سنڌ جو اهڙو احوال درج آهي جيڪو اڃا تائين منظر عام تي اچي ڪين سگهيو هو. هي ڪتاب ١٠٤٤هجري ۾ يوسف ميرڪ بن مير ابوالقاسم نمڪين بکريءَ، تاليف ڪيو ۽ هيئنر ان جي پهرئين حصي کي سيد حسام‌الدين راشديءَ سڌاري مقدمي ۽ حاشين سان سنواري مرتب ڪيو آهي. ڪتاب جي پهرين حصي ۾ "سياست نامه" وانگر حڪمرانيءَ ۽ سياستدانيءَ جا اصول ڄاڻايل آهن، ان ۾ سنڌ جو به مختصر تذڪرو آهي، پر زير تبصره ڪتاب جو اصل، ڪتاب جو ٻيو حصو آهي، ان ۾ سمورو ذڪر بکر کان وٺي ٺٽي تائين "مغل شاهي" جي "درون خانه" حقيقتن ۽ چشم ديد حالات تي مشتمل آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي ان وقت وارين تمدني، انتظامي ۽ سياسي حالتن جو تفصيل سان بيان ٿيل آهي، ۽ ائين پيو معلوم ٿئي ته گويا يوسف ميرڪ ان زماني ۾ به تاريخ نويسيءَ

جي جديد ڄاڻ کان واقف هو ۽ مغل شاهن ۽ گورنرن سان گڏ وڪڙ هن عوام ۽ ملڪ جي حالتن جو پڻ نقشو چٽيو آهي.

جيڪڏهن 'علي شير قانع' ۽ 'مير معصوم' يا ٻيا سنڌ جا تاريخ نويس، پنهنجن تصنيفن ۾ يوسف ميرڪ جي طرز تحرير ۽ فڪر و فن اختيار ڪن ها ته اڄ هوند اسان جي تاريخ جو باب نه ته گمشده هجي ها ۽ نه ئي تشنه-حق آهي ته پير حسام الدين راشديءَ هن ڪتاب ذريعي وڏي قومي خدمت انجام ڏني آهي.

هي ڪتاب ڊيمي سائيز جي ٣٨٢ صفحن تي مشتمل آهي، ڇپائي، ڪاغذ ۽ گيٽ اپ نهايت شاندار اٿس ۽ ڏهن روپين ۾ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ڪراچي ۽ سکر يا ٻين ڪتب فروشن وٽان ملي سگهي ٿو. — ڪ. ب. خ

ذب ذبابات الدراسات (عربي): ناشر 'سنڌي ادبي بورڊ سنڌ'

سنڌي ادبي بورڊ جو هي ٻيو عربي ڪتاب آهي، جيڪو مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي پٽ مخدوم عبداللطيف ٺٽويءَ جي يادگار تصنيف آهي. هي ڪتاب جو ٻيو حصو آهي. ڪتاب جي نالي جي معنيٰ آهي "مکيون اڏائڻ" يعني مخدوم محمد معين جي تصنيف "دراسات اللبيب" ۾ جيڪي ڳالهيون مخدوم عبداللطيف کي غلط نظر آيون تن جو هن ڪتاب ۾ رد ڏنو ويو آهي.

مذهبي معاملن ۽ مسئلن ۾، اهڙن مناظرن يا بحثن يا رد ڪد جو رواج سنڌ ۾ ئي موقوف ڪينهي، پر اهو حال ساري عالم اسلام جو آهي، ۽ دراصل اهي متنازع فيه مسئلا ئي آهن جن سڀان ملت اسلاميه ۾ هميشه انتشار ۽ ڪمزوري رهي آهي. قديم ٺٽي جهڙي شهر ۾ ڪنهن به عالم جي ڪا ڳالهه بنا چون و چرا جي مڃي وڃي، سو ناممڪن هو. هن ڪتاب ۾ مخدوم عبداللطيف، جيڪو ٺٽي ۾ علامه محمد معين جو همعصر هو، ۽ اتي ئي ١٧٧٥ع ۾ وفات ڪيائين. اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته اسلامي قانون ۾ 'تقليد' جي هڪ عليحده ۽ اهم ۽ صحيح حيثيت آهي ۽ علامه محمد معين جو نظريو غلط آهي. مخدوم صاحب اها ڪوشش اهل-سنت جي نظريي موجب، روايتي انداز سان ڪئي آهي، ۽ ان لاءِ حديثن جا حوالا ڏنا آهن. سندس تحرير سان اها پڌري پئي ٿي ته پاڻ ٻوي ٿي ته پنهنجي نظريي بابت سندن مطالعو نهايت وسيع آهي، پر ان ۾ ڪاٿي ٿئين يا طبعزاد ڳالهه ڏسڻ ۾ ڪين ٿي اچي. ازانسواءِ طرز تحرير، انشاء پردازي ۽ عربي زبان تي اهڙو عبور نظر نٿو اچي، جيڪو علامه محمد معين جي ڪتاب "دراسات اللبيب" جي خصوصيت آهي.

هن ڪتاب ۾ جن موضوعات تي بحث ڪيو ويو آهي، انهن ۾ اسلامي شريعت جي چئن مڪتبن طرفان ڄاتايل ماخذ، جيئن ته قرآن، سنت، اجماع ۽ قياس پڻ آهن، ۽ بحث جا دليل اهي ساڳيا آهن جيڪي اڳ هر ساڳئي نظريي واري عالم طرفان بيان ڪيا ويا. پر انهيءَ هوندي به ائين ڪين چئي سگهبو، ته هن ڪتاب جي اشاعت بيڪار ۽ بي مقصد آهي ڇو ته هن ڪتاب ذريعي اسان کي قديم سنڌ جي هڪ عالم-دين جي خالات کان واقفيت ٿئي ٿي.

ارڙهين صديءَ جي سنڌ جي مذهبي ۽ تمدني حالتن ۽ عربي زبان جي رواج جو پتو پئجي ٿو. ازانسواءِ هن ڪتاب ۾ بحث دوران، مخدوم عبداللطيف ڪيترن ڪتابن ۽ ڪيترن عالمن جا اقوال پنهنجي نظريي جي تائيد ۾ نقل ڪيا آهن، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته ڪهڙن عالمن، هن علائقي جي مذهبي ۽ ثقافتي تحريڪن ۾ حصو ورتو.

هي ڪتاب پڻ مولانا محمد عبدالرشيد نعمانيءَ جي تحقيق، محنت ۽ ڪاوش جو نتيجو آهي، جنهن صاحب هن ڪتاب کي نه فقط ايڊٽ ڪيو آهي، پر ان ۾ نالن ۽ مقامات جون فهرستون شامل ڪري، ان کي محققن لاءِ وڌيڪ ڪارآمد بڻايو آهي. جيئن ته نعماني صاحب خود علامه محمدمعين جي عقيدن جو معتقد ڏسڻ ۾ نٿو اچي، تنهنڪري ”دراسات اللبيب“ وانگر هن ڪتاب ۾ ’تعليقات‘ (وضاحت ۽ تشريح) طور ڪو به مضمون شامل ڪين ڪيو اٿس. نعماني صاحب کان البته هڪ فروگذاشت ٿي آهي جو هن صاحب تفصيل سان ڪتاب لکڻ ۽ مصنف واري زماني جي مذهبي ۽ تمدني حالتن جو ڪو به ذڪر ڪين ڪيو آهي. ’سنڌي ادبي بورڊ‘ کي انهيءَ ڳالهه ڏانهن توجهه ڏيڻ گهرجي ته سنڌي زبان جي ڪتابن کان علاوه، ان جي بي هرهڪ مطبوعات ۾، ان زماني جي سنڌ جو اقتصادي، مذهبي ۽ تمدني پس منظر ضرور شامل ڪيو وڃي.

هي ڪتاب ڊيمي سائيز جي اٽڪل هزار کن صفحن تي مشتمل آهي ۽ ١٥ روپين ۾، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد وٽان ملي سگهي ٿو. ـــ ڪ.ب.خ

ريڊيو اسٽيشن حيدرآباد تان نشر ٿيل تبصرا.

سنڌي ادب جو واڌارو

[نوٽ ـ هت ريڊيو اسٽيشن حيدرآباد تان ’سنڌي ادب جو واڌارو‘ جي عنوان سان، نشر ڪيل تبصرا پيش ڪجن ٿا. انهن ڪتابن ۾ ’فرهنگ جعفري‘، ’نيهه اڪريون‘، ’اڪڙيون مينگهه ملهار‘، ’دنيا دورنگي‘، ’سُناتيا‘، ’سيف الملوڪ‘، ’عبرت ڪده‘، ’ور وطن جائي‘ اچي وڃن ٿا. تبصره نگار حسب ترتيب هي آهن: سراج، بشير مورياڻي، ميرمحمد لطاماڻي.

اسان جي ذاتي راءِ اها آهي ته ڪتابن جي انتخاب سان گڏ مبصرن ۽ نقادن جي انتخاب کي پڻ وڏي اهميت حاصل آهي. ڪيترا علمي ۽ فني موضوع ۽ بحث اهڙا آهن، جن تي هرڪو مبصر لکي نٿو سگهي. ان طرح خاص نظرياتي ۽ اختلافي مسئلن کي پڻ ترديدي ۽ تنقيدي انداز ۾ پيش ڪرڻ کان به بچڻ گهرجي. جيئن ڪي تبصرا ان قسم جا ئي نظر اچن ٿا. جيئن ’ور وطن جائي‘، جو اسان مجبوراً پيش نٿا ڪريون.

اسان اهي تبصرا، هوبهو قيرقار کان سواءِ پيش ڪريون ٿا. زبان جي صحت ۽ فن جي غلطين جي اصلاح کان اسان پاسو ڪيو آهي. ان جا جوابدار لکندڙ ۽ نشر ڪندڙ ئي آهن. اِن ۽ توجهه طلب حصا نمايان ڪيا ويا آهن.

آخر ۾ اسان ڊئريڪٽر ريڊيو اسٽيشن حيدرآباد جا شڪرگذار آهيون. جنهن صاحب، آهي تبصرا اسان کي خوشيءَ سان ڏياري موڪليا، اميد ته آئنده به اهڙا تبصرا عنايت ڪندا رهندا. — غ. م. گ]

فرهنگ جعفري: هرڪنهن ٻوليءَ جو دارومدار ان جي علمي ۽ ادبي سرمايي تي آهي. سنڌي ٻوليءَ وٽ، ٻين زنده ٻولين وانگر، پنهنجو چڱو خاصو علمي ۽ ادبي سرمايو موجود آهي، ۽ باشعور لکندڙ ۽ ادارا، انهيءَ کي جيئن ٻيوءِ تيئن وڌيڪ شاهوڪار ڪندا وڃن ٿا. سنڌي ادبي بورڊ، ٻيئي ادارو آهي، جنهن سنڌي علم و ادب جي هر پهلوءَ تي معياري ڪتاب شايع ڪيا آهن. بورڊ جي تازو شايع ڪيل ڪتابن مان، ٻه ڪتاب آهن: "فرهنگ جعفري" ۽ "نيهه اڪريون".

'فرهنگ جعفري' ٽن جلدن ۾، اٽڪل ساڍن سترهن سَون صفحن جو هڪ ضخيم ڪتاب آهي، جنهن کي ادبي بورڊ، پنهنجي روايتي انداز سان نهايت سهڻي ٽائيپ ۽ ديده زيب ڪَوَر سان شايع ڪيو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ جديد يا قديم سائنسي علمن متعلق ڪتابن جي اڻاٺ آهي. ورهاڱي کان اڳ علم ڪيميا، علم طبعي ۽ علم بدن وغيره جهڙن موضوعن تي ڪتاب ڇپيا هئا، ۽ آزاديءَ کان پوءِ ادبي بورڊ ئي ان پاسي ڌيان ڏنو آهي. ڊاڪٽر علي احمد قاضيءَ جي لاجواب ڪتاب 'تن ۽ تندرستيءَ' کان سواءِ، 'مهراڻ' ۾ ڊاڪٽر فضل رحيم، ڊاڪٽر نوراحمد سومري ۽ ٻين عالمن جا جوهري طاقت ۽ ائٽم تي سٺا سٺا مضمون شايع ٿيا آهن، جن مان ثابت ٿئي ٿو ته سنڌي زبان ۾ سائنسي مضمونن کي چڱيءَ طرح ليائڻ ۽ سمجهائڻ جون سموريون صلاحيتون موجود آهن. انهيءَ ڏس ۾، بورڊ جو هيءُ ڪتاب فرهنگ جعفري هڪ سنگِ ميل جي حيثيت رکي ٿو. انهيءَ جا ٻيريان ٻه جلد سنڌ جي مشهور ۽ ڄاتو حڪيم مرحوم محمد جعفر صاحب جا تصنيف ڪيل آهن، جن کي سنڌيءَ جي مشهور اديب ۽ شاعر ۽ طبيه ڪاليج جي پروفيسر نياز همايونيءَ ٺين سر سڌاري ترتيب ڏني آهي. ٽيون جلد نياز همايونيءَ جي پنهنجيءَ ڪوشش جو نتيجو آهي. دوائن جي علم ۽ يوناني طب متعلق ههڙو همه گير ڪتاب شايع ٿيڻ، سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ نيڪ فال آهي. جديد طبي علم يعني ايلوپٿي، يوناني طب جي تجربن ۽ نسخن جي آزمائشن جي بنياد تي پيدا ڪيل علم آهي، بلڪ ائين ڪٿي چئجي ته ايلوپٿي يوناني طب جي هڪ جديد ۽ سڌريل صورت آهي.

فرهنگ جعفري ۾، حڪيم محمد جعفر مرحوم جي آزمايل دوائن ۽ نسخن کي سليس سنڌي ۾ سمجهايو ويو آهي. دوائن جا اثر، ڪيفيتون ۽ خصوصيتون تفصيل سان ڏنل آهن. ساڳيءَ طرح مرضن جي تشخيص ۽ مختلف لسخن جي ترڪيبن ۽ تاثير جي مڪمل معلومات ڏني ويئي آهي: سڀ کان اهم ڳالهه اها آهي ته مرضن ۽ دوائن، گلن ۽ ٻوٽن، جڙين ۽ ٻوٽين وغيره جا سنڌي نالا ڳولي يا مقرر ڪري، انهن کي مروج عربي، هندي، ترڪي ۽ فارسي نالن جي سامهون ڏنو ويو آهي. ان سان گڏ جديد طبي علم جي بنياد تي تاثيرن، ترڪيبن ۽

ڪيفيتن جا انگريزي نالا پڻ ڏنا ويا آهن، جئن معلومات وڌيڪ ڪارآمد ٿئي؛ ۽ يوناني طب کي 'جديد علم' جي روشنيءَ ۾ سمجهي سگهجي.

ٻيون جلد ته سچو سنڌيءَ ۾، انگريزي دوائن جي علم يعني مٽيريا ميڊيڪا کي تفصيلي طرح سمجهايل آهي، جو سنڌي ٻوليءَ جو سائنسي معلومات ۾ هڪ قيمتي اضافو آهي. هڪ طرف ته ڪم از ڪم ڇئن ٻولين يعني عربي، هندي، ترڪي ۽ انگريزي لفظن جي سنڌي لفظن ۾ چڱي موچاري سائنسي ۽ طبي لغت تيار ٿي پئي آهي؛ ۽ ٻئي طرف دوائن ۽ مرضن جي علم جي سائنسي تحقيق سنڌيءَ ۾ مهيا ڪئي ويئي آهي. ان ڪري هيءُ ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ نادر اضافو آهي، جو نه رڳو حڪيمن ۽ طبيبن لاءِ نهايت ئي ڪارائتو ٿيندو، بلڪ اهو پڻ ثابت ڪري ٿو ته سنڌي ٻوليءَ ۾ سائنسي علمن کي لپائڻ جون سموريون صلاحيتون موجود آهن. نياز همايوني صاحب، سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي خزانن مهيا ڪرڻ ۾ هي نهايت جانفشانيءَ سان محنت ڪئي آهي، جنهن لاءِ هو بيشڪ تحسين جو مستحق آهي. اميد ته سائنس جي ٻين موضوعن تي پڻ سنڌي ادبي بورڊ ۽ ٻيا ادارا اهڙا مفيد ڪتاب گهڻي تعداد ۾ شايع ڪري، ٻوليءَ جي ادبي ۽ علمي سرمايي کي وڌيڪ شاهوڪار ڪندا. — سراج

ڏيهه اکريون: هيءُ ڪتاب، ادبي بورڊ جي لوڪ ادب اسڪيم جو پنجون ڪتاب آهي. پنجن سوَن صفحن کان به مٿي، هيءُ ضخيم ڪتاب، ڇپائيءَ ۽ آرائش جو هڪ سهڻو مثال آهي.

لوڪ ادب ٻوليءَ جو اهو سرمايو آهي، جنهن کي سانڍڻ ۽ سهيڙڻ سان زبان، دنيا جي زنده ٻولين جي صف ۾ شمار ٿئي ٿي. انسان جي بنهه بنيادي امنگن، جبلتن ۽ جذبن جي جي صحيح تصوير ۽ تشريح لوڪ ادب ۾ ئي ملي ٿي. جيڪڏهن ڪنهن قوم جو ڪردار ۽ تاريخي حيثيت معلوم ڪرڻي هجي، ته سندن لوڪ ادب ۽ فن بهترين ذريعو آهي. سنڌي ٻوليءَ جو لوڪ ادب ايترو ته وسيع ۽ گهڻو آهي، جو انهيءَ سموري خزاني کي گڏ ڪري، جديد اصولن سان ڇپائڻ لاءِ سالن جا سال درڪار آهن. اسان جي خوش نصيبي آهي، جو 'سنڌي ادبي بورڊ' ان ڏس ۾ هڪ ڪامياب قدم کڻي چڪي آهي، ۽ انهيءَ اسڪيم هيٺ ابتدائي طرح ڇاليهن ڪتابن مان هي پنجون ڪتاب شايع ٿيو آهي.

ڏيهه اکري يا سي حرفي، سنڌي ٻوليءَ جي لوڪ ادب جي هڪ انفرادي صنف آهي ۽ دنيا جي ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ان جو ڪو مثال ڪونه ٿو ملي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي نگرانيءَ هيٺ هي گڏ ڪيل ٻولجاهه ڏيهه اکريون، ان صنف جو نمايان نمونو آهن. ڏيهه اکريءَ ۾، سنڌي الف-بي جي انهن ٻيهن اکرن جي اچارن سان بند ٻڌا وڃن ٿا، جيڪي عربي رسم الخط مان اختيار ڪيا ويا آهن. اهي بند يا ته پابند لفظ جي صورت ۾، يا بيتن ۽ ڏوهيڙن جي صورت ۾ چيا وڃن ٿا، ۽ شاعر ضرورت آهر انهن ۾ پنهنجون ترميمون ۽ اضافا ڪندا رهيا آهن. ڏيهه اکريءَ جي سڀ کان وڏي خصوصيت آهي تجنيس-حرفي، هونئن به وادي-سنڌ جي ڪلاسيڪي شاعريءَ ۾ تجنيس-حرفي نهايت مقبول صنعت آهي. ڏيهه اکريءَ ۾ شاعرن

انهيءَ کي اچائي خوبصورت نموني ۾ ادا ڪيو آهي. هن ڪتاب جي هڪ اهم خصوصيت اها به آهي ته ڪيترائي اهڙا نوان شاعر معلوم ٿيا آهن، جن جي سنڌي پڙهندڙن کي اڳ ڪابه ڄاڻ ڪانه هئي. ٽيهه اکريون، اسان جي سموري ڪلاسيڪي ادب وانگر مذهبي موضوعن کان شروع ٿيون، ۽ وقت جي رفتار سان شاعرن انهيءَ ۾ اصلاحي ۽ عشق ۽ محبت جا مضمون پڻ آندا آهن. اسان جي مڃيل عظيم شاعرن، شاهه، سچل، حمل وغيره کان سواءِ، نون شاعرن جون ٽيهه اکريون به نهايت ئي سهڻيون ۽ دلپذير نظم جو نمونو آهن. مثال طور لال محمد 'لال' جي ٽيهه اکري "سسئي" هڪ بيمثال چيز آهي. ڇا سندس لفظن جي نزاڪت آهي، ڇا سندس قافيي جو ڪمال!—

بـي ڏون برهه بقاءَ جـي، لـڳيس ڪا لوري،
تـن ۾ تـار تـڪـيري، جيءَ اندر جهوري،
گهمي پٺي گـونـدر ۾، لـاڪس نـدوري،
روئـي رت ڳـاڏهـون، چـپـر ۾ چوري- وغيره

رڳو انهيءَ هڪڙي ٽيهه اکريءَ ۾ سٺ سوَن کان به وڌيڪ مصرعون آهن، جن مان هرهڪ ۾ تجنيس کان سواءِ، استعاري ۽ لفظي صنعتن ۽ خيال جي گهرائيءَ جا اعليٰ نمونا ملن ٿا.

انهيءَ کان سواءِ پين به ڪيترن ئي شاعرن جون اعليٰ ڪوششون ان ڪتاب ۾ شامل آهن. سنڌي شعر جي انهيءَ صنف جا ايترا سارا سهڻا سهڻا نمونا هڪ ئي هنڌ گڏ ڪري ڇپائڻ سان 'سنڌي ادبي بورڊ' هڪ عظيم خدمت انجام ڏني آهي، جنهن لاءِ سندس ڪارڪن مبارڪن جا مستحق آهن. —سراج

اڪڙيون ميگهه ملهار

'بردي' جي نظمن جو هيءُ حسين گلدستو، 'سنڌي ادبي سنگت' طرفان شايع ڪيو ويو آهي. جديد سنڌي شاعرن مان، جن سنڌيءَ جي ڪلاسيڪي شاعريءَ کي بنياد بنائي، نوان تجربا، نوان اسلوب ۽ نوان موضوع اختيار ڪيا آهن، انهن مان بردو به هڪ آهي. بردي جو هيءُ پهريون شعر جو مجموعو- 'اڪڙيون ميگهه ملهار' ڏيکاري ٿو ته سنڌي زبان جي سادن سودن لفظن ۾ هڪ فنڪار پيار ۽ سونهن جا درياءَ سمائي سگهي ٿو. شاهه ڀٽائي عليہ رحمت جي عظمت جي بيشمار خصوصيتن مان اها به هڪ خصوصيت آهي ته هو بنهه عوامي زبان ۾، عوام جي دلين ۾ پيهي، سندن بنهه لطيف ۽ بنيادي اسنگن ۽ احساسن کي فطرت جي حسن جو رنگ ڏيئي شعر جا موتي جڙيندو هو. بردو به انهي ڏس ۾، شاهه جو پيرو ٿو نظر اچي. سندس شاعريءَ جون پاڙون سنڌي عوام ۾ کتل آهن، جن جا سماجها ڪردار، پيار ۽ محبت جا جذبا، سندن سادي سودي زندگيءَ جو ميناج، سندن نهٺائي، سندن سونهن ۽ سندن حب الوطني بردي جا موضوع آهن، ۽ اهي ئي سندس گيتن جي ميناج ۽ سنگيت جا ماخذا، بنهه عام رواجي منظرن ۾ جيڪو سنگيت لڪل آهي، ان کي اجاگر ڪرڻ ۾ بردو ڪمال جي حدن تي پهتل آهي. هيءَ منظرڪشي ته ڏسو:

پيچ پنيءَ جـو، پـنـيءَ فـضـا ۾، تنهنجي يـاد ستائي،
سا جهـَتَ، پاڳ، سهاڳ جي پانيان، لالڻ ليڙو ڀـائي،
پاسا چوريان، ۽ ڪـرَ موڙيان، هـاءِ اچـن اوپاسيون،
عشق جو مُشڪ چلي پيو چپرين، ڳوٺ ڳليون سڀ واسيون،
سينـي سـاڻ لڳـائـي روئـان، ’ڀـردا‘ نيهن نشاني،
آءُ وري تون جاني......

هڪ ٻئي گيت ۾ چوي ٿو ته

”هر وڻ ٽڻ جي ڳـَتَ جهلي، پيو ڏي ڏاندولا جوهو!“

طوفان وٽن جي ڳتن کي جهلي پيو ڏونڌاڙي ـ ڪيڏي نه گهرائي آهي انهيءَ تخيل ۾، ۽ ڪيڏي نه سادگي! اها ئي بيساختگي ۽ سادگي، لفظن جو جادو، خيال جي گهرائي، ۽ جذبن جي پاڪيزگي بردي جي شاعريءَ جون اهم خصوصيتون آهن. ورڊ سورٿ وانگر، فطرت جو سورو حسن جڏهن انساني جذبن ۽ احساسن جو پس منظر بنجي ٿو، تڏهن ئي هڪ ڪامل شاعر پيدا ٿئي ٿو ـ ۽ انهيءَ مفهوم ۾ بردو هڪ ڪامل شاعر آهي، ۽ سندس گيتن ۽ لفظن جـو هيءُ گلدستو سنڌي ادب ۾ هڪ بيش بها اضافو آهي ـــ سراج

دنيا دورنگي

دنيا دورنگي، ائن پردن جو هڪ ڊرامو آهي، جيڪو غلامنبي خان آغا جو لکيل آهي. جو صاحب ادبي دنيا ۾ ’آغا صوفي‘ جي نالي سان مشهور آهي. هي ڪتاب ’سنڌي ادبي بورڊ‘ طرفان ڇپايل آهي. هي ڊرامو هن کان اڳ به شايع ٿي چڪو آهي ۽ هينئر ’سنڌي ادبي بورڊ‘ جي تجويز هيٺ وري ڇپايو ويو آهي، جنهن موجب سنڌي ٻوليءَ جا ٢٩ چيدا ۽ چونڊ ۽ معياري مگر ناياب، مختلف مصنفن جا ۽ ڌار ڌار موضوعن تي لکيل ڪتاب هن کان اڳ شايع ڪيا ويا آهن.

’دنيا دورنگي‘، ان سلسلي جو ٽيون ڪتاب آهي. ان سلسلي جي ڪتابن جي اهميت اها آهي جو ’بورڊ‘ انهن کي جيئن جو تيئن شايع نٿو ڪري بلڪ انهن ۾ مناسب درستيون ڪرائي ۽ ڇاپي جي نون نمونن هيٺ انهن کي پڌرو ڪيو وڃي ٿو. جيئن ڪتاب جي نالي مان ظاهر آهي ته هن ڊرامن جو موضوع ’دنيا جي دورنگي‘ هئڻ آهي ـــ هي دنيا هڪ طلسمي ماڙي آهي جنهن ۾ قدم قدم تي انسان لاءِ امتحان رکيل آهي. جيڪو انهيءَ جي ظاهري حيثيت تي ويو سو اڙيو، ان جي باطن کي سمجهڻ لاءِ راڻي واري سچيتائي ۽ نگاهه دوربين جي درڪار آهي، جنهن کيس توڙ رسايو ۽ مومل سان ملايو. هن ڊرامي ۾ اسان جي پراڻن، روايتي ڊرامن جون سڀ وصفون موجود آهن. منجهس محبت، مزاح ۽ شاعريءَ جو پورو پورو دخل آهي. گيت ۽ غزل وغيره ڊراما نگار جي ئي زور قلم جو نتيجو آهن، انهن مان ڪي ٿورا معياري چئي

سگهيا. پاڻنجي ٿو تہ انهن جي لکڻ وقت مصنف کي تماشبينن جي تفريح طبع جو خيال هو. جي انهن جي افادي پهلو تي نظر وجهجي ٿي تہ مايوس ٿيڻو پوي ٿو. ڪردار نگاري بہ خاص ڪانہ آهي. رڳو مسخري ٽيڪنو جو ڪردار اڀري سگهيو آهي. هن ڊرامي جي وڏي خوبي ان جو نثر آهي. دنيا دورنگي، اهڙي وزندار نثر ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ تمام ٿورا ڪتاب سنڌيءَ ۾ لکيل نظر اچن ٿا. تنهنڪري اهڙي ڪتاب جو قدر ڪرڻ انتهائي لازمي آهي. 'دنيا دورنگي' جي هي خوبي ان جا ڊائلاگ آهن جي ڪٿي تمام زوردار آهن، ڪٿي وري شعر جو مزو پيا ڏين! مصنف، مختصر مڪالما لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. 'دنيا دورنگي' ۲۰۰ صفحن تي مشتمل آهي ۽ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد وٽان ۲ رپين ۾ ملي سگهي ٿو.

— بشير موريائي

مناقبا

هي ڪتاب جو نالو آهي "مناقبا"، هن جو مرتب، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ آهي. هي ڪتاب پڻ 'سنڌي ادبي بورڊ' پاران ۽ 'لوڪ ادب اسڪيم' ماتحت شايع ڪيو ويو آهي. ان اسڪيم جو محرڪ ۽ ڊائريڪٽر ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پاڻ آهي. لوڪ ادب سلسلي جو هي ٽيون ڪتاب آهي. مرتب جو خيال آهي تہ اجا تائين سنڌين جي زندگيءَ جو مرڪزي دائرو ڳوٺ آهي. گهڻو آدم بہ ڳوٺن ۾ رهي ٿو تنهنڪري سنڌي ادب جو گهڻو ۽ قابل توجهہ حصو اهو آهي جيڪو عوام جي زندگيءَ جو آئينہ دار آهي. لوڪ ادب، اها تقاضا بخوبي پوري ڪري ٿو. تنهن ڪان سواءِ لوڪ ادب ۾ اسان جون ڪيتريون ئي معياري ادبي جنسون جهڙوڪ مداحون، مولود، ٽيهہ اکريون، ڪافيون وغيره بہ شامل آهن، تنهنڪري ان جو مفهوم ۽ دائرو مغربي "Floklore" کان بہ وڏيڪ وسيع آهي. مناقبا، سنڌي شعري ادب جو حصو آهن. انهن ۾ ڀلارن جي ڀلائي جا ڳڻ ڳايا ويندا آهن. ۽ مداح وانگر منجهن ڪنهن نبي سڳوري يا وليءَ جي تعريف ڪيل هوندي آهي. رڳو ايترو فرق مداح ۽ مناقبي جي وچ ۾ آهي، جو مناقبي ۾ ڪنهن حڪايت ذريعي؛ جنهن جو تعلق ڪنهن نبيءَ يا وليءَ جي پاڪ زندگيءَ سان هوندو آهي، سندس شخصيت تي ساراهہ جي گلن جي ورکا ڪئي ويندي آهي. معجزي وانگر اها حڪايت ڪنهن غير معمولي واقعي تي مبني نہ هوندي آهي. مناقبا سنڌي شعر ۾ ڪافي پراڻي صنف آهن. ان جي اوائلي شاعرن مان مخدوم عبدالرئوف ڀٽي ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي آهن، جيڪي بہ صديون اڳ جيئرا هئا.

سنڌي مناقبا، گهڻو ڪري مولوي ابوالحسن جي سنڌيءَ جي ادبي اثر هيٺ منظوم ڪيا ويا آهن. هن ڪتاب ۾ جملي ۷۲ مناقبا شامل آهن، جن مان رڳو ۵ مناقبا 'موزون شاعريءَ' ۾ چيل ملن ٿا. سڀني مناقبن جو مضمون مذهبي آهي. مناقبن جو مهاڳ ۽ مقدمو، مرتب، يعني ڊاڪٽر بلوچ جو لکيل آهي. انون پنهي جي وچ ۾ مناقبن جي فهرست ڏنل آهي انهن

بعد متن آهي. اوائلي ابين مان رڳو حضرت يوسف عليه السّلام تي چيل هڪ شاعر جو گمنام مناقبو شامل ڪيو ويو آهي. حضرت محمد مصطفىٰ صلي الله عليه وسلم تي ۴۵ مناقبا شامل آهن. ۱۵ مناقبا، اصحابن سڳورن تي آهن ۽ ۴۳ ولين تي. مناقبن جي شاعرن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ٻرک شاعرن ۽ سگهڙن مان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي. مخدوم عبدالرئوف ڀٽي ۽ رمضان واڍو اچي وڃن ٿا، جن جا مشهور مناقبا، هن ڪتاب ۾ شامل ڪيا ويا آهن.

ڪتاب جي متن جي آخر ۾، هڪ مختصر ضميمو ڏنو ويو آهي، جنهن هيٺ فقير رمضان واڍي جي نهايت مختصر سوانح پيش ڪئي ويئي آهي. بهتر ٿئي ها ۽ ڪتاب جي اهميت وڌي وڃي ها جيڪڏهن ٻين سگهڙن ۽ شاعرن جي حياتيءَ جو مختصر احوال به ضميمي هيٺ يا سندن مناقبن جي اڳيان ڏنو وڃي ها. ٻي هڪ چيز جنهن جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي سا اها آهي ته مناقبن جي منظوم ٿيڻ جون تاريخون ڏنيون وڃن ها يا انهن جو عهد ٻڌايو وڃي ها ته جيڪر سنڌي نظم جي ان عوامي صنف جي تدريجي ترقيءَ جو پتو پئجي سگهي ها.

مرتب جي اها ڪوشش نهايت ساراهه جوڳي آهي، جو ضميمي کان پوءِ مناقبن ۾ ڪم آيل انوکن لفظن جي معنيٰ ڏني اٿس. ڀيو ته ڪنهن ٻئي فرهنگ ۾ لفظن سان گڏ متن جا صفحا ڪونه ڏيکاريا ويندا آهن، پر هتي اهي ڏنا ويا آهن. جنهنڪري ڪنهن مخصوص مناقبي جي صفحي ڳولهڻ ۾ سولائي ٿئي ٿي. ضميمي ۽ فرهنگ، ڪتاب کي مفيد بڻايو آهي. اجا به جيڪڏهن عربي لفظن ۽ قرآن شريف جي آيتن وغيره جي معنيٰ به لکي وڃي ها ته مناقبن کي پڙهڻ ۾ نئون لطف اچي ها ۽ سمجهڻ ۾ سولائي ٿئي ها.

فرهنگ کان پوءِ انگريزيءَ ۾ مهاڳ پيش ڪيو ويو آهي. سمجهه ۾ نٿو اچي ته ان جي ڪهڙي ضرورت هئي، جڏهن ته هي ڪتاب سنڌي خواندن جي هڪ مخصوص طبقي جي ڏانوَ جو آهي. جي غير سنڌين کي مضمون سان متعارف ڪرائڻ جي ضرورت هئي ته ڌار مضمون يا ڪتابڙو ڇپائي سگهجي ها. بهرحال لوڪ ادب جي سلسلي جي هي ٽين ڪڙي به ٻين وانگر سنڌي شعري ادب ۾ اضافو آهي. مرتب جي محنت جيڪا هن مختلف نسخن حاصل ڪرڻ ۽ انهن کي ڇپائڻ تي ڪئي آهي، قابل داد آهي. ڪتاب وڏي سائيز جي اٽڪل ۴۰۰ صفحن تي مشتمل ۽ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد کان ۵ روپين ۾ حاصل ڪري سگهجي ٿو.

— بشير موريائي

سيف الملوڪ

خدا جي فضل سان سنڌي ادب ۾، هرصنف تي عمدن ۽ نون ڪتابن جو ڏن به ڏن اضافو ٿي رهيو آهي. ڪيترائي ادارا اها خدمت نهايت اعليٰ نموني ۾ ڪري رهيا آهن.

'سنڌي ادبي بورڊ' جو تازو ڇپايل ڪتاب 'سيف الملوڪ' عرف 'سيفلناسون'، سرائڪي زبان جي مشهور شاعر مولوي لطف علي جو جوڙيل آهي.

مولوي لطف علي جي والد جو نالو غياث الدين هو، ۽ هو سماٽ قوم جو نيجڙو ذات جو هو. سندس ولادت ضلعي رحيم يارخان جي ڳوٺ بهاولپور ۾، اٽڪل ١١٢٥ هجريءَ ڌاري ٿي هئي.

مولوي لطف علي جا سرائڪي بيت، سڄي ملڪ ۾ مشهور آهن، ۽ انهن کي انهيءَ ڪري به وڏي اهميت آهي، جو هن خطي جا ٻيا ڪيترائي شاعر سندس ڪلام کان متاثر ٿيا ۽ انهيءَ جي تتبع ۽ رنگ تي سرائڪي ٻوليءَ ۾ ڪلام چيائون، جن مان حمل خان لغاريءَ جو نالو قابل ذڪر آهي. 'سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال' جو هي قصو ساري دنيا ۾ مشهور آهي، تنهن کي مولوي لطف عليءَ نهايت ئي وڻندڙ بامحاوره ۽ پختي سرائڪي ٻوليءَ جي نظم ۾ چيو آهي، نظم ايترو ته عاليشان ۽ اثرائتو آهي، جو ڪيترن ئي ٻين شاعرن کي سندس نظم ڏسي رشڪ ٿيو ته هو به ساڳيءَ ٻوليءَ ۾ هن قصي کي نظم ۾ چون- ڪيترن شاعرن اهڙيون ڪوششون به ڪيون مگر لطف علي واري درجي کي حاصل ڪري نه سگهيا. هي منظوم سرائڪي قصو ٢٦٣ عنوانن تي مشتمل آهي، جنهن کي هن بلند پايه شاعر عروج تي پهچائي ڇڏيو آهي. سندس بهترين سرائڪي نظم جو هڪ مثال پيش ڪجي ٿو:

مرد ملوڪ اڳے ملڪان دے دل دا درد سنائے،
باپ ميڏا هے شاه مصر دا عاصم نام سڏائے،
هے زابر ايران آتے پر ترڪستان ڪنبائے،
او ڪامل سليماني ڪپڙا ڪول ميکون ڏکلائے،
ے تصوير پري دي تيس تے- تيغ ميکون پڙڪائے،
ڏي شهپال بديعل بانو، بدل پهون بدلائے،
مهرو ملڪ ارم وچ هردم، حسني طبل وڄائے!

شاعر، قصي جي شروعات ۾ سرورڪائنات، چئن يارن، امامن، ۽ معصومن، جي تعريف نظم ۾ ڪئي آهي انهيءَ کان پوءِ بهاولپور جي نواب، بهاول خان ثالث جي تعريف ڪئي اٿس، انهيءَ کان پوءِ قصو شروع ڪيو اٿس. سيف الملوڪ ڪتاب جي اول ۾، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو هڪ محققانه مقدمون ڏنل آهي، جنهن ڪتاب جي شان ۽ عظمت ۾ حد کان وڌيڪ اضافو ڪيو آهي. ٤٥ صفحن جي هن عالمانه مقدمي ۾، مولوي لطف عليءَ جي سوانح حيات سندس تصنيفن، ٻولي، لطف عليءَ جي شاعري ۽ اصل قصي جي سناءِ، مختلف ڇاپن ۽ تاريخي پس منظر تي نهايت ئي اعليٰ نموني ۾ تبصرو ڏنل آهي. جيڪو پُر معلومات ۽ دلچسپ آهي.

١٧٦ صفحن جي هن خوبصورت ڪتاب جي ڇپائي ۾ 'سنڌي ادبي بورڊ' پنهنجي اڳوڻين روايتن کي قائم رکي اعليٰ مثال پيش ڪيو آهي. نئو سئو، ڪتاب جي بائينڊنگ ۽ گيٽ اپ

شاندار آهن، الهيءَ جي مقابلي ۾ ٥٠-٨ روپيا قيمت بلڪل واجبي ٿي لڳي. سنڌي ادبي بورڊ جي هيءَ ادبي خدمت نهايت ئي ساراهه جي مستحق آهي. —ميرمحمد نظاماڻي

عبرت ڪده

ڪتاب عبرت ڪده، واقعي عبرت جو آئينو آهي. هن ڪتاب کي 'اداره آواز ادب' ڇاپيو آهي ۽ هن جو مصنف سنڌي ادب جو جهونو اديب ۽ شاعر شيخ محمد ابراهيم 'خليل' صاحب آهي. خليل صاحب سنڌي ادب جي اڳي ئي ڪافي خدمت ڪئي آهي، پر هن ڪتاب ته سنڌس ادبي خدمت جو هڪ نئون ورق ورايو آهي. هن ڪتاب ۾ قابل مصنف، ان بهترين افسانن جو مجموعو پيش ڪيو آهي، جيڪي ظاهر ۾ افسانا آهن، مگر حقيقت ۾ سنڌ و ماڻريءَ جي هن سرزمين جي معصوم ۽ مظلوم دلين جي دردانگيز داستانن جا بهترين ترجما آهن.

ڪتاب جي تمهيد ۾، مصنف هن ڳالهه کي واضح ڪيو آهي ته 'عبرت ڪده' جي هن افسانن جي مجموعي ۾ جيڪي به افسانا آهن، انهن جا پلاٽ ۽ ڳالهيون بلڪل سچيون آهن. فقط منجهن نالن ۽ جاين وغيره جي ٿوري ڦيرگهير ڪري انهن کي افسانوي رنگ ڏيئي پيش ڪيو ويو آهي. هن ڪان اڳ ۾ اسان گهڻو ڪري ڪتابن ۾ من-گهڙت افسانا پڙهيا هوندا، پر هن ڪتاب جي خاص خوبي اها آهي ته مصنف پنهنجا اکين ڏٺا واقعا قلمبند ڪيا آهن، انهيءَ ڪري هن ڪتاب جي مطالع مان معلوم ٿو ٿئي ته ڪيئن نه دنيا ئي جوڙ توڙ، انساني زندگين کي رالديڪا بنائي، ڪين تباهه ڪريو ڇڏي. اهوئي سبب آهي جو ڪتاب جو نالو ڪتاب جي مضمون جي صحيح ترجماني ٿو ڪري. هي حقيقتن جو مجموعو ڏاڍو دلچسپ آهي. جيئن ته مصنف ڪافي عرصي تائين گدوءَ جي چرين جي اسپتال جو سپرنٽينڊنٽ ٿي رهيو هو، ۽ انهي ئي عهدي تان آخر ۾ رٽائر ڪيائين. زندگيءَ جي انهيءَ دلچسپ عرصي ۾. مصنف انهن چرين مردن ۽ عورتن جي نفسياتي پهلوءَ جو تمام گهرو مطالعو ڪيو. جنهن جو ثبوت هن ڪتاب جي مطالعي مان ملي ٿو. هن ڪتاب ۾ اهي ڪهاڻيون يا افسانا قلمبند ٿيل آهن، جن جو تعلق اسپتال جي انهن چرين جي حياتين سان هو. اهي انسان جيڪي اصل ۾ بلڪل سالم دماغ هئا، سي ڪيئن چريا ٿيا؟ ڇو چريا ٿيا؟ ڪنهن چريا ڪيا؟ الهن سيني سوالن جا جواب، 'عبرت ڪده' مان بخوبي ملي سگهندا. سماجي ڪهاڻين جو هي بهترين مجموعو حقيقت نگاري جو هڪ اعليٰ مثال آهي.

وڏا ماڻهو هيٺن کي ڪيئن ٿا ستائين! دليا عورت جي ڪمزوريءَ جو ڪهڙيءَ طرح ناجائز فائدو ٿي وٺي، آخر ۾ هن کي تباهه ڪري، ڪانئس سڀ ڪجهه ڦري کيس ڪنگال بنائي پوءِ ڪيئن ٿي مٿس ظلم ڪري! انهن سيني خيالن جو حقيقي پس منظر عبرت ڪده جي هر صفحي تي الهن بيگناهن جي خون سان رڱيل نظر اچي ٿو. ڪتاب جي سيني افسانن جا پلاٽ جي بلڪل سچا آهن، سي تمام پختا ۽ سلسليوار آهن. انهيءَ ڪان سواءِ سڀ افسانا نهايت ئي سنجيده ۽ سهڻي نموني ۾ لکيل آهن. هر افساني جي مطالعي ڪان پوءِ انسان حيرت ۾ پئجو وڃي ۽

۽ دماغ تي عجيب ڪيفيت پيدا ٿي ٿئي، ته ڇا، اها به واقعي حقيقت هوندي! جيڪڏهين ائين آهي ته پوء دنيا ڏک ئي ڏک آهي.

سڀ ڪهاڻيون نهايت ئي سليس ۽ سادي نموني ۾ بيان ٿيل آهن. جن جي پڙهڻ سان پڙهندڙ کي افسانوي تصنع جي بجاءِ حقيقت نگاريءَ جا غير فاني مثال ملن ٿا.

۱۴۲ صفحن واري هن ڪتاب جي قيمت هڪ روپيو پنجاهه پئسا آهي، رنگين سرورق نهايت ئي سهڻو لڳي ٿو. ڪتاب جي بائينڊنگ چڱي آهي، پر ڇپائي البت سادو ڪم آيل اٿس.

پيو قدم: 'ادارهءِ ادبِ نو' (حيدرآباد) جي طرفان، هن ڪتاب ۾ سنڌ- هند جا چونڊ افسانا گڏ ڪيا ويا آهن. افسانه نگارن ۾ سندري اتم، ۽ بشير موريائيءَ جهڙا چوٽيءَ جا افسانه نگار به آهن: ته غلام نبي مغل، طارق اشرف، ناصر، حميد، ۽ غياث جوڻيجي جهڙا اسرندڙ فنڪار به. آخر ۾ ٽي ترجما آهن، جن جو موضوع ساڳيو نه، ته به ذري گهٽ ساڳيو آهي.

سندري اتمچنداڻي، هند-سنڌ جي مڃيل ڪهاڻي نويس ۽ ناول نويس آهي. سندس انوکا پلاٽ، جيئرا جاڳندا ڪردار، سادي ۽ پختي ٻولي، ۽ سندس غير رواجي اسلوب—اهي سڀ ڳالهيون آهن، جن هن کي فن جي بلندين تي پهچايو آهي. سندس افساني 'روشنيءَ' ۾، عام مشرقي عورت جي ڪردار کي موضوع بنايو ويو آهي، ۽ رڳو انهي ڪردار کي اڀاري افساني جا سڀ لوازما پورا ڪيا ويا آهن. ماحول، مقصد، پلاٽ— سڀ انهيءَ ڪردار جي ٽڙ مان ئي نڪتل ڏاريون آهن. 'خوشي' اهڙي عورت آهي، جا پنهنجي جذبن جي قرباني ڏئي، پنهنجي سس کي ناراض نٿي ڪرڻ چاهي-اهو آهي ڪردار، جنهن جي دل جي اونهاين ۾ گهڙي، سندريءَ سندس موتين جهڙا لڙڪ پڌرا ڪيا آهن- پر هڪ ڳالهه سوچڻ جي آهي- ڇا، عورت کي اهي 'قربانيءَ' جا سبق ڏيئي، سدائين لاءِ ڪامڻ ۽ پچڻ ڏجي؟-سندري پاڻ عورت آهي-ان جو جواب هوءَ تمام چڱيءَ طرح سان ڏئي ٿي سگهي- جيستائين افساني جي مجموعي تاثر جو سوال آهي، ته رڳو 'خوشيءَ' سان همدردي ٿي پيدا ٿئي-۽ 'خوشي' به اهوئي فيصلو ٿي ڪري ته "جهڙا گذرن ڏينهڙا، تهڙا وڃي گهار-"

چڱو پيڻ خوشي-توسان ڏاڍي همدري آهي-

'اتم' جو، سفيد چادر، سهيل سڏڪا- هڪ ايم سنسني خيز قسم جو افسانو آهي-گهر ۾ پوت جو واسو-اڇي چادر ويڙهيل پوت-۽ پيون اهڙيون ڳالهيون ماحول کي ڊيڄاريندڙ ٿيون بنائي ڇڏين. آخر ۾ افساني جو ڪلائيمڪس افساني جي موضوع کي موڙ ڏيئي، 'جنسيات' ڏي وٺي ٿو وڃي-هونءَ هر لحاظ کان افسانو ڪامياب آهي-لکندڙ، جيڪو به تاثر چاهيو آهي، اهو پيدا ڪري سگهيو آهي، ڊپ وارو ماحول، پوائنٽو ۽ سنسني خيز، پر موضوع، جنهن ڏي افساني جو رخ موڙيو ويو آهي، سو ايترو ته عام ٿي پيو آهي، جو پاڻهجي ٿو ته اهڙو سلو افسانو ائين ختم نه ٿئي ها-

'ناصر'- اسرلدڙ افسانہ نگارن مان آهي. هو افساني جو سچو خمير رکو موضوع کي سمجهندو آهي. سندس موضوع بلند هوندا آهن ۽ سندس افسانا گهڻو ڪري افاديت ۽ مقصديت سان ڀريل هوندا آهن. سندس هيءُ افسانو ٻڻ انين آهي. سندس ڪردار، 'آدرشي' آهي، ان ڪري انين پيو لڳي تہ ڄڻ مجبوراً پيو سڀڪجهہ ڪري، ۽ افساني ۾ تمام گهڻا واقعا، ٽڪڙو ٽڪڙو ٿا رونما ٿين، ان ڪري افسانويت وڌيڪ ۽ حقيقت گهٽ ٿي پانجي. وري بہ ناصر ۾ گهڻيون اميدون آهن-

بشير موريانيءَ جو 'خالي گهر ويران گهر' پڙهي ائين لڳو ڄڻ ڪنهن مشتاق جي قلم مان نڪتل افسانو هجي.

افساني جو موضوع، پلاٽ، ماحول ۽ ڪردار-سڀڪجهہ معمولي آهي. نہ پلاٽ نئون آهي، ماحول اهوئي مٿين درجي جي ذهنيت، ڪردار-سڀ (Sophisticated) ۾ تعبير جي اسلوب، انهن سڀني ڳالهين تي حاوي اچي افساني کي تمام اوچو ڪري ڇڏيو آهي. فنڪار جي لاءِ موضوع پلاٽ ۽ ڪردار وغيره ڪجهہ بہ ناهن. رڳو هڪ فنڪارانہ حس جي ضرورت آهي، جنهن جي طفيل، هو، هر موضوع کي لافاني، ۽ هر ڪردار کي زندهہ ٿو ڪيو ڇڏي. اهو احساس بشير جي "خالي گهر ويران گهر" پڙهڻ کان پوءِ ٿو ٿئي.

غلام نبي مغل جا بہ افسانا شامل آهن، ۽ ٻئي افسانا اوچا آهن. جڏهن کان رباني ۽ جمال افسانا لکڻ بند ڪيا آهن تہ مڙيوئي ڪو خال پيو لڳندو هو، پانئجي ٿو تہ اهو خال اڳتي هاي هيءُ هونهار افسانہ نگار پريندو. غلام نبيءَ جي لکڻين ۾ ڏاڍي پختگي اچي وئي آهي، اهڙي پختگي، جيڪا ڪيترا سال مسلسل لکڻ بعد بہ اسان جا گهڻا افسانہ نگار حاصل ڪري نہ سگهيا آهن (هيءُ منهنجا ذاتي خيال آهن)، ۽ سندس افسانو نئون، شهر حيدرآباد جي 'پردي پنيان' زندگيءَ تي طنز آهي. اهڙي طنز، جا لڳي پيو تہ شعوري نہ، ۾ لاشعوري آهي، اهڙي طنز نہ، جيڪا جذباتي هاڪڙائپ جي اثر هيٺ نلهي لعري بازيءَ ۽ ناصحانہ تقرير تي ختم ٿي، مقصديت ۽ افاديت جو اشتهار بنجي وڃي. ۾ اهڙي اونهي، سنجيدہ ۽ سماجهي طنز، جيڪا دل ۾ گهڙي ٿي وڃي. اها چماٽ ڳلن تي نہ ۾ روح ۾ ٿي لڳي. افساني جا ڪردار اهڙا آهن جهڙا ماڻهو، ماحول اهڙو آهي جهڙي حيدرآباد، ۽ موضوع اهڙو آهي جهڙو سنيما تي ٽڪيٽون بلڪ ڪرڻ وارو غندو. سچو افسانو پنهنجو پاڻ ٿو کُلي، گهڙيال جي اسپرنگ جيان نہ، جنهن ۾ چابي ڀري ۽ ڪيس کوليو وڃي، ۾ مکڙيءَ جيان، جنهن ۾ کلڻ جي اندروني طاقت آهي، جيڪا اڏاري نہ، ۾ پنهنجي اصلي اٿس. هن افساني پڙهڻ بعد محسوس ٿيو تہ مدت کان پوءِ سٺو سنڌي افسانو پڙهيو اٿم.

غلام نبيءَ جو ٻيو افسانو "مينديءَ رتا هٿ" بہ سندس پختيءَ لکڻيءَ جو مثال آهي. افساني جو موضوع ڀهرئين کان گهڻو هٿيل آهي. ان مان ظاهر ٿئي ٿو تہ افسانہ نگار جي خوبي سندس فن ۾ آهي، جنهن جي هٿان ڪو بہ موضوع جرڪي سگهي ٿو. هيءُ افسانو اسان جي

جديد سوسائٽيءَ' جي عورت جي ذهني الجهاؤ (Complex) تي لکيو ويو آهي، جنهن جو من مشرقي آهي، ته طرز مغربي، عورت جي اندر جي اونهاين ۾ لڪل جذبن، پيار، سپردگيءَ، وفاداريءَ جو، فنڪارانه ۽ باريڪ بينيءَ سان جائزو ورتو ويو آهي. هن افساني جي وڏي خوبي آهي اختتام. فنڪار، سماج ۾ صلح، پيار، ۽ همدرديءَ جي جذبن کي اڀارڻ لاءِ آهي. ان لاءِ نه ته سماج ۾ نفرت، ڌڪار ۽ شڪ پيدا ڪري سماجي بيراهه روي (Social Maladjustment) پيدا ڪري، جيڪا ويهين صديءَ جي ادب پيدا ڪئي آهي. جو ڪجهه وقت اڳي افسانه نگار عورت ۽ مرد کي هڪٻئي خلاف ڀڙڪائي نفرت، شڪ، جا جذبا جاڳائي، گهريلو ۽ سماجي ماحول کي زهريلو بنائي ڇڏيو هو. غلام نبيءَ جو افسانو انهي تنل تئي تي ٿڏو ڇنڊو آهي. رهيو هڪ سوال، ته غلام نبيءَ جي ٻوليءَ ڪٿي ڪٿي بي محاوره ۽ اردو زده پئي لڳي، ان لاءِ ڀڪ آهي ته هو اڳتي هلي ضرور خيال ڪندو.

حميد سنڌي ۽ غياث جوڻيجي کي لکندي ٿورو وقت ٿيو آهي. ٻنهي ۾ صلاحيتون آهن، حميد جو افسانو ”هن جهان ۾“ پلاٽ جي لحاظ کان انوکو آهي. ۽ هڪ سٺي طنز آهي. افساني جو خاتمو، هڪ سوال سان ڪيو ويو آهي، جنهن جو جواب آهي به ۽ ناهي به، اها افساني جي وڏي خوبي آهي، باقي مڪالمن تي ’حميد‘ افساني کان وڌيڪ ڊرامائي رنگ چاڙهيو آهي، ۽ هو، هر افساني ۾ ائين ئي ڪندو آهي. ’ماءُ‘ جي ڪردار واتان چوايل مڪالما ائين پيا لڳن، ڄڻ ته ڪنهن اسٽيج ڊرامي جو حصو آهي.

غياث جو افسانو چڱو آهي، هڪ چڱي موضوع تي قدم کنيو اٿس. ’حميد ۽ غياث‘ ٻنهي جي افسانن ۾ مشترڪ ڳالهه آهي انهن جو غير متوقع انجام.

طارق اشرف، چڱا افسانا پيش ڪري چڪو آهي. سندس هي افسانو ’مارڪيٽ‘ ٽيڪنيڪ جي لحاظ کان پختو آهي. افساني جو موضوع آهي ’انسان جي بنيادي خود غرضي‘— ان موضوع کي هڪ سٺي ٽيڪنيڪ جي فريم ۾ مڙهيو ويو آهي. اڳ ۾ به اشارو ڏيئي آيو آهيان ته اهڙا موضوع، جن ۾ ڪنهن مجرم جي جرم جو جواز ڏجي (غياث جو افسانو ۽ حميد جو افسانو) يا انسان کي بنيادي طور برو ٺهرائجي (طارق جو افسانو) يا جنسياتي جُرمن جو پس منظر پڌرو ڪري، اهڙن مجرمن کي بيڏوهي ٺهرائجي (عصمت چغتائي جو افسانو)، اسان جي سماجي بيراهه روين لاءِ جوابدار آهن ۽ انسانن جي اندر ۾ بي اطميناني، عدم اعتماد، پيدا ڪري اسان جي مسئلن کي سلجهائڻ بدران الجهايو ڇڏين.

ترجما ٽيل افسانا ٽي آهن. هڪ منٽو جو، هڪ عصمت چغتائيءَ جو ۽ هڪ موپسان جو. انهن افسانن تي اردوءَ ۾ ڪافي کان وڌيڪ بحث هليا آهن، ان ڪري انهن تي وڌيڪ لکڻ بيسود آهي.

مجموعي طور ’اداره ادب نؤ‘ جون ڪوششون قابل ستائش آهن، اميد ته اڳتي هلي ان جا ڪارڪن هميشه وانگر معياري ادب کي فروغ ڏيندا رهندا. —ت. ع

پادل ۽ پوندون: ٺٽڙ جي مردمخيز سرزمين جي ڪهنه مشق شاعر، محترمي محمدخان "غني" جي شاعرانه ڪاوش جو قابل قدر شاهڪار آهي.

هن نظرافروز حصي ۾ غني صاحب فقط "بيت" پيش ڪيا آهن، جي پنهنجي فني ۽ ادبي لحاظ سان، بيتن جهڙي پراڻي صنف ۾ سهڻو اضافو چئي سگهجن ٿا.

دراصل 'بيت'، ڪافي، وائي، ۽ ان قسم جون ٻيون صنفون، سنڌي شاعري جون پنهنجون ۽ پراڻيون صنفون آهن. سنڌي شاعرن ۽ سگهڙن، نه فقط مٿيون صنفون تخليق ڪيون آهن، پر انهن تي مفيد اضافا به ڪيا ويا آهن.

شاهه، سچل، سامي، روحل، بيدل، مراد ۽ اسوءِ ٻارن شاعرن به بيتن ۽ ڪافين ۾ پنهنجي شعري جذبات ۽ فڪري واردات کي پلٽيو آهي. ان ۾ شڪ ناهي ته اسان جي "بيت" جو تعلق هندي دوهي سان "هيئت ۽ اسلوب" جي اعتبار سان گهڻو آهي. پر موضوع ۽ مواد جي خيال سان سنڌي بيتن ۾ خاص طور 'شاهه' جي انفراديت ۽ عظمت قائم ۽ دائم آهي. اها حقيقت آهي ته ڪبير، ميران، سورداس، عبدالرحيم خانخانان، رس خان وغيره ٻارا هندي شاعر، 'شاهه' جي اڳيان ڪابه حيثيت نٿا رکن.

شاعريءَ کي اهڙي معيار ۽ مقام تي پهچائڻ بيشڪ 'شاهه' جو ڪمال آهي، پر ان ۾ اسان جي سنڌي ٻوليءَ جي سرمايداريءَ، جزالت، لطافت، ۽ پختگيءَ کي به وڏو دخل حاصل آهي. شاهه ۽ سنڌي ٻولي، 'ظرف ۽ مظروف' وارو تعلق رکن ٿا. اها ٻولي ئي آهي، جنهن شاهه جهڙي عظيم شاعر جي واردات ۽ معاني کي لفظن جو لباس پهرايو ۽ سنواري سينگاري ملڪان ملڪ مشهور ڪيو.

اسان جي پراڻي بيتن جي شاعري، رڳو هندي بيتن جي 'ويدانتي شاعريءَ' تائين محدود نه رهي آهي، پر انهن سان گڏ زندگيءَ جي جامع ۽ همهگير ترجماني ڪئي آهي. اهوئي سبب آهي جو ائين چوڻ ڪان نٿو رهي سگهجي ته اسان جي "بيتن" جي صنف ۽ ان جي جامعيت سان، نه ڪو هندي بيت مقابلو ڪري سگهي ٿو، نه ڪو فارسي غزل، نه ڪي اردو شاعري، نه ڪي بلينڪ ورس، نه ڪو آزاد نظم، نه ڪو نظم معري، نه ڪو ترائيل، نه ڪو سانيٽ. اسان جي سنڌي بيتن ۾، ويدانت ۽ تصوف جا دقيق ۽ عميق مسئلا ۽ معاملا پڻ اچي وڃن ٿا. پر هن دور جديد جا پيدا ٿيل انوکا ۽ اڻانگا مسئلا به استعاري سان تاويل ۽ تعبير جي گرفت ۾ اچي وڃن ٿا. هت "پرير ۽ پريتم" واري شاعريءَ ڪان شاعري، گهڻو اڳتي وڌي چڪي آهي، "جت نهايت ناهه ڪا"!

شاهه ۽ سچل ڪان وٺي اڄ تائين پيدا ٿيل بيتن جن جائزي وٺڻ ڪان پوءِ اسان کي ڪي اهڙا تجربا ۽ اضافا به نظر اچن ٿا، جن کي ڏسي ۽ سمجهي، ائين چئي سگهجي ٿو ته اسان جي شاعري، هن جديد دور جي تقاضائن ۽ قدرن کي گهڻي ڀاڱي سمجهي چڪي آهي، اگرچ اڃا تجربي جي دور ۾ آهي.

اها به نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو هن دور جا ڪيئي سنڌي شاعر پنهنجي خالص سنڌي صنف ڏانهن متوجهه ٿيا آهن، هن وقت تائين حضرت طالب‌المولى جو ڪلام، جو ’ڪچڪول‘ جي نالي ۾ شايع ٿيو آهي سو پنهنجي معنوي حيثيت سان، توڙي صوري حيثيت سان، ڪافين ۽ بيتن جي سلسلي ۾ ”پنهنجو مٽ پاڻ“ آهي. ’شاهه‘ جي شيرينيءَ ۽ لطافت، رنگينيءَ ۽ حسن آفرينيءَ جو ته هن وقت مثال ئي ڪونه آهي.

تاهم، شيخ اياز ۽ ڪن ٻين نوجوانن، بيت ۾ ڪي نوان نوان موضوع ۽ خيال پڻ پيش ڪيا آهن، اهي تجربا اميد افزا چئي سگهجن ٿا.

ان سلسلي ۾ ”بادل ۽ بوندون“ به هڪ قابل قدر اضافو آهي، غني صاحب، جي پنهنجي انفرادي رنگ ۾ ’بيت‘ لکيا آهن، سي قديم شاعريءَ ۽ جديد رنگ تي مشتمل آهن، بيتن ۾ شستگي ۽ شائستگي، سادگي ۽ پختگي، سلاست ۽ لطافت موجود آهي، موضوع جي لحاظ سان به ڪافي متنوع ۽ افادي تجربا نظر اچن ٿا، اميد ته علم ۽ ادب سان چاهه رکندڙ ادب دوست، هن خالص فني ۽ شعري ڪاوش جو قدر ڪندا. —غ. م. گ

آمريڪا جو سفر: سائيز ڊيمي، مولف مسٽر ڪريمڏنو راڄپر. فن ۽ موضوع سير و سفر، تصويرون رنگين ۽ معلومات افزا، قيمت ٣ روپيا. ملڻ جو هنڌ ’نئين ڪيتي‘ پبليڪيشن، حيدرآباد سنڌ، پوسٽ باڪس نمبر ١١— صدر حيدرآباد.

سنڌي ادب، پنهنجي گوناگون، رنگينين ۽ رعنائين سان مالا مال آهي، هر فن ۽ موضوع تي قابل ذڪر ڪتابن جو اشاعت جو لا منتها سلسلو قائم ۽ دائم آهي. آمريڪا جو سير. موضوع ۽ فن جي لحاظ سان سفرنامو آهي، ان موضوع تي اردو ۾ اڪيچار، ۽ سنڌيءَ ۾ ٻه-چار ڪتاب ۽ مقالا موجود آهن. سفرنامو لکڻ، پنهنجي جاءِ تي ادب جي مکيه صنف آهي. جنهن ۾ افسانيءَ ۽ ناول ۽ شاعريءَ جا ڪردار، ۽ اساليب، تخيلات ۽ تلميحات جو اچڻ ناممڪن آهي. هن فن ۾ مشاهدات کي وڏو دخل آهي.

اختراع پسند طبع وارو صاحب قلم، ادب ۽ فن جي هر موضوع تي، پنهنجي ذاتي تخيلات سان، ذري کي آفتاب ۽ ڪچ کي سچ ڪري ته پيش ڪري سگهي ٿو، پر سفرنامي جي مؤلف جي زمين سنگلاخ ٿئي ٿي. سندس فن ۽ نظر احساسات ۽ معلومات کي مشاهدي ۽ حقيقت جي قيد ۽ حد ۾ رهي، ڪجهه لکڻو پوي ٿو. تعريف ۽ توصيف جو مبالغو، ادب ۽ شاعري، ۽ نه فقط جائز سمجهيو وڃي ٿو، پر ان کي ’اختراع معانيءَ جو ڪمال ڪونجي ٿو. افسوس اهو آهي ته سفرنامي ۾ ’ٿر ۽ بَر‘ ڪي نه ڪو سرسبز وادي ٿو چئي سگهجي ۽ نه ڪو نخلستان!

فن جي انهن بنيادي معيارن ۽ قدرن کي نباهيندي، واقعاتي حيثيت سان خشڪ ۽ بيرس تاثرات ۽ مشاهدات لکي ته سگهجن ٿا، پر سوال اهو ٿو اٿي ته جاگرافين ۽ معلوماتي ڪتابچن ۽ محڪمہ تعلقات عامہ، وقت شايع ٿيندڙ معلوماتي لٽريچر جي هوندي خشڪ مشاهدا ڪير پڙهي؟

ان لاءِ لازمي امر پيدا ٿئي ٿو تہ ليکڪ، پنهنجي رلـڳين زبان ۽ اسلوب تحرير سان ان خشڪ ۽ واقعاتي چيز کي بہ اهڙو دلنشين ۽ رنگين دلڪش ۽ حسين بنائي، جو پڙهڻ ۾ رس ۽ رهاڻ بہ پيدا ڪري، ۽ طراوت ۽ تفريح جو سامان بہ پيدا ٿيندو اچي. آمريڪا پنهنجي ڪمال ۽ ترقي جي لحاظ سان، موجوده دور جو وڏو تمدني مرڪز بنجي ويو آهي. علم و فن سائنس ۽ ايجاد، هنر ۽ حرفت' دولت ۽ سرمايداريءَ جي لحاظ سان وڏي اهميت حاصل ڪري چڪو آهي.

موجوده مادي دور ۾ "زندگيءَ جو مادي نظريو ۽ مادي عمل" موجوده آمريڪا جو مذهب بنجي چڪو آهي. ان جي قطع نظر خالص تهذيبي ۽ ثقافتي حيثيت سان اسان جي ملڪ و ملت جو خير خواهہ، دوست ۽ حليف پڻ رهندو آيو آهي. پر افسوس اهو آهي تہ اسان جي دوست ملڪ، ۽ ان جي مادي، تمدلي ۽ ثقافتي حيثيت متعلق اسان جي معلومات گهڻو گهٽ آهي.

سنڌي زبان جي خوش فڪر ۽ صاحب اسلوب مولف، محترم ڪريمڏني راڄپر جي جودت طبع، خلق معاني ۽ ظرافت جو داد ڏيڻو پوندو، جنهن سنڌي ادب ۾ هڙي دلڪش ۽ تفريحي، معلومات افزا ۽ روح افزا، چيز لکي آهي، جنهن ۾ معلومات ۽ مشاهدي، واقعات ۽ حالات کي سهڻي ۽ من مهڻيءَ سنڌيءَ ۾ لکي، علمي ڪاميابي حاصل ڪئي آهي.

آمريڪا جو سير، خشڪ ۽ واقعاتي حيثيت سان اردوءَ ۾ بہ موجود آهي، پر زبان جي لطافت، شوخي تحرير، ظرافت آميز تاثر، منطقي موشگافيون، رلـڳين استعارا ۽ تعميري نتيجا جيترا هن ڪتاب ۾ ملن ٿا، اهي ٻين ڪتابن ۾ ملڻ مشڪل آهن.

قابل فنڪار جي سفرنامي پڙهڻ وقت، ناظرين ائين ڪولہ سمجهندا تہ سفر تي ڪو پيو وڃي رهيو آهي، ۽ اسان رڳو سندس ذاتي مشاهدا پڙهي رهيا آهيون؛ پر محسوس ائين ٿيندو تہ اسان پاڻ آمريڪا جو سفر ڪري رهيا آهيون.

هوائي جهاز جي پرواز ڪان وٺي، گوناگون ۽ رنگين زندگيءَ جي هرڪنهن موڙ تائين، پڙهندڙ پهچي وڃي ٿو ۽ لذت حاصل ڪري ٿو. ڪارخانا ۽ تعليم گاهون، کيت ۽ صحرائون، مسجدون ۽ ديولون، صنعتگاهہ ۽ نمائشون، هنر ۽ حرفت جا ادارا يا بنڪن جا نظارا، الغرض تمدن ۽ تهذيب، علم ۽ فن، هنر ۽ حرفت، جي هرهڪ شعبي متعلق مشاهدو ۽ معلومات پيدا ٿيندو ويندو، ۽ زبان جي چٽخارن، ۽ ظرافت آميز نقلن ۽ نظيرن جي پڙهڻ سان نہ فقط رس وڏي ٿو، پر ان سان گڏ دماغي ٽڪ بہ گهٽجي ٿو. جديد نفسيات جي اصولن موجب، غير دلچسپ ۽ ٿڪائيندڙ، خشڪ ۽ واقعاتي، چيزن کي رنگين افسانہ ۽ حيرت‌انگيز ناول کان بہ وڌيڪ مائر ۽ پرذوق، لذيذ ۽ تفريحي بنايو ويو آهي.

مزو اهو آهي تہ نہ فقط آمريڪا جو سفر نصيب ٿو ٿئي، پر هڪ باڪمال قوم جي آئيني ۾ اسان کي پنهنجي قومي خدوخال، ۽ عروج و زوال جا آثار ۽ اميد افزا مستقبل بہ نظر ٿو اچي،

ان حيثيت سان هي ڪتاب، نہ فقط معلومات افزا ڪتاب آهي، پر افاديت جي لحاظ سان هڪ رنگين اسلوب، ۽ انفرادي، تحريري انداز جو بيش بها شاهڪار بہ آهي.

هن ڪتاب جي اشاعت جو قسطوار سلسلو، دراصل سنڌ جي علم دوست ۽ ادب پرور بزرگ، نواب الحاج محمدعلي خان لغاري، آف تاجپور جي توجهہ ۽ ترغيب جو مرهون منت آهي، جنهن جي ايماء ۽ توجهہ سان فاضل مولف، هي سفرنامو، ماهوار 'نئين ڪيتيء' (حيدرآباد) ۾ شروع ڪيو هو.

شڪر جو مقام آهي جو هي قسطوار سلسلو، تڪميل جي اشاعتي ۽ تصنيفي مرحلن تان گذري، دلڪش ۽ حسين ڪتاب جي حيثيت سان سنڌي ادب ۾ بهترين اضافو بنجي چڪو آهي، ۽ صوري ۽ معنوي حيثيت سان پنهنجي انفرادي حيثيت ڪي قائم رکي سگهيو آهي.

لئبررين ۽ تعليم کاتي جي انعامي سلسلن لاءِ، ۽ ڪاليجن ۽ سڪولن جي شاگردن لاءِ، ۽ خاص طور، زبان جي رنگين ۽ دلڪش اسلوب جي عاشقن ۽ شائقين لاءِ علمي ۽ ادبي تحفو آهي.

—غ، م، گ

بهار ادب (سانگهڙ سنڌ): بهار پبليڪيشن، سانگهڙ سنڌ جي ڪتابي سلسلي جو پهريون مجموعو 'بهار ادب' جي نالي سان شايع ٿيو آهي. هن ڪتاب جا مرتب: رسول بخش 'خمار'، غفور 'ثاقب' ۽ اياز 'سنڌي' مبارڪ جا مستحق آهن، جن هن دور جي علمي تقاضائن کي مدنظر رکي، سنڌي ادب ۾ بيش بها اضافي لاءِ خدمت ڪئي آهي.

هن مجموعي ۾ افسانا، غزل، مقالا، نظم ۽ تبصرا آهن. مرتبين جي چونڊ ۽ سهڻي، تحسين جي لائق آهي. افسانہ نگارن ۾ ڊاڪٽر خليل، اثر، قمر شهباز ۽ غياث جوڻيجو آهن؛ شعر جي حصي ۾ خليل، حامي، صائب، تاج بلوچ، سگڻ آهوجا، انور مرحوم، جوش، عارف‌المولى، سليم گڙهوي، منظور نقوي ۽ برد و سنڌي اچي وڃن ٿا. مضمونن ۾ 'منگول'، 'سيرت نبوي'، 'راس پوٽين'، 'عورت ۽ شهزادو'، 'جنهن کي تاريخ فراموش ڪري ڇڏيو'، سهڻا مضمون آهن. اميد آهي تہ هي سلسلو سنڌي ادب لاءِ نيون راهون تلاش ڪندو، ۽ 'ادب' جي قديم ۽ جديد شهپارن کي شايع ڪري مفيد اضافو ڪندو. اسان جي صلاح اها آهي تہ ڪوشش ڪري اڻڇپيل چيزون آڻي گهرجن.

—'آغاز'، جي عنوان هيٺ سهڻو ۽ صحتمند بحث ڪيل آهي، جنهن مان واضح ٿو ٿئي تہ اسان، پنهنجي نوجوان ۽ نوآموز دوستن کان نااميد ٿا رهي سگهون. انهن جي فڪر و نظر ۾ هن دور جي تقاضائن جو رنگ نمايان آهي.

ڊاڪٽر خليل جو حمد باري تعالى، سهڻي چيز آهي، پر اهڙي استاد شاعر جي هڪ ٻہ مصرع ذوق سليم تي البتہ بار ٿئي ٿي.

تون فقط توبهہ جي لئي درگاهہ ۾ ڪر التجا،
عفو تنهنجي خود ڪندو، هر هڪ خطا منهنجو خدا،

مصرع نه فقط شعريت کان خالي آهي، پر ان سان گڏ پهلوءِ ذم به موجود آهي، "هر هڪ خطا منهنجو خدا"، جنو پيرايي بيان قدح تي مشتمل آهي، مٿي 'سدا منهنجو خدا'، 'مالڪ ارض و سما منهنجو خدا'، "رهنما منهنجو خدا" "جلوه نما منهنجو خدا"، آيو آهي، ان طرح: بخش امت کي ڪندو، روز جزا منهنجو خدا" اتي به "روز جزا منهنجو خدا"، ٺيڪ ته آهي، ان ۾ ابهام به آهي ۽ مضمون ۽ مطلب به واضح نه آهي، 'روز جزا' 'تي' بخش ڪرڻ آئيو، پر ضرورت شعري جي ڪري به 'جار' حذف نه ڪرڻ گهرجي. مفهوم لکري ٿو ته "منهنجو خدا امت کي 'روز جزا' بخش ڪندو، ان شعر ۾ امت کي روز جزا بخش ڪندو. چا معنيٰ؟ - خدا بخشيندڙ، امت کي بخشش چا؟ - چي روز جزا! - ان طرح 'هر زبان گل و بلبل تي صدا منهنجو خدا'، اتي 'گل' جي لام تي تشديد اچي ٿي، جا نه اچڻ گهرجي. پيو ته هڙ 'زبان گل و بلبل' ۾ 'هر' جو استعمال غير فصيح آهي.

ان طرح "عفو، تنهنجي، خود، ڪندو." ۾ تعقيب حرفي موجود آهي، استادانه ڪلام جي بندش پخته ۽ چست هئڻ گهرجي. ان سلسلي ۾ هڪ شعر آهي:

"لامڪان ان کي چوان' يا 'لامڪين' کي ان چوان"

اتي 'لامڪان' ۾ خود 'مڪين' جو مفهوم موجود آهي. 'مڪين' جو مطلب آهي، 'صاحب مڪان' - ان موجب 'لامڪين' جو آڻڻ غلط آهي. 'لامڪين' معنيٰ (نه صاحب مڪان) ان ۾ 'وجود' جي نفي آهي، جا غلط آهي. 'لامڪان' ۾ 'مڪان' جي نفي آهي، جا صحيح آهي، الله کي 'لامڪان' چئي سگهجي ٿو. پر 'لامڪين'، بلڪل بي معنيٰ آهي، الله کي 'لاوجود' چوڻ به ان طرح ئي غلط آهي. 'الله' جي وجود لاءِ 'زمان ۽ مڪان' جي ڪا حد نه آهي، پر انهن چوڻ سان الله جي وجود جو انڪار ڪرڻ جائز نه آهي، زمان ۽ مڪان جي نفي مطلق، الله جي 'وجود' جي مثال تي مستلزم نه آهي. الله 'لامڪان' آهي، پر 'لاوجود' يا 'لامڪين' صحيح نه آهي، الله جو 'وجود' آهي، ان جو 'وجود' ڪنهن 'زمان ۽ مڪان'، سان وابسته نه آهي، ان کان اڳتي نه وڌڻ گهرجي. 'مڪين' جي اڳيان 'لا' نفي مطلق جي نه آڻڻ گهرجي.

حقيقت هيءَ آهي ته خليل صاحب جو اهو ڪلام رسالي "ادبِ سنڌ" جي جهونن فائلن مان ورتل آهي. خليل صاحب خاميءَ مدت کان چڻ ڪو نئون ڪلام چيو ئي نه آهي چا؟ ريڊيو تي توڙي رسالن ۾ پراڻا شعر ئي دهرائبا رهيا آهن. اسان جو ڪين مشورو آهي ته هن وقت جي تقاضا آهر نئون ڪلام ئي اشاعت لاءِ ڏيڻ کپي.

خليل ۽ حامي، صائب ۽ سگهڙ آهوجا ۽ تاج جا غزل سٺا آهن. انور مرحوم جو ڪلام ان معيار جو نه آهي، جوش جو نظر، نهايت سهڻو آهي، بندش چست، خيال بلند، ۽ شعريت سان سرشار آهي. ان ۾ 'نويس' زندگي، پرنت جي چوڪ آهي. اصل ۾ 'نويد' آهي، ان نظم ۾

"برگ و گل تبديل ڪيو آهي، پنهنجو ڪهنه لباس" 'پنهنجو، 'پجو' ٿئي ٿو. اگر 'آهي' کي 'آ' ڪجي ها، ۽ چئجي ها: "برگ گل تبديل ڪيو آ، پنهنجو هي ڪهنه لباس" ته چڱو ٿئي ها، 'آ' کان بچڻ لاءِ 'آهي' ڪرڻ ته چڱو، پر 'پنهنجو' کي نپوڙڻ لاءِ ڪو جواز هئڻ گهرجي! 'صائب' جو ليانو، نهايت معياري ۽ فڪر انگيز چيز آهي، 'وطن' سليم ڳاڙهوي‌ءَ جو جذب انگيز چيز آهي. خليل ۽ منظور نقوي‌ءَ جا گيت، 'ڪوڙي پريت' ۽ 'پرديسي' نهايت سهڻيون چيزون آهن.

مقالن ۾ 'منگول' سهڻي تحقيق آهي، پر مختصر آهي. سيرت نبوي، تي چنا جو مقالو سهڻو آهي. آيتن جي ڇپائي جي صحت تي آئنده ڌيان ڏيڻ گهرجي. هڪ هنڌ الله جي پاران 'اليه' آهي ۽ 'داعيا' جي بدران 'واعيا'—

راسپوتن، عورت ۽ شهزادو، جنهن کي تاريخ فراموش ڪري ڇڏيو، ۽ اقوال زرين، نهايت جاذب ۽ معلومات افزا آهن، آخر ۾ رابعه بصري تي تبصرو، ڊاڪٽر خليل صاحب جو ڏنل آهي. اهو ڪتاب 'ودادالسڪاڪيني‌ءَ' جو عربي‌ءَ ۾ لکيل آهي، پر 'فن تصوف ۽ سيرت نگاري‌ءَ' جي اصولن موجب، ڪا معياري چيز نه آهي. حضرت رابعه بصري جي شخصيت ۽ سندس تصوف ۾ انفرادي 'سڪول آف ٿاٽ' کي مصنف غلط نموني ۾ بيان ڪيو آهي. ان فن ۾ عطار جو تذڪره الاولياءِ، علي هجويري جو ڪشف المحجوب، جامي‌ءَ جو نفحات‌الانس، ڏسڻ گهرجن ها.

پر ته اردوءَ ۾ ترجمه ڪندڙن جو معيار به محققانه نٿو ٿئي، تمام ٿورا ترجما صحتمند ۽ صحيح آهن، باقي ڪتب فروشن ۽ ماڻهن لاءِ ترجما ڪيا وڃن ٿا. اسان جي سنڌي دوستن کي اهڙن ڪتابن جي ترجمن کان نه فقط پاسو ڪرڻ گهرجي، پر احتياط ۽ احتراز به جڳائي.

بهرحال هي‌ءَ هڪ ڪامياب ڪوشش آهي. جوانن جي حوصله‌افزائي ڪرڻ هرهڪ علم دوست بزرگ جو فرض آهي. قيمت هڪ رپيو، ملڻ جو پتو، 'بهار' پبليڪيشن سانگهڙ سنڌ، ۽ سنڌ جي سيني بڪ اسٽالن تان پڻ ملي ٿو. —م. ع

تذڪرةالشعراء سکر: قيمت ٥٠ پيسا ملڻ جو هنڌ شفيع اسٽور لاڙڪاڻه

هي مختصر مقالو، ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: ايم، اي، پروفيسر سکر گورنمينٽ ڪاليج جو لکيل آهي. مقاله نگار جنهن تجسس ۽ تلاش سان، ان موضوع لاءِ مواد جي چونڊ ڪئي آهي. اها قابل قدر آهي. سنڌي شاعري جي ابتدا قاضي قاذن کان ڏيکاري مقالو شروع ڪيل آهي. حالانڪ جديد تحقيق ۾، ان کان گهڻو اڳ، سنڌي شعر جو وجود ثابت ٿي چڪو آهي. ان سلسلي ۾ قاضي قاذن کان وٺي 'ڪوجهي‌ءَ' تائين الڪل ٥٢ شاعر اچي وڃن ٿا، حالانڪ ڪوشش سان پيا به ڪيترا شاعر ملي سگهن ها. ۽ زنده شاعرن ۾ سکهڙن سان گڏ شيخ اياز، لطف‌الله بدوي، شاه محمد شاه 'شاد'، بشير موريائي، 'ناظر'، 'مجروح'، آغا گل 'جامي'، اظهر، مولائي شيدائي، 'راز' جا رکيا تالا ڏلل آهن. ڏاڍو سهڻو ٿئي ها جو زنده شاعرن جو به ڪجهه 'ڪلام' ڏلو

وچي ها. اسان جي دوست 'راز' کي آزاد نظم لکڻ جي مسئلي ۾ جو 'داد' مولف ڏلو آهي. اهو بحث طلب آهي. خاص طور ائين چوڻ ته

"هن وقت آزاد نظم لکڻ ۾ 'راز' جو ڪو به مٽ ڪونهي" اها محض دوستاڻا چيز آهي، پر حقيقت نه آهي. 'اياز' کي سکر ۾ هولدي، ايترو فراموش نه ڪرڻ گهرجي! پيو ته 'تذڪره شعراء سکر' لکڻ گهرجي. —غ، م، گ

پکين جي پارلياميڻٽ: هي ڪتاب، "پکين جي پارليامينٽ" (خواجه فريدالدين عطار) جي ڪتاب "منطق الطير" جو سنڌي ترجمو آهي. هي ڪتاب دل ۽ خيالن جي پاڪيزگيءَ لاءِ هڪ ڪسوٽي آهي. نفس ۽ شيطان جي دوکيبازين کي سڃاڻڻ لاءِ اکين آڏو هڪ ڪليل دفتر آهي. خوش فهميءَ ۽ خوش اعتقاديءَ جي مرض لاءِ هڪ لاجواب نسخو آهي. مطلب ته بيمار دلين لاءِ هڪ اڪسير ۽ روح لاءِ هڪ معجون ۽ دائمي رهاڻ آهي.

پکين جي تمثيل ۾ خواجه عطار، سالڪ جو پنهنجي مالڪ جي وصال لاءِ سفر ۽ ان جي دشوارين جو لفظن ۾ نقش چٽيو آهي.

'منطق الطير'، جيئن ته يونيورسٽيءَ ۽ ڪاليج جي نصاب ۾ آهي، ان ڪري انهيءَ جو ترجمو سنڌي شاگردن لاءِ ڏاڍو ڪارائتو آهي. علاوه انهيءَ جي، هن ڪتاب ۾ عام جي فائدي ۽ دلچسپيءَ ۽ جو ججهو سامان موجود آهي. صوفي مزاج وارن لاءِ ته هي ڪتاب وچايل وٿ آهي، ۽ حڪمت ۽ دانائيءَ جي کاڻ جو هڪ بي بها لعل آهي. عطار جو فلسفو مقبول عام ۽ خاص آهي.

ترجمو نهايت سليس ۽ سهڻو، پروفيسر غلام حسين جلباڻي، صدر شعبه عربي سنڌ يونيورسٽيءَ، ان جو سليس ترجمو ڪيو آهي.

عمدي ڇپائي، اعليٰ ٽني جي ٢٥٠ صفحن تي دلڪش ٽائيٽل ۽ گيٽ اپ هولدي به هن ڪتاب جي قيمت صفحه ٢-٥٠ روپيا رکي ويئي آهي.

هي ڪتاب اوهان کي سنڌ جي وڏن بڪسيلرن کان ملندو. اگر جي ڪٿان نه ملي سگهي ته اسان جي هيٺ ڄاڻايل اسٽالن تان روبرو يا ٽپال رستي گهرايو.

١- سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال گدو روڊ حيدرآباد ٢- سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال تلڪ چاڙهي حيدرآباد ٣- سنڌي ادبي بورڊ بڪ اسٽال بندر روڊ ڪراچي.

مهراڻ

'سنڌي ادب' ۾ 'مهراڻ' ٥٥ع کان اڄ تائين: 'معياري ادب' پيش ڪري رهيو آهي، ۽ هند-سنڌ کان ٻاهر يورپ تائين مقبول ٿي چڪو آهي.

- مهراڻ سنڌي ادب جي مختلف اصناف سخن، تي مشهور شاعرن جو منتخب ڪلام ڏيندو آيو آهي. ان طرح افسانن ۽ مقالن جو معيار پڻ بلند رهندو آيو آهي.
- 'سنڌي ادب' سان وابستگي رکندڙ ادب دوست بزرگن کي عرض آهي ته هو نه فقط 'مهراڻ' جا خريدار ٿين؛ پر گذريل دور جا پرچا خريد ڪري، پاڻ وٽ مڪمل جلد رکن.
- 'مهراڻ'، ٥٥-٦٢ع تائين موجود آهي، فقط ٥٧ع ۽ ٥٩ع جو ڪوبه پرچو دفتر ۾ باقي نه رهيو آهي، اهل ذوق دوستن کي ان طرف جلدي توجهه ڪرڻ گهرجي. ائين نه ٿئي جو 'مهراڻ' جا پرچا ناياب ٿي وڃن ۽ سندن طلب جي پورائي نه ڪري سگهجي.
- 'مهراڻ' جا موجود رسالا ۽ قيمتون هيٺ ڏيون ٿا. (١٩٥٥ع کان ٦٢ع آخر تائين)

سال	رسالا شايع ٿيل	قيمت پوري سيٽ جي	في پرچو	ملي سگهي ٿو يا نه؟
٥٥ع	٤	٨-٠٠	٢-٠٠	موجود
٥٦ع	٤	١٠-٠٠	٢-٥٠	موجود
٥٧ع	سوانح نمبر (٣-٤) (١-٢ نمبر ناياب)	٧-٠٠	٧-٠٠	موجود
٥٨ع	٢	٥-٠٠	٢-٥٠	موجود
٥٩ع	٤	١٠-٠٠	٢-٥٠	سڀ پرچا ناياب
٦٠ع	٢	٦-٠٠	٢-٥٠	موجود
٦١ع	٣	٨-٠٠	٢-٥٠ (نمبر ١) ٢-٠٠ (٢ ۽ ٣)	موجود
٦٢ع	٤	١١-٠٠	٢-٥٠ (نمبر ١) ٣-٠٠ (نمبر ٢) ٢-٥٠ (نمبر ٣) ٣-٠٠ (نمبر ٤)	موجود

- ڪميشن ٢٥ سيڪڙو ڏني ويندي.
- مڪمل سيٽ 'مهراڻ' (هڪ سيٽ يا وڌيڪ) خريد ڪندڙ کان ٽپال خرچ نه ورتو ويندو
- خريدارن کي عرض آهي ته 'مهراڻ' جي خريداريءَ جي ڪم ڪار جي سلسلي ۾، سنئون سڌو، مينيجر بوڪ اسٽال، ڪنٽونمنٽ بنگلو ٣، سنڌي ادبي بورڊ سان لکپڙهه ڪن.
- ۽ خريداري نمبر ضرور ڄاڻائن، گراهڪن جي گهڻائيءَ جي ڪري، دفترن جو اٿلائڻ نهايت مشڪل ڪم ٿئي ٿو. ممڪن آهي ته ان صورت ۾ بروقت سندن فرمائش جي پورائي نه ٿي سگهي.

سنڌي ادبي بورڊ جي بڪ اسٽال، ٣- ڪنٽونمينٽ، حيدرآباد (سنڌ) وٽان هيٺيان ڪتاب ملي سگهن ٿا. ڪتب فروش ۽ ايجنٽن کي ٢٥ في صدي ڪميشن ڏني ٿي وڃي.

١-	آفتاب ادب	٢-٢٥
٢-	حيات النبي	٣-٥٠
٣-	سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ	٤-٠٠
٤-	قديم سنڌ	٥-٥٠
٥-	غازي صلاح الدين	٢-٢٥
٦-	گل شڪر	٣-٠٠
٧-	گل	١-٢٥
٨-	هدايت الانشاء	٥-٠٠
٩-	ديوان قليچ	٧-٠٠
١٠-	چندن هار	٩-٠٠
١١-	دلارام	١-٠٠
١٢-	زينت	٢-٥٠
١٣-	گلن جي ٽوڪري	٢-٢٥
١٤-	ٽي گهر	٣-٥٠
١٥-	سچي محبت	٢-٥٠
١٦-	نيڪي ۽ بدي	١-٥٠
١٧-	شاهه ايليا	٢-٠٠
١٨-	فيروز دل افروز	١-٥٠
١٩-	گليور جو سير ۽ سفر	١-٥٠
٢٠-	تحفة النسوان	٢-٠٠
٢١-	مقالات الحڪمت	٢-٥٠
٢٢-	خود ياوري	٣-٥٠
٢٣-	دلپسند قصا	٤-٠٠
٢٤-	باغ ۽ باغباني	٥-٠٠
٢٥-	شيطان جي ناني	٠-٥٠
٢٦-	ٽي ديوَ يا راڪاس	٠-٣٧
٢٧-	وامق عذرا	٠-٣٧
٢٨-	حسنا دلدار	١-٥٠
٢٩-	سنڌي گرامر (ڀاڱو ١)	١-٢٥
٣٠-	سنڌي گرامر (ڀاڱو ٢)	١-٧٥
٣١-	سنڌي گرامر (ڀاڱو ٣)	٢-٢٥
٣٢-	سنڌي گرامر (ڀاڱو ٤)	٢-٠٠
٣٣-	غلاميءَ مان مٺي ڇاڙهو	٤-٠٠
٣٤-	شهزاد و بهرام	٢-٥٠
٣٥-	عجيب ڳالهيون	٢-٢٥
٣٦-	ايرڪ	٤-٥٠
٣٧-	جولئن هوم	٤-٠٠
٣٨-	سائينءَ سنواريا مصيبت ماريا	٢-٠٠
٣٩-	حاجي بابا اصفهاني	٤-٢٥
٤٠-	عجيب طلسم	٠-٣٧
٤١-	نيلو پکي	٠-٥٠
٤٢-	لباخان درزي ۽ خليفو ڪهنگ	٠-٥٠
٤٣-	ٻه جاڙا ڀائر	٠-٤٤
٤٤-	رسالو سچل سرمست (سنڌي)	٦-٠٠
٤٥-	رسالو سچل سرمست (سرائڪي)	٦-٥٠
٤٦-	سيف الملوڪ	٢-٥٠
٤٧-	ڪليات حمل	٥-٠٠
٤٨-	سنڌي لغت (ڀاڱو ١)	١٠-٠
٤٩-	سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ٢)	٦-٥٠
٥٠-	سنڌي لوڪ ڪهاڻيون (ڀاڱو ٤)	٤-٠٠
٥١-	مداحون ۽ مناجاتون	٦-٥٠
٥٢-	معجزا	٣-٥٠
٥٣-	مناقبا	٥-٠٠
٥٤-	ٽيهه اڪريون (ڀاڱو ١)	٦-٠٠
٥٥-	ٽيهه اڪريون (ڀاڱو ٢)	٦-٠٠
٥٦-	مناظرا	٧-٥٠
٥٧-	مولود	٥-٥٠
٥٨-	هفتا ڏينهن ۽ راتيون	٥-٠٠
٥٩-	واقعاتي بيت	٦-٥٠
٦٠-	ديوان بيدل	٤-٠٠
٦١-	ڪليات خادم	٣-٥٠
٦٢-	ڪلام حسن بخش	١-٠٠
٦٣-	سنڌ جو سينگار	٢-٥٠
٦٤-	ايسپ جون آکاڻيون	٢-٥٠
٦٥-	سيا جو سينگار	٢-٠٠
٦٦-	بلو ڪوڪر	٣-٠٠
٦٧-	سون ورنيون دليون	٢-٧٥

۶۸-	راسيلاس	۲-۷۵
۶۹-	تاريخ ريگستان	۵-۰۰
۷۰-	گل ڦل (۲ حصا ڪڏ)	۴-۰۰
۷۱-	خوش خصلت خاتون	۱-۵۰
۷۲-	ڪيمياي سعادت	۲-۰۰
۷۳-	ڪاميابي	۲-۰۰
۷۴-	چونڪارو	۱-۲۵
۷۵-	ٻڪين جي پارليامينٽ	۲-۵۰
۷۶-	تذڪره اميرخاني	۱۰-۰۰
۷۷-	چچ نامو	۶-۰۰
۷۸-	تحفة الڪرام	۹-۰۰
۷۹-	تاريخ معصومي	۵-۰۰
۸۰-	جنة السند	۱۰-۰
۸۱-	سنڌ جي اقتصادي تاريخ	۴-۰۰
۸۲-	چونڊ آمريڪي مختصر افسانا	۴-۰۰
۸۳-	آمريڪي لوڪ ڪهاڻيون	۳-۲۵
۸۴-	سنڌ جو سفر	۱-۰۰
۸۵-	ليٽ چا ڪجي	۴-۵۰
۸۶-	جادو ۽ سائنس (پاڱو پهريون)	۸-۰۰
۸۷-	جادو ۽ سائنس (پاڱو ٻيو)	۶-۰۰
۸۸-	جادو ۽ سائنس (پاڱو ٽيون)	۱۰-۰۰
۸۹-	فرهنگ جعفري (پاڱو پهريون)	۶-۰۰
۹۰-	فرهنگ جعفري (پاڱو ٻيو)	۶-۰۰
۹۱-	فرهنگ جعفري (پاڱو ٽيون)	۶-۰۰
۹۲-	تن ۽ تندرستي	۳-۰۰
۹۳-	تذڪره شعراء تڪڙ	۳-۵۰
۹۴-	جهان آرا	۱-۷۵
۹۵-	سير ڪوهستان	۱-۵۰
۹۶-	ڪنوار جو آئينو	۲-۵۰
۹۷-	دنيا دورنگي	۱-۷۵
۹۸-	ڪلام محمود فقير ڪتياڻ	۲-۷۵
۹۹-	ڪليات گدا	۵-۰۰
۱۰۰-	شڪنتلا	۲-۰۰
۱۰۱-	نل دمينتي	۳-۰۰
۱۰۲-	گلشن بهار	۲-۵۰
۱۰۳-	شاهه جو رسالو (پڪو جلد)	۱۵-۰۰
۱۰۴-	شاهه جو رسالو (ڪچو جلد)	۱۲-۵۰
۱۰۵-	چار درويش	۲-۵۰
۱۰۶-	اقتصادي انصاف	۳-۰۰
۱۰۷-	سير ۽ سفر	۲-۷۵
۱۰۸-	مهراڻ سوانح نمبر	۷-۰۰
۱۰۹-	مهراڻ (سماهي)	۲-۵۰
۱۱۰-	گل ڦل (ٻ-ماهي) في ڪ	۰-۵۰
۱۱۱-	تاريخ سنڌ (ڪلهوڙا) جلد ۶ (حصو پهريون) اردو	۱۰-۰۰
۱۱۲-	تاريخ سنڌ (ڪلهوڙا) جلد ۶ (حصو ٻيو) اردو	۱۰-۰۰
۱۱۳-	تاريخ معصومي "	۱۰-۵۰
۱۱۴-	برهانپور ڪي سنڌي اولياء	۶-۰۰
۱۱۵-	تحفة الڪرام (اردو)	۱۰-۰۰
۱۱۶-	ديوان غلام (فارسي)	۲-۵۰
۱۱۷-	لب تاريخ سنڌ "	۸-۰۰
۱۱۸-	ديوان عطا "	۸-۵۰
۱۱۹-	مقالات الشعراء "	۲۰-۰۰
۱۲۰-	تڪمله مقالات الشعراء "	۱۵-۰۰
۱۲۱-	تحفة الطاهرين "	۳-۵۰
۱۲۲-	مثنوي چنيسرنامه "	۳-۵۰
۱۲۳-	مجموعه مثنويات هير و رانجها	۵-۰۰
۱۲۴-	مثنوي مظهرالاثار "	۳-۵۰
۱۲۵-	تاريخ تازه نواي معارڪ	۲۲-۰۰
۱۲۶-	ڪليات مائل "	۱۲-۰۰
۱۲۷-	تاريخ مظهر شاهجاني "	۱۰-۰۰
۱۲۸-	مثنوي عقائد قانع "	۵-۰۰
۱۲۹-	ديوان عظيم "	۶-۰۰

● هندستان ۾ ميسرس رائٽرس ايمپوريم، ٻيپلس بلڊنگ، سرفيروزشاهه مهتا روڊ، بمبئي وٽان، رسالو مهراڻ ۽ بورڊ جا سڀ ڪتاب ملي سگهن ٿا.

سنڌي زبان جي بقاء جو فقط هي ۽ هڪ واحد طريقو آهي ته،
”سنڌين ۾ ’قوت فڪر‘ پيدا ٿئي، جيئن هو ’نئين خيال‘
۽ نئين معنيٰ کي سنڌي زبان ۾ قلمبند ڪن. ائين ڪرڻ
سان هوند ’زبان‘ جي زندگي ۽ بقاء جو سوال پاڻهي
حل ٿي وڃي.“

علامه، آءِ، آءِ، قاضي.